

TISZA ISTVÁN LEGUTOLSÓ FÉNYKÉPE.

TISZA- EMLÉKKÖNYV

GRÓF TISZA ISTVÁN HALÁLÁNAK
TIZEDIK ÉVFORDULÓJÁRA

ÍRTÁK

A TISZA ISTVÁN-TUDOMÁNYEGYETEM
TANÁRAI

DEÉRECEN, 1928

SZABAD KIRÁLYI VÁROS ÉS A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
KÖNYVNYOMDA-VÁLLALATA

TARTALOM.

	Lap
Tisza és a debreceni egyetem. Verzár Frigyesről.....	3- 10
A geszti otthon. Pokoly Józseftől	11- 42
Tisza István ifjúkori levelei. Szentpéteri Kun	
Bélától	43- 66
Tisza István etnikai eszméi. Darkó Jenőről.....	67- 80
Tisza István liberalizmusa és szociális érzése.	
Barabási Kun Józseftől	81-124
Tisza István és a református egyház. Szentpéteri	
Kun Bélától	125-180
Tisza István közgazdasági és pénzügyi értekezései.	
Illyefalvy Vitéz Gézáról	181-212
Tisza István mint historikus. Baranyai Béláról	213-232
Tisza István és az irodalom. Zsigmond Ferencről	233-256
Tisza István háborús levelei. Pap Károlyról.....	257-270
Tisza István a külföldi háborús emlékiratokban.	
Baranyai Béláról	271-296

Mellékletek.

Tisza István legutolsó arcképe a mű elején	
Tisza István debreceni jogász korában	42-43
Tisza István levele Géresi Kálmánhoz (1872	
december 26.)	48-49
Tisza István levele Tóth Istvánhoz (1879 nov. 16.)	58-59

TISZA ÉS A DEBRECENI EGYETEM

ÍRTA: VERZÁR FRIGYES

DÍZ ÉVE, hogy a rajtunk végigseprő vihar kidöntötte hazánk legerősebb tölgyét: Tisza Istvánt.

Nevének és ideáljainak letéteményese, a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem, e kötettel kíván szolgálni hőse emlékének.

Tisza István neve a debreceni egyetem alapításának aktái közt hivatalosan sehol sem szerepel. A köztudatban mégis az él, hogy neki volt leglényegesebb része egyetemünk létrejöttében. Midőn 1914 őszén, egyetemünk megalakulásának idején az első rektor táviratilag üdvözlí, 1914 október 2-án, röviden és szerényen ezt feleli: „Nagyságos Rector Úr! Fogadja és tolmácsolja, kérem, szíves megemlékezésükért hálás köszönetemet. Boldog vagyok, hogy a debreceni egyetem életrekeltésének nagy művében némi részt vehettem.”

Pedig e szerénysége megett, amely teljesen háttérbe állítja saját személyét, kétségtelenül döntő befolyása áll. Azonban, amit erről tudunk, nagyon kevés. Én magam nem éltem át az egyetem keletkezésének korát. Azoktól, akik részt vettek ezen idők küzdelmeiben, a következőket tudtam meg:

Már 1880-ban kimondta egy legfelsőbb királyi elhatározás, hogy egy harmadik egyetem felállítása szükséges. Mindamellet csak az 1900-as évek közepén kezdődik erősebben az új egyetemért való agitáció. Nemes versenyre kelnek az ország városai. Először az 1911-ik évi költségvetésben szerepel „az egyetemek szaporításának előkészítési költségeire 50,000 korona” (a budapesti m. kir. egyetem keretében, a rendkívüli kiadások fejezetében, mint az átmeneti kiadások 12-ik tétele). Ez a következő években 20,000 koronára csökkent. Az 1912-ik költségvetésben a „Harmadik egyetem felállítása” címen kétmillió korona vétetett fel. Az 1913-iki költségvetésben pedig ehelyett már a Debreceni és pozsonyi m. kir. tudománvegyetemek” című tételt találjuk.

Ezen száraz költségvetési tételek mögött nagyon hosszú tárgyalások rejtőznek. 1911-ben kapcsolódik ezekbe aktívan Tisza István. Zichy János gróf kultuszminiszter elnöklete alatt, Balogh Jenő államtitkársága idején, 1911 szeptember 14-én volt az a bizalmas értekezlet, amelyen Tisza közvetlenül gróf Zichy János megnyitó szavai után – ahogy azt Balogh Jenőtől tudjuk –, a következőket mondotta: *„Életem egyik legnagyobb eredményének tekinteném, ha Debrecenben, ahol fiatal-kori tanulmányaimat végeztem, egyetem állíttatnék fel.”* Az ülésről való feljegyzések szerint kétszer is felszólalt. Hangoztatta a debreceni egyetem felállításának nagy kulturális és politikai jelentőségét, főleg tekintettel azon idők politikai küzdelmeire és külön hangsúlyozta, hogy a 350 éves múlt is a debreceni főiskola mellett szól. Tiszának fent szószerint idézett kijelentése súlyával bizonyítja, hogy mennyire benső kívánsága volt az új egyetemnek Debrecenben való elhelyezése. Ezért kétségtelen az is, hogy teljes erejét a kérdés megvalósulásának szolgálataiba helyezte. De másrészt az is bizonyos, hogy ilyen határozottan nyilvánított kívánságát a kormánynak is honorálnia kellett. Tisza István ekkor a képviselőház elnöke és a dunántúli egyházkerület főgondnoka volt. Mindkét állásában hatalmas politikai súlyt jelentett.

A minisztériumban való ülés előtt már hónapok óta folytak hosszas tárgyalások a tiszántúli református egyházkerületben az egyetem létesítéséről, különösen arról, hogy maga az egyházkerület, vagy az állam építse-e fel a debreceni egyetemet. Tisza ellenezte, gróf Degenfeld egyházkerületi főgondnok eredeti gondolatával szemben, a felekezeti egyetemet. Lehetetlennek tartotta, hogy az egyházkerület elegendő anyagi erővel rendelkezzen ahhoz, hogy megfelelő nivójú orvosi és természettudományi intézeteket tarthasson fenn. Végül is az állami egyetemben egyeztek meg. Erre vonatkozik az a fontos levél, amelyet Tisza 1911 február 23-án intézett Schmidt Henrikhez, fia volt nevelőjéhez, akkor a kollégium tanárához, amelyből a következő részlet publikáltatott: *„17-én kelt sorai kapcsán örömmel tudatom, hogy a debreceni egyetem dolgában megtartott értekezlet teljesen kielégítő eredménnyel végződött. Egyházkerületi elnökségünk megállapodott a kultuszminiszterrel az egész vonalon és benső nagy örömmel fejezhetem ki azt a biztos reménységet, hogy a debreceni egyetem, mint teljesen elsőrangú állami intézmény fog megszületni anélkül, hogy református jellegéi s a kollégiumhoz fűződő történelmi tradíciókat elvesztené.”*¹

Ez a levél kétségtelenül ma egyik legfőbb dokumentumunk arra, hogy Tisza mennyire közreműködött az egyetem elő-

¹ Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. 1923. Studium. 84. oldal.

készítésében, bár itt is másokra hárítja át a tárgyalás érdemét. Ebben a fogalmazásban már megvan az, hogy állami egyetem készül, de az is, hogy református jellege a hittudományi kar útján megmarad, úgy, ahogy az később tényleg megvalósult. Ezeknek az 1911-iki téli egyházkerületi tárgyalásoknak és megegyezéseknek eredményeként tiszteleg 1911 október 28-án egy küldöttség gróf Khuen-Héderváry miniszterelnöknél és Zichy János kultuszminiszternél, hogy véglegesítsék az előzetes megállapodásokat. Gróf Tisza István is csatlakozott a küldöttséghez és élénk figyelemmel kísérte a megbeszéléseket.¹ A küldöttség távozása után pedig együttmaradt a miniszterekkel. Kétségtelenül ekkor dőlt el végleg, hogy az egyik új egyetem Debrecené lesz. Röviddel rá Khuen-Héderváry és Zichy a törvényjavaslatot a minisztertanácsban elfogadtatják és ezt a határozatot november 4-én már közlik is az illetékes debreceniekkel.

Mint a képviselőház elnöke, Tisza ekkor abba a helyzetbe került, hogy közvetlenül is befolyhatott a terv megvalósulásába. 1912-ben a nagy politikai zavarok és a június 4-én kitört országos sztrájk után, az első törvényjavaslat, amelyet mint elnök letárgyaltat, az új egyetemek felállítása.

Közben a tiszántúli egyházkerület foglalkozik a kollégium átszervezésének feltételeivel. A három fakultásos főiskola a maga egészében átalakul egyetemmé és az államnak így csak orvosi fakultást kellett felállítania. 1913 májusában, az egyházkerületi közgyűlés előtt, kollégiumi igazgató-tanácsi ülés van, ahol az átadás módzatait tárgyalják. Tisza váratlanul és anélkül, hogy tagja lett volna az igazgatótanácsnak, megjelenik az ülésen. Feszült figyelemmel, sőt idegesen hallgatja végig a tárgyalást és a döntés után melegen gratulál az elnöklő Degenfeld grófnak a megoldási módzatokhoz, mert azokban a siker biztosítékát látja.

Azáltal, hogy a kollégium három, majdnem teljes fakultást átadott, lehetőségessé vált, hogy az egyetem már az 1914-15-ki tanévben megnyíljk. Gróf Tisza István ekkor már miniszterelnök és Jankovich Béla a kultuszminisztere. Tudunk arról, hogy 1914 január hó 19-én Tisza részletesen és hosszasan tárgyalta a kultuszminiszterrel. A következő napon Jankovich kultuszminiszternél az egyházkerület és Debrecen képviselőinek részvételével tanácskozás folyt arról, hogy a három fakultásos egyetemet már 1914 őszén nyissák-e meg. A miniszter, az egyetemi ügyosztály halasztó indítványa ellenére, amely a megnyitást csak az új központi épület felépítése után ajánlotta, alkalmasint az előtte való esti, Tiszától kapott információk alapján, mégis az 1914 őszi megnyitás mellett

¹ Szentpéteri Kun Béla prof. közlése.

döntött. Ezzel a debreceni egyetem megalakulása visszavonhatatlan tényné vált. Ennek jelentőségét a későbbi évek igazolták.

Miniszterelnöksége idején, 1914 áprilisában indul meg az orvosi fakultás¹építkezése. A háború kitörése után a pénzügyminiszter ismételten be akarja szüntetni az építkezést, ahogy minden más állami építkezést is beszüntettek. A minisztertanácsban Tisza személyes befolyásával érte el, hogy az orvosi fakultás építését nem hagyják abba és az épületeket 1917-ig még tető alá hozzák.

A debreceni egyetem keletkezésében tehát Tiszának úgy az előkészítő munkában, mint a törvény megszavaztatásában, majd az 1914-iki megnyitásnál és az építkezések tekintetében is döntő szerep jutott. Érdeklődése nemzeti, egyházi és politikai szempontokon kívül, abban a ragaszkodásában leli magyarázatát, amellyel a debreceni főiskolán csüngött. A debreceni kollégiumban végezte a középiskolát. Beöthy Zsolt, az első Tisza emlékbeszédben, halála első évfordulóján, Tisza egész tanulmányi pályáját jellegzetesen vázolta ezzel a mondattal:¹ „*Debrecenből német egyetemre indult.*” Nevelésének e két faktora nyomta rá bélyegét egész képzettségére: a puritán egyszerűség, a mély hazafiasság és valláserkölcsi gondolkodás innen, a német „pihenést nem ismerő munkaösztön, lelki ismeretesség, kötelességérzet, kérlelhetetlen szigor” pedig onnan származik.

Nagy intézmények névadójuk nevét azért viselik, mert mint politikus, uralkodó, vagy adományozó maradandó erkölcsi, vagy anyagi áldozatokat hozott létesítésükért. A mi egyetemünk Tisza István nevét azonban nemcsak ezért írta fel kapujára, hanem az programmot és ideált is jelent számunkra. 1921 január 28-án egyetemünk tanácsa a jogi kar indítványaira és a négy kar egyhangú határozatára kimondja, hogy „egyetemünk az egyetem létrejötte körül annyi érdemeket szerzett nagy férfiúnak, a magyar nemzeti eszméért vértanúhalált halt gróf Tisza István nevéről neveztessek el”. 1921. évi április 11-én a kormányzó erre az engedélyt megadja és június hó 5-én a névavató közgyűlést is megtartottuk.

Már 1920 óta Tisza emlékére évente gyászünnepélyt rendez egyetemünk; 1924 óta Tisza István születésnapján, április 22-én.

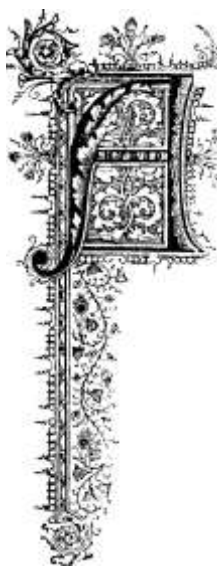
Az előadásra siető ifjúságunkat is Tisza István szobra fogadja. Mint kultuszminiszterünk ajándéka, 1926 okt. 17-én lepleztetett le. Az ő emlékét szolgálja az a gyűjtemény is, amely számos eredeti levelével, fényképével féltve őrzött kincse egyetemünknek.

¹ Beöthy Zsolt: Tisza István. Magyar Könyvtár. 8. oldal.

Tisza István meghozta a legnagyobb áldozatot, amit ember adhat. De a tíz év távlata még nem elég és archívumokból és magántulajdonból még nem kerültek felszínre mindazok az adatok, amelyek egy történelmileg objektív életrajz megírásához szükségesek. Emlékének kívántunk ezért áldozni e tanulmányokkal, amelyek részben dokumentumok azok részéről, akik vele együtt éltek, dolgoztak, munkájába helyenként betekintheztek, részben analízisei oly sok irányú munkásságának és jellemének. Segítsenek ezek az ívek is e nagy ember szellemében való elmélyedésben.

A GESZTI OTTHON

ÍRTA: POKOLY JÓZSEF

DEBRECENI „Tisza István”-tudományegyetem Tanácsa, az egyetem nagy névadója vértanúi halálának tizedik évfordulója alkalmából, egy emlékkönyv kiadását határozta el. Ebbe a könyvbe felvételni kívánja a geszti otthon ismertetését is s e feladatot reám bízta. Választása azért esett reám, mert annak idején több évet töltöttem b. e. Tisza Kálmán házában, mint legkisebb fiának nevelője, majd lelkipásztor gyanánt éltem Geszten, a Tisza-család közvetlen közelében. Az így lefolyt hat év alkalmat adott számomra, hogy némi betekintést nyerhessek a Tisza-család belső életébe, ami a geszti otthonnak lelke, éltető eleme.

Örömmel vállaltam a feladatot, mert egyetemünk a „Tisza-Emlékkönyv” útján gróf Tisza Istvánt kívánja ismertetni s lehetőleg minden oldalról bemutatni. Már pedig az otthon, honnan az egyén a társadalom munkamezejére lép, mindenkire nézve döntő befolyással bír; a vezető szerepben elől járók pedig meg nem érthetők otthonuk ismerése nélkül. Az otthon tulajdonképpen az egyénnek, így az emberiségnek nevelő intézete. Eltörölhetetlen jelleget nyom az egyénre s ezzel megadja a nagyobb közösségek jellemvonását, fejlődésének, vagy hanyatlásának magyarázatát, boldogulása vagy szerencsétlensége titkának kulcsát. Ha a vezetők és vezetésre utaltak otthonából kiáramló s az életútra magukkal vitt szellem között benső harmónia áll fenn: ez a boldogulás záloga. Viszont ha disparitás forog fenn: a tragédia elkerülhetetlen, mert a szenvedélyek korlátlan uralma idején egyedül csak a tömegelő diadalmaskodhatik. Az én szerény ismertetésem sokban hozzájárulhat a „Tisza-Emlékkönyv” céljának megközelítéséhez, gróf Tisza István szereplésének s tragédiájának megértéséhez, az otthonok-végezte nevelőmunka megbecsüléséhez s ezzel nemzetünk jövő boldogulása helyes irányának kitűzéséhez.

Igaz ugyan, hogy nekem nem volt alkalmam Tisza Istvánt

akár, mint ifjút növekedésében, akár, mint a geszti otthon fejét működésében közvetlenül szemlélni. Jóformán csak mint vendég-családtagot láttam őt. Azonban ami neveltetését, tanulását illeti: ezekben ugyanazon elvek érvényesültek, mint a többi Tisza-gyermekekében. Hasonló a helyzet a geszti földbirtokos tekintetében is, ahol az eltérések inkább a haladó időnek, mintsem a működő szellem különbözőségének az eredményei. Az elméletileg liberális Tiszákat a gyakorlatban annyira jellemző konzervatív vonás teszi lehetővé számomra, hogy a geszti otthonról a gróf Tisza István emlékének szentelt ezen könyvbe néhány sort írassak.

I. Az ősök

Katonai erények s diplomáciai tehetség jellemzi azokat a Tiszákat, akikkel a család a magyar nemzet történetébe belép az erdélyi fejedelemség virágzása korában. Bátor szív, erős kar, nagy elhatározások és az elmének kitűnő élessége tette Tisza Györgyöt, még inkább Tisza Istvánt a Rákócziak meghittjeivé s juttatta őket fokozatosan mind magasabbra az állami s társadalmi élet ranglétráján. A XVII. század derekán már nagy súlyú ember Tisza István, Borosjenő ura, s még nagyobb jövőnek nézett eléje. Váradnak 1660-ban a török által való elfoglalása derékban törte ketté magasba ívelő pályafutását. Hiába védte hősies elszántsággal Nagyvárad bástyáit, a hatalmas túlerő bevette Erdély kapuját s a Királyhágón inneni egész partiumon úrrá lett a török. Arad és Zaránd megyék, hol a Tisza-család birtokai feküdtek, maga Borosjenő a családifészek is, török szandsákká lett. A család földönfutóvá vált s nem maradt egyebe, mint ama jeles tulajdonságok, melyeknek emelkedését, jelentős szerepét köszönhette.

A fejedelemség fennállása alatt megpróbálta Tisza István visszanyerni a töröktől családi birtokát. Csak annyit ért el, hogy a váradi becsületes iszphahia Ali, „megismervén Tisza István igazságát”, átengedte neki a Tisza-örökséget képező Gyapjú felét, hogy azt megtelepítse. A többi birtok török kézen maradt. Midőn 1692-ben Várad tornyaira ismét felkerült a kereszt, a töröknél is keményebb, kapzsibb hatalom, a neoacquistica commissio, tette kezét a visszafoglalt országrészre s ebben a borosjenei Tiszák birtokaira is. Három nemzedéken át küzdenek a Tiszák az ősi birtok visszaszerzésén. Nem volt könnyű dolguk, mert a jenői uradalmat III. Karoly estei Rinaldónak, a modenai hercegnek adta, s az adományért szavatoló fiskus hűséges segítő társa volt a pörrel megtámadott birtokosnak. A görgényszentimrei sessionátus birtokosa, István, ügyvédnek neveltette fiát, Györgyöt, hogy sikeresebben küzdhessen. Az ügyvéd Tisza György szinte egy egész életet tölt a hiábavaló pörösködéssel

és minden siker nélkül ruházza a port, a hozzávaló iratokkal, fiára, Lászlóra. Ez az ország legjelesebb fiskálisai segítségével végre eredményt ér el, mert a legfőbb országos bíróság a modenai herceg ellenében elismeri Ágya, Szintye s Kisjenőhöz való jussát. Mivel pedig a királynő nem akarta „vejét, a mutinai herceget” ezen birtokokban háborgatni, azért a váradi uradalomból megfelelő becsértékű birtokokkal elégíti ki Tisza Lászlót 1760-ban, neki adván Geszt és Mezőgyán falukat, továbbá Iklód, Mátéháza, Nagy- és Kisgyanté, Vátyon, Bogyiszlóháza, Kisgeszt, Begécs, Kisradvány és Csegőd pusztákat, mely ingatlanokról donációt állított ki részére. (1766.)¹

A százesztendei exilium nem múlt el nyomtalanul a Tiszák felett. A fejedelemség fennállása alatt jelentős közszolgálatokat teljesítenek a haza érdekében, a fejedelmek szolgálatában. Majd rokoni kapcsolatok állami, vagy varmegyei szolgálat lehetőségét nyitják meg a vagyonvesztett család előtt. De bizonyos, hogy a kisebb-nagyobb állások dacára szegények voltak, kiknek kincseit, földi javak helyett, azok a nagy erények képezték, melyekkel az ősök a család virágzó állapotának alapjait megvetették, melyek annyi szenvedésen s hányattatáson keresztül a vagyonvesztett Tisza-családot végre újból vagyonhoz, tekintélyhez juttatták és fiait mind magasabbra emelték a fejedelem s a haza szolgálatában.

Az a 20-25,000 hold föld, melyet Tisza László nyert, nem volt ugyan valami jóminőségű. Nagyrészt a Körös áradásai használhatatlanná tették. De rajtok állott, hogy oly művelté tegyék, mint aminők a „mutinai hercegnek” hagyott kisjenői uradalom földjei voltak.

Geszt és Mezőgyán községek voltak, míg a birtok többi részei puszták. A két község lakói erős, kálvinista hitű magyar jobbágy népség. Nem tudta őket megtörni a neoacquistica két nemzedéken át tartó uralma. Sőt szaporodtak, gyarapodtak és a kincstár földesurasága idején némi különleges viszonyba kerültek azon oknál fogva, hogy kincstári szolgáltatásaik tekintélyes részét taxa alakjában hordozták s aránylag kevés, bár terhes robotot viseltek. Szinte az ú. n. taxás helyek sorába emelkedve, rendes községi életet éltek. A XVIII. század elején Gesztnek már állandó jegyzője, két tanítója van, akik közül az egyik a leányokat tanítja. Község és egyházközség szinte össze vannak forrva. A fennmaradt adatokból megállapítható, hogy rendes községi számadásokat vezetnek.

Ez a helyzet hozta maga után, hogy idővel némi nemesi előjogokat vindikáltak a községnek. „Geszt nemes község előjárói” címezést használnak. Egy bizonytalan keletű, de kétség-

¹ A Tisza-család eleire, vagyonszerzésére s birtokpereire vonatkozólag lásd Komáromy András: A borosjenei Tisza-család ősei. (Külön lenyomat a „Turul” 1895. évi folyamából.) Budapest, 1895.

telenül a XVIII. század dereka tájáról való töredékes tanu-vallatás szerint a község lakói „a pogányon és a kincstáron kívül soha senkinek taxát nem fizettek”. Pedig kétségtelen, hogy a XV. század elejétől fogva „Fekete Geszt” (mert így különböztették meg az ország többi Geszt nevű helységétől) a Geszthy család jobbágysége volt.

Bizonyosnak látszik, hogy a geszti magyarok, kiknek körében 100 esztendő óta nem lakott helyben földesúr, a fiskus fennhatósága alól a Tisza-család alá való átmenetelt kissé nehezen viselték. Máig is fenn van a nép között a „fehérlő” mondája, mely szerint hajdan Geszt határa mindenestől a gesztieké volt, de egyszer csak jött Tisza László egy fehér lovon, nyakában szőrtarisznyával s ebben holmi pecsétetes levelekkel és aztán a határ nagyrésztét magának foglalta s tetszése szerint hagyott egyeseknek kinek 5, kinek 10 holdat, kinek éppen semmit. Annyira szegény volt, hogy a falusiak adtak neki tyúkot, csirkét, tojást, hogy meg tudjon élni.

Nem nehéz felismerni, hogy miképpen fonódik össze a mondában az ősi jobbágyi naturál-szolgáltatás a jobbágyszabadítás, majd tagosítás emléke. A falu egyetlen s örök-negyvennyolcas kigazdája, Hajdú József uram, folyton mesélte a fentieket s tőle hallottam én is. De komolyan csak atyafiai, a Garas Bagdiak hitték el, vagy talán még ezek sem, mert hiszen ők voltak az uraság állandó summásgazdái.

Tisza László és a gesztiek között hamarosan a legjobb harmónia fejlődött ki. Mint a geszti krónika¹ mondja, az utóbbiak örültek a cserének, mely a fiskus helyett Tisza Lászlót tette földesurukká, mert legalább is megszabadultak a robot legterhesebb részétől, a messze eső Oláh-Homorogon évente háromszor a kincstár részére teljesítendő szántástól. Különben is Tisza László egyénisége olyan volt, mely teljes bizalmat váltott ki jobbágyainál. Nem növelte a jobbágyok terhét, sőt könnyítette azok egyszerűsítésével. Mindig jobbágynépsége körül forgolódott. Ott volt a munkáknál, „ekét tartott, sövényt font, tarisznyából ebédelt”. Azt meséli a krónika, hogy jobbágyától, ki már megsütötte szalonnáját, azt elvette s a maga nyers szalonnáját adta helyette. De ennek megsütésével sietnie kellett az illetőnek, mert Tisza László így nógatta: „egyik falat a torkodban, másik a szádban, a harmadikat harapd”.

A számos tréfás s jóízű epizód, mely róla a nép között

¹ „Fekete Geszti Krónika” címmel Nagy Sámuel (1787-től geszti rektor, majd 1790-től 1828-ig geszti jegyző) két krónikát szerkesztett a község és az eklezsia dolgairól. Mindkettő kézírásban található a geszti község, illetőleg paróchia levéltárában. Szerzőjük részben okleveles emlékek, részben szájhagyomány alapján szerkesztette össze feljegyzéseit. Adatai főleg II. Tisza László korára nézve egészen megbízhatók.

fenntmaradt, azt mutatja, hogy kordiális jó viszony fejlődött ki a földesúr és jobbágy népe között, akiket ezenfelül a vallás közössége is összekötött. És Tisza Lászlónak gondja volt arra, hogy ez a jóviszony mindinkább elmélyüljön. A jobbágyok s a földesúr közötti anyagi kérdések szabályozása után azonnal a vallás és az egyház körébe vágó alkotásokhoz kezdett. Üresen állván a papi állás, azonnal lelkészt, hozatott Debrecenből. Geszt községnek kicsiny templomát bővítette, kétszer olyan nagyra építette. Majd Mária Terézia királynőtől engedélyt nyert, hogy a templomhoz tornyot is építhessen. Az egyház-község klenódiumait gyarapította, rendszerint a gyermekek születése alkalmával. Egyháztanácsot szervezett az Erdélyben megismert falusi konzisztóriumok mintájára. Ő maga volt az eklezsia főkurátora s presbitereivel együtt ügyelt fel úgy a hit- s erkölcsi életre, mint az anyagiakra is.

Harmincnyolc éves lehetett Tisza László, midőn 1761-ben átvette új szerzeményű birtokának kezelését, mint még mindig nőtlen „úrfi”. A következő évben hozta nejét, a szilágyságbeli bályoki Hegen Szénás Rebekát geszti otthonába. Szénás Rebekával vonul be az első nő a geszti otthonba s vele a női erények, melyekkel bőven meg volt áldva. Hogy jó gazdasszony volt s nemcsak a háztartás, hanem az egész gazdagság gondjait is nagy eréllyel hordozta, azt mutatja egyfelől az, hogy a család vagyonosodott s áldozatokat tudott hozni közcélokra, másfelől az, hogy kilencévi házasság után özvegyi sorra jutva, 12 éven át egyedül viseli gondját az egész gazdaságnak. Nemcsak a község, hanem az eklezsia ügyeit is állandó figyelemmel kíséri s erőteljes kéztől származó aláírása évről-évre bizonyítja, hogy minden községi és egyházi számadást gondosan felülvizsgál s azok az ő jóváhagyása után zárattak le.

Szénás Rebeka emlékét, férjével együtt őrzik a geszti egyház klenódiumai. Őrzi amaz 1000 rforintos alapítvány, melyet a debreceni kollégiumnál két alumnus tartására rendelt. Őrzi a váradi új református templom építésére rendelt 1000 rforintos adománya, melyet életében, még mielőtt ezen templom építése megkezdődhetett volna (1784) az egyház előjáróinak kezeihez juttatott. – A felette 1783-ban tartott halotti búcsúztató¹ különösen kiemeli azon erényét, hogy a szegények, gyámoltalanok, elhagyatottak jószívű gondozója, istápolója volt.

A geszti otthon két alapvetője: I. Tisza László és Szénás Rebeka magukkal hozták az otthonba mindazokat a férfi és

¹ „Halotti cupressus, melyei hosszú időkre méltó Ballyogi Hegen Szénás Rebeka asszonynak, néhai Boros-Jenői Tisza László úr elmara-dott özvegyének a geszti Szomorú szívvel s lélekkel síró árva udvarházánál Szent Jakab havának VII. napján kitétetett koporsóját beárnyékozta Keresztesi József stb. Nagyvárad, 1784.”

női erényeket, melyek az egészséges családi otthonnak mindenha legerősebb alapjai s pillérei. És ezek az erények megmaradtak mindig a geszti otthon szellemi kincses házában, még ha átmenetileg, rövid időre, egyes kihagyásokat lehet is találni a folytonosságban.

Szénás Rebekát korai özvegysége s aránylag rövid élete megfosztotta attól a szerencsétől, hogy gyermekei nevelését állandóan figyelemmel kísérhesse s irányíthassa. Midőn a nemrégén szerzett vagyon gondozásának egész terhe, a község és egyház ügyvezetésének irányítása, a gyermekek nevelésének gondja a 26 éves nőre egyedül magára szakadt, az előbbieket hősies lélekkel vette fel, az utóbbi feladatot pedig úgy vélte legcélszerűbben megoldani, hogy a gyermekeket, amint csak lehetett, nyilvános iskolába, a debreceni kollégiumba adta.

Az idősebb fiú, István, 1776-ban a poetica classis diákja volt s ekkori tanára, Keresztesi József említi, hogy a classisnak egy szép világoskék selyemzászlót ajándékozott. Öccse, László, később, mint jeles verselő említették, kinek versei ma is megvannak. Valószínű, hogy fiai tanulásának emléke s a hála, amit emiatt érzett az öreg kollégium iránt, tétette vele a már említett alapítványt.

És a következmények azt mutatják, hogy az a remény, melyet a nagyhírű kollégium nevelési rendszeréhez fűzött, egyelőre nem teljesültek be. A 12-14 éves fiúk még nagyon is reá szorultak volna az anyai szív s anyai szem állandó gondozására, amit a kollégiumi élet sohasem tudott s nem is fog pótolni. Erős jellemű, hitbuzgó, lelkes hazafiakká növekedtek ugyan idővel, de kezdetben legalább volt erejükben valamely nyersesség, zordon merevség, amit talán alapjában a sorssal annyi keserves harcot vívott elődöktől is örökölték, de ami csak azért fejlődhetett ki, mert az életkor, a jellemfejlődés legkritikusabb szakában nem állottak eléggé a nemes női lélek irányító, finomító, csiszoló hatásának befolyása alatt.

Keresztesi József váradi pap, a református egyház újjászervezése s templomépítése körüli küzdelmeiről szóló feljegyzéseiben nagyon erős megbélyegző szavakkal emlékezik meg ezen ifjakról.¹ „Énnekem – úgymond – ezen villongásokban legtöbb vexáltatásom esett ezen boldogtalan, felfuvalkodott, negédes, zabolátlan erkölcsű, vallásukat sem nem értő, sem nem szerető, sőt csúfoló, semmi nagy dologra nem termett ifjaktól.” – Hogy ezen erős megrovó szavak az indulat szülöttei, az az első pillanatra nyilvánvaló. Hogy a Tisza „Úrfiakat” sem ítélte meg helyesen, azt a későbbi idők bizonyítják. De az

¹ Krónika Magyarország polgári és egyházi életéből a XVIII. század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868. Kiadja: Ráth Mór. 114. 1. A Tiszáról még a következő lapokon emlékezik meg: 4., 43., 74., 90., 112., 188., 210., 230., 339.

való, hogy ezen két, 20-22 éves ifjú sok kellemetlenséget okozott neki apostoli egyházépítő munkájában kicsinyeskedő, bosszúállási hajlandóságuk által. — Ha a váradi református egyházközség tagjainak akkori viselkedését látjuk, azt kell megjegyeznünk, hogy Keresztesinek az ifjú Tiszák elleni kifakadását főleg annak az ellentétnek látása idézte elő nála, melyet gróf Teleki Sámuel adminisztrátorral s ennek családjával való megismerkedése után látott egy komoly, buzgó vallásos, rendkívül képzett s művelt erdélyi mágnás és a kollégiumban felnőtt süheder ifjak vallásosságának külső megnyilatkozása között.

A finom, művelt lélek, benső komolyság, áhítatos ragaszkodás a hazafias, nemzeti s vallásos eszményekhez beköltözött idővel a geszti otthonba is és pedig a gr. Telekiek útján, midőn II. Tisza László nőül vette gr. Teleki Lajos tanácsúr, főkurátor, kir. kamarás második leányát, Katát.

A birtokszerző Tisza László második fiával, Lászlóval, kezdődik a család közszereplése az új aerában, úgy a vármegyei, mint az egyházi élet terén is, mely őt amott a főjegyzői, itt pedig az újonnan alakult nagyszalontai egyházmegyén a gondnoki székbe emelte. Amott a hazafias irányt szolgálta, itt pedig az egyháziak s világiak paritásán felépülő egyházi autonómiának volt erős híve s támasza.

A geszti otthon szempontjából Tisza László korából a legáldásosabb változás az ő, már említett házassága volt. Ettől fogva érvényesül mind hatékonyabban a geszti otthonban a női lélek áldásos befolyása. A nagyerejű, törökkel, némettel elkeseredetten harcoló, majd a hontalanság keserves napjaiban a fennmaradásért szívós kitartással küzdő, a család ősi pozíciójának visszaszerzésén csüggedetlen energiával fáradozó férfiak törhetetlen erélyét, mely a küzdelmekben a vasnak nemcsak erejét, hanem merevségét is magába vette: simára csiszolta, kifinomította, hajlékonyá tette s valódi acéllá alakította át a család nő tagjainak fenkölt, nemes, szelíd, művelt lelkülete. A Tisza-család asszonyainak, az anyáknak szerepe, áldásos befolyása, szinte nemzedékről nemzedékre kimutatható a geszti otthon lelkének fejlődésében, nemesbedésében.

Teleki Katával vonul be a geszti otthonba a gr. Telekiek szelleme, a Teleki-lélek. Aki tudja, hogy mily értéket jelent a Telekiek működése a nagy Teleki Mihálytól, Apafi kancellárjától kezdve Teleki Józsefíg, a M. Tud. Akadémia nagytudományú elnökéig elsősorban Erdély politikai, társadalmi, állami s kulturális életében, de közvetve Magyarországon is, az semmi esetre sem fogja értékén alul becsülni Teleki Katalin és Tisza László házasságát sem a geszti otthon, sem a Tiszák későbbi nagy nemzeti szereplése szempontjából. Ha nem tudunk is diagonálist húzni Teleki Mihálytól a vértanú nagy Tisza

Istvánig, annyi azonban bizonyos, hogy a Teleki-család férfi s nő tagjai nagy szellemi s erkölcsi értékeket képviselnek s visznek mindenhova magukkal.

A geszti otthonba 1796-ban bevonuló Teleki Katának női ősei éppoly kiválóságok, mint a férfi ősök. Csak Ráday Esztert, királyfalvi Róth Johannát, Teleki Zsófiát említjük meg az egyenesági felmenők között, hogy igazoljuk a család nőtagjainak kiválóságát. Ha a Tiszák az erdélyi szellemet – ami egy volt a törhetetlen hazafisággal és a protestáns világfelfogással – már magukkal hozták a geszti otthonba: ez a szellem a legmagasabbra fokozódott a gróf Telekiekkel való rokoni kapcsolatuk révén. Talán már nem erősödhetett jobban, de mindenesetre mélyült, bensőbbé, aktívabbá váltott ettől az időponttól.

Gr. Teleki Katáról kevesebbet beszélnek a geszti hagyományok, mint Szénás Rebekáról. Azonban kétségtelen, hogy a nagyműveltségű, fenkölt szellemű úrnőnek sokat köszönhet a geszti otthon. Különösen feltűnő az egyház és község vezetőihez való szívélyes viszonya, ami közvetve a geszti népre is kiterjedt. Ő volt az, aki meghonosította a geszti udvarnál a lelkész különös megbecsülését. Pap, tanító, jegyző minden ünnepélyesebb alkalmakkor a Tiszák asztalának rendes vendégei. A Tisza-család vasárnapi rendszeres templomlátogatása is az ő koráig nyúlik vissza. A pap megbecsülése s községben a többi munkatársainak kitüntetése az erdélyi református főrangúak körében százados múlttal bírt. Az Istennek bármily méltatlan, de hivatalos szolgáját becsülték hivataláért és értékelték ama hasznos szolgálatokért, melyeket az úr és alattvalói közötti viszonyban ezek a tanultságukra nézve az urakkal vetekedő, társadalmi állásuk tekintetében pedig a köznéphez közel álló közvetítők mindkét fél-érdekében kifejtettek.

Van azonban Teleki Katának egy különös érdeme, melyért ma is áldja emlékét a geszti nép. Ő volt az, aki ott meghonosította a himlőoltást. Az 1806. évi himlőjárvány idején elvesztette szeretett második fiát: Józsefet. A járvány ekkor szinte kielégíthetlen mohósággal szedte áldozatait a kicsinyek között. A fájdalom által mélyen sújtott grófnő erre próbát tett Jenner új találmányával, a himlőoltással. A falusiak eleinte vonakodtak. Az első esztendőben csak kilenc gyermeket sikerült beoltatni vinni, de már a következő évben 47 volt a beoltottak száma, minden hatósági beavatkozás nélkül, a grófné szelíd rábeszélésére s a kedvező eredmény láttára.

Templomi klenodium nem hirdeti nevét. Az az ónkanna is, melyet ajándékozott, nélkülöz minden felírást. De ő volt indítója a templom renoválásának, a toronyóra elkészítésének, a harangok száma szaporításának. A vonatkozó számadások mutatják, hogy a költségek $\frac{4}{5}$ részét a földesuraság viselte s

így nem lehet alkalmazni itt ama humoros felírást, hogy „csináltatta x. y. a n.-i reformata eklézsia költségén”.

A geszti otthonnál még egy kiváló emlék fűződik Teleki Katához s ez a ma is meglévő geszti kastély. Első Tisza László nem ért rá, hogy magának szép, díszes udvarházat építtessen. Megelégedett azzal az egyszerű épülettel, melyet a geszti birtokon talált, melyet a krónika „vármegye házának” nevez. Alig néhány szobából állott s egy része ma is meg van, mint a kastély beépített alkatrésze. A kastély építése fiára, második Tisza Lászlóra maradt. Az erdélyi grófnő nem lakhatott a régi „vármegye házában”. És ha már „palotát” építtetett, annak az erdélyi udvarházak mintájára kellett épülnie.¹ És valóban a geszti kastély, melynek a „babilon” alatt levő erkélye ma is mutatja Tisza László és gróf Teleki Kata monogrammját s címerét, egy tökéletes erdélyi udvarház, aminőt nagy számmal lehet ma is látni a XVIII. századbeli mágnási és nemes kúriákon. De a „vármegye háza” két szobája beépíttetett a „palotába”. Szinte szimbolikus jelentősége van annak, hogy ezek a szobák voltak nevelőségem idején a család Benjáminának tanuló s lakószobái és később gr. Tisza István is ezeket választotta dolgozószobául. Itt mutatta nekem gyászbaborult özvegye a halála előtti évben azokat a könyveket, melyeket férjére vonatkozólag annak halála után gyűjtögetett, melyeket itt őrzött és soha a nagy könyvtárba be nem olvasztott... A geszti otthon megalapítója emlékének megbecsülését kell látnunk ezen tényekben s a Tiszáknak a tradíció szentsége felől táplált odaadó tiszteletét.

Gr. Teleki Kata kilenc gyermeke közül csak egy fiú s négy leány nőtt fel. Három fiú és egy leány korai halál martalékaivá lettek. A fiú, a második szülött. Tisza Lajos volt, később Bihar megye híres alispánja, akit közönségesen „az adminisztrátor” néven szoktak jelölni. Az egyházi életben mindjárt atyja halála után ennek helyébe a nagyszalontai egyházmegye gondnoki székébe is megválasztatott 1831-ben. Ezen tisztet haláláig 25 éven át viselte.

Nincs helyén, hogy itt Tisza Lajos politikai szerepléséről emlékezzünk. Csak arra kell reámutatni, hogy benne a Tiszák vasereje, szívós kitartása, tántoríthatlan hazafisága, vallásos hitbuzgósága és különösen a politikai életben kitűnő éles elméje még inkább érvényesült, mint elődeiben. Sok oldalról volt életében s holtá után kíméletlen támadások tárgya aulikus hajlandó-

¹ A kastély hosszú, kelet-nyugati fekvésű, többnyire két szobasoros épület, melyet a középre elhelyezett széles kocsibejáró két szárnyra oszt. A kocsibejáró felett „pavillon”-nak nevezett emelet van több szobával. Ezt a pavillont nevezi a geszti nép „babilon”-nak. Az épület keleti szárnya északra fordul s ezen északi részben van a régi „vármegye háza”-ból megmaradt két szoba, a kastély legrégibb része.

ságáért, hogy Biharban a főispáni helyettességet, az adminisztrátorságot elvállalta s nem egy ízben kíméletlenül gyakorolta. Ezen támadások s az alapjául szolgáló ítéletek politikai forrásból fakadnak s bennük a pártszenvedély elhomályosítja a tisztánlátást.

A geszti otthonról szólva, e helyen csak azt kell kiemel-nünk, hogy a Tiszák mindig hű fiai voltak hazájuknak, tántorítlan hívei törvényes fejedelmüknek. Éles elméjük s velük-született diplomata képességük mélyebb bepillantást adott nekik a jövő lehető eseményeinek számbavételére, semhogy a legtetszetősebb jelszavak miatt a „mindent, vagy semmit” álláspontjára helyezkedtek volna. Tisza Lajos is, mint annyi sok konzervatív magyar, lángolva szerette hazáját el egészen annyira, hogy a viszonyok jövő alakulását rózsás színben látó kortársak gyűlöletét is kész volt magára venni a nemzet jövő boldogulásáért. Meg volt győződve, hogy a haza csak a nemzet és a király egyetértése mellett virágozhat fel. E részben telje-sen a Széchenyi követőjének tekinthető. Balsejtelmekkel, de a hazáért teljesített kötelességek megnyugtató tudatával hagyta oda az adminisztrátori széket, mikor az események vissza-lépésre kényszerítették s többé nem avatkozott a politikai életbe. A negyvennyolcadiki év kezdetének eseményei talán kétséget ébreszthettek lelkében, hogy helytelenül ítélte meg a helyzetet. A későbbiek neki szolgáltattak igazat. Végül meg kellett érnie, hogy a nemzetnek védekezni kell azon dinasztia ellen, melynek törvényes királyát ő oly hiven szolgált. Bár szíve vérezett a nemzet és király között kitört viszály miatt: nem habozott felserdült fiait a nemzeti ügy szolgálatába állítani. Aztán jött a nemzet katasztrófája. A kegyetlen leigáztatás, mikor a győztes abszolutizmus a nemzet gyökerére irányította irtó fejszéjét. Mit szenvedhetett ez a nagy férfiú geszti otthoná-ban, míg lelki gyötrelmeitől aránylag korán, 58 éves korában megmentette a jótékony halál.

A mai nemzedéknek még nem adatott meg, hogy a családi bizalmas iratok alapján tiszta képet alkothasson a geszti otthon ezen időbeli lelki életéről. Csak a következményekből kom-binálhatjuk, hogy ezt az otthont akkor is a nemzet és az ural-kodó kibékülése szükségességének gondolata hatotta át és ily irányban érvényesítette befolyását. Szóbeli hagyományok tájé-koztatnak affelől, hogy a közelet teljes letiprása idején, családi s más nevezetes alkalmakkor, vendéglátás színe alatt elég sokszor jöttek össze a geszti kastély falai között a környékbeli hazafiak: rokonok, jóbarátok, sok-sok bús magyar hazafi. Geszti papságomban elődömtől b. e. Nagy Pétertől hallottam, hogy ő is részt vett az ily összejöveteleken, hol ő nem igen hallott politikát, de élvezte az asztal örömeit s mint szerény kibic, meghúzódva a kártyaasztal mellett, apró tétjei-

vel nem egyszer annyi nyereségre tett szert, hogy mikorra reggel a társaság tagjai távoztak, ő már a szalontai vásárról tért haza nyereségéből vett süldőivel.

Aki ismeri a Tisza-család puritán egyszerűségű életmódját, a vendégeskedéssel szemben érzett ellenszenvét, az egyszerre tisztában van vele, hogy névnapi, vagy születésnap i eme vendégségek csak álarc voltak a százszemű policáj kijátszására. Ezért volt tánc, kártya, pohárcsörgés aránylag gyakori a komoly, tisztos geszti otthonban, honnan különben száműzve volt minden léhaság.

Az adminisztrátornak hűséges s hozzá mindenben méltó élettársa, gr. Teleki Juliánna képviseli ebben az időben női részről a geszti otthon szellemét. Teleki Júlia unokahúga volt Teleki Katának, Tisza Lajos anyjának. Az anya és feleség tehát nagyon közeli rokonok s a szellem, a Teleki-lélek meg erősödik általuk a Tisza-családban.

III. Teleki Józsefnek ez a leánya műveltség tekintetében talán még túl szárnyalta nagynénjét, Teleki Katát is. Nem annyira a lélek különbsége, mint inkább a művelődési eszmé nyekben a kor haladtával beállott fejlődés volt ennek az oka. Különben a messze távolból nézve a helyzetet, inkább csak találgatásokra vagyunk utalva, mint határozott ítéletre képesítve. Különösen három dolog az, ami feltevésünket alátámasztani látszik. Az első: Teleki Júlia rendkívüli nagy erélye, melynek biztos alapját csak műveltsége mélységében gondolhatjuk. A második: az a körültekintő gondosság és mindenre kiterjedő figyelem, mellyel gyermekei neveltetését irányította s vezette. És a harmadik: az a közvetlenség, mellyel geszti népének testi és lelki előmenetelét állandóan szívéen viselte.

Családi emlékek, melyek iratokra támaszkodnak, valódi férfiúi eréllyel megáldott nőnek mondják. Vannak levelei, melyek arról tanúskodnak, hogy még férjét, a nagyhatalmú adminisztrátort is keményen kezelte, ha úgy vélte, hogy erre szükség van. Erélyességére jellemző a családban máig is fennálló az az anekdota, hogy Beöthy Ödön, az adminisztrátornak legelszántabb politikai ellenfele, midőn egy, a Tisza Lajos házánál Váradon tartott nagyobb vendégségi összejövetelről távozva, a jelenvoltak felől kérdeztetett, úgy nyilatkozott, hogy az egész társaságban csak egy férfi volt, t. i. a háziasszony, a grófnő.

Teleki Juliának hét gyermeke volt, kik közül csak négy fiú érte el a serdült kort. Ezek nevelésének gondját a grófné szinte egyedül viselte. Férjét a vármegyei közelet munkája teljesen igénybevette. Így hárult reá a gyermekek neveltetésének nem kicsiny terhe. A gyermekek pedig sűrűn követték egymást. Azon családi képen, mely jelenleg a geszti kastély ú. n. üvegkapujánál levő előcsarnokban áll, ott látjuk 1837-ből

az alispánt nejével, anyósával a kiváló Teleki Zsófiával és négy fiával, kik közül a legifjabb, még anyja karján ül. Ez a négy fiú: László, Kálmán, Lajos és Domokos volt a család szemefénye s anyjuk szerető s féltő gondosságának tárgya.

Tudjuk, hogy sikerült a grófnőnek gyermekei tanításához és neveléséhez a kor egyik nagynevű, jeles paedagógusának, Szőnyi Pálnak közreműködését megnyerni. Hogy mily hatással volt ez a kiváló nevelő a Tisza-fiúkra, elegendő csak azt megemlíteni, hogy Tisza Kálmán késő öregségében is, mint a nevelők eszményképéről, a legnagyobb kegyelet hangján emlékezett meg többször róla.

Közismert dolog, hogy a négy fiú közül a legifjabb, Domokos költői hajlammal s tehetséggel volt megáldva. Az anya gondossága ezen tehetség kifejesztésére is figyelemmel volt. Arany Jánost nyerte meg mellé vezetőül, ki 1851 és 1852 nyarán szalontai jegyzőségéből átjött Gesztre s a kastély közelében levő kerti házban, az ú. n. „Stángli-házban” lakott.

E házat II. Tisza László építtette kedves embere Staindl Ferenc részére, ki 1791-ből való s Gutman által rézre metszett szép mellképének aláírása szerint a váradi királyi akadémián a matematika professzora volt.¹ A hagyomány pálos szerzetesnek mondja Staindl-t, akit a szerzetnek II. József által való feloszlatása után Tisza László hozott Gesztre s helyezett el a számára épített kerti házban.

Ha a stángli-ház nem is tartana egyebet emlékezetben, mint a Tiszák felekezeti elfogultságon felül álló lelkiületének emlékét, akkor is méltó, hogy külön megemlékezzünk erről a 25-30 négyzetméter területű, náddal fedett s szabadban nyíló ajtóval ellátott egyszerű hajlékról, melyhez annyi Tisza-nevelőt igazán kedves s kellemes emlékek fűznek. Az a két nyári idény azonban, midőn Arany János volt ezen egyszerű ház lakója, irodalomtörténeti fontosságúvá avatja e helyet, mely ma már, Tisza István és neje által emléktáblával ellátva, az „Arany-ház” nevet viseli, kiszorítva az ifjabb nemzedék tudatából az ősi stángli-ház elnevezést.

Elődöm, Nagy Péter, még ismerte Arany Jánost Geszten. Láttam s nekem is beszélte, hogy Arany János a park közeli részében levő hatalmas szilfa-sétányban szeretett sétálgatni s hátratett kezekkel, mélyen gondolkozva járt fel s alá. „Akkor még nem tudtam elképzelni – mondotta naiv lélekkel Nagy Péter -, hogy min gondolkozik annyi sokat.”

Hogy Teleki Júlia nevelési rendszere és Szőnyi Pál paedagogiai művészete mily eredményeket hozott létre, azt nemcsak fiuknak későbbi országos nagy szerepe, hanem a geszti otthon nevelési rendszerének kikristályodása is mutatja.

¹ Az arckép alatti szöveg: „Cl. Fr. Staindl In Reg. Acad. Varad. Prof. Matheseos. Gutman fecit 1791.”

Gr. Teleki Júlia valósággal őrangyala, szerető gondviselője volt a geszti népnek is. Az 1831. évi nagy kolera idején nagyobb buzgósággal forgolódott s fáradt a falu betegei körül, mint bármely orvos. Ma is áldva emlegetik emlékét a gesztiek, kik szentül meg vannak győződve, hogy tanult, képzett orvos volt. Hallottam falusiak által elbeszélve, hogy sebeket, sőt csonttörést is gyógyított s maga készítette a betegek számára az orvosságot. Tényleg Teleki Júlia, hódolva az ő idejében nagyon elterjedt homeopatha-gyógymódnak, lelkes híve volt Hahnemann rendszerének. Kézi patikáját ma is őrzi egyik unokája, gr. Tisza Lajos, akinek elbeszélése szerint Tisza Kálmán bizonyos homeopathikus egyszerűbb gyógyszereket, édesanyja receptje szerint, egész élete végéig használt.

A geszti otthon az adminisztrátor Tisza Lajos idejében csak belsőleg, lelkiekben gyarapodott, gazdagodott. A kastély, a birtok, maradt úgy, ahogy atyjától örökölte. A birtok nem szaporodott, de állandóan, habár lassan, javult. A Tiszák nem értették, sőt egyenesen megvetették a vagyonszerzésnek azt a módját, melyet ma közönségesen „jó parti csinálásnak” neveznek. A szívek vonzalmát, a lelkek harmóniáját többre becsülték az ezer holdaknál. Ezért van, hogy a geszti otthon anyagi támasztéka, ha még a többi összes Tisza-birtokokat is hozzászámítjuk, alig haladja meg I. Tisza László vagyonszerzésének terjedelmét.

Ha most lezárjuk az ősök korát, a geszti otthonban egy patriarchális életet élő, fenkölt szellemű férfiaktól s nőktől álló család képét látjuk, melyben az ősi erények nemcsak sértetlenül öröklődnek nemzedékről nemzedékre, de gyarapodnak, növekednek, tisztulnak eladdig a magasságig, melyet gyarló emberi mértékünk szerint ideálisnak kell jellemeznünk. És mindeme kincs nemcsak a családé, nemcsak a család egyes tagjaié, hanem a nemzeté, a hazáé is.

Tisza Kálmán geszti otthona

Tisza Lajosnak 1856-ban bekövetkezett halála után a családi rendelkezések értelmében Tisza Kálmánra, a második fiúra, szállott a geszti kastély s a Geszt körüli családi birtokok nagyobb része. Tisza Kálmántól kezdve lassanként országos jelentőségre tesz szert a geszti otthon egyfelől azért, mert nem egyszer az országos politika középpontjába kerül, másrészt, mert annak szelleme évtizedeket kitevő időn át irányító szerepet képvisel hazánk s nemzetünk külső s belső életében.

Tisza Kálmán nagy lelki s szellemi kincseket örökölt Isten után szüleitől. Ezek a geszti otthonnak kiapadhatatlan kincses-házából valók. És a közvetlen előző három nemzedék alatt

felhalmozódott eme vagyon, szerencsés, áldott kiegyezésért nyert ama boldog házasság által, mely Tisza Kálmánt gróf Degenfeld Schomberg Ilonával 1860 nyarán összefűzte. Még ha eltekintünk is ama kiváló kvalitásoktól, melyekkel e házaspár mindenike fel volt ruházva, azt mondhatjuk, hogy ezen frigy a geszti otthonnak eddig is kiválóan magas erkölcsi s szellemi szintjét példátlanul emelte. És amint a férj s feleség közszereplésének tere lassanként országossá bővült, ez a szint irányító hatásúvá vált az egész nemzet állami s társadalmi életében. A „Generális” és a „Jószív” perszónifikált fogalmakká lettek.

Hogy mit jelentenek a nagy egyéniségek az emberi társadalom kisebb s legnagyobb körű közületeire nézve, azt a nevezettek történetinek nevezhető működése nyilván elárulja minden látó szem előtt. De hogy az igazán nagy egyéniségek magánéletükben a legegyszerűbb, szinte igénytelen lények, azt a geszti otthon belső életéből láthatjuk, mely annyira egyéni, belső, hogy a távolállóknak arról fogalmuk sem lehet s még a közelállók is csak szerencsés véletlenek útján nyerhetnek annak belsejébe egy-egy röpke pillanatra betekintést.

Bevezetésemben említettem, hogy én a geszti otthont Tisza Kálmán idejében, az ő nyugalombavonulása után, ismerem meg. A megelőző időkből csak hallomásból s következtetések útján tudok valamit. Annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy azok a nevelők, akik még Tisza Kálmán miniszterelnöksége előtt fordultak meg Geszten, közelebből érezték a közvetlenség amaz előnyeit, melyek a kor és állásbeli különbségnek aránylag kisebb voltával járnak együtt. Viszont a tapasztalatokban bölcsé érett családfők áldásos nevelő hatásából bővebben vehették ki részüket azok a későbbiek, kiket jó sorsuk az országos nagy nevű s tekintélyű öregek áldó közélébe segített.

Mindenek előtt leszögezhetjük azt, hogy a geszti otthon puritán szelleme s konzervatív jelleme megmaradt azután is, hogy gr. Degenfeld-Schomberg Ilona lett annak úrnője. A helybeli egyházi s községi ügyek iránt való érdeklődés, a szorgalmas templomlátogatás, a község s környék szegényeinek istápolása, a gyermekek nevelése a szokásos geszti modorban folyt tovább. Annál is inkább, mert maga az új úrnő is abban a puritán református szellemenben növekedett az atyai házban, mely elődjait, a gr. Teleki-családból származó úrnőket is jellemezte.

Ha a külső dolgokat nézzük, meg lehet állapítani, hogy maga a kastély lényegében változatlanul maradt s Tisza Kálmán idejében csak két, nagyon praktikus újítást nyert. Még. 1860-ban egy téres, tágas terrász épült, függő tetővel a kastély keleti szárnyán, mely külsőleg emlékeztet a nyírbaktai Degenfeld kastély terraszára. A vőlegény kívánta ezzel meglepni menyasszonyát, hogy ez annál otthonosabban érezze magát az új

otthonban. Oly nagy súlyt fektetett annak elkészítésére, hogy miatta még a házasság megkötése is több heti késedelmet szenvedett. A másik változás volt a kastély emeleti része alatt átvezető kapualj beépítése. Az utca vonalának a front előtt kijebb tolásával a kastélynak ezen részét is egy platános park-részlet díszíti s az egész épületet csendesebbé, zártabbá s otthonosabbá teszi. Tisza Kálmán az utóbbi cél érdekében jelentékeny áldozatokat hozott, mikor az utcából a parkhoz csatolt terület rekompenzációja gyanánt az 1866. évi tagosítás alkalmával a pap, rektor és jegyző javadalmának gyarapítására több hold földet engedett át az egyháznak és a községnek.

Későbbi éveiben fiai több hasznos és praktikusnak látszó átalakítások létesítését hozták javaslatba. De ezt rendszerint azzal hárította el: „ám csináljatok holtom után, amit akartok, de életemben már úgy szeretek látni mindent, amint megszoktam.” És súlyt fektetett arra, hogy magának a kastély környékének színe, beosztása se változzék. A park virágágyainak öntözésére a szamaras kis Serfőző primitív lajtjával hordta a vizet akkor is, amidőn a gyümölcsös és veteményeskert modern vízellátást kapott. A stángli-ház északi oldalán levő pár holdas szőlőt már nagy részben kipusztította a filoxera, de a megmaradt részre hűségesen vigyázott az öreg Erdei csősz, míg csak volt abban pár száz eleven tőke. Midőn fiai mondták, hogy nem érdemes a szőlőt fenntartani, arra hivatkozott, hogy azt még apja ültettette s ő fenn kívánja tartani, míg egyáltalában lehetséges. És csakugyan élte utolsó éveiben vonták be a volt szőlő-területet a parkba, mely ennek ma egyik legszebb része.

A geszti uradalom egyes részeinek voltak olyan sajátos berendezései, melyek évtizedek, sőt nemzedékek óta hozzáfűződtek az illető birtokrészhez. Így a nagykiterjedésű, jó legelővel bíró Radvány volt az ú. n. „radványi ménes” tanyája, hol a XVIII. században oly híres Wesselényi-ménestől importált lipicai fajta szinte korlátlanul dominált. A Begécs melletti szikes legelőterületen a külsejében Göre Gábor bíró úrra emlékeztető Völgyi uram, a kiválóan értelmes és becsületes számadó, parancsnokolt a juhnyájak felett. A hajdan erdős pusztának nevezett, de irtás folytán már csak részben erdős Csegődön volt a sertés kondák lakhelye s voltak a nagy malacfiasztató telepek. Míg az árterületen fekvő s nagy részt víz járta Gyanté a szarvas-marhák, az ökör s tehéncsordák otthona. Annyi volt itt a múlt század kilencvenes éveiben a legelő, hogy annak egy tekintélyes részét csak a szalontai gazdáknak való bérbeadás útján lehetett értékesíteni. A Homokon még II. Tisza László 1806-ban telepített szőlőt s adott telepítésre területet mindenkinek, ki arra vállalkozott. A papnak, rektornak s jegyzőnek kihasított területet maga az uraság telepíttette. Itt az alápincé-

zett hatalmas terjedelmű szüretelő házban óriási nagy bálvány-sajtóval sajtolták a komenció-célokra szolgáló homoki vinkó mustját.

A felületes szemlélő hajlandó lett volna itt maradiságot feltételezni a birtokok berendezésében s a gazdálkodásban. Holott már ezeknek fent méltatott természete megadja kellő magyarázatát a célszerű elrendezésnek. Különben Tisza Kálmán gyarapította is az atyjáról reá maradt birtokokat. Gyantét átváltotta bátyjától, Lászlótól, ki ezt örökölte volt.[^] A már Arad megyében fekvő, de Csegőddel tőszomszédos, mintegy 1000 holdas Vadászt Simonyi Ernőtől vásárolta meg. De annyi bizonyos, hogy mióta az országos gondok s elfoglaltság minden idejét s erejét igénybevevtek, egészen fiainak felnövekedéséig inkább csak gazdatisztjeinek munkája gondozta, semmint ő maga, terjedelmes birtokát. Faltai, Polyák, Takács, Frankó Szarka stb. nevű tisztjei évtizedeken át állottak szolgálatában s ő bizalommal ragaszkodott hozzájuk. Nem lévén elég ideje a gazdálkodással behatóbban foglalkozni, azért a birtokok javítása lassan haladt előre, de haladt és ez mutatta, hogy a gazda igenis barátja az újításoknak s modernebb berendezéseknek. Minél közelebb volt valami a kastélyhoz, annál inkább maradtak meg reá nézve a régi szokások. De a perifériákon új élet lüktetett s ez mind közelebb hatolt a kastélyhoz, főleg mióta a felnőtt fiúk segítségére siettek atyjuknak s felvették a gazdálkodás gondját.

Amily konzervatív volt a kastély s környezete kívülről, olyan volt benne az élet is. A napi munka és életrend alig mutat benne valami változatosságot. Meg kell azonban jegyezni, hogy a geszti élet jóformán csak a nyári időnyre korlátozódott s a család ott-tartózkodása üdülés és vakáció-számba ment. Télen a család a fővárosban él. A családfőt ideköti az országos politika s az úrnőt a társadalmi életnek heroikus lélekkel magára vállalt közjótékonyági s közművelődési feladatainak végeleáthatlan serege. De mikor a budapesti élet általában ernyedni kezd, a család tavasz dereka táján felkerekedik s megy, szinte röpül kedvelt tartózkodási helyére, a geszti otthonba, üdülni, pihenni, új erőt meríteni...

Itten a napirend egyszerű s alig változik. Egyszerűségével is valóban a pihenés s üdülés céljait szolgálja. Az ifjak korán kelnek. De maga a családfő nem barátja a korai kelésnek. Tréfásan emlegette, hogy a korán fekvő s korán kelő király előtt bevallotta, hogy ő némileg eltérő életrendet követ, mert bár nagy híve a korai lefekvésnek, de a korai felkelést nem szívesen vállalja. Hasonlóképpen későn kél a ház úrnője is, bár nem azért, mintha a hosszas pihenést szeretné, vagy szüksége volna reá. A reggelinél 9 órakor találkozik az egész család. A reggelit mindenkinek a ház úrnője szolgáltatja ki.

A reggeli végeztével az úrnő intézkedik a háztartás szükséges teendői iránt s ennek végeztével hozzá kezd levelezése lebonyolításához. Ennek terjedelme szinte végéreemehetetlen. Mindenekelőtt a hozzá intézett számtalan megkeresés, kérés elintézése kerül sorra. Majd a társadalmi elfoglaltságaiból származó intézkedések. Mindez annyi időt kíván, hogy bár kisebb jelentőségű ügyeknél segítséget is vesz igénybe, kénytelen még fürdése idején is folytatni levelezését a fürdőkád szélein keresztül tett s így íróasztallá előléptetett széles deszkalapon. – Ugyanezen idő alatt a házi úr elvégezvén toilettjét, kiolvassván újságjait s a sürgősebb leveleket, sétára indul. Megnézi az istállót s abban kedvenc lovait. Végigsétál a park kanyargós ösvényein. Rövid ideig el-elüldögel valamely öregfa árnyékában, vagy részt vesz fia tanulóóráján. Aztán szobájába vonul s elintézi levelezését, majd fogadja, ha vannak, az ügyes-bajos embereket, kik, természetesen, többnyire kéréssel jönnek hozzá. Meghallgatja az eklézsia, vagy a község kérelmeit s a dolog természetéhez képest teszi meg intézkedéseit, többnyire fiainak meghallgatása után.

A nagyobb fiúk már kora reggeltől foglalatосkodnak a gazdaságban. A legkisebb, a tanuló, szintén korán kél. Reggeli előtt már kilovagol a geszti határ közelebb eső részeibe. Most ezt, majd amazz választva kirándulási helyül, kivéve, ha a szárazság csupán a Korhány partjaira korlátozza ezen testgyakorló szórakozást. Reggeli után jönnek a tanulás órái és pedig nemcsak a vizsgák előtt, hanem azok után is. Tisza Kálmán gyermekei nem ismerték a tanulástól mentes vakációt. Ha az iskolai tantárgyak óraszámá szűkebbre szorul is, annál inkább bővülnek a nyelvleckék, amelyeket német, francia, vagy angol nevelők adnak.

Ebédkor, éppúgy, mint a reggelineél, együtt van az egész család és még ebéd után is együtt marad a pipázóban, vagy a terrazon beszélgetéssel töltve egy fél-, gyakran egy egész órát. Rövid pihenés után a testgyakorló szárazakozások következnek, mint pl. kugli, torna, tennisz... E közben sor kerül arra is, hogy megtekintsék a csikókertet, hol az öreg Fánkúj – hajdan a kegyelmes úr parádés kocsisa – ügyel fel görbe botjával az újonnan elválasztott s még ménesbe nem küldhető csikókra. Mind ez időtöltés eltart egész uzsonnáig, melynek végeztével sétakocsikázásra indul az egész család a geszti határ különböző részeibe, de legtöbbször Radványba, hol a ménes tartózkodik. Ennek minden anyakancáját, csikóját ismeri a család minden tagja. A kocsikról leszállva, felkeresik sorra a kedvenceket, a híres háttas és kocsilovakat; simogatják, kenyérrel, cukorral kínálgatva őket. E látogatás végeztével körkocsizás formájában sor kerül az illető birtokrész megtekintésére és rendszerint a napszállat veti haza a kirándulókat.

Aztán jön a vacsorázás. Utána hosszabb társalgás s féltíz-tíz órájában nyugovóra tér az egész család. Csak a ház úrnője, a kegyelmes asszony nem pihen le. Ő tovább dolgozik, mert sok még az elvégeznivalója. Gyakran a délutáni szórakozásokból, a kocsikirándulásból is elvonja magát, hogy munkáival végezhesen. Rendszeren a családi leveleket hagyja utoljára, melyek száma, a család nagy kiterjedésénél fogva, szinte óriási. Annyival nagyobb munkát ad pedig, mert levelei nagyon részletesek. Nem csoda tehát, ha jól elmúlik az éjfél, mire elkészül napi munkájával. Sőt gyakran csak a hajnali szürkület beköszönésével oltja ki íróasztala gyertyáit s tér pihenőre.

Ezen soványnak látszó rendes napi programot tarkították a távolabbi birtokrészekre irányuló fél-, vagy egésznapos kirándulások, melyeknek nem szórakozás volt a céljuk s nemcsak az, hogy a család nőtagjai s fiataljai megismerjék a gazdaságot, a gazdálkodás eredményeit, hogy megszeressék a családi birtokot, megszeressék a földet s magát a gazdálkodást, hanem főleg maga az öreg generális is ilyen úton szerzett tudomást fiai gazdaságvezető képességeiről, így vizsgálta felül munkaprogramjuk életrealitását s ekkor tárgyalta le velük s tisztjeivel a szükségesnek vélt újításokat.

Három, négy, vagy több kocsival kelt útra meghatározott napon a család. Miután az uraság vendégül látását a tisztartó urak nejei a maguk előjogának tartották, nem is vitt mást magával a társaság Gesztről az asztal számára, mint az ősi pincetokot kágyai bakattal töltött iccés palackjaival s néhány üveg giesshüblit.

A megérkezést követő villásreggeli után kocsikra száll a társaság s bejárja a birtokot, megtekintve a vetésforgókat, az aratást, a cséplést, megvizsgálva az utakat, hidakat, csatornákat, szétnézve még az ugarolás körül is aszerint, hogy minek volt az ideje; felkeresve a legelő csordákat, kondákat s jó három-négy órai koci út végeztével tér vissza a tisztartói házhoz, a már kész ebédé elfogyasztására.

Az ebéd utáni rövid pihenőre következett a major megismerése. Az épületek, a magtár, a majorban levő jóság, a malacok, süldők, borjúk s hízó-állomány serege mind sorra kerültek. És amit legelői kellett volna említeni s csak a gazdasági összefüggés megtartása miatt maradt utoljára: a gazdasági cselédek, ezek egészségi állapota, gyermekeik iskolázása, lakásaik, kommenciós földjeik, jószágaik éppoly beható szemlélet s vizsgálat tárgyai voltak, mint a távolról szegődtetett hónaposok, vagy summások elhelyezésének s ellátásuk mikéntjének ügye. A mezőkövesdiek több nemzedéken át mindig is szívesen jöttek „Tisza Kálmán őfelsége birodalmába”.¹

¹ Egy matyó summásnak Mezőkövesdről érkezett levele címzéséből.

A szemle végeztével hazatérés következett a szokásos vacsora időre. Otthon a látottak megbeszélése. Bámulatos, hogy mily örömmel s lelki haszonnal vettek részt az ilyen kirándulásokon a család csemetéi, kik még napok múlva is a kirándulásokon tapasztaltakról beszéltek s alig várták a következő alkalmat, hogy újból ily tanulságos szórakozásban lehessen részük...

Nem mondhatni, hogy a család napi életében valami lényeges változást hozott volna a vendégek járása is. A geszti kastély szinte alig volt vendég nélkül. De igazi nagyobbszabású vendégjárásról csak abból az időből számolhatok be, amikor a „generális” quietálása után, életének 60-ik évében egy több, mint 70 tagú társaság ünnepelte Geszten Kálmán-napját. Politikai hívek, jóbarátok, ismerősök és rokonok serege gyűlt össze s oly mulatságot rögtönöztek, aminőt talán az abszolutizmus utolsó éveiben némileg gyakoribb vendégségek óta régen nem láttak a geszti udvarház falai. Mintha a régi idők eleve nedtek volna fel, amikről nekem Nagy Péter elődöm oly lelkesedéssel beszélt. Volt ekkor is szíves vendéglátás, görnyedő asztalok, felköszöntő, pohárcsörgés, húzta a cigány a kegyelmes úr vőlegénykori nótáját s a „Vékony deszka kerítés” hangjai mellett táncra perdültek a fiatalok; az idősebbek kártyaasztalok mellé telepedtek, honnan nem hiányzott a kibicelő öreg pap sem. A hatalmas sokaság éjjeli elhelyezésének gondját, mely annyi fáradtságot s munkát okozott a ház úrnőjének, azzal tette könnyebbé a hálás vendégsereg, hogy egyáltalán nem vette igénybe a háló szállásokat, hanem a kedélyesen átvirrasztott éjjel után felkerekedve, mindenestől útnakindult, akárcsak 30-35 év előtt.

A geszti kastély rendes vendégei a rokonság, a jóbarátok köréből teltek ki. Ezek közül a közelebb lakók, a Markovicsok, Lovassyak, délután jöttek és este távoztak. A hosszabb időn át tartózkodó rokonok és ismerősök aránylag kevés időt töltöttek Geszten, mert a vendégszobák korlátolt száma miatt a vendéglátásban sorrendet kellett tartani. Legtöbbször s leg-hosszasabban a család legidősebb fia, Tisza István volt ekkortájt az (otthon vendégé. Aztán a „generális” öccse, a szegedi gróf, Tisza Lajos, akkor Őfelsége személye körüli miniszter. Továbbá a család egyetlen leánya, Paulina, férjével br. Radvánszky Bélával s gyermekeivel. Majd a ház úrnőjének nővérei s ezek családtagjai. Külön meg kell említenem azokat az ismerteveket, akik a családdal szemben ugyan idegenek, de akiket a családhoz régi bizalmas kapcsolatok fűztek. Különösen kiemelem ezek közül Hegyi Mihálynét, a Kegyelmes asszony bizalmasát, sok-sok nemes alapítvány fundátorát, azt a nagyműveltségű nőt, kinek férje hajdan a gr. Degenfeld-családnál, mint ügyvéd s jogtanácsos jelentékeny bizalmi állást töltött be. Ide soro-

zandó Géresi Kálmán is, Tisza Istvánnak egykor nevelője s mindvégig bizalmasa a családnak. Tisza István első nevelője s külföldi tanulása idején mentora Nagy Ferenc már szinte családtagnak számított és mint az uradalomnál alkalmazott titkár, nősüléséig mindennapi vendége volt az asztalnak.

A rokonok s az utóbb említett természetű vendégek annyira a családhoz tartozóknak tekintettek, hogy érettségük a család megszokott életrendjében a legkisebb változás sem történt s minthogy a vendégek igen csekély kivétellel ezen két kategóriából kerültek ki, azért nem is az életrendben miattuk netalán beálló változatosságért, mint inkább a teljesség kedvéért volt róluk szó.

Az elmondottakból nyilván láthatja az olvasó, hogy ebben a geszti otthonban minden úgy volt elrendezve, hogy nemcsak a család életének anyagi feltételeit s társadalmi szerepe fenntartásának s fokozásának érdekeit szolgálta, hanem bennük a növekedő, a serdülő sarjak, csemeték, a jövő nemzedék nevelésének öntudatos nevelő munkája is rendszeresen, meghatározott életelv s világszemlélet szerint, biztos kezekkel kitűzött irányban folyt. Sőt azt lehetne mondani, hogy ebben az otthonban a mindennapi életnek minden munkája egyenesen a család nevelési rendszerét, céljait, munkáját is szolgálta. A Tisza-család eszménye szerint való nevelést – Szénás Rebekától eltekintve –, jóformán maga a család végezte, egy több nemzedéken keresztül megszokott, jól bevált rendszer szerint, szinte már öntudatlanul, ösztönösen. Itt már csak némi felügyelet miatt s bizonyos tudományok rudimentáinak közlése végett volt idegen segítségre szükség, miután erre a család nagy tudású s nagyműveltségű fejeinek nem volt idejük. Saját tapasztalatomból, valamint a megelőző s következő idők adatainak ismerete alapján azt merem mondani, hogy a Tisza-családban a tulajdonképpeni nevelő maga a geszti otthon volt, amely mellett nem voltak a szó köznapi értelmében nevezett „nevelők”, hanem csak házi tanítók, praeceptorok, gubernátorok, vagy mentorok. A Tisza-család maga nevelte gyermekeit. És egész életfelfogásuk kizárta azt, hogy a családnak akár egy sarját is valamely idegen nevelőintézetbe adjanak, idegen szem előtt, idegen befolyásnak kiszolgáltatva engedjenek felnőni. A nyilvános iskolákat is csak már a gyermek felserdült korában vitték igénybe, amikor a biztos szellemi s erkölcsi alapok adva voltak, amikor az életbe kilépés előtt az önállóságra szoktatás s nevelés ideje elkövetkezett, amely munkát viszont már nem valamely nevelő, vagy házi tanító végezte, hanem a nyilvános iskolák tanuló ifjúságának emelkedettebb versenye és kétségtelenül nagy nevelői hatással bíró demokráciája.

Ha a naponkénti lovaglás a fiúra testgyakorlás s edzés-számba ment is, nem kevésbé szolgálta a birtoknak, a gazdál-

kodás módjának megismerését s megszerettetését. Maga a családfő, a korban már jól előrehaladt Tisza Kálmán, lóra ül, hogy fiával együtt kilovagolva, megszerettesse vele ezt a nemes sportot s közben ráterelje a fiú figyelmét mindarra, amit annak megtanulnia lehetett s kellett, lett legyen az a birtokrész történetére, természetére, művelésére vagy jövő alakulására vonatkozó. Ha nem ment a fiúval, annak visszatérte után kikérdezi őt a látottakról, tapasztaltakról s mindig nagy érdeklődéssel hallgatta meg referátumát.

Miután a család meggyőződéssel vallotta a „mens sana in corpore sano” elvet, azért sokat adott a gyermekek testi nevelésére. Szinte spártai módon igyekezett azokat edzeni s el is lehet róluk mondani Horatius-sal: „multa túlit, fecitque puer, sudavit et alsit.” Gond volt arra, hogy az ifjú ne unja meg a testgyakorlatokat. Hajdan az apa is részt vett ezen gyakorlatokban. Mint kitűnő rúdugró maga is segített István fia nevelőjének, a családban később is sokat emlegetett Nachbar-nak, a gyakorlatok vezetésében. Ily alkalommal történt 1872 táján, hogy a nyirkos földön rúdja megcsúszván, lábát törte s ennek nyomait élete végéig viselte. Később a nagyobb fiú lett a kisebb vezetője, versenytársa, lelkesítője. Tisza István s ifj. Tisza Kálmán, ha otthon időztek, résztvettek az ifjabb fiú tornaóráin s vele, valamint a tanítóval, versenyre keltek a futásban, az ugrásban, a szertornázásban és elért szép eredményeikkel buzdították a legifjabbat. Különösen Tisza István tűnt ki mint jeles ugró, ki rendszerint elvitte a magassági rekordot. Nem egyszer mutatta be huszárkori bravúrját, midőn a két középpújj összefogásával karjaiból alkotott körön átugrott. Ezt öccse még azzal tetézte, hogy ugyanezen produkciót sarkantyús csizmával hajtotta végre.

A teniszt Tisza István vezette be Geszten, Angliából való hazatérte után 1884 tájt. Ettől fogva kedvelt sporttá lett ott. Maga az apa is gyakran résztvett e játékokban. Önként értetik, hogy nem a sport kedvéért, hanem, hogy kis Benjámínját lelkesítse, hogy az ő részvétele a játék tempóját mérsékelvén, azt győzelemhez segítse. Gyönyörűség volt nézni az ősz apát s három fiát a játék során, melynek nem egy fordulata elárulta azt, hogy itt valamivel több is folyik a játéknál, hogy itt az idősebbek segítik elő az ifjabb szárnypróbálgatásait, hogy viszont ez megszerezze a repülés biztosságát.

Azok az ebéd vagy vacsora utáni beszélgetések a pipázóban, vagy a „nagyapa terraszn” sokszor öltöttek olyan formát, mely nemcsak okulásul szolgált, hanem szinte tanításszámba ment az ifjúra nézve. Hol családi dolgokról, hol általános kérdésekről – lettek legyen ezek történeti, társadalmi, technikai, sőt általános politikai természetűek – folyván a diskurzus, a társalgásba bevont ifjú szellemi látóköre tárgult,

erkölcsi felfogása mélyült, egész lelkivilága gazdagodott. Hogy ezen beszélgetéseknek minő hatásuk lehetett a fogékony ifjú lélekre: azt világosan mutatják Tisza Istvánnak ifjúkori levelei, melyek bámulatos ismeretanyag bírásáról, kiváló ítélőképességről, nagy önállóságról tanúskodnak. De bármily lángelmének mutatkozik Tisza István már ifjú korában, bizonyára senki sem véli, hogy mindazok deus ex machina módjára ágyazódtak volna be lelkébe. A család nevelési rendszerébe beiktatott ezek a beszélgetések nemcsak a legidősebb fiúnál, hanem valamennyi gyermeknél megtermettek áldásos gyümölcseit. Érdekes, hogy a pártpolitika, mely a társadalmi életnek legvirulensebb bomlasztó eleme, szinte teljesen ki volt zárva a családi beszélgetések köréből. Hiszen annak nyomába szeretetlenség, harag s gyűlölködés támad; azok az indulatok, melyeket távol akartak tartani a geszti otthontól s ezen otthon minden tagjának lelkétől. Talán más ok is volt még, ami az ily kérdések felvetésének mellőzését kívánatosná tette.... Mindenki tudja, hogy Tisza Kálmán a 67-es kiegyezésnek korábbi ellenzője, idővel annak legerősebb támaszává vált. Aki ismeri az 1875. évi fűziót közvetlen megelőző siralmas közállapotokat, az megérti Tisza Kálmán ama nyilatkozatát, hogy „jobban szerettem hazámat, mint elveimet”. – Gróf Tisza Lajos az egyházpolitikai harcok idején mondta a „nagyapapa terraszán” folyt esti beszélgetéskor, hogy, „Bécsben csak egyetlen barátunk van és ez a király”. – Ehhez a két nyilatkozathoz oda kell csatolnunk Tisza Kálmánné lelkének amaz érzését, hogy soha nem tudta elfeledni, megbocsátani, hogy annak idején Ferenc József császár emberei az ő imádott atyját halálra ítélték és halálra keresték...

*

Sok-sok kedves emlék él még agyamban, sok-sok kegyelet, hálás érzés szívemben a geszti otthonnal kapcsolatban. De ebben az emlékkönyvben nem kérhetek helyet másnak, csupán csak oly dolgoknak, melyek Tisza István személyével közvetett, vagy közvetlen kapcsolatban vannak, melyek Tisza István egyéniségének minél alaposabb megértéséhez s így megismeréséhez támasztéku szolgálhatnak. Ezért kellett szólnom a geszti otthonról, még oly időből is, mikor ő még csak az isteni gondviselés eleve végzésében élt; ezért próbáltam ismertetni ezt az otthont abban az alakjában, mellyel ez az ő nagy nemzeti missziójára való útrakelése idejében bírt. Csak az van még hátra, hogy őt magát, mint ennek az otthonnak fejét is meglásuk s tanuljuk megismerni.

III. Tisza István a geszti otthonban

Tisza István életének a geszti otthonnal kapcsolatban négy fázisa van. A gyermek s tanuló éveket követi a gazdaság vezetésében, atyja megbízásából való részvétele, mikor részben mint nőtlen ifjú, később, mint nős férfiú, Geszten lakik a családi hajlékban. Majd 1889-től Kocsordon anyja gazdaságát vezeti s 1894-től Csegődön, a számára épített kastélyban lakik 1897-ig. Ezen nyolc év alatt mint vendég látogat el a geszti kastélyba s tölt ott rövidebb, vagy hosszabb időt. 1897-ben, mikor öccse, Kálmán, megnősül s nagybátyjuk egyéb birtokaival együtt a Geszt környékieket is Tisza Istvánra hagyja, Csegöd gróf Tisza Kálmán otthonává lesz s Tisza István Gesztre megy lakni.

Midőn az agglegény Tisza Lajos gróf 1897-ben közölte bátyjával, hogy végrendeletében általános örökösévé fiát, Istvánt, tette, akire fognak szállani fekvőségei s ezek között az ősi Tisza-örökséget képező Vátyon is, egyszerre eldölt, hogy Tisza Kálmán halála után Tisza István lesz a geszti otthon feje s a Geszthez közelebb eső ősi Tisza-birtokok tulajdonosa. Ugyanis a 67 éves Tisza Kálmán, nejével történt megállapodás szerint, Geszt, Radvány, Gyanté és Varsányhely nevű birtokait szintén István fiának rendelte a geszti kastéllyal együtt s így ezek a Tisza Lajos gróftól juttatott Vátyónnal egy zárt birtok-egységgé alakultak.

Ezen rendelkezések nyomán Tisza István még ebben az évben az atyai házhoz költözött családjával s ottan régi, 3-4 vendégszobából álló lakosztályát foglalta el, melyben lakott korábban is nősülése után, majd mikor vendég gyanánt látogatta a szülei házat. Ettől fogva teljesen reá száll a fenti birtokok kezelésének gondja. Majd atyjának 1902-ben történt elhunytá s anyjának ezután Kocsordra költözése után,¹ valóban ő lett a geszti otthon feje s ő képviseli nejével együtt tovább azt a szellemet, melyet a geszti otthon a család, a nemzet, a haza javára jelentett.

Ki tudná megmondani, hogy minő meggondolások vezették Tisza Kálmánt s gróf Tisza Lajost, ezen bölcs férfiakat, mikor ilyen formán Tisza Istvánt tették a család ősi tradícióinak legközvetlenebb örvévé s az ő vállaira hárították ama nagy terheket, melyek ezzel a súlyos feladattal járnak Isten és ember előtt. A legközelebb állók bizonyára ismerik azokat. A távoliak, kik találgatásra vannak utalva, úgy sejtik, hogy a család azt a rend-

¹ Schmidt Henrik: „Tisza István boldog évei. 1923. Budapest. A Studium kiadása c. műve 19. lapján tévesen áll Tisza Kálmánról, hogy „Feleségével rendszerint Budapesten lakott, vagy a szatmár-megyei Kocsordra vonult vissza, csak a nyár egy részében tartózkodott

kívüli nagy értéket, melyet Tisza István képviselt, mindenáron biztosítani kívánta a nemzetnek s ezért igyekezett őt nemes elhívására gazdaságilag is felvértezni s az ősi Tisza-milieube teljesen beleágyazni. Hogy a nemzet szolgálatának nagy gondolata vezethette őket, ezt a feltevést alátámasztja az a tény, hogy már ők maguk is meg voltak győződve, hogy Tisza István után, az ő ágán, okvetlen némi hézag fog beállni a Tiszáék országos jelentőségű közszereplésében.

Tisza István, a geszti otthonnak lelkétől-lelkezett gyermeke, félemlerőlőn át elég változatos pályát futott be a családi hajlékhoz való viszonyban, míg végre annak tulajdonosa lett. Mint szüleit imádásig szerető, hűséges és engedelmes fiú, ki meglelt korában is gyermeki alázattal hajolt le anyja s atyja keze fölé, mint a kötelességek teljesítésében akadályokat nem ismerő vasakarátú férfiú, készségesen engedelmeskedett a szülők kívánságának, ha ezek ez, vagy amaz nehéz feladatot bízta rá. Így vitte atyja gazdaságát pályavégzettsége után, mint ifjú, majd mint nős ember a geszti kastélyból. Mikor anyja kocsordi gazdasága vezetését bízta rá azokban a kritikus időkben, mikor az ecsedi láp lecsapolásának mikéntjétől függött a nagy terjedelmű, de belsőleg – a mocsaras, lápos-területek nagy túltengése miatt – aránylag kevesebb értéket képviselő birtok egész jövője: ő készségesen tette át lakhelyét Kocsordra, hol éveken át egy tisztartói lakásban élt. Majd, midőn atyja azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a csegődi birtokon telepíti le s itt számára megfelelő kastély épült azzal a rendeltetéssel, hogy ez lesz majd az ő jövő otthona: odahagyta Kocsordot és átköltözött Csegődre s vitte az itteni gazdaságot. Innen szólította el az atyai rendelkezés Gesztre, hogy annak majdan ura legyen. Azonban lakott legyen Kocsordon, vagy Csegődön, a geszti otthonnak mindig hű gyermeke, szorgalmas munkás tagja, erős oszlopa s a gazdasági életben még akkor is irányítója volt, mikor másutt lakván, jóformán csak mint vendég jelent meg családjával néhány hétre az ősi falak között.

Úgy a gazdaság vitelében, mint korán kezdődő politikai szereplésében a teendők özöne hárult rá, melyeket szívesen vállalt és lelkiismeretesen teljesített. A nagy lelki erőt igénylő munkában a maga rendkívüli tehetségéhez méltó segítő társat nyert nejében Tisza Ilonában, nagybátyjának, Tisza Lászlónak, leányában, kit 1885 őszének elején vezetett oltárhoz. Ez a kiváló műveltségű, magasröptű lélek, ki iránt Tisza István még serdülő ifjú kora óta mély benső vonzalommal viseltetett, kit jóformán szülei ellenzése dacára vett feleségül, a szószeros, értelmében felesége lett: fele segítsége. Házi és országos dolgokban egyaránt megosztotta fejével ennek gondjait, terheit s örömeit. Ha a Tisza-család annyi kiváló nőtagjának a közös

női s anyai vonásokon kívül jelentkező különleges jelességeit, mint uralkodó jellemvonást, szednénk ujjunkra, akkor Tisza Ilonát, mint feleséget kellene kiemelnünk. Tisza István munkabírásiában, az általa elért rendkívüli munkateljesítményben nem csekély része van a feleségnek.

Férj és feleség mindketten a geszti otthon ivadékaik lévén, egészen természetes, hogy ezen otthon ősi szellemét hordozták keblükben s ápolták hajlékukban családi körükben. Innen van az, hogy ez otthon belső természetében Tisza István urasága alatt sem változott semmi a lényegben. Aki Schmidt Henrik barátomnak kegyeletes, szeretettel teljes, színes füzetét - mely „Tisza István boldog évei” címet viseli, mely azon időkről ad jellemző képet, mikor én már csak mint vendég fordultam meg néhányszor a geszti otthonban - összeveti azokkal, miket én Tisza Kálmán idejéből erről a geszti otthonról papírra vettem, könnyen jöhet arra a feltevésre, hogy én csak Schmidt leírását másoltam le.

A geszti kastély épülete Tisza István idejében is a régi maradt. Ez a nagy ember kegyelettel csüggött mindenben, ami az ősöktől maradt s atyjának oly kedves volt. Atyja életében óvakodott a legcsekélyebb változtatástól is. Később is csak arra törekedett, hogy a meglevő hajlékot még kellemesebbé, még lakályosabbá tegye, hogy annál inkább szeressék lakói s vendégei. Vívezetékét szereltet a kastélyba és ezt virranyvilágítással is ellátja. Az előbbi célra a régi rossz vízű kút helyén artézi kutat fúrat, melynek túlfolyó vizét csöveken az utcára vezettet, hogy a jó ivóvízben szűkölködő gesztiek ezen Ínségén is némileg segítsen. Bent a kastély elrendezésében mindössze annyi változik, hogy a régi nagyebédlőt könyvtárrá alakíttatja át, hogy saját régi s újabban Véghelyi Dezsőtől vásárolt könyveit elhelyezze. Külsőleg két változtatást tesz. Megépítteti a régen sürgetett, de atyjától mindig visszautasított, fedett kocsibejárót s ezen át a kastélyt az inaslakással összeköti. Aztán a kastély északi szárnyán, nyugat felé egy reggeliző-teraszt emeltet.

A kastély környéke is alig változik. Utak, fák, bokor- és virágcsoportok a régi helyen maradnak. A kastély közelében levő stángliház, mostantól fogva „Arany-ház”, egészen a régi modorban restauráltatott. Azonban már a konyhakert teljesen modern elrendezést nyert s egy hatalmas új üvegházhoz kapott a régi, kisebb helyett.

De, ha a geszti kastély és közvetlen környéke híven megőrizte régi karakterét, annál gyökeresebb átalakuláson ment át a gazdaság. Ez meglátászott minden birtokrésznél, de különösen a vátyoni, gyantéi s varsányhelyi birtokoknál, melyeket régebb időben annyira rontottak a Körös áradásai. A Koxsordon szerzett tapasztalatok felhasználásával ármentesítő társu-

latot hoz létre az érdekeltekből s megkezdődik a csatornázás. Mikor körülbelül 10 év múltán láttam viszont a gyantéi birtokot, az ő gazdálkodásának negyedik esztendejében, már gőzekék hasogatták a nagy terjedelmű dülöket, hol az előtt nád, sás, káka termett, mely helyeket legfeljebb legelőül lehetett, ha ugyan lehetett, használni. Az említett birtokok, melyeknek legfeljebb felét lehetett előbb művelés alá vonni, egy hatalmas, 15,000 holdas virágzó gazdasági egységgé változtak át, szépen felépített s elrendezett tanyákkal, virágzó iskolával s örömmel dolgozó munkás néppel.

A csatornázás áldásait megkapta Geszt és Radvány is. A szeszélyesen kanyargó Korhány s az „Ér”, mely utóbbi nem egyszer áradást hozott a falura, csatornát fogadott medrébe s ezzel növekedett az uraság s a falusi lakosság művelhető földbirtokának terjedelme.

Tisza István, ki valósággal rajongott az Alföldért, ezen szeretetét azzal is megmutatta, hogy az Alföld nagy hiányosságán, a kopár, fátlan állapoton is igyekezett segíteni. Szinte féltő gonddal örködött radványi erdején, mely ezen birtok ősi karakterét némileg fenntartotta. Kész volt messzeföldről beszerezni, hozatni a szükséges tűzifát, de Radványban csak a korhadó, elvényt, vagy vihardöntötte fának gyökerére lehetett fejszét vetni. A régi erdő megóvása mellett új erdőket is létesített minden birtokán. Nem nagy terjedelműeket, de szétszórva, alkalmas helyeken, minél többet. Már említett kirándulásom alkalmával csupán az utak mentén s közelében 5-6 olyan 15-20 holdas erdőt láttam, melyet régebből nem ismertem.

A gazdaság minden részében fejlődést, javulást mutat Tisza István gazdálkodása. De azért bizonyos régi vonások az ő korában is megmaradtak. A ménesnek most is Radvány a tanyája, a Sziken állomásozik s legel a birkanyáj, Baglyos most is bérbe van adva és az iklódi legelőt a legelő nélkül szűkölködő geszti lakosok bérlik a lehető minimális bérért, azzal a kikötéssel, hogy azon nyereszkedni nem szabad s arra mindenkinek, még a legszegényebbnek jószágát is be kell fogadni...

Az iklódi legelő megemlítése át vezet arra, hogy a geszti otthonnal kapcsolatban Tisza Istvánnak a geszti néphez való viszonyáról szójak. A gesztiekkel való összeköttetésem, a 33 év előtti elválás dacára, ma is állandóan fennmaradván, tőlük tudom, ami ide vonatkozik.

Tisza Istvánnak a geszti néphez való viszonyát úgy lehetne; jellemezni, hogy míg apja atyja kívánt lenni a népnek, addig ő segítő barátja, nevelője. Ezért nem elégedett meg azzal, hogy kéréseiket a körülmények szerint teljesíti, hanem alkalmas módokon (és itt a papnak, jegyzőnek, rektor s tanítónak jutott a közvetítő szerep) kitudakolja a köz érdekében támadt hajlandóságaikat s aztán kezdeményező gyanánt lép fel, utasítá-

sokkal látja el őket s állandóan figyelemmel kísérve a megindított munkát, részt vesz annak folytatásában, irányításában, ellenőrzésében, különös gondot fordítva arra, hogy a mi konzervatív hajlandóságú népünknel rendszerint nehezen, aggodalmasan meginduló kezdeményezést balsiker ne érje, ne hiúsítsa meg, és hogy a kedvező jó eredmény az önérzetet, a továbbhaladás vágyát fokozza. Ezért a pontosságot megkövetelte és a szükségszerű eredmény meglétét mindig maga konstataálta.

Jellemző eset enemű munkásságára, hogy midőn Geszten hitelszövetkezetet alapított, ennek felügyelő-bizottságában maga vállalta az elnöki tiszteet. A rendes határidőkben a szükséges ellenőrzést maga végezte a felügyelő-bizottság tagjaival. Midőn egy ízben a rektor által vezetett számadásokban 2 fillér különbséget fedezett fel, nem nyugodott, míg ennek oka fel nem derítettik. Mivel akkornap nem érték célt, a számvizsgálat folytatását másnapra kitűzte. Mikor a hosszúra nyúlt vizsgálat alatt a rektor belefáradva, beleunva a munkába, azt az ajánlatot tette, hogy ne vessződjenek tovább a 2 fillér miatt, ő inkább kifizeti azt; Tisza István mosolyogva jegyezte meg, hogy ezt az összeget a felügyelő-bizottság részéről ő is le tudná tenni, de az a fő dolog, hogy a szövetkezet minden tagjában éljen az a biztos meggyőződés, hogy mindnyájuk vagyona jó kezekben van s abból 2 fillér sem kallódhatik el.

Felbecsülhetetlen az az összeg, mellyel a szerencsétlenül járt, önhibájukon kívül bajba került embereknek segítségére sietett, sokszor úgy, hogy még legközelebbi környezete is alig tudott róla. De nem volt barátja, sőt egyenesen ellensége volt annak, hogy a közszükségletet képező s maga a közösség által létesítendő intézményt készen, mintegy ajándékba adjon a községnek, vagy egyháznak. Egyetlen kivétel az atyja emlékére 1902-ben emelt óvoda, melyet úgy építtetett s fundált, hogy még atyja halálának évében megkezdhesse működését. Egyébként teljes erejével azon dolgozott, hogy az önségély-elve a nép húsává, vérévé váljék s a koldulási hajlam, az alamizsnalesés lelket mételyező tulajdonsága idegen legyen az ő népétől, legkedvesebb dolgozó társaitól...

Buzgó fáradozásai nyomán úgy megváltozott a község külső képe, mint akár saját gazdaságaié is. A geszti uradalom gazdasági lendülésével egyidejűleg lendül a lakosság vagyoni ereje, minek jelei az építkezésekben megjelenő mód, csín, a szoliditás. Nem hiába mondta a 82 éves Serfőző Mihály kisgazda komám uram, hogy a gesztiieknek sohasem volt olyan jó módjuk, mint a boldogult kegyelmes úr idejében. Ezt igazolják nemcsak a magán, hanem a középületek, a szaporodó közintézményszerű berendezések, mint orvosi állás szervezése, óvoda állítása, a csendőrségi őrs felállítása, gyógyszertár nyitása, községi hitelszövetkezet, a Hangya munkába állítása, stb., stb.

Tisza István már kora ifjúságában megtanulta ismerni, szeretni a magyar földműves embert. Midőn atyja gazdaságaiban hol itt, hol amott reá hárult a munka vezetése, személyesen vett részt a legkülönbözőbb munkában. Együtt fáradt, együtt kedélyeskedett a munkásokkal és ezek is szerették az ifjút, aki, hogy lelkesítse őket, a szérún versenyre kelt a falu, a tanya legényeivel a kévehányásban, a zsákemelésben, a szórólapáttal s más szerszámokkal való erőprodukciókban. Ezen közvetlen, személyes érintkezés következménye az, hogy talán senki sem szerette, becsülte nálánál többre a magyar földművelő parasztot, kit a világ legkiválóbb embertípusának tartott a maga nemében. Ez a szeretet s megbecsülés tette őt valóságos népnevelővé úgy szavaiban, mint tetteiben. Magasztos célokat tűzött maga elé ezen a téren is és eszményképe a szorgalmas, takarékos, tanulni, haladni vágyó, a köz boldogulásáért lelkesedni tudó paraszt ember volt, az a népelem, melyben a nemzet gerincét, fenntartó oszlopát látta.

Sokat is ért el ezen a téren. Azonban az is igaz, hogy az ő eszményeinek röptét, minden fáradozásai dacára, nem volt képes nyomon követni még a saját népe sem. A munka, fáradtság s áldozatok nélküli kész eredmények vágya még a nagyobb műveltséggel bírók körében is igen mély gyökerekkel bír. Hát a nép egyszerű fiainál, hol a demagógia a maga boldogulásának előmozdítására igyekszik azt felburjánztatni. De hogy Tisza István fáradozásai nem voltak minden eredmény nélkül valók, azt eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy a felfordulás napjaiban Geszten nem a gesztiékből került ki az anarchia vezetősege. Idegenből, elhagyatott állapotban befogadott és sok jóval elhalmozott lovásza, ki szomorú temetése alkalmával a harangozást félbeszakíttatta, aki a szalontai facér mesterlegények szakszervezeteinek tagjaival a kommün idejében a fosztogatásokat vezette, ki elsőrendű terrorfiú volt, nem geszti születésű s idegen befolyás alatt állott. Hanem mikor a „földosztás” jel-szava felmerült, amikor úgy látszott az egyszerű emberek előtt, hogy egészen új világ születik, a gesztié is siettek kivenni részüket abból a Tisza-birtokból, melyről a „fehérlő” mondája azt regélte, hogy valaha a geszti népe volt. És bár a földosztásban nem is haladtak túl a tervezgetésen, de az elhunyt uraság szemefényét, a radványi erdőt, szegény napszámos és telkes gazda egyaránt dézmálta, pusztította. Kevés jóérzésű ember maradt ment itt is a mételytől, akárcsak az országos nagy politikában...

IV. A geszti sírbolt

Nem lenne teljes a geszti otthon képe, ha meg nem emlékeznénk a geszti sírboltról, mely úgy tartja össze ez otthonnak minden tartozékát, mint a zárókő a boltozatot. Sőt fontosabb alkatrésze magánál a kastélynál is, mert nemcsak együtt tartja, együtt őrzi már több, mint másfélszáz éve a Tiszákat, hanem itt tárolódik mindaz az erő, mindaz a lélek, melyet a Tiszák hat nemzedéke képviselt s képvisel ma és a jövőben, a család, a nemzet, az egyház, a társadalom, az állam javára, melyet sohasem haboztak a közért munkába állítani, mely pharosi fényként világít a jövő nemzedékek homályos útjain.

A geszti sírbolt az a kiapadhatatlan kincsház, hol a Tiszák, szent hagyományok alakjában, felhalmozták az utókor számára mindazt a sok, megbecsülhetetlen értéket képező szellemi és erkölcsi erőt, melytől lesz naggyá egyén, család, nemzet és haza. A geszti sírbolt hagyományaiból táplálkozik immár századok óta a geszti otthon lelke s erősödik nemzedékeken át a nemzet és a haza. És ha a Gondviselés úgy akarja, fog még erőt meríteni századokon át. Mert a Tiszák közül ugyan alig született valaki Geszten, de a geszti sírboltba térnek meg mindnyájan...

A geszti sírbolt idősebb, mint a geszti kastély. A birtokszerző megelégedett azzal a szerény házzal, melyet új szerzeményű birtokán talált. Építkezésre fordítható erejét elsőben is az Isten házának építésére szentelte. Mikor ezzel készen volt, sírboltot építtetett magának és családjának a geszti új temető közepén. Maga szentelte fel azzal a mélységes hitből támadt fohászkodással, melyet a kriptá boltozatának megépülése után „süveget vetve” hangosan intézett az egek urához, szokása lévén a templomban is hangosan imádkozni.

Valamely csodálatos előérzet vezethette az életerejé teljében levő férfit a sírbolt mielőbbi megépítésére. Alig 10 évi birtoklás után itt hagyta új szerzeményét, fiatal feleségét, aprós gyermekeit s beköltözött a sírboltba, hogy az akadályokat nem ismerő, családjáért, egyházáért fáradhatatlanul dolgozó férfiú erényével vesse meg a geszti sírboltban tárolt szent hagyományok kincses kamrájának fundamentumát... És utána sorban jöttek a család tagjai, mindenik hozván lelke legszebb értékeit a családi hagyományok kincstárának gyarapítására.

Tisza Lászlót követi neje, Szénás Rebeka, hogy az erő mellé oda illessze, beiktassa a szent hagyományok sorába a női szív jóságát, az istenfélelmet, a szent ügyekért mindig szolgálatra kész áldozatos hajlandóságot.

A sírbolt két első lakójának férfiúi s női erényei idők folyamán párhuzamosan halmozódva, erős oszlopokká lesznek a geszti otthon épületében. Ezen oszlopok tartó ereje alkalmas

arra is, hogy a szűkebb családi, a szorosabban vett magánkörön kívül is éreztesse hatását. Az utódok bőven merítenek belőlük erőt, hogy azzal támasszák alá a köznek minden épületét, melynek munkásai sorába iktatja őket tehetségük, a bizalom és saját kötelességérzetük. És annak a köznek köre, melybe munkásokul elhivattatnak, mindinkább bővül el egészen addig, míg végre az egész nemzetet, az egész hazát magába öleli. Sőt a végső fokon szinte eggyé lesz az egész művelt világgal, midőn a szörnyűséges világégés idején a geszti otthonból támadt férfiú szinte az egyetlen, aki az emberiség sok százezer esztendő fejlődése ama drága kincsének megmentéséért, melyet egyszóval „a humanum”-nak nevezhetünk, gigászi ereje teljes súlyával síkra száll.

Az erény -- jól tudjuk -- ritkán terem rózsákat birtokosa részére. Ezért a legnagyobb erény az, mely az egyén minden érdekének háttérbe szorításával, kockára vetésével is előre tör a köz boldogulása előmozdításáért. Ha célt nem ér is, boldog, hogy annak megközelítésére valamit tehetett. Ez az egyetlen jutalma, melyet nem kívülről nyer, hanem lelke boldogító öntudatában hordoz. Az ilyen virtus nem mindennapi. Csoda számba megy, ha magános változat módjára pattan ki valamely egyes lelkéből. Azonban az Isten és természet törvénye nemzedékeken át állandóan formálja a lelkekben a tökéletes virtust. Ezért még a legnagyobb megpróbáltatások között is vigasztalásul szolgálhat a letiportaknak, hogy a legnagyobb, a köz boldogságáért magát is feláldozni képes erény, ha lassan is, de hódít, terjed s ezért remélhetjük, hogy végre diadalt arat.

A geszti sírbolt maga, valamint felirata is biztatóan hirdeti nekünk letiport, lealázott magyaroknak:

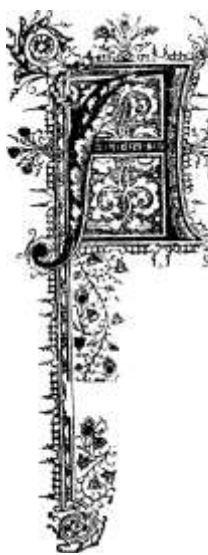
Feltámadunk.

TISZA ISTVÁN DEBRECENI JOGÁSZ KORÁBAN.

TISZA ISTVÁN IFJÚKORI LEVELEI

ÍRTA: SZENTPÉTERI KUN BÉLA

A 1922. ÉVI Tisza-évkönyvből ismeretes Tisza István első politikai levele, melyet 1876 május 21-én írt Lovassy Ferenchez. Ez a tizenöt éves ifjútól származó levél olyan világos ítélőképességet, komoly olvasottságot, határozott nézeteket, szabatos előadásmódot és nyugodt önérzetet mutat, aminőt diplomás felnőtt embereknel is ritkán lehet így együtt találni. Ez az egy levél magában elég arra, hogy érdeklődést keltsen Tisza István egyéb fiatalkori levelei iránt.

Debrecenben ez ifjúkori levelek közül elég sokat ismerünk. Itt élt egykori nevelője, Géresi Kálmán és egyik legbizalmasabb barátja, volt iskolatársa, Tóth István,, akikkel levelezése gyermekkorában kezdődik és csak halálával szűnik meg. A Tóth Istvánhoz írt levelei most már az örökösök jóvoltából egyetemünk tulajdonában vannak s Tisza István-ereklyegyűjteményünk becses darabjait alkotják. A Géresihez írott leveleket az azokat kegyelettel őriző özv. Géresi Kálmánné úrnő szíves engedelmével használhattam.

Mind a két címzett nagyon közel állt a Tisza István szívéhez. Géresi Kálmánról és Tisza Istvánhoz való viszonyáról Kardos Albert szép és hű ismertetést írt az 1922-i Tisza-évi

szemmel láthatóan nagy hatással volt a serdülő Tisza István egyéniségének fejlődésére. Gimnazista korában még a betűvetése is emlékeztet a Géresiére. Ennek a nagy hatásnak bizonyossága a Lovassyhoz írt levél is, mert Géresi minden ismerője tudja, hogy ő Széchenyi, Deák és Kossuth felől a Tisza István első politikai levelében nyilvánított, akkor még igen népszerűtlen felfogást következetesen vallotta; az ezen felfogást megerősítő olvasmányokra is alighanem ő hívta fel érdeklődő tanítványa figyelmét. Az is sokat mond, hogy Tisza István, aki férfi társainak bókolni nem szeretett s nem is igen tudott, Géresivel szemben sohasem feledkezett el a mester iránti tiszt-

telet megadásáról. A viszony közöttük az idők folyamán természetesen teljesen átalakul. Akis diáknak a tekintélyes tanár előtti tartózkodó, a tények lehetőén szabatos és illedelmes elmondására törekvő hangját mind bensőségebbé s bizalmasabb tónus váltja fel, mely aztán, az önkéntesi évet követő időben, egészen baráтивá lesz.¹ Azonban bármennyire kedélyes és itt-ott dévajkodó a hang (– a sör, a töltöttkáposzta, a tarok emlegetésével, aztán: ne félj, nem viszlek korcsolyázni –) amit a levelekben használ, legmagasabbra emelkedése idején is maga felett állónak tiszteli Géresit s leveleit mindvégig, mint „hálás tanítvány” írja alá.²

Tóth István egy tekintélyes, vagyonos és nagy intelligenciájú debreceni asztalosmester fia volt, ki 1857-ben született és így Tisza Istvánnál négy évvel idősebb volt. Erre a különbségre váltig van is tréfás célzás a levelekben. Közöttük a barátság akkor kezdődik, amikor Tisza István nyilvános tanulónak jön Debrecenbe, a hetedik gimnáziumi osztályba, 1873-ban. Két évig tanultak együtt az 1875-ben letett érettségi vizsgálatig, azután Tisza joghallgató lett, Tóth pedig technikusnak ment Bécsbe. Innentől fogva csak szünidőben találkoztak, amikor ugyanis Tóth István majd minden évben töltött pár hetet Geszten, – meg az 1880-ban kezdett önkéntesi év alatt. Ezt ugyanis mind a ketten Debrecenben töltötték, bár nem ugyanazon fegyvernemnél. Tisza István köztudomás szerint a kettős honvédhuszároknál szolgált, Tóth István pedig – mint Tisza tréfás sajnálkozással írja neki – bakává degradálta magát. Azonban a nemes lelkek között az ifjúkorban kezdődött barátságok természete szerint az övök is válhatatlan kapcsolatot hozott létre a később beállt távolság mellett is. Tóth István 1881-től 1926-ban bekövetkezett haláláig Debrecenben élt, mint elismert kiváló építővállalkozó, aki egyebek közt a tudományegyetemi klinikák építésének vállalatában is egyik társ volt. Jelentékeny részt vett a városi önkormányzati életben, ahol szava mindig súllyal bírt. Ám a zömök, kissé hajlottvállú, tisztán, de nem gavallérosan öltözködő, világos értelmű, de kevésbeszédű, önérzetes, de szerényen vissza-

¹ A levelek megszólítása eleinte „édes” vagy „kedves Géresi úr”; majd „Kedves Barátom”; egy 1879 június 29-én kelt levélben a megszólítás ez: Kedves Gesúr. Ez a „Gesúr” szó aztán később is többször előjön, a már tegeződő hangú levelekben is. Úgy hallottam, hogy gyermekkorában nevezte így el tréfás rövidítéssel Géresit, de levélben csak harmadéves jogász korában használja először a tréfás nevet.

² A levelek közt egyetlenegy találtam, amely nem ezzel a stereotíp aláírással végződik. Ez Geszten, 1909 jan. 18-án kelt s ebben így írta: igaz híved; azután következik valamivel halványabb tintával írva: és hálás tanítványod s az aláírás. Nyilván aláírás előtt átfutván a levelet, akkor vette észre, hogy a Géresivel szemben szokásos kifejezés helyett mást írt, tehát az aláírással együtt pótolta a hiányt.

húzódó, minden vagyonát a vállalataiba fektető s ezért csak a keresetéből élő polgárt a férfi kor idején nagyon sok, társadalmi, vagyoni és foglalkozási különbség választotta el az időközben nagybátyja, a szegedi gróf, vagyonát és grófi címét átöröklött s az ország egyik legnagyobb politikusává, majd nagyhatalmú miniszterelnökévé lett Tisza Istvántól. Barátságuknak azonban csak a halál vetett véget.

Ennek a barátságnak a mélységére nagyon jellemző, hogy mikor Tisza István Debrecenbe akarja küldeni a fiát, hogy a Tisza-család tradíciója szerint néhány éven át a kollégium nyilvános tanulója legyen, nem gondol a leginkább szokásos elhelyezési módra, valamely tanár-családhoz adásra, hanem a nőtlenül élő ipari vállalkozónál gondolja legjobb helyen s 1899 június 8-án így ír Tóth Istvánhoz:

Nagyon remélem, hogy nem ütközik az legyőzhetetlen akadályokba; örömmel láttam volt, hogy nem utasítod azonnal vissza s nagyon nehezen tennék le róla. Minden tekintetben pompás megoldásnak tartanám: nagy megnyugvásomra szolgálna István testi s lelki fejlődése szempontjából, ha tudnám, hogy folyton a te szemed előtt van; igen nagy támasza volna ez Bede úrnak is (fia nevelője) és rendkívül örülnék annak is, ha ezzel természetes alkalmat nyújtanánk arra, hogy öcséd (Tóth István nőtestvérének a fiatal Tiszával egykorú fia) közt és közte ugyanaz az igaz barátság fejlődhessék ki, mely bennünket összefűz az egész életre. Nagyon kérlek, édes Pistám, gondold meg ezt a dolgot, azzal a rokonszenvvel és jóakarattal, mellyel én foglalkozom veled; légy meggyőződve, hogy magam is határozottan úgy óhajtanám István debreceni dolgait rendezni, hogy miatta semmi „teketória” ne történjék, jelenléte életmódokban semmi irányban ne feszélyezzen s kedves nagynénédnek is (aki Tóth István háztartását vezette) lehetőleg kevés munkát és alkalmatlanságot okozzon. Neki is mondd nevében hálás köszönetet, ha ezen kedvenc tervem megvalósítására vállalkozik.

A levélnek mind tartalma, mind hangja mutatja, hogy a diákkori barátság negyedszázad alatt sem veszített a melegségéből. Önkéntelenül is rágondolunk a mottóra, melyet gyermekfővel, 1876 végén Tóth Istvánhoz szóló levelében aláhúzottan ír: Barát barátot sohse feledjen el. „Barátaimat megszoktam válogatni – mondja más alkalommal¹ –, ám e „szolid alappal bíró barátság”-ok² aztán valóban megérdemlik ezt a szép nevet.

E két bizalmas emberéhez írott levelei között természetesen több van olyan, amely a nyilvánosságot nem érdekli; van néhány olyan is, amelyeket egész terjedelemben közzétenni ma még korai volna. Am mivel ezek a levelek gyönyörű bizonyágtételek Tisza István lelkének lenyűgöző nagysága és káprázatos tisztasága mellett, legalább az ifjúkorban Írtakat,^a későbbi kolosszus szilárd fundamentumának mutatóit, jó Megismertetni.

¹ Tóth Istvánhoz, 1898 november 23.
Géresihez, 1884 november 18.

Az ifjúkort 1885 tavaszával zárom le. Azért is, mert ezen év április 22-én lett Tisza István jog szerint teljes korúvá; de azért is, mert a falu, amelyhez Tiszát a természete köti,¹ addig tartja fiatalnak, legénynek a férfit, míg meg nem nőül,, azután már „ember” lesz belőle. Így számítva az ifjúkort, a Géresihez írt levelek közül 16 tartozik ide, a 17-ik borítékának címezése már a Tisza Istvánné kézírása; a Tóth Istvánhoz írottak közül pedig, úgy, amint azok az egyetemenél időrendbe sorozva őriztetnek, 48.²

Az első levél, melyet Géresi Kálmánhoz 1872 december 26-án, tizenkettedfél éves korában írt, kiválik a többi közül úgy alakja,»mint tartalma szerint. Ez még egészen gyermeklevél, gondosan megvonalozott papírra írva, melyben az ünnepre családi körbe távozott nevelőjének „ígéretét beváltva” beszámol az otthon történeteiről. A következő három levél, melyeket az 1873-74. iskolai év folyamán, mint debreceni diák ír az akkor oroszországi tanulmányúton járó Géresihez, szemléltetvé teszi azt az előnyös hatást, melyet a nyilvános iskolába-járás még egy ilyen kivételes képességű ifjú szellemére is gyakorol, s kivált az 1874 júniusában írott, már kétségkívül mutatja az önképző-egyletben teljesített munkának, a fogalmazás gyakorlásának jótékony eredményét. Ezzel a hárommal tartozik egy csoportba a Tóth Istvánhoz írt első levél 1874 augusztusában: egy kedves és barátaihoz ragaszkodó kamasz-fiú derűshangú levele. Az 1874-75. tanévből nincs egy levelünk sem; Tóth Istvánnal még együtt ülnek az iskolában, Géresi meg már itthon van Debrecenben s mint rendes tanár tanítja őket a nyolcadik osztályban. Több mint egy esztendő múltán, 1875 novemberben indul meg az állandó levelezés Tóth Istvánnal s ez az egyesztendei intervallum megint óriási fejlődést mutat. Innentől kezdve már minden vonatkozásban érett ifjú áll előttünk, akit kivételes képességei már a gyermekkor határszélén nemes férfivá neveltek. A Géresivel levelezés a berlini diákság idején, 1877 decemberben kezdődik újra és pedig a Géresi kezdeményezésére (anyámhoz írt leveléből megtudtam, hogy egy csendes levélírással akar Géresi úr velem ereszkedni).³ – Berlinből két, Heidelbergből négy levelet küldött Géresihez, míg Tóth Istvánhoz amonnan egy, eminnen

¹ Géresihez, 1880 február 3.

² Ezek közül azonban egy, az 1879 december 17-én és 1880 jan. 2-án kelt levelek közé besorozott keletnélküli, ceruzával írt rövid értesítés, – nyilván a szállodai portásnál hagyott üzenet: ha alszom is, kopogj, kérlek és költözz fel, 9. sz. szoba -, aligha ebből az időből származik; az előző levél tartalma ugyan, melyben Tisza arra kéri barátját, hogy a szállodában keresse fel, alapul szolgálhatott az idesorozásra, de az aláírás, különösen a T betű formája, inkább a 80-as évek végére vagy későbbi időre enged következtetni.

³ Géresihez, 1877 december 2.

Édes Gőrcsi Ur!

Jegyzetemet igyekeztem az ünnepelt
beváltani, mivel máskor nincs időm
a levélírással, vasárnapig, vasárnap pe-
dig, már azt hiszem késő, mivel remé-
lem, hogy előbbi tervem szerint: vasár-
estején már együtt leszünk.

Remélem szerencsésen megérkezett
házajába, és ott családját jó egészség-
ben találta, s látora testvére is már
sokkal jobban van. Mi, hála Isten-
nek mindnyájan jól vagyunk.

Most meg lehetem rövid leírását
annak mi fenn van elmenetile olta
történt.

Utóainap az egész délutánt ismét
Otília néniékkel töltöttük, kil.
fel 11 kor mentek el Kolosvárra. Ka-
rolypapa csak ünnepestején indult el,
mivel a szállást rendbe kellett szednie.
Karacsony estején sok szép holmit kap-
tunk el, sen legjobban örültem a 9 a
égyrenek, egy szép albumnak, és két n.
nagy lósnak, mit nagy papa adott ne-
kem. Raptam ezenfelül még több mást
holmit, mit majd elmondok élőskövél.

gyírói urnák, ha ismét nálunk lesz.

Az idén Istvánnapra nem hi óvke
anyám semmi mulatságot, mert a na
pokban másutt fogunk táncolni,
és apám nem szeret a sok munda
tást.

A tanulást egy rendetlen be, hogy
naponként 3-4 órát dolgozva a feladato
kat e héten elvigszem; a jövő héten
vár át fogz kelleni olvasni a más alkot
ra ismételt kátét és verset. A könnye
ket hirtelen feleltnek, hi azt
mondta hogy a két sürgős darab
meg lesz ügyre. A többi nem is

adttam azt neki, hogy ne maradj
na'lon meg hamarabb, és így hírány ne
jőjjön elő a latin tanulmányban.

Gecei urat * mindnyájunk nevében
tisztelve maradok

Pest 1872 Dec. 26

szerte tanítványa

István

öt levél érkezett. A többi levél Magyarországon kelt, Budapesten, Geszten legnagyobb részt; míg Tóth István bécsi technikus volt, tehát 1880 nyaráig, a hozzá intézett levelek nagy része Bécsbe ment; a többiek, úgy Géresihez, mint Tóthhoz Debrecenbe.

*

Nézzük ezeket a leveleket egyelőre egészen elvonatkozva az írójuk személyétől s figyelmen kívül hagyva mindent, ami a kivételes tehetségre vall.

Az első, ami a szemünkbe ötlük, a családi élet melegsége és egyszerűsége. A levélíró szinte szenvedélyesen szereti az apját. Lelkendezik a boldogságtól, ha vele együtt lehet: Képzeld el Géresi úr örömet, midőn csütörtökön a vasútra sétálni kimenvén, ott apámat találtam.¹ Bármennyire vágyik a „kedves Pityukám”-mal (Tóth István) találkozás után, két levélben is tervezgetve, hogy Heidelbergből hazautaztában bécsi rövid tartózkodása alatt miként lehet ezt elérni, semmi bizonyosat nem írhat, mert persze ott az apjával lesz együtt.² Másik alkalommal meg az édesanyja kedvéért mond le az óhajtott találkozásról.

Ki kellene módolni, írja Berlinből Tóth Istvánnak, hogy valahogy találkozhassunk, de abba hogy én bemenjek (hazafelé” jövet) Bécsbe, anyám, ki igen türelmetlenül vár, nem fog semmi esetre sem beleegyezni.³

Gesztén léte alatt a gazdálkodás mellett az az öröme, hogy pár órát kellemesen diskurálgat, „anyámékkal”.⁴

Nagyon kedves az a szeretetteljes hang, mellyel a nála jóval fiatalabb kicsi öccséről „legkisebb zsarnokunk”-ról⁵ (gróf Tisza Lajosról) emlékezik meg, ugyanabban a levélben, melyben az első doktori szigorlat sikeres letételéről számol be:

Itthon sokat vagyok a kis poronttyal, aki rettentő megbarátkozott velem s olyan kedves kis majom, hogy alig tudja az ember elhagyni... Látod, ily örömet élvez az ember, ha esztendő öccsre tett szert.⁶

Szíves vonzalom hangján szól általában a rokonokról, akikkel, leginkább nyár folyamán, gyakori a kölcsönös látogatás útján érintkezés. A rokonság köréből a legközelebbieken kívül többször szó esik a három Teleki grófról,⁷ akik – „rokonaim s régi pajtásaim” – vele egy időben voltak Berlinben,

¹ Géresihez, 1873 november 2.

² 1879 december 12. és 19.

³ 1878 január 11.

⁴ 1881 október 16.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

⁶ Tóth Istvánhoz, 1880 március 10. Azt beszéli el itt, hogy a kis fiú „olyan kegyben” részesítette éppen aznap, amilyenhez apró gyermekkel bánás közben könnyen jut az ember.

⁷ Gyula, József és László.

ahol hetenként kétszer együtt töltötték az estét, egyszer egyik, másszor másik fél lakásán s „magyar bor és elemózsia njellett” „eldiskurálták, vagy elkártyázták” az időt.¹ Ezek közt is talán Józsefhez vonzódik leginkább, akiről örömmel referálja Géresinek, hogy „Józsi dolgozik szorgalmasan”.²

Figyelemreméltó, hogy ámbár a Tiszák főúri cím nélkül is a mágnásokhoz számítottak, hiszen a családjánya immár a harmadik generációban volt grófnő, a fiatal Tisza életmódjában az elkényeztetettség nyomaival nem találkozunk. Külön nevelője van ugyan nyilvános tanuló korában is: a Géresi helyébe lépő Nagy Ferenc, aki aztán később is mellette marad, külföldi útjain is elkíséri, majd meg az öccse, a Kálmán gróf nevelője lesz s végül állandóan Geszten marad, mint a család bizalmas embere s uradalmi számtartó. Egyébként azonban egyszerű az életberendezése. „Apám nem szereti a sok mulatást” – írja első levelében -, és egyébként is ahhoz szoktatták, hogy egyszerűen éljen. Debreceni diákkorában a nagy atyja, gróf Degenfeld Imre házában volt lakása, kosztot pedig az ottani házmester adott.³ Mikor meg Berlinbe ment, bár atyja, ki már akkor rég miniszterelnök volt, könnyen gondoskodhatott volna előre fia ottani elhelyezéséről, jobbnak látták a maga szárnyára bocsátani. Berlinbe megérkezése után az első napok lakáskereséssel teltek el: bebarangolták evégből Nagy úrral a város jelentékeny részét.⁴ Heidelbergben is diákosan éltek:

Este-reggel itthon theázunk Nagy gazdaasszonykodása mellett, ebédelni egy igen olcsó kocsmába járunk.⁶

A takarékoság sohasem marad szem elől. Berlinbe menet nem utazik Bécs felé, mert „a jóval olcsóbb oderbergi utat választották”.⁶ Az önkéntesi év után pedig hasztalan szeretne újból külföldre menni:

A külföldi út ezúttal elmarad, wegen Mangel an Überfluss.⁷ A pompa egyáltalán nem imponál, sőt ellenszenves előtte. Berlinben megismerkedett egy fiatal bankárral s ennek révén „az emberek ezen osztályával” is, de hamar meggyőződött arról, hogy „ha nem a szoba, ruha és konyha cifrasága teszi a műveltséget, ezek egyáltalán nem nevezhetők művelt embereknek”.⁸ Bizonyára az itt szerzett kedvetlen tapasztalatok miatt szól keserűen a „bécsi börzianerek” szerepéről is.⁹

¹ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

² 1878 február 1.

³ Géresihez, 1873 november 2.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁶ Tóth Istvánhoz, 1877 október 18.

⁷ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

⁸ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁹ Géresihez, 1878 február 1.

A puritánság, a kérkedés látszatától is óvakodás egy alkalommal majdnem neheztelésnek lett okozója Géresi részéről, aki mint hisztorikus, a geszti kastélyról és a Tisza-ösökről kért tőle szükség esetén az atyjától megtudakolandó adatokat. Tisza István erre így válaszol:¹

E levéllel ugyan meglőttél derekasan. A geszti háznak történelme nincs, a családi életre vonatkozó jellemző vonásoknak pedig a család részéről dobra ütését utálom. Apámmal aligha találkozom mostanában, de ha találkoznom is, e dolgot neki elő nem hozhatnám, hacsak az ablakon nem akarnék kidobatni.

Aztán mégis, mivel a Géresi kívánságát megtagadnia nagyon kellemetlen, közöl annyit, hogy a ház északkeleti szárnya már abban az időben megvolt, mikor Geszt a jezsuitáké volt, majd nagyatyjának atyja, Tisza László építtette tovább s azóta csak az atyja, Tisza Kálmán, tett rajta némi változtatást. Azután megemlékszik pár szóval a nagyatyja s nagyanyja idejében tartott nyílt házról s hozzáteszi – ami megint nagyon jellemző a gondolkozásmódjára –: Felemlíthető volna Arany Geszten léte Domokos bátyám mellett. – A négy kis oldalon elég ritkán írt levelet aztán ezzel fejezi be:

Ha nem vagy kielégítve, ne engem okolj, de tiszteletreméltó apáimat, kik nagy tettek vagy nagy gazságok helyett, éltek szép csendesen ..

Az érzékenylelkű Géresit azonban levélfordultával siet megbékíteni:

A mennyköbe is, csak nem haragudtál meg igazán utolsó levelemért... Levelem részleteire egyáltalán nem emlékezem, de egész biztossággal mondhatom, hogy reád nézve legkevésbé is kellemetlen dolgot mondani nem akartam.²

Természetes, hogy az ilyen puritán szellemű nevelés megóvjá a fiatal embert a kicsapongásoktól, amiken Tisza a németeknél megütközik:

Minél kevesebb distractio. Nem mintha a burkusok valami asceta erényhősök volnának, ez egyike a német Chauvinismus legnagyobb hazugságainak, hanem pusztán azért, mert a gemütlich, idealista németek oly komisz érzékiségben találják mulatságukat, melyek minél kevesebb vonzerővel bírnak a magamféle barbár magyarra.³

Mindazáltal nem kell gondolni, hogy maga a fiatal Tisza lett volna aszkéta. A földi örömöket, tisztes szórakozásokat éppen nem veti meg. Szívesen számol be leveleiben arról, hogy sokat táncolt; szeret zongorázni; vív, úszik, korcsolyázik; kedveli a vadászatot s elbűszkélkedik a gazdag vadászszákmánnyal; már tizennégyéves korában, hogy tüzököt is lőtt⁴ s a következő évben, hogy valóságos flagellum Dei a nyulak

¹ 1884 november 18.

² 1884 november 11.

³ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁴ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, de kétségkívül 1875 őszén írt levél.

szemében;¹ Különösen a lovaglásban van nagy gyönyörűsége; erről a legtöbb hazuról írt levelében megemlékeznek, sőt egyik nyáron, a második jogi alapvizsga letétele után, mint mondja, olyan „hyppomaniába” esett (– így írja y-nal, amin nem lehet csodálkozni, mert nem tanult görögül-), hogy csak bajjal tud másra gondolni, mint lóra és istállóra.² Nem veti meg a kártyajátékot sem, tarokozni különösen szeret s ebben, mint a kellemes partiekra célzásai mutatják, jó partnere úgy Géresi, mint Tóth István; ennek tehát könnyű megérteni a levélírás abbanhagyására kényszerítő nagy okot: „egy nálad karcsúbb legény kecsgetet, a pagát”.³ Ismeri a gyomor örömeit; mikor berlini tanulása idején gróf Solmsék, ahol a családanya Teleki grófnő, faluról beköltöznek Berlinbe, már előre örül a náluk elfogyasztandó töltöttkáposztáknak és más magyar ételeknek.⁴ Megissza a bort is, bár bizonyára van egy kis fiatalos hányivetiség e soraiban:

Hallottad, hogy gyenge egészségem helyreállítása végett nem iszom bort? O jerum, jerum, jerum, o quae mutatio rerum! Uramfia, milyet iszom, amint szabad lesz.⁵

Könnyen érthető, hogy az ilyen nagyzolás nélküli, egyszerű életű s amellet derűs kedélyű, az élet örömeiben gyönyörködő fiatal ember könnyen nyeri meg a társai rokonszenvét, kivált mikor az atyja révén is bizonyos nimbusz veszi körül. Olyan köztiszteletben álló és népszerű ember, mint Tisza Kálmán volt a fúzió előtt, különösen Debrecenben és környékén, az egész földön ritkán található. Mint Debrecen város képviselőjét a diákság is személyében ismerte, hallotta beszélni, ünnepelte. Természetesen a bálványozott vezér fiának nagy vára-kozással néztek elébe és örültek, hogy nem csalódtak. Tisza Istvánt osztatlan szeretet vette körül az osztályában s bár tanuló társainál jóval fiatalabb volt, elsőségét készséggel ismerték el.⁵ Osztálytársai mindegyikével jóban volt s irányukban a bizalmas baráti hangot mindvégig megtartotta; de volt egy szűkebb baráti köre, melynek tagjaival több ízben, később is, lefénnyképeztette magát.⁶

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 január 2.

² Tóth Istvánhoz, 1877 július 2.

³ Tóth Istvánhoz, 1874 augusztus 28.

⁴ Géresihez, 1878 február 1.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

⁵ Dr. Erdős József ny. egyetemi tanár, Tisza István volt osztálytársa közlése.

⁶ Szorosabb baráti köréhez tartoztak Tóth Istvánon kívül: Csengery János ny. egyetemi tanár, Poroszlai Gyula ny. pénzügyi főtanácsos (ez a kettő még él), Szaplóczay Manó orvos, Budaházy Zoltán kúriai bíró, Oláh Károly városi tanácsos és Halmágyi Oszkár, aki fiatalon meghalt.

Tisza István valóságos diák-élete csak erre a debreceni két esztendőre terjed. A gimnázium hat alsó osztályát magántanulónként végezte s az érettségi vizsgálat letétele után sem volt része diák-életben. A jogi tanfolyam két első évét ugyan-csak Debrecenben végezte, de mint „engedélyezett magántanuló”, amely minőséget az évi értesítők tanúsága szerint akkoriban minden évben megnyerte néhány ifjú a debreceni jogakadémián, ahol egyébként az előadások látogatását és a félév folyamán többször is tartott kollokviumokban részvételt nagyon szigorúan vették. Ekkor tehát már csak a vizsgálatok alkalmával találkozhatott évfolyamtársaival, kik közt néhány a gimnáziumból jó barátja volt. Az ötödik félévet Berlinben töltötte, a többi hármat Budapesten. Azután még egy félévig tanult Heidelbergben. Azonban a német egyetemeken nem volt része ifjúsági életben. Berlinben

a diákélet nem terjed túl az egyetem falain, az utcán eltűnik a Bursch és mukkanni sem mer; még jóformán ismerősöm sincs közöttük s Kneipen sem voltam, de nem akarok úgy elmenni innen, hogy legalább egyszer ezt is meg ne nézzem...¹ Az itteni egyletek csak torzképei a kisvárosi studens-egyleteknek s azt kinevetik, ki sapkájában mutatja magát az utcán. Az ember legfeljebb azzal köt ismeretséget, ki mellette ül az előadáson...² Magyar kollégáink vannak az egyetemen s alkottak is egy magyar egyletet, mely azonban egészen egy Kneipe jellegével bír s mellyel ezért, a hazafias lumpolásnak nem lévén barátjai, nem éreülköztünk...³

A heidelbergi diákélet talán még csendesebben tölt el, mint a berlini.

Tanáraim közül csak egy.. . találkozik tanítványaival a szociális téren.. . s a studensek közt is, aki corpsba nem áll, az nagyon lassan ismerkedik, úgyhogy csak a legutolsó időkben kötöttem egy párral ismeretséget...⁴ De az egyetemen kívül nem igen találkozom velük...⁵

Itt tehát mondhatni Nagy úr volt az egyetlen társasága, az esténkénti piquet-játék a majdnem egyetlen szórakozása⁶ s teljes erővel a tanulmányainak adta magát. Ez életmódjában egész heidelbergi tartózkodása alatt nem volt változás.⁷

A budapesti félévek meg ebben a vonatkozásban egészen ríyomtalanul tűntek el. Ez idő alatt írt leveleiben csupán a vizsgákra készülésről esik szó s csupán egyetlen egy levelében említi, hogy „ismét jár” az egyetemre, mert vége az arany-szabadságnak.⁸ De hogy ott milyen az élet s kikkel találkozik, arról egy szót sem mond.

¹ Géresihez, 1877 december 2.

² Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

³ Géresihez, 1877 december 2. s Tóth Istvánhoz.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁵ Géresihez, 1879 november 23.

⁶ Géresihez, 1879 november 23.

⁷ Géresihez, 1880 február 3.

⁸ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

Így aztán a diák-élet örömeinek első és valójában egyetlen megízlelése feledhetetlen édességű lett. Mindjárt a tanév elején jelenti, hogy már hozzászokott a debreceni élethez, a fiúk közt vannak ismerősei, akikkel nagyon jól töltik el a „fertyákat s netán elmaradó órákat”. Majd tagja lesz egy önképzőegyletnek is, hogy gyakorolja magát a fogalmazásban, mert az irodalomtanár júniusig is csak öt dolgozatot hagyott fel.¹ Ez az önképzőegylet a kollégium nevezetes „Magyar irodalmi önképző társulat”-a lehetett, melynek alapját még Péczely professzor vetette meg 1825-ben s amelyben résztvehettek mind a diákok, vagyis azok, akik a hat alsó „klaszszist”, a gimnáziumot már elvégezték; tehát bölcsészethallgatók, teológusok és jogászok vegyesen. Igaz, hogy éppen 1873-ban, a Tisza István Debrecenbe jövetelének évében, átalakult az oktatási rend s Debrecenben is szervezték az új rendszerű főgimnáziumot, ám ez a diák-életben csak annyi „változást okozott, hogy az addig első és másodéves bölcsészethallgatónak nevezett tanulók most már a gimnázium hetedik-nyolcadik osztályának tanulói lettek, ellenben a tanulmányi rend, a fegyelem és az ifjúsági egyesületekben való részvétel tekintetében még jó időn át megőrizték kiváltságos helyzetüket. A kollégium azon évekről szóló értesítőiben az ezen önképzőtársulat működéséről szóló jelentés felemlít néhány kiváló szorgalommal dolgozó tagot, de ezek között Tisza István nincs. Azonban csak gimnáziumi tanulókból álló önképzőkör ezen években ugyancsak az értesítő szerint csak az ötödik és hatodik osztályban volt. Tehát vagy valami magánjellegű önképzőkörrel lehet szó, ami nincs kizárva, mert ilyen is gyakran alakult a debreceni diákok körében, vagy a nagy önképzőtársulatban dolgozott, de nem olyan mértékkel, hogy a nála részben tíz évvel is öregebb diákok eme társaságában a legkiválóbbak közt említésre méltónak találtatott volna. Bármely egyesület volt is azonban, Tisza István emlékezetében kedves maradt.

Magánúton végzett jogi tanulmányai közben nagyon érzi a nyilvános iskolai élet hiányát:

Bizony, most sokat gondolok a debreceni napokra s sok tekintetben sajnálom azt, hogy nélkülözöm kell az iskolai életet. Az embernek minden foglalkozása kedvetlenebbül megy így egyedül, midőn egész nap nem lát mást négy falnál, mint akkor, midőn több barátjával együtt küzdök... Azonkívül sajnálom azon mellékes előnyeit is a nyilvános tanulásnak, minő (ha ki nem nevetysz) az önképzőkör is. De egyáltalán sok emlékem köt engem Debrecenhez s a kollégiumhoz. Első próba volt ez a számomra az életben, mely mint minden kezdet, gyakran nehéz volt s melyben kiábrándultam sok utópisztikus nézetből, ideából. Először itt láttam az embereket olyanoknak, milyenek azok valósággal. De végtére nem feledhetem el azt sem, hogy baráti

¹ Géresihez, 1874 június 14.

kötélékek is vonzanak vissza Debrecenhez, mert hisz barát barátot sohse feledjen el.¹

Debrecenben szerzett barátainak sorsa felől állandóan érdeklődik, Tóthot is kéri, hogy róluk tudósítsa, maga is hűségesen küldi a tudósításokat. Hogy Oláh Károlynak az apja meghalt és most már szegény egészen árva maradt;² majd, hogy ugyanennek esküvőjére megyén;³ hogy sem a „mufti”, sem „Gyula” (Poroszlay) nem írtak még; hogy Budaháznak (Zoltán), aki debreceni jogász, írni fog, „Pickwick”, Kondorosi (Demeter) és Szaplanczay (Manó) pedig Budapesten tanulnak;⁴ hogy „Gyulával” találkozott a budai bástyán és egy félórát együtt tölthettek;⁵ hogy szegény Szobonya (Dénés) tifuszt kapott s „majd elpatkolt”, pedig nagy kár lett volna érte, mert talpig becsületes jó fiú;⁶ riadtan kérdezi, hogy mi történt szegény „Oscar”-ral (Halmágyi Oszkár) s mi volt oka tettének;⁷ a vizsgára készüléstől nem akarja Tóthot elvonni, tehát már nem var tőle levelet, csak arról írjon, hogy szegény Oszkár állapotában állt-e be lényegesebb változás.⁸ Máskor kedélyesebb húrokat penget:

Még azt a szomorú hírt emlitem meg neked, hogy a napokban Czenger János barátunk eltűnt az árnyékvilágból; de vigasztalódhatsz, mert mint saját hamvaiból feléledő phoenix, újra feltámadt Csengery János személyében.⁹

Az érettségi vizsgálat után öt esztendőre megbeszélt találkozó összehozásában buzgólkodik. Meg is állapodnak augusztus egyik vasárnapjában, de mivel akkor többen nem vehetnének részt, Tóth Istvánra bízta a határidő meghatározását. És bár neki – mivel szeptember közepén teszi a második szigorlatot, október elsején bevonul katonának – nagyon alkalmatlan a megállapított szeptember 26-i terminus, miután kérésére sem halaszthatják októberre, a találkozón így is részt vesz.¹⁰

A legbensőbb barát mégis maga Tóth István.

Komolyan számítok rá – írja hozzá¹¹ –, hogy te legalább pár hetet vakációból nálunk töltesz, mert roppant sok dolog van, mit szeretnék olyan valakivel megbeszélni, ki, míg sok tekintetben velem egy ponton áll, másfelől tekintve tapasztalatait, nekem sok dologban tanácsadóm, útmutatóm lehet.

¹ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, az első félévi jogi tanulmányok idején, 1875 végén, vagy 1876 legelején.

² Tóth Istvánhoz, kelet nélkül, 1875 őszén.

³ 1882 szeptember 4.

⁴ 1875 végén.

⁵ 1876 május 4.

⁶ 1877 január 31.

⁷ 1877 július 2.

⁸ 1877 július 21.

⁹ 1878 december 8.

¹⁰ Tóth Istvánhoz, 1880 július 14., aug. 18., szept. 2.

¹¹ 1876 május 4.

Kérlek – írja máskor¹ –, netaláni észrevételeidet tedd meg leplezetlenül; én barátomnak csak azt tartom, ki őszinte velem szemben s barátomtól eltűröm a gorombaságot is.

Ha semmi egyebet nem szerzett volna Tisza István a debreceni kollégiumban, mint ezt az egy hű barátot, aki előtt fiatal lelkének legtitkosabb rejtekét is feltárhatta, ezért az egyért is boldogan kellett gondolnia a debreceni kollégiumra.

A tanuló évek, a nyilvános iskolában és a magánúton eltöltöttek egyaránt, a szellemi gyarapodásnak, az ismeretekben gazdagodásnak hatalmas méreteit mutatják Tisza Istvánon.

Debrecenben is szorgalmas és kötelességtudó fiúcska. Minden cenzúrára felhagyott leckét felmond „Nagyúr”-nak;² hűségesen készül a félévi rigorozumokra s az ezek idején írt levelét is azért siet abbahagyni, mert ilyenkor „szurkolnak a baglyok”,³ ami debreceni diáknyelven azt jelenti, hogy vizsgától feltökben izgatottan kapkodva tanulnak a hetedik osztályosok; meg is van a megfélelő jó eredmény, amit a második félév végén már nyugodtan remél.⁴

Joghallgató korában azonban – tizennégy és fél éves fővel – már a tanulás tekintetében is egészen érettnak mutatkozik. A római jogot egy fiatal, Jámbor nevű jogszigorlótól tanulja, akit nagyon megkedvelt s már előre örül annak, hogy a második félévben az európai jogtörténetet is ettől fogja hallgatni.

Mindenik általam használt munka foglalkozik a jog fogalmának s keletkezésének fejtegetésével, de igazán úgy, amint azt észszerűen felfogni lehet, csak is ez adta elő s midőn már torkig voltam az emberiség rendeltetésével, az állam magasztos céljaival s azzal, hogy az első embereket mily philosophiai gondolkodásmód, mily felsőbb célok vezették az államba, igazán jól esett a józan ész szavát hallani ebben a bölcs chaozban.⁵

Igen érdekesnek találja a bölcsészettörténelmet is, melyet Bihari Pétertől, a budapesti református gimnázium tudós tanárától tanul. Az alkotmánytörténelemmel kapcsolatban pedig a Ladányi Gedeon nagy alkotmánytörténetét olvassa szintén nagy kedvvel. Ha aztán szabad ideje marad, egyéb olvasmányokkal foglalja el magát. Elolvasta Horváth „48-49 történetét” s a levél írása idején – 1875 végén – olvassa Eötvös munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, melyet igen szépnek, de gyakorlati alkalmazásban kivihetetlennek talál

¹ 1876 november 3.

² Géresihez, 1873 november 2.

³ Géresihez, 1874 február 7.

⁴ Géresihez, 1874 június 14.

⁵ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül 1875 végén.

amiatt, hogy ő a francia viszonyokat és társadalmat tekintve, ignorálja nekünk oly intézményeinket, melyek megmentenek ama veszélyektől, melyekkel ő munkájában foglalkozik.¹

Másodéves korában már nem ad ilyen részletes beszámolót a tanulmányairól, csak ennyit ír barátjának:

Az én mostani legszebb tárgyam a nemzetgazdaságtan s aztán a jogbölcselet; ezenkívül fontos és bonyolult tárgy a magyar magánjog, míg a közjog és egyháztörténet kevesebb bajt okoz.²

Berlinben már kész megállapodott ember módjára, határozott célkitűzéssel s a tudományzakok és tudósok önálló megítélésével végzi munkáját.

Időm legnagyobb részét munka közt s reményilem, nem haszon nélkül töltöttem el. Berlin nagyon jó hely ebben a tekintetben, az egyetemen kitűnő tanárok, a tanuló rendelkezésére 3 nagy könyvtár.³

Azon tantárgyak közül, amelyekre itt be vagyok írva, csakis azokat hallgatom, amelyek közelebbről érdekelnek; így pl. az egyházjog hallgatását ki kell mutatnom azért, hogy otthon doctoratust tehessek, be is iratkoztam rá, de még egyetlen egy órán sem voltam. Behatóbban csak a nemzetgazdasággal, pénzügytannal és politikával foglalkozom s ezek meglehetősen el is veszik minden időmet... Tanáraink Gneist, Wagner (Adolph), Treitschke és Meitzen.⁴

Gneist-től csak egy órát hallgat, a német közjog hallgatásával sajnálattal felhagyott. Treitschke-t borzasztó szofistának találja, aki azonban, mivel a porosz politika minden tényének dicsőítője, kedvence a sült porosz burschoknak. Legtöbb komoly munkát adnak Wagner nemzetgazdaságtani előadásai; ez ugyan nagy magyarfaló, de a tudományban kiváló. Meitzen, aki a gyakorlati nemzetgazdaságtant adja elő, temérdek érdekes történelmi, philologiai és természettudományi adatot mondott már el, de nemzetgazdaságát éppen semmit.

Meglepő, hogy milyen helyes ítéletet alkot tanáiról s ez annál inkább figyelemreméltó, mert az időtt úgy Treitschke, mint Meitzen a berlini egyetemen még csak pár esztendő professzorok voltak s így aligha volt felőlük kialakulva az ifjúság körében többnyire helyes ítéletet tartalmazó és egymással közlés útján évről-évre továbbterjedő közvélemény. Nem segítette elő pedig véleményének megalkotásában a tanárokkal magánúton érintkezés sem, hiszen éppen azt panaszolja, hogy

a tanárok, kik más német egyetemen oly sűrű érintkezésben vannak az ifjúsággal, itt éppen nem gondolkodnak vele.⁵

A politika és nemzetgazdaságtani tanulmányok iránti érdeklődése vitte Heidelbergbe. Odamentelének okát és ottani tapasztalatait így mondja el:

¹ Tóth Istvánhoz, kelet nélkül 1875 végén.

² Tóth Istvánhoz, 1876 november 3.

³ Tóth Istvánhoz, 1878 január 11.

⁴ Géresihez 1877 december 2.

⁵ Tóth Istvánhoz.

. . . Kaptam apám tudósítását, hogy egy német egyetemen fogom a téli félévet tölteni s hogy válasszak egyet magamnak. Meghozattam tehát a berlini, lipcei és heidelbergi prgrammok s ezek alapján választottam Heidelberget, mely legkisebb ugyan köztük, de hol éppen a politikát, nemzetgazdaságtant igen jónevű egyének adják elő, mindennekfelett természetesen az öreg Bluntschli. Nagy befolyással volt elhatározásomra az is, amit az itt tanár és studens közt létező patriarchális viszonyról hallottam, mert hiszen egy egész nagy tudományt felölelő előadásból utoljára is keveset tanul az, aki azon tudományt már hallgatta, a személyes ismeretségtől azonban sokat vártam. Itt mingyárt hozzátehetem, hogy ezen reményemben teljesen csalódtam, egyes tanárok szoktak ugyan személyes összeköttetésbe lépni hallgatóikkal, de éppen Bluntschli s a nemzetgazdaságtan tanára, Knies, kikért főleg idejöttem, teljesen elzárkóznak az ember elől. Csakis gyakorlati, vitatkozó óráikon lett volna alkalmam velük tudományos dolgokról diskurálni, ezeket pedig éppen az idén egyikök sem tartja meg, úgyhogy egészen előadásaikra vagyok szorulva.

Bluntschli roppant phlegmával beszél, a formára fektetett minden gond nélkül, rövid mondatokban, melyekben sokszor ugyanazt a gondolatot háromszor-négyszer kifejezi egymás után... ezért előadása éppen nem lebilincselő, de, ha az ember ott tartja figyelmét, nagy, szolid tartalmat nyer benne.¹

Knies felől sokkal kevésbbé jó véleménnyel van; konfuzusnak és bőbeszédűnek találja s kifogásolja, hogy mondatait nun-okkal és más hasonló magvas kifejezésekkel spékeli tele. Nagy elismeréssel szól ellenben Fischer Kunóról, akitől Lessing-ről tartott előadásokat hallgat és sajnálja, hogy bölcsészeti előadásainak látogatására nem ér rá.² Ez a professzor találkozik tanítványaival társadalmi téren is:

Éppen ma ebédeltem nála, igen jó ebédet és kellemes társaságot élvezve.³

Heidelbergben az egyetemen kívül is nagyon sokat dolgozik. Mint Géresinek írja, 10-15 órát is naponta. Ez a nagy munkabírás annál meglepőbb, mert folyton panaszkodik a főfájás miatt. Egyik szigorlatát is 1880 májusról a nagy főfájások miatt halasztotta el.⁴ Csak Berlinből írja, hogy fejfájásai mondhatni teljesen kimaradtak. De munkájában nem lankadhat, mert tudnivágyása nagy s mert már tizenöt éves korában kimeri mondani a nagy szót, amihez aztán állandóan -még valósi téren is – ragaszkodik: nem ismer személyi tekintélyt tudományos téren.⁵

Ilyen nagy és komoly előkészület után a „vir juvenis et ornatissimus” könnyen lett „ornatissimus et doctissimus dominus”-szá. Heidelbergből 1880 március 8-a körül érkezett haza és már 18-án értesíti Tóth Istvánt az államtudományi doktori első szigorlat letételéről.

¹ Géresihez, 1879 november 23.

² Géresihez, 1879 november 23.

³ Tóth Istvánhoz, 1879 november 16.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1880 június 3.

⁵ Tóth Istvánhoz, 1876 november 29.

Heidelberg 1879. ábr. 16

Kedves Pilyintám!

Egészem szerint írat nekid pár sort,
tudatva veled hogy vet 23-án itt
eljegyeztünk szép csinosan Heidelberg-
ben, meglehetősen szorgalmasan s csele-
kedtél alig találkoztam. Tanácsaim
közt csak egy (nagyon 'generalis' bölcs,
Herr Fischer, hímű 'düssing' felte-
telű 'adamas' hallgatónak) találkoztam s ami-
vagyarat a socialis téren, annál
épén ma 'elvéstem, igen jó 'elvéte-
s 'elvétem sárságot 'elvéte, s a
studenach tört is, a hi 'corpsta
nem áll be nagyon lassan is-
merkedik, megköszöni csak a legutolsó

időben tudottan egy párral ismeret-
sége. Kintiben, rolgom az évek, és
gyorsan teltem el az év, kiváls
mikor nem csak az vagy hó, (mire
1/2 lábnyi hó van 2 nap ide a va-
rostan) s elbaranygok az nagy-
sávan térségekkel kezdődő győ-
nyűn ardeben s nagyok, melyek
teljesen nemek kitérés az a kitér-
éségre, mely évek fel' kerül el.

Elismérendő az is, mikor kitérés,
esse reggel utolsó kitérés, nagy
hársasvagykodás a mellek, elidegeli
egy igen írás kitérésében járunk,
a nap jó résüt egyetnem elövérsel
s nyelvért vesüt igénybe, az utolsó
fennmaradó órákat s kiváls az
estére 1-2ig irászatommal teltem,
legfeljebb egyegy jó kitérés való irás
hársitva s kitérés.

Előadásaim nagyobb része nem elgi-
ti, inkább igazságon unalmas laud-
rom van, hisz előadások tartalom-
volgáiban is gyenge, a híres
Pihunsschli előadásai magaviselet ugyan,
de rivális formá volgáiban több is
többet vártam, egyelőre csak a
más említett beszéd feléle része
előadás felől megfigyelhetem or-
szágban díszesével.

Reményem mellette hallgatni is,
magaviselet, majd én is aradásitok
ismét egy idő múlva. Forras
Pityulán, a sika fő, azt is
el fogad, vonta amár ismerek
tudom. szivizsén. Szobát árverés
szentő karát Tiparveit

Vizsgámon tegnap szerencsésen átestem. Túláságos szemcséről ezen vizsgámnál nem panaszkodhatom, talán legjobban ment az egyházjog, mire alig készültem. Mutatja ez is, mennyire szerencsejáték és Schwindel az egész vizsga.

A második vizsgálatról csak annyit árulnak el a levelek, hogy az szeptember közepén lesz, ez eredményről azonban nincs említés, – nyilván azért, mert a szeptember 26-i találkozon szóval is el lehetett mondani mindent, ami érdekes.

A tanulást a tizenkilencéves doktor úr nem hagyja abba s a katonai év kitöltése után új erővel kezdi. Falun, ahol a bornyut kihajtani a vetésből már úri mulatság, van rá idő is elég.¹ Sokat van ugyan szabadban, kivált lóháton, de amellett naponta néhány órát dolgozik az íróasztal mellett.² Egy ízben hosszabb időn át betegeskedik s másfél hónapnál tovább kell a szobában maradnia.

Ismerve természetemet – írja Tóth Istvánhoz –, gondolhatod, hogy e hatheti kurtavas mily kellemes volt rám nézve... Kínomban s unalmamban szedtem annyi tudományt ez idő alatt magamba, hogy csak úgy zúg tőle a fejem.³

Még egy nagyobb külföldi tanulmányútra megy 1884-ben. Erről az útról azonban, sajnos, sem Géresihez, sem Tóth Istvánhoz nem írt levelet.

*

Tanulmányai mellett állandóan figyelemmel kíséri a politikai eseményeket és e tekintetben nemcsak józan, logikus, de itt-ott szinte aggodalmat keltően koraérettnek látszó nézeteiket nyilvánít, ha viszont egyes esetekben fiatalos heve elragadja is. Tizenötéves ifjútól, még ha a miniszterelnök fia és mint ilyen sok nagy érdekű politikai beszélgetés hallója is az, alig megfogható mély belátással, nemzetünk és a Habsburg-monarchia helyzetének teljes átértésével vonja következtetését Tóth Istvánhoz 1876 május 4-én írt levelében:

Képezem, milyen érdekeltséggel kísérted figyelemmel a bécsi tanácskozásokat. Nem tudom, mit tartasz eredményük felől. Az tagadhatatlan, hogy kellő orvoslátot nem nyertünk azon sérelmekben, melyeket szenvednünk kell, hanem én, tekintve a jelen nemzetközi viszonyokat, mégis örülök annak, hogy az egyezmény létesült, mert ami legfőbb, a korona népszerűsége mindkét országban meg van óva. Ha a magyar kormány nem enged és lemond s utána, mert más eshetőség nincs, parlamenten kívüli kormány áll az ügyek élére, lehet, hogy a jelen kormány, mint ellenzék, meghiúsítja Ausztria szándékát, hanem ugyanakkor beáll a törvényellenes állapot s oly bizalmatlanság támad ismét trón és nemzet közt, milyen volt 48 és 67 közt, pedig éppen a jelen viszonyok közt jó megfontolni, hogy azon bizalmatlanság Magentához és Sadowához vezetett. A magyar kormány egyéneinek nem volt szabad azt nézni, hogy e kelletlen lépéssel csorbát ejtenek népszerűségükön...

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 július 12.

² Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

³ 1883 december 15.

Másik, ugyancsak Tóth Istvánhoz írt levelében 1877 május 20-ról, annak megemlézése után, hogy a gazdasági kiegyezést mindenki egy nagyobb baj elhárítására való bajnak tekinti, a keleti kérdéstről szól részletesebben. Elmondja, hogy a magyar kormány politikája határozottan oroszellenes és addig, míg Andrassy a külügyminiszter, az oroszokkal kooperálásról szóló hjr – amint azt Budapesten mindenki tudja – szenzációs hazugság. Törökország közeli megsemmisítésétől nem kell tartani s ha az orosz törekvések hódítási jellege feltűnő lesz, Németországban is elég erős lesz a közvélemény a russophil udvari körök megbénítására.

Máskor apja egészsége miatt aggódik; attól tartottak, hogy egész nyáron át nem fogják láthatni,¹ de a kiegyezési javaslatok tárgyalásának elhalasztása folytán 8-10 napot mégis pihenhet Geszten.

Ez az egyedüli jó oldala e javaslatok elhalasztásának; nagyon félek, hogy e halogatás végnélkül fog tartani s végre is megbuktatja az egész kiegyezést, mely elég rossz ugyan, de szükséges rossz, már csak a keleti kérdésre való tekintetből is.

A „százszorosán nehéz idők” megviselték apját, ez meglátszik mind kinézésén, mind külsején.² Bizonyára az e miatti aggodás is hozzájárul az ellenzék elleni elkeseredéséhez, amelynek olyan következtetések levonásával ad hangot, hogy a később, a gyakorlati politikában követett magatartásának alapjául szolgáló felfogást már itt megaláljuk:

... Kezdek komolyan gondolkozóba esni, mik lesznek egy ilyen sajtónak, egy ilyen pártharcnak következményei országos szempontból... Arra, hogy a dolgok rendes mederbe térjenek, talán legjobb volna, ha a mostani ellenzék kormányra kerülne mostanában, ott talán kevesebbet ártana a mai viszonyok közt, mint árt most és akkor tisztességes ellenzék venné át a támadó szerepet, tisztességes fegyverekkel.³

Különösen Verhovay és Bartók Lajos ellen kél ki nagyon erősen. Előbb csodálkozik azon, hogy a vakmerően rágalmazóval megverekszik valaki,⁴ de később⁵ maga is úgy látja, hogy „nálunk egyedüli korlát a sajtóvali bűnös visszaélések ellen, ha az illetőnek helyt kell duellumban állani a rágalmaiért”.

A sajtóval való visszaélések meggátolásának problémája ime már kora ifjúságában erősen foglalkoztatja s véleményének önállósága különösen itt szembeötlő. Géresi, aki mint tudós tanár minden bajnak okát elsősorban a tudatlanságban látja, azt a gondolatot veti fel előtte, hogy az újságírást kvalifikációhoz kellene kötni. Ezzel szemben ő arra figyelmeztet, hogy „semmilyen tanultság sem segít a morális romlottságra”.

¹ Tóth Istvánhoz, 1877 július 2.

² Tóth Istvánhoz, 1878 november 15.

³ Géresihez, 1880 január 8.

⁴ Tóth Istvánhoz, 1879 február 19.

⁵ Géresihez, 1880 január 13.

ság ellen”. Ő az esküdszék eltörlését látja szükségesnek. Ezt nem szabad a sajtószabadság elleni támadásnak venni. Arra nem volna veszélyes.

Veszélyes volna a mostani sajtó egy részére nézve, illetve meggátolná annak mai kárhozatos működését, mert végrehajtáná a 48-iki sajtótörvényt, melynek büntető szabályaival a mai ellenzéki sajtó naponta ellentétbe jön... Nem sajtószabadság ez, hanem a sajtóvétségek teljes büntetlensége... Hogy milyen javaslatokat fog a kormány tenni, nem tudom. Amennyire apám felfogását még a régibb időkből ismerem, félek, hogy nem fogják az esküdszék eltörlését javasolni, pedig bizony nagy ideje volna.¹

De bár a „bicskát kinyílni” érzi a zsebében, ha újságot olvas és a politikai pártharcokról hírt vesz, mégis híjját érzi, hogy az eseményeket nem kísérheti állandóan figyelemmel. Heidelbergben sokkal többet tud dolgozni, mint itthon tudna, de veszteséget is érez:

persze, elvesztem a képviselőházi vitákat s az imitt-amott felszedett politikai híreket, melyeknek érdekességük mellett úgy hiszem, mint stúdiumnak is megvan a maguk értéke²

*

Mert Tisza Istvánt diák-korában sem pusztán úgy érdekli a politika, mint ahogy a magyar fiatalembereket általában érdekelni szokta, – természetesen kit-kit egyéni hajlama mellett annál nagyobb mértékben, mennél inkább tölt be atyja, vagy más közel hozzátartozója jelentősebb politikai szerepet. Tisza Istvánnak komoly tanulmány ez is, akár az egyetemi tantárgyak kiválogatása, ő igenis gondosan készül a a politikai pályára, amint azt Géresi előtt már 1878 elején – (Berlin, febr. 1.) – bevallja, arra kérve, hogy levelének erről a részéről ne tegyen említést senkinek, mivel idegen előtt furcsán hangzanék az, ami Géresi előtt természetes őszinteség. A levélnek ez a nagyon bizalmas és nagyon nagyérdekű része így hangzik:

A politikai tanulmányokra nem azért adtam magamat, mintha a politikai pályát a legháládosabbnak találnám, akár nálunk, akár másutt, hanem kötelességérzetből. Noblesse oblige; annak, aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élet fenntartásáért vívott küzdelmektől, más bajával is kell egy kicsit törődnie. Most készítem magam a munkára s akkor igyekezni fogok megfelelő állásba jutni, nem nézve le a legkisebb munkát sem s esetleg nem riadva vissza a legnehezebbtől sem. Egyelőre minden időmet a készülésre fordítom, pihenőre gondolni a munka kezdete előtt jókor volna. Különben is, ha tudományos foglalkozásra lesz kedvem vagy szükségem, ott van pl. a nemzetgazdaságtan, bizonyára egyike a szebb és fontosabb tudományoknak.

Később Tóth István előtt tesz ugyanilyen vallomást; akkor ugyanis, amikor közli, hogy apja szeretné, ha államszolgálatba lépne, míg ő Geszten kívánná maradni, mert – mint

¹ Géresihez Heidelbergből, 1880 február 3.

² Ugyanott.

másik levelében írja¹ – ez az életmód minden hajlamának megfelel s azt hiszi hasznosabb is.

Annyi azonban bizonyos, hogy bárhol legyek is, visszatérek tanulmányaimhoz s komolyan készítem magam azon időre, midőn a cselekvés terére léphetek. Hogy ez mily körben s modorban fog történni, azt most még nem tudom, függ az elsősorban attól, hogy tehetségeim, képességeim, melyek ignota quantitast képeznek most még rám nézve is, milyeneknek fognak a gyakorlati életben bizonyulni; de azt tartom, minden független szociális állású s főleg földdel bíró embernek kötelessége erőinek megfelelő körben résztvenni a közéletben. Valódi, szabadságot és rendet teremtő alkotmányosság egyik alapfeltétele, hogy ezen noblesse oblige hassa át az illető körök mindegyik tagját; elég szomorú, hogy ez annyira kihalóban van minálunk.²

Mindazáltal a politikát nem magáért a politikáért, sőt nem is éppen csak a helyzete kötelező voltának érzetében akarja szolgálni. Nem kíván megelégedni azzal, hogy sok között egy szám legyen, melynek ottléte, vagy hiánya nem sokat jelent. Azért akar a politikában részt venni, hogy a köznek használjon s ha ezt el nem érheti, fel is hagy vele:

Sokszor mondom magamnak, hogy az én falusi cudar természetnek igen nehezen fog esni, ha csakugyan élénkebb részt találok venni a közéletben, de egy-egy ilyen percben³ látom, hogy nem tudnék otthon ülni és a politikai küzdelmek békés szemlélője lenni mindaddig, míg az életben meg nem győződöm arról, hogy az én szereplésem nem bírhat azokra nagyobb befolyással. Ha pár évi politikai munka erről találna meggyőzni, könnyű szívvel fordítok hátat a politikának.⁴

Ugyancsak az élethez, az ősei nyomába léphetéshez készül-
lés az egyháza problémáival való foglalkozás is:

A calvinismus s főleg a magyar calvinismus helyzete, sorsa nagyon érdekelt engem, miután ahhoz (ha nem is a helvetica confessio minden dogmájához) gondolkodás után, meggyőződésből ragaszkodom, misz-
sziójában, jövőjében hiszek, dacára a nálunk is szépen virulásnak indult szenteskedő, hypokrita kálomista jezsuitáknak. A XIX. században ezek a vallás ellenségei, ezek idegenítik el attól éppen a művelt elemet.⁵

Szomorúan látja azonban, hogy az országos pártpolitikát be akarják hurcolni az egyházba s ez ellen „egész passióval” segítené támadni.⁶

*

Tisza István rendkívüli érettségét, egyszersmind lelki tisztaságát s érzelmeinek majdnem hihetetlenül mélyen alapozott voltát semmi sem mutatja annyira, mint az a két levél, amelyet lelke bizalmasához, Tóth Istvánhoz későbbi házastársáról, Tisza Ilonáról ír, 1876 november 3-án és 29-én. A tizenötéves gyermekifjú olyan izzó szavakkal és olyan

¹ Tóth Istvánhoz, 1881 november 7.

² 1881 október 16.

³ A Verhovay szerepléséről van szó.

⁴ Géresihez Heidelbergből, 1880 február 3.

⁵ Géresihez Heidelbergből, 1880 január 8.

⁶ Erről több későbbi levelében is szól (pl. 1885 nov. 6.).

menyei tisztaságban festi unokatestvére iránti szerelmét, hogy ezeket a leveleket, mint lelkének legszebb megnyilvánulásait nem tudom itt mellőzni, bár jól ismerem ama gondolkodásmódját, melyszerint a legbensőbb érzelmeket nem való világ elé vinni. Talán még sem vétek a nagy lélek ellen, ha ezen teljes fényességét bemutató legszebb sugarait nem rejtem el az ő megismerésére vágyakozók elől.

A levelek írását a két ifjú közt Geszten folyt bizalmas beszélgetés előzte meg. Tóth István kérdést tett az Ilona iránti érzelmei felől s Tisza kitérő választ adott. Hogy barátja félre ne értse – s tán azért is, mert szükségét érezte, hogy legbensőbb gondolatait valaki előtt mégis kitárja, levélben tér vissza a kérdésre s így ír:

Meg vagyok róla győződve, hogy neki nincs arról fogalma sem, hogy iránta érzett vonzalmam több a közeli rokon és régi barát szereteténél. A mi ismeretségünk különben legelső éveimből ered; én, mióta eszemet bírom, bírtam szeretetét s éreztem az ő reám való hatásának jó következményeit; azon kép, melyet a koronkénti benyomások bennem felőle hagytak, ment minden árnyéktól, minden kellemetlentől s azon percek, melyeket körében tölthetek, életemnek legboldogabb perceihez tartoznak. Mint gondolhatod, köztünk közeli barátság fejlődhetett ki, anélkül, hogy ebben bármi feltűnő lett volna s már többször volt alkalmam tapasztalni azon hatást, melyet egy tiszta, művelt és gondolkozó női lélek az emberre gyakorolhat; áldhatom a Gondviselést, hogy nekem lehetővé tette egy ilyen lélek barátságának elnyerését. Az, hogy évek során át mi fog történni, a jövő titka, de nekem mindig lesz elég energiám arra, hogy semmi olyan meggondolatlanságot ne kövessék el, miből reánézve bármi kellemetlenség támadhatna.¹

Tóth István – mint már előbb a geszti titkos baráti beszélgetés alkalmával – e levélből sem fogta fel teljesen azt a szokatlan, magasrendű érzelmet, amellyel tizenötéves serdülő ifjú barátja a már szépsége teljességében pompázó, hódító külsejű nagy leány irányában viseltetett. Ő, mint négy évvel öregebb, már abban a korban volt, amikor a fiúk legnagyobb részének szeme mohón fut végig minden női termeten s különben is a gondolkodásmódjában mindig volt – az Arany János szavával élve – valami „vaskos reális”. Természetes, hogy nem tudja átérteni ezen, számára idegen, légies érzelmet. Tisza tehát újra magyarázza neki azt, amiről egyébként Tóth Istvánon kívül „egy sajátságos véletlen folytán” még egyetlen élő lény tud, más senki sem. Mégpedig súlyt helyez arra, hogy félre ne értessek s csak pár nappal később, az írandók átgondolása után felel a Tóth levelére:

Mindenekelőtt vedd figyelembe, hogy mi közel rokonok vagyunk, akik sokat voltunk együtt, amióta csak a világon vagyok s fokként tettünk mindjobb ismerőssé, barátokká, amint nőttünk, jobban mondván nőttem ki a gyermekkorból. Gyakori találkozásaink mellett már hat-hét év óta sűrű és élénk korrespondenciában vagyunk egymással és így köztünk igen szoros őszinte baráti viszony támadt, mely miatt

¹ 1876 november 3.

már évek óta sok minden tréfának, bolondozásnak voltunk a többi rokonok részéről kitéve. Az én vonzalmam iránta észrevétlenül nőtt tovább a baráti szeretet határain túl is, úgyhogy az (hogy szavaidat használjam) legújabb időben „a legtisztább, minden utógondolattól ment szerelemmé” változott, de anélkül, hogy változást hozott volna létre a köztünk meglevő viszonyban. Mi most is, mint azelőtt, szoros érütközésben vagyunk egymással, őszintén közlünk egymással mindent, mi akármelyikünk életében felmerül s nem titkoljuk, hogy egymást kölcsönösen – ezt hál Istennek bizonyosan állíthatom – szeretjük, úgy, amint közel rokonok s bizalmas barátok egymást szerethetik, de ezentúl kettőnk közt semmi összeköttetés nincsen. Ő bizonyosan nem gondol arra, hogy 16 éves cousinja szerelmes belé, én pedig sokkal jobban szeretem őt, semhogy egy ily anormal dolgot általa észrevétessek s ennek minden kellemetlenségében őt is részeltessem. Természetesen nem azt értem, mintha azt hinném, hogy ő mingyárt hasonlóan szerelmes lesz belém... hanem ő, mint barátját, minden bizonnyal eléggé szeret engem arra, hogy neki az én sok irányban szomorú helyzetem fájdalmas legyen.

Hogy élére állítsam a dolgot, abban igazad van, hogy én szerelmes vagyok, ezt nem is tagadtam levelemben, de a viszony Ilona közt s köztem egyáltalában nem szerelmi, hanem csak baráti, úgy amint utolsó levelemben állítottam...

Mielőtt még egy pár félreértésedet helyreigazítanám, mondok pár szót saját magam helyzetének bírálataként. Azt én teljesen belátom, hogy ezen egész dolog igen fonák és ferde valami s helyzetemet gúnyolódó természetű emberek nagyon tragikomikusnak is tarthatják, azonban ezzel szemben van egy körülmény, mi, azt merem állítani, megfosztja szerelmem – megtartom ezt a szót, mint legrövidebbet – azon nevenséges jellegtől, mellyel a legtöbb korombeli egyén szerelmeskedése bír s ez az, hogy az én érzelmeim indító oka az Ilona lelkének, jellemének alapos ismerete s nem felületes, indokkal igazában nem bíró s így a pillanatnyi befolyásokkal enyésző érzés ez, de oly vonzalom, melyet hosszas, lehetőén tárgyilagos gondolkozás is elfogad, sőt megerősít s mely nem teszi előttem láthatatlanná azt, hogy mostani helyzetemben nekem ily irányban tervezgetni, reményleni képtelensége hogy kötelességem érzelmeimet magamba fojtani azon nem remélt percig, míg körülményeim ily irányban kedvezőbbekké nem lesznek. Azon keserű percek pedig, melyek a fentebb elmondottak természetes következményei, el fogom tűrni lehetőleg nyugodtan, ellenök nem keresve óvszert azok természetellenes, erőszakolt elfojtásában, hanem inkább kötelességem teljesítése által szerezve meg a kellő nyugodtságot. - Sajnálom, hogy nincs időm, hogy veled Ilona jellemét, e csöndes, mindenekelőtt gyöngéd, nőies lelket, mely azonban jóságát meggondoltsággal s egy vele egykorú s helyzetű személynél ritka határozottsággal egyesíti, legalább főbb vonásaiban megismertethessem..

Nyolc és félév tölt el e levél írása után addig, míg az egymást határtalanul szerető pár házasságra lépett. Az állhatatos kitartásban nem tudom, melyiket kell inkább bámulni, az ifjút-e, ki gyermekkorá ábrándképéhez tántoríthatatlanul hű marad, vagy a leányt, ki megérti a rendkívüli lélek e rendkívüli lángolását is és vár meg nem ingó bizalommal, hogy magának mondhassa a reá nézve egyetlen, a már gyermekkorban is férfi ideált.

Tisza István még sok dolgot fog adni nemcsak a tudósoknak, hanem a költőknek is. Odát és elégiát, drámát és eposzt

írhatnak róla eleget. De költő számára gyönyörűbb tárgy, mint Ilonával kölcsönös, halhatatlan szerelme talán még az ő egészében költők képzeletét foglalkoztatható életében sem lehet.

*

Az ifjúkori levelekből nemcsak az ifjú Tisza Istvánt lehet íme megismerni, hanem az egész Tisza Istvánt. Ő valóban „semper idem” volt. Már kora ifjúságában az értelem dominál minden vonatkozásban erős egyéniségében. Értelme mutatja neki az utat a politikában, hogy nem törődve a népszerűséggel, sőt a maga egyéni érzéseivel sem, azt helyeselje, ami a nemzet javára hasznosnak ígérkezik; értelme szabja meg számára a kötelességet, hogy a köz számára dolgozzék, míg csak ennek hiábavalóságáról meg nem győződik; értelme állít határt vallásos hitének is és „gondolkodás után” fogadja el ragaszkodással ősei hitét; értelmével bírálja még azt az érzést is, amelyhez legkevesebb köze van az értelemnek: a szív szerelmét, s az értelem világánál boncolgatja, hogy mennyiben helytálló, milyen magatartásra kötelező ez a forró érzelem.

Nekem azelőtt a jellem szilárdsága imponált legjobban Tisza Istvánban. Ezekből a levelekből értettem meg, hogy valójában az értelem gigásza ő s olyankor is, amikor mi jelleme szépségét csodáltuk, őt aligha az esztetika arisztokratikus szempontjai, vagy legalább nem csak azok vezették, hanem a belátás: megértése olyan a köz érdekében jelentős szempontoknak, amelyek előttünk eltakarva maradtak. Erkölcsi nagyságának bázisa is az értelem rendkívülisége: tisztán meglát minden leheletnyi foltot, amelyet másnak a szeme nem vesz észre.

De még mást is megvilágítanak s ezért tán legbecsesebbek az ifjúkori levelek.

Tisza István nem tartozott a népszerű egyéniségek közé. Bámulója, nagyságának elismerője, politikai eszméit feltétlenül követő híve volt elég, van sok és lesz még több. Ám szeretni csak azok szerették igazán, akik közelről ismerték. Ezeknek a száma pedig folyvást kevesebb lesz s idővel teljesen elapad. Államférfiúi kiválóságát, elméjének rendkívüliségét, jellemének csodás szilárdságát, hazaszeretetének példaadó voltát megtanítják a késő utókornak tettei. De szeretni őt a papirosok közül ezek a levelek tanítják meg. Ezek a levelek beszélnek szívének jóságáról, csodálatos gyöngédségéről, derült kedélyéről, baráti szeretetének mélységéről.

Aki elolvassa például azokat a szeretetteljes résztvevő leveleket, amelyeket Tóth István atyja, vagy testvére halálakor írt; aki meglátja azt a gyöngéd szemrehányást, mellyel barátját azért illeti, hogy ennek, pusztán az ő útján ismert édesanyja egészségi állapotáról nem küldött tudósítást; akinek

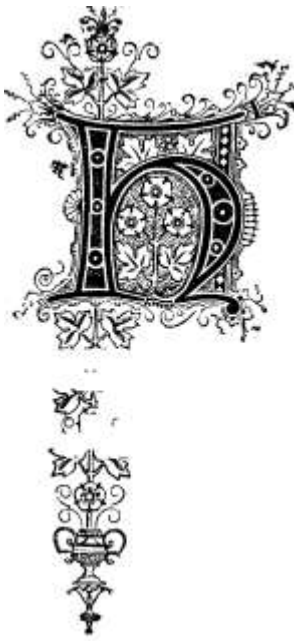
figyelmét nem kerüli el, mily szeretettel kéri barátját, hogy a vizsgára készüléskor levélírással ne zavarja magát; hogy a mindkettőjüktől óhajtott együttutazás kedvéért ne rövidítse meg a szülei körében tartózkodhatást; aki megcsodálja, hogy a geniális férfi legszárnyalóbb gondolatai mellett romlatlan kis gyermek tiszta kedélye és naiv jósága árad ki a sorok közül: azzal e levelek minden magyarázatnál, minden politikai igazság feltárásánál jobban meg fogják érteni, hogy Tisza Istvánt miért szerették a hívei még annál is jobban, mint ahogy az ellenségei gyűlölték.

A gyűlöletet semmivé cáfolja az igazság. De a szeretet fenntartásához az igazság magában nem elég.

TISZA ISTVÁN ETHIKAI ESZMÉI

(Tisza születésnapjának évfordulóján (1928 április 22.) a debreceni Tisza István-Tudományegyetem által rendezett ünnepélyen elmondott beszéd.)

ÍRTA: DARKÓ JENŐ

A TISZA ISTVÁN halhatatlanságának titkát keressük, akkor föl kell vetnünk a kérdést, hogy az ő alkotásai közül melyek igazán halhatatlanok. Tisza sokat és nagyot alkotott, mint államférfi, mint szónok és író és mint ember. Az ő államférfiúi alkotásainak legnagyobb részét azonban elsöpörte az a zivatar, amely az ő testi élete mécsesét is kioltotta; összeomlottak az ő politikai mű-Magyarország s ez az összeomlás maga alá temette ő politikai munkásságának gyümölcseit is, melyek mind ezekből a keretből nőttek ki s ezekre voltak rá szabva. Van több intézményünk s ezek közé tartozik a debreceni tudományegyetem is, melyek megalapításához, vagy megerősítéséhez ő döntő súllyal járult hozzá s melyek az összeomlást kiheverve, hisszük, hogy örök életre vannak hivatva. Ezek azonban nem politikai természetűek. Irodalmi művei, szónoki beszédei és levelei, melyek gyűjteményes kiadásából négy vaskos kötet már meg

is telt a Magyar Tudományos Akadémia publikációi sorában, bizonyára messze túl fogják élni szerzőjüket s hosszú ideig fognak azon kor történetének, melyben élt, legbecsesebb forrásai közé tartozni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy írásműveiben is már ma, alig tíz évvel az ő halála után, a politikumnál nagyobb varázsereje van a tiszta etnikumnak, annak az erkölcsi világnézetnek és erkölcsi akaratnak, amely az ő rendkívül sokoldalú tevékenységében bámulatos tisztasággal és következetességgel húzódik végig s az események forgandóságával szemben megmutatja lényében azt a maradandót és örökkévalót, mely mint örök mintakép akkor is bámulatot fog gerjeszteni, tehát élni fog a késő utókor gyermekeinek szívében, ha egyszer – amitől Isten óvjon – az ő alkotásai „teljesen megsemmisülnének is.

Az ember a maga bámulatos erkölcsi fenségében, ez az,

ami elementáris erővel tört ki Tisza István koporsójából, ez az., amit a nemzet csak Tisza halála után ismert fel a maga teljes világosságában, azért ily későn, mert életében éppen a politika köde takarta, sőt torzította el sokak szemében az ő erkölcsi egyéniségének egyébként oly ragyogóan tiszta körvonalait.

Tisza István erkölcsi nagysága előtt az ő halála után rendre meghódolt az egész nemzet. Míg életében ezt csak a hazafiaknak egy nagyon disztिंगvált, de korlátolt számú csoportja ismerte el, addig ma nincs oly igaz magyar ember, aki nem ettől az erkölcsi tőkétől, ennek a nemzet fiaiban való gyümölcsöttesítésétől várná Magyarország feltámadását. Tisza etikája tehát ma általánosabban és intenzívebben hat, mint életében hatott; csálhatatlan bizonyosága ez annak, hogy ez az ethika valóban halhatatlan.

Ez ünnepélyes órában, amikor Tisza István születése napját ünnepeljük, alig áldozhatnánk megfelelőbb módon az ő emlékének, mintha éppen lényének ezt a legbensőbb és legmaradandóbb alkotórészét kutadjuk s arra a kérdésre igyekszünk megfelelni, hogy minő erkölcsi eszmék irányították az ő tetteit és szavait egyaránt, milyen jellemvonásokból tevődött össze az ő erkölcsi egyénisége s hol van a forrása, az eredete az ő halhatatlan etikájának?

Tisza István erkölcsi jelleme minden részletében oly tisztán és szembeszökően áll előttünk, mint egy gyönyörűen kivésott márványszobor.¹ Jellemének alapvonása volt az elhatározásai- . ban és cselekvéseiben tanúsított szilárdság, elszántság és hajlíthatatlanság, a legnehezebb viszonyok közt is megőrzött bámulatos nyugalom és határozottság. Mindamelltt nem volt makacs, az ellenvéleménynek nem volt hozzáférhetetlen, sőt sokszor rendelte alá nézetét a másokénak. Amit azonban az ellenvélemények mérlegelése után is jónak és szükségesnek ismert fel, azt kíméletlen eréllyel végre is hajtotta. Ez a hatalmas akaraterő nem a saját énje, hanem magasabbrendű eszmények, a haza és a közügyek szolgálatának volt szentelve. Emberi egyéniségét teljesen felszívta államférfiúi egyénisége, az ő énje teljesen beleolvadt és belesemmisült a nagy nemzeti összességbe. Nem uralkodni, hanem szolgálni akart, szolgálni Istenét, királyát, hazáját, mindenekfölött hazáját, a magyar nemzetet, melynek szeretete lelkének uralkodó és leghatalmasabb érzése volt. Érzelmait nem igen szerette mutogatni, ezt férfiatlan dolognak tartotta, holott kétségtelen, hogy ez erős férfilelekből nem hiányoztak a gyengéd érzelmek sem, különösen családja tagjai és a gyermekek iránt. Hú volt barátaihoz s kitértott mellettük jónban, rosszban, de nem azon az

¹ V. ö. Berzeviczy Albert: Gróf Tisza Istvánról (Gróf Tisza István összes munkái. I. köt. 3. és k. lk.) – Ugyanő: Tisza-évkönyv 1926-27-ről, 101. l. – Herczeg Ferenc: Tisza-évkönyv 1926-27-ről, 84. l.

áron, hogy barátai kedvéért feláldozta volna meggyőződését. Hú volt a magyar Alföld egyszerű, szorgalmas földművelő népéhez, melynek jó tulajdonságait senki többre nem becsülte, mint ő s melyben senki jobban nem bízott, mint ő. A népszerűség, vagy népszerűtlenség előtte meglehetősen közömbös dolgok voltak. Őt sokan gyűlölték, ő nem gyűlölt senkit. Ellenfeleivel szemben főtörekvése volt: meggyőzni, ha ez lehetetlen volt: legyőzni, de sohasem megsemmisíteni. Szenvedélyesen szerette az igazságot. Csak az igazság, a meggyőzés erejével akart hatni másokra, csak az igazságot akarta hallani másoktól is. Ezért megvetette a hízalgést, az ámitást, a hamis látszatot. Beszédjeiben került a szóvirágokat, a frázist, az érzéki hatásra számító retorikai figurákat; öltözködésében, külső megjelenésében teljesen hiányzott a divatosság és a keresettség. A hazugságot semmi szín alatt sem tartotta megengedhetőnek. Az államférfiúi bölcseséget nem a ravaszságban és a politikai intrikák láncolatában, hanem a nagy, általános érvényű igazságok felismerésében, azok bátor és őszinte hirdetésében és semmi akadálytól vissza nem rettenő, energikus végrehajtásában látta és valósította meg a gyakorlatban.

Könnyű belátni, hogy Tiszának ezen jellemvonásai a maguk összességében egy szervesen összefüggő, zárt ethikai rendszert alkotnak, melyet a keresztyénség szelleme, mély vallásossága leng át, de amely gyökereiben visszanyúlik a keresztyénséget megelőző időkre s sok hasonlóságot mutat azzal a morállal, melynek alapjait a Kr. e. IV. században a görög filozófia ú. n. stoikus iskolája vetette meg. A stoikus iskola megalapítói, Zenon és Chrysippos, kiindulva Sokratesnek és a cynikusoknak az erényre vonatkozó tanításaiból, olyan filozófia rendszerét dolgozták ki, amely kiváltképpen gyakorlati célokat követ s arra akarta megtanítani az embert, hogy miként fejtheti ki valaki ebben a földi életben a legnagyobb és leggyümölcsözőbb aktivitást anélkül, hogy a szerencse forgandósága, az élet ezerféle bajai őt munkájában a legcsekélyebb mértékben is akadályozhatnák.

A gyakorlati életbölcseesség megszerzése és tanítása volt a stoikus filozófia főcélja, ezért rendszerének súlypontja éppen a morál, az ethika kérdéseinek megoldásában rejtett. A stoikus ethika egész épülete két alappilléren nyugodott. Az egyik volt a szükségyszerűség, az *ανάγκη* gondolata, annak a fölismerése, hogy mindaz, ami a külső világban történik, felsőbb hatalmak akarata, a természet-változhatatlan törvényei szerint megy végbe s az ember nem tehet bölcsebbet, mintha^a dolgoknak ebbe az általunk meg nem változtatható rendjébe ellenmondás nélkül belenyugszik. A másik pillér volt az erkölcsi autonómia hangsúlyozása, melyet az ember éppen azért el lehet érni, ha a világban uralkodó törvényszerűség kiismerése

útján a maga egyéni létét önként, legjobb belátása szerint úgy rendezi be, hogy az a nagy közösségbe minden tekintetben harmonikusan olvadjon bele. Ha az ember így a külvilág törvényeinek eleget tesz, nyugodtan visszahúzódhatik a saját belső világába, a maga gondolat-, érzés- és akaratvilágába, ahol az ember már souverain, miután lelkiségének tökéletes kifejtésében a föld semmi hatalma sem akadályozhatja meg őt. Ez az ethika tehát az erkölcsi világ ellentétes pólusainak merész átívelésével igyekszik kiszabadítani az embert a világ rab-ságából s az egyéni létnek az egyetemes világrendbe való ész-szerű beillesztésével juttatja el a valódi erkölcsi függetlenséghez.

De hallgassuk meg, mit mond mindezekről maga Tisza István egy kis cikkében, mely „Szabadgondolkodás” címmel a Magyar Figyelőben látott annak idejében (I. [1911] évf 3-8.1.) napvilágot. Tisza itt szószerint a következőket mondja: *„Olyan szívesen szabadítjuk fel magunkat mindazok alól az alkalmatlan etnikai korlátok alól, amelyek akkor, amidőn a porszemet szerves kapcsolatba hozzák a mindenséggel, amidőn az atomot beleillesztik magasabbrendű lények életébe, amelyekhez csak azáltal emelkedhetik fel, hogy törvényeiknek aláveti magát, tényleg szabadabb, igazibb, magasabbrendű élet sorompóit nyitják meg a véges ember előtt. Mert hiszen az egyént csak az emelheti fel, ha magasabb célok-nak alárendeli magát; csak az teheti valóban szabaddá, ha hivatásának szolgálatába szegődik.* Tömörebben és plasztikusabban alig lehetne kifejezni a stoikus ethika előbb ismertetett alap-gondolatát annál, amint ezt e nyilatkozatában Tisza kifejezte. A polemikus él, mellyel ezt a megjegyzést a szabadgondol-kodókkal szemben a saját álláspontjának erősítésére teszi, nem hagy semmi kétséget azíránt, hogy Tisza itt önmagát jellemzi, a saját ethikai alapelveit szögezi le mások ellenkező felfogásá-val szemben.

De nemcsak a nagy alapelvek, hanem ezek gyakorlati alkalmazásának egyes részletei tekintetében is meglepő egye-zéseket találunk a stoikusok és Tisza István morálja között. Berzeviczy Albert állapította meg Tisza Istvánról a következő, igen jellemző dolgot:¹ *„Mikor a világháború végével a bukás el-kerülhetetlen volt, ajkaira a csüggedés egyetlen szava sem került még akkor sem: egy hajókormányos benyomását tette, aki az utolsó pillanatig változatlan szilárdsággal teljesíti a maga helyén köte-lességét még akkor is, mikor tudja, hogy a hajóval együtt el kell merülnie.”* Ez a jellemzés önkéntelenül is eszünkbe juttatja Senecának Luciliushoz intézett 30. levele 3. §-át, melyben a stoikus bölcsnek balsors által meg nem ingatható szilárdsága majdnem ugyanezekkel a szavakkal van ecsetelve: *„Magnus gubernator et scisso navigat velō et si exarmavit, tarnen reliquias*

¹ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. Bevezetés 4. 1.

navigii aptat ad cursum.” Viszont e felfogás ethikai antipodját, a stoikus fatalizmust, a végzetnek az ember fölött való korlátlan és kiszámíthatatlan hatalmát maga Tisza hangsúlyozza Napoleon sorsáról való elmélkedésében a következőképpen:¹ „A legnagyobb, a legerősebb ember is milyen öntudatlan eszköz az emberiséget irányító, magasabb hatalom kezében. Napóleon egész romboló erejét egy nagyobb hatalom az emberiség szabadságának előmozdítására használta fel.” A stoikusok a külső, anyagi javakat adiaphoron-nak, közömbösnek minősítették az élet célja: az erény és a boldogság szempontjából s csupán az alsóbbrendű, állati életre való kihatásukban tulajdonítottak ezeknek némi előnyt; az igazi életértékeket a lélek erkölcsi és szellemi tartalmának minél teljesebb kifejtésében keresték, melynek az erények felé irányított, gyakorlati alkalmazásában áll tulajdonkép az igazi boldogság. Ugyanígy mondja Tisza, kiterjesztve ezt a stoikus gondolatot az egyesről az egész nemzetre:² „Boldog csak az a nemzet lehet, mely az emberiség szellemi javait minden anyagi érdek fölé helyezi. Az anyagi érdek csak egyik rugója az emberi cselekvésnek. De azután élnek egyesek, mint nemzetek életében a gazdasági érdektől idegen, azzal nem egyszer merőben ellentétes egyéb szempontok is. Igazán nagy tettekre sohasem az anyagi érdek, mindig ezek a lelkijavak ragadnak egyest, mint nemzetet. A haza, vallás, szabadság.”

A stoikus ethika többi kiváló jellemvonásai: az altruizmus, az egyéni érdeknek a közösség érdekei alá való rendelése, az igazságosság szigorú követelményének az emberszeretet, a filantropia szempontjaival való összeegyeztetése, a barátság nagyrabecsülése, a szenvedélyektől, érzelmösségtől való tartózkodás, aszketikus életmód mellett a legintenzívebb világbeli munkának kifejtése, ezek a tulajdonságok egytől-egyig megtalálhatók Tisza Istvánban is, mint az ő egyéniségének lényeges alkotóelemei.

Gr. Bethlen István a történelemből ismert legnagyobb római jellemek, a Horatius Coclesek és Mucius Scaevolák mellé állítja Tisza Istvánt, nem a mi korunkból való embernek tartja, kinek lénye a maga fenséges egyszerűségében egy letűnt kor hőseit varázsolja szemünk elé.³

Valóban Tisza István jellemének gyökerei végső eredetükben ugyanabba a szellemerkölcsi talajba nyúlnak vissza, melyből a világhódító Róma nagyjai táplálkoztak, kiknek világnézete legtisztábban éppen a stoikus ethika rendszerében tükröződik, akik ezt a Görögországból importált ethikát továbbfejlesztették és feldíszítették a római nemzeti jellemvonások

¹ Nemzet és társadalom. Magyar Figyelő. I. évf. 4. k. 281.

² Történelmi materializmus a Balkánon. Magyar Figyelő. III. évf. 249-253.

³ Tisza-Évkönyv, 1926-27. évf. 20. 1.

erőtéljes színeivel. Nem Zenon és Chrysippos, hanem Seneca, Epiktetos és Marcus Aurelius stoicizmusa az, mely Tiszához közelebb áll, a stoicizmusnak az a későbbi hajtása, mely az alapítók racionális önteltségét enyhítve, mély alázattal s áhítozva hajlik meg az isteni gondviselés előtt s amely minden szigorúság mellett is egyre nagyobb teret enged az ember-szeretetnek, a mások gyarlóságai iránt való kíméletnek, a mások nyomorúságán enyhíteni próbáló szolgálatkész segítségnek.

De nem térhetünk ki a kérdés elől: hogy volt lehetséges, hogy ez az ősrégi ethika két évezred múltán oly meglepő hasonlatossággal bukkanjon fel újra Tisza Istvánban? Mi volt a közvetítő az antik stoikusok és Tisza között? A kérdést helyesebben így kellene formulázni: Melyik volt a Tiszához vezető a közül a számtalan közvetítő csatorna közül, amelyeken át a stoicizmus a történet egész folyamán végig nagy bőséggel, ömlött és ömlik Európa szellemi életébe? A stoicizmus az antik világ azon alkotásai közé tartozik, melyeknek nem csupán fényes szarkofágjait s porladozó hamvait mutogathatjuk a bibliothékák díszes temetőiben, hanem rámutathatunk benne arra a közép- és újkorban szüntelenül ható, eleven erőre, mely nagy szellemi evolúciók felszínén úszva egyesek, felekezetek és társadalmak erkölcsi képét formálgatta s irányítólag, parancsolólag szólt bele századok művelődésének és történetéjének fejlődésébe.

A stoicizmus mindenekelőtt összeolvadt a keresztyénséggel s abban a nagyszabású szintezisben, melyet a Kr. u. II-III. század nagy egyházatyái hajtottak végre Krisztus tanításai és az antik kultúra legbecsesebb elemei között s amelynek nem utolsósorban köszönhetjük, hogy a keresztyénség az antik kultúra romjain aránylag elég könnyen és gyorsan meg tudta építeni a mi mai kultúránk alapvetését, ebben a nagy szintezisben – mondom – a stoikus ethika egyike volt az erőteljesen hangsúlyozott és messzire kisugárzó alkatelemeknek. Ez volt az az ethika, melynek tanulmányozását Clemens¹ és Origenes² melegen ajánlják a keresztyén hívők figyelmébe, ez volt az az ethika, melynek erényeiről Nagy Basileios³ egyházatyja megállapítja, hogy ezek egyszersmind keresztyén erények is, melyeket híres Parainesisében követendő mintakép gyanánt állít a keresztyén ifjúság elé. És ez volt az az ethika, amely

¹ A Stromateis VI. és VII. könyvében rajzolt ideális képe a valódi gnosztikusnak nagy részben a stoikus bölcs mintája után készült.

² Origenes „De principiis” c. művében platonikus és stoikus eszmék vannak.

³ A stoicizmus befolyása nála oly erős, hogy Büttner (Basileios des Grossen Mahnworte an die Jugend, Würzburg. Diss. München 1908) egyenesen egy stoikus diatribe mintája után készültnek látja az egyházatyai Parainesisét.

igen nevezetes mértékben hatott Szent Ágoston theológiájára is az erkölcsi cselekedetek normáinak a stoikus eredetű *lex aeterna*-ban való keresésénél, úgyszintén a stoikus végzetszerűségnek a keresztyén predesztinációban való átdolgozásánál és továbbfejlesztésénél.

De amíg ezek a stoikus gondolatok a középkorban inkább csak mint a keresztyénséghez csatlakozó, azt inspiráló és kiegészítő eszmék jelennek meg, addig a renaissanceban új életre keltik a stoikus ethika egész rendszerét a maga minden egyébtől független, eredeti tisztaságában. Cicero és Seneca nyomán egy széleskörű morálfilozófiai irodalom indul meg, mely Petrarcával kezdődik, Leonardo Brunival és Aeneas Sylviussal, a későbbi II. Pius pápával folytatódik s betetőzését, tudományos rendszerbe foglalását a tudós Laurentius Valla által nyeri. Az így széles rétegek előtt ismertté és kedvelté lett stoikus eszmék elől a reformátorok sem zárkózhattak el. Főleg Zwingli és Kálvin azok, kiknek irataiban Seneca erőteljes hatása kimutatható.¹ Maga Beza konstatálja az összhangot Seneca és Kálvin etnikai felfogása között. A holland protestánsok körében a XVI. sz. második felében Coornheert egy új fajta stoicizmusnak csinál propagandát, amidőn a különböző felekezetek viszályát meg akarja szüntetni éppen egy közös alapra, a *stoikus filozófiára való helyezkedéssel, melyben minden vallás magvát tartalmazó igazságot lát*. A hugenották és puritánok, Gustav Adolf és Cromwell hajlíthatatlan aktivitását mindig ugyanaz a hit fűti: a világ rendje Isten akarata s Isten szolgálata abban áll, hogy a hívő szüntelenül munkálkodik ennek a rendnek a kiépítésén s küzd ennek a rendnek a megzavarói ellen. Itt is a „*lex aeterna naturae*” stoikus alapeszmének valóságos transzformációját látjuk megcsillanni.

A XVII. században meg lejjét figyelni a filozófusoknál egy általános tendenciát, melynek célja egy, a vallástól független, világi morál megteremtése s mely abból indul ki, hogy az emberi természetben az erkölcsnek velünk született, a természet által belénk oltott rendszere van, melynek lényege ebben a már a stoikusok által hirdetett tételben fejezhető ki: *secundum naturam vivere est summum bonum*. Ebből fejlődik ki azután a XVIII. században a felvilágosodás korának ethikája, melynek alaphangját Shaftesbury üti meg, amidőn abban jelöli meg az egyén célját, hogy a benne rejlő összes erőket és képességeket egymás közt is és a nagy mindenséggel, az univerzummal is teljes összhangban fejlessze ki és juttassa érvényre. Ezzel eljutottunk egy tiszta antik gondolatnak, a kalokagathiának leplezetlen hangsúlyozásához, mint életideál-

¹ V. ö. Dilthey: *Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jh.* (Gesammelte Schriften II. Bd. 90. és k. lk.)

hoz, melyet görög szellem legvilágosabban éppen a platonizmus felé hajló stoicizmusban juttatott kifejezésre.

Látjuk, hogy a stoikus morálnak különböző korokban különböző mértékben és színezéssel, de szakadatlanul jelentkező hatása az európai művelődésre a történelem egész folyamán kimutatható s így kétségtelen, hogy ennek a hatásnak a természetes kapcsolatok révén jelentkeznie kell a magyar szellemi életben is. Legvilágosabb bizonyosság erre újabbkori történelmünk egyik legkimagaslóbb alakjának, Széchenyi Istvának példája, kinek iratai telítve vannak az antik filozófusoktól, legfőképp stoikusoktól eredő gondolatokkal, melyeket ő részben az antik forrásokból, részben a felvilágosodás kora filozófusainak és költőinek műveiből közvetve ismert meg. Annál az eléggé meg nem hálálható körülménynél fogva, hogy ő naplóiban minden olvasmányáról, egész szellemi fejlődéséről pontos és részletes feljegyzéseket hagyott hátra, meg tudjuk nevezni pontosan az általa felhasznált műveket, tudjuk, hogy a régiek közül Sokrates¹ és a stoikus Epiktetos,² az újabbak közül pedig Shaftesbury³ voltak rá a legnagyobb hatással.

Tisza Istvánnál azonban nem vagyunk ennyire kedvező helyzetben. Tisza nem hagyott hátra rendszeres naplószerű feljegyzéseket s egyéb írásaiban sem szeret sokat beszélni magáról, a saját benső, lelki evolúciójáról. Ezért életrajzírójának, amikor majd Tisza szellemi fejlődésének hű képét meg akarja rajzolni, más, sokkal nehezebben járható és kerülő utakon kell megkísérelnie e probléma megoldását. Ha tehát arra a kérdésre akarunk megfelelni, hogy milyen közvetítéssel kapta Tisza etikájának stoikus alapvonásait, ennek megítélésére egyelőre más eszköz nem áll rendelkezésre, mint ennek az etikának az analízise és azonosítása rokon jelenségekkel. Nevezetes útmutatásokkal szolgálhat itt nekünk azoknak a szándékosan eddig a tárgyalás körébe be sem vont vonásoknak a vizsgálata, melyek által Tisza a stoikusoktól különbözik. Mert ilyenek is vannak és pedig nem csekély számmal. Tiszában nem találunk semmit, nem csupán abból a büszke önhittségből, mely a régebbi stoikusokat eltöltötte, kik a bölcs embert tökéletességben és boldogságban nem tartották Zeusnál hátrábbállónak, hanem még abból a csendes megelégedettségéből sem, mely az istenfélő, de magában bizakodó Epiktetosban jelentkezik. Tisza folyton azt hangsúlyozza, hogy az ember végtelen

¹ Világ (Pest, 1831.), 55. 1.

² Naplói II. k. 128., 426. (Viszota kiadása.)

³ U. o. II. k. 512., hol azt jegyzi meg, hogy Shaftesbury filozófiai művét meg kell szereznie könyvtára részére. Hogy ezt alaposan át is olvasta, arról Shaftesbury gondolatainak Széchenyi műveiben való gyakori felcsillanása tanúskodik. (V. ö. Intelmeit fiához, Döbl. Hagy. L, 493.)

gyenge és végtelen gyarló s a legmegfeszítettebb munkával is csak részben pótolhatjuk gyarlóságainkat.¹ Az ember egy porszem, egy atom, melyet szüntelenül át kell, hogy hasson a saját csekélységének tudata s Isten előtt való feltétlen alázatosság. Nem nehéz belátni, hogy Tiszában ez kiválóan keresztyén, közelebbről puritán kálvinista vonás. Milton, a puritán költő „A visszanyert paradicsom”-ában, amidőn egyfelől magasztalja a római hősök, egy Regulus és Fabricius erényeit, addig másfelől a stoikusoknak ezt a tökéletességükben való tetszelgésüket erősen megrója és elveti.² Ez a vonás a puritán etikával összeférhetetlen maradt. Tisza a hazugságot semmi szín alatt sem tartotta megengedhetőnek. „Kevés dolgot utálok annyira, mint az őszinteség hiányát” – mondotta ő.³ Ez sem stoikus vonás benne, mert a stoikusok néha megengedhetőnek tartották a hazugságot. Általános keresztyén vonás benne a nőknek a férfiakkal erkölcsi erő tekintetében egyenlő értékelése,⁴ melyet az antik világ nem ismert el és amit legelső helyen kellett volna emlitenünk, az alapvető keresztyén erényeknek, a hitnek, reménynek és szeretetnek, különösen a szeretetnek valódi krisztusi értelemben vett, magasra értékelése s a legfőbb életető erők közé való helyezése.⁵

Mindezek a vonások, melyek jellemében a stoikus ethika nézőpontjából idegeneknek tűnnek fel, az ő mély vallásosságából, puritán kálvinizmusából folynak s egyszersmind arra mutatnak, hogy etikájának stoikus elemei is csak ezen a szűrőn keresztül juthattak el hozzá. A stoicizmus ő hozzá tehát nem a filozófia, hanem a vallás közvetítésével jutott el s jellemébe való erős beidegződése is arra vall, hogy régi családi hagyományok örökségeként szállott reá, melyet a hasonló szellemű nevelés megedzett s a saját egyéni akaratereje az emberileg elérhető legmagasabb mértékre fejlesztett ki.

Volt azonban Tisza Istvánnak egy egész lényét hatalmában tartó szenvedélye, mely stoicizmusa, sőt puritanizmusa korlátait teljesen áttörte s jellemét egészen kivételes, egyedülálló módon koronázta meg. Ez a magyar nemzethez, a magyar hazához való határtalan, rajongó szeretete volt. Berzeviczy Albert mondja róla,⁶ hogy idealista volt nemzete megítélésében. Konstruált magának egy ideál-magyart s fanatikusan hitte, hogy ez az ideál megfelel a nemzet nagy átlagának s erre alapította politikai számításait, melyekben azután csalódott. Ez a csalódás azonban nem ingatta őt meg nemzete iránti nagy

¹ Tisza-Évkönyv. 1926-27. 124. 1.

² P. R. II. 445-9., IV. 299.

³ Andrássy Gyula a művészetéről. M. F. I. évf. 435-42.

⁴ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 676. 1.

⁵ U. o. 675. 1.

⁶ Gróf Tisza István összes munkái. I. k. 6. 1.

szerelmében, még az sem, ha azt tapasztalta, hogy hű szerelmének a másik oldalról hidegség, sőt ellenségeskedés és gyűlölet a viszonzása. Ezzel a változatlan, nagy szerelemmel szívében állotta némán az őt ért méltatlan támadásokat s állott ki a golyók elé, melyek arra voltak rendelve, hogy nagy szívét át-fúrják. A szerelmes, aki nem azért szeret, hogy azt viszonzózzák, hanem szeret, mert szeretnie kell, ha belepusztul is – ez volt Tisza István a magyar nemzetre nézve. És itt újra felkínálkozik a párhuzam a magyar nemzet két nagy szerelmese, Széchenyi és Tisza között. Széchenyi is forrón szerette nemzetét, de ez a szeretet nem akadályozta meg őt abban, hogy a legrendszerebb vizsgálódásokkal fel ne derítse nemzete összes gyarlóságait és fogyatkozásait s a bajok legalaposabb diagnózisa után hozzá ne kezdjen mindenre kiterjedő figyelemmel azok gyógyításához. Széchenyi nagyszabású reformmunkája éppen azért volt olyan tartós, nagysikerű, mert a nemzeti bajok helyes megfigyeléséből s azok rendszeres, hogy úgy mondjam, orvosi kezeléséből indult ki. Tisza István sem volt vak nemzete gyengéi iránt; gyakran rámutatott a frázisokkal szemben való gyávaságunkra, a béke idejében jelentkező elkényelmesedésünkre, könnyelműségünkre és szenvedélyességünkre.¹ Azt hitte azonban, hogy ezek a hibák egyszerű felvilágosítással megszüntethetők s miután ezt a munkát nagy buzgósággal, az egész országot többször beutazva s sajtó-orgánumokat is alapítva, becsületesen elvégezte, újra elővette a maga ideál-magyarját s politikai számításait újra csak erre alapította.

Látjuk, hogy ez a puritán stoikus, aki egyébként oly mesterileg tudott uralkodni szenvedélyein, egyet, a legnagyobbat, a nemzet iránti szerelmét nem tudta teljes mértékben hatalmában tartani; ellenkezőleg, ez a szenvedély ellenállhatatlan erővel gyűrte le őt s emelkedett fölébe egész egyéniségének. Talán észre sem vette, hogy ez a szenvedélye a legtöbbször jótékony, rózsaszínű fátyolt vont máskülönben a velőkig ható sастekintete elé.

Bizonyos, hogy ez az uralkodó szenvedélye nem származhatott sem stoicizmusából, sem puritanizmusából. Ennek eredete visszanyúlik még egy ezredév határán is túl a Don-melléki őshazába, ahol a maroknyi magyarság először kezdett nemzetté szervezkedni s ahonnan ezt a szenvedélyt, mint talizmánt hozta magával, mely képessé tette őt arra, hogy ellenségek rajától környezve meg tudjon állni, megvesse lábát Európa szívében s ezer ármánykodás közepette megőrizze és kifejlessze nemzeti sajátságait. *Ez a szenvedély volt a magyarság fő éltető-ereje annyi balszerencse közt s ez az életerő nyilatkozott meg*

¹ Östör József: Tisza István saját szavaiban. Bpest, 1927. 79-81. lk.

oly monumentális formában a nemzet egyik legnagyobb fiában, Tisza Istvánban is.

Ily módon koronázódott meg Tisza István etikai rendszere, melynek a keresztyénségből és az antik világból eredő elemeit már láttuk, egy specifikusan magyar jellemvonás által, melynek uralkodó helyzetét nemcsak az szabja meg, hogy centrális fekvésben mindent maga alá kényszerítő hatalommal érvényesült a rendszeren belül, hanem az is, hogy mindent túlragyogó fényével jellemének más eredetű vonásaira is rávetítette mindenütt a magyar színt, a magyar tónust. Tisza István jellemének kialakulása klasszikus bizonyossága annak, hogy miként tudja ez a nemzet a legmesszebből eredő idegen hatásokat is felszívni magába anélkül, hogy alapvető nemzeti sajátságaiból csak egy hajszálnyit is veszítene. Az ő etikája különböző elemekből való összetevődése ellenére is magyar ethika, magyar csoda, melyet a Teremtő Isten különös kegye ajándékozott nemzetünknek. Azért ajándékozta nekünk a Teremtő ezt a ragyogó magyar jellemet, hogy míg élt, minden erejével a nemzetnek és csakis a nemzetnek szolgáljon; halála után pedig még tisztább fénnel emelkedve ki koporsójából, legyen mindnyájunknak és az utánunk következő generációknak gyönyörűségére és tanulságára mindvégig, míg magyar él ezen a földön!

TISZA ISTVÁN LIBERALIZMUSA ÉS SZOCIÁLIS ÉRZÉSE

ÍRTA: BARABÁSI KUN JÓZSEF

MAGYAR liberalizmust a kontinentális liberalizmustól – mondja gróf Tisza István egyik tanulmányában¹ – mélyreható különbség választja el. Nem egyes osztályokban, az egész nemzet politikai egyéniségében birja az alapját, egész nemzeti fejlődésünkkel, egész nemzeti valónkkal van összeforrvva. Erősebb benne a nemzeti, az állami felfogás, éberebb érzékkel bir azon igények iránt, amelyeket a nemzeti, az állami élet nagy céljai támasztanak a társadalommal szemben; tetterősebb, áldozatkészebb hazafiság hatja át. Az osztályok érdekharcainak pedig messze fölöttük áll s a gazdasági egyoldalúság rövidlátó politikáját mindeddig elutasította magától... A külföldi liberalizmus egyoldalúsága és türelmetlensége idegen növény, melynek mint eddig, úgy ezentúl sem szabad gyökeret vernie körünkben.”

Korunk legnagyobb magyar államférfiének liberalizmusával és abból fakadó szociális érzésével, úgy véljük, annál időszerűbb ma foglalkozni, mert az állami beavatkozás növekedése mind aggasztóbbá válik az egyéni szabadság szempontjából és mert különösen a világháború szerencsétlen befejezése óta nálunk és Európaszerte a liberalizmust, amely pedig a XIX. század folyamán – aránylag rövid idő alatt – a gazdasági és szellemi fellendülés csodáival lepte meg az emberiséget, a legkülönbözőbb szemrehányások pergőtüzével árasztják el. - A liberalizmus tegnapi imádói közül sokan a kárhozzátok táborába csaptak át és a történelmi defaitizmus egy nemével a bekövetkezett minden rosszért, minden szétfoszlott illúzióért, minden háborús nyomorúságért liberális múltunkat vádolják. Tisza szabadelvűségéről csak úgy nyerhetünk élethű képet, ha előzőleg tisztába jövünk a liberalizmus fogalmával, a nyugati és a magyar liberalizmus törekvéseivel, egyező és eltérő vonásaival.

¹ Magyar agrárpolitika. 1897.

Ehhezképest két kérdést vetünk fel és iparkodunk a következőkben lehetőleg röviden megoldani: Mi a liberalizmus és mi a magyar liberalizmus? Miben áll Tisza István liberalizmusa és szociális érzése?

I. A liberalizmus fogalma; külföldi és magyar liberalizmus, közelebbről a magyar reformkorszak liberalizmusa

Bármily kevésbé határozott és kielégítő is a liberalizmus fogalma, amellyel a társadalom- és állambölcseletben találkozunk, annyi bizonyos, hogy a liberalizmus, mint az egyén egyedüli lényegességét valló individualista életfelfogás kisugárzása, a szabadsággal függ össze, és pedig az egyéni szabadsággal. Jelenti az egyén, mint magánember, mint az állammal és társadalommal szemben relative öncélú lény szabadságát, és pedig minden egyén egyenlő szabadságát, egyenlő önrendelkezési jogát egyéniségének, testi és szellemi erőinek kifejtésére bárki: tehát bármely más egyes ember, vagy bármely társadalmi alakulat, vagy az állam irányában. Jelenti tehát az egyénnek, mint magánembernek, mindeme tényezőktől való függetlenségét, minden beavatkozástól mentes állapotbeli, helyzetbeli és cselekvési szabadságát. Nem következik ellenben a liberális irányból fogalmilag, elvileg az egyénnek, mint az állam tagjának, szabadsága, melynélfogva politikai jogokat gyakorol s ezek útján résztvesz az állami hatalom gyakorlásában.

Bennünket azonban ez alkalommal nem a liberalizmus fogalma érdekel, vagy pontosabban, nem a liberalizmus, mint bölcseleti irány a maga elvi tisztaságában, hanem a liberalizmus, mint adott történelmi és szociológiai jelenség, mint a valóságban jelentkező életirány, mint konkrét politikai és gazdasági program. Azt kívánjuk szemügyre venni, hogy mi volt a liberális írók és politikusok törekvéseinek tárgya és eredménye a kontinentális Európában és Magyarországon az 1848 előtti dicsőséges reformkorszak idejében.

Ha a liberalizmust ebből a szemszögből vizsgáljuk, egészen más képet nyerünk, mint az imént, mikor a liberalizmust a maga elvont tisztaságában, mint absztrakt bölcseleti elvet iparkodunk fogalmilag meghatározni.

Míg a liberális irány elvileg csupán az egyéni szabadságra vonatkozik, az egyén teljesen szabad mozgásának szükségességét hangoztatja a jogi és gazdasági megkötöttség minden alakja ellen, addig a liberalizmus a maga történeti és társadalmi valóságában az egyénnek, mint az állam tagjának, szabadságát is követeli, tehát részesedését, és pedig mentől telje-

sebb részesedését az állami főhatalom gyakorlásában. A liberalizmus, mint gazdasági és politikai program, a szabadság minden nemének: az egyéni, társadalmi (gazdasági) és politikai szabadságnak érvényesülését szolgálja; egyszóval a szabadságét az emberi élet minden vonatkozásában.

A liberalizmus nevében követelték és követelik tehát minden egyén számára egyenlően, hogy csak a legfontosabb szabadságokat említsük: a személyes szabadságot; a pályaválasztási, ipari és kereskedelmi szabadságot függetlenül minden állami és rendi béklyótól; a mezőgazdaság terén egyfelől a jobbágyfelszabadítást, másfelől a földbirtok forgalmának teljes szabadságát ugyancsak a hűbéri és rendi állam korlátai, úgyszintén a modern államban képzelhető minden jogi megkötöttség alól; az egyéni vallásgyakorlat és a vallásfelekezetek szabadságát; a nemzetiségi szabadságot; az oktatás szabadságát; az egyesületi és gyülekezési szabadságot; a sajtószabadságot; a politikai szabadságot (ennek keretében a választójog demokratikus kiterjesztését, a parlamenti kormányrendszert, a helyi és érdekképviselői önkormányzatot, a laikus bíraskodást stb.), mint az egyéni és társadalmi szabadságok biztosítékát és feltételét.

A liberalizmus – és ebben rejlik nagy kultúrtörténeti jelentősége – megindította és legnagyobb részben győzelemre vitte a harcot a rendi különbségek, céhek és privilégiumok, az abszolút monarchiák és az egyházak intoleráns túlkapásai ellen.

Concha mondja, hogy a liberalizmus „eredeti értelmében, amint történetileg fellépett a világon, egyszerűen az állami beavatkozásnak lehető megszorítását, az egyénnek az állammal szembeni szabadságát, a kiváltságok hiányát és a társadalmi szerkezet munka- és vagyonmegosztási elvének az egyéni tulajdon, az egyéni szabad kereset (és tegyük hozzá: a szabad verseny) szellemében való meghatározását jelenti”.¹

És csakugyan azt látjuk, hogy – az angol Locke zászlaja alatt, Montesquieu és Smith Adam rendkívüli tekintélyére támaszkodva, a „felvilágosodás” bölcséletének, természetjogászoknak és a fiziokratáknak úttörő munkája nyomán – a liberalizmus, mint a gazdasági és politikai életet irányító szellemi áramlat, a XVIII. század második felében kapott nagyobb erőre és individualisztikus természetének megfelelőleg elsősorban az állam hatáskörének lehetőleg szűkreszabását kívánja az egyén szabad mozgása, önrendelkezési szabadsága érdekében. Éppen ezért gyakorol oly hódító hatást az európai kontinens szabadelvű pártjaira és válik programjuk alapjává az angol alkotmány, mert annak célja Montesquieu eszményítő megvilágítása szerint az egyéni és az ennek előfeltételül szolgáló

¹ Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. 197. 1.

politikai szabadság megvalósítása. Ugyancsak az egyéni szabadság elvét alkalmazzák bizonyos sajátos jellegű összegyéniségekre, felállítva a nemzetiségi elv, a „szabad egyház szabad államban”, a saját (önálló) vagy eredeti községi hatáskör, a „pouvoir municipal” elméletét.

Így fest a liberalizmus gazdasági és politikai programja általában.

A további kérdés már most az, mi a 48 előtti reformkorszak magyar liberálisainak célkitűzése és miben különbözik a külföldi (nyugati) liberalizmustól?

Hogy mit akart a 48 előtti magyar liberális nemzedék, világosan megmondja a 48-iki törvények híres előbeszéde, mely lényeges részében így szól:

„Az ország és ahhoz kapcsolt részek Karai és Rendéi... nem késtek... a haza iránti szent kötelességüknek érzetétől vezéreltetve, figyelmüket azokra fordítani, miket az összes magyar népnek jogban és érdekekben egyesítése, az ország törvényes önállása s függetlensége, ... a nemzet alkotmányos életének a kor igényei s a körülmények sürgős volta által szükségelt kifejtése s a szellemi erők és anyagi tehetség azon lelkesült összehangzásának ez alapokonni élénkítése halaszthatatlanul megkívánt.”

És valóban a 48-iki reformtörvények, melyek – mondhatni – egy hatvanéves vajúadás és küzdelem eredményei, kettős munkát végeznek: egyesítő és felszabadító munkát. Egyesítő munkát a demokratikus jogkiterjesztés és jogegyenlőség útján, felszabadító munkát az egyén és az állam tekintetében. Az egyén tekintetében, mert lehetővé teszik az egyesek szabad mozgását, megadják az egyéni és társadalmi szabadságot a rendi világ mindennemű középkorias megkötöttségének megszűntetése által. Az állam tekintetében, mert az 1848. évi III., IV., és V. törvénycikk az angol mintájú képviselői kormányrendszert lépteti életbe Ausztriával szemben való függetlenségünk és törvényes önállásunk valóraváltása végett.

Mondottuk fentebb, hogy a liberalizmus a maga történeti-politikai valóságában nem csupán az egyén szabadságát szolgálja az állammal szemben, hanem az egyén szabadságát az államban is, tehát eredeti bölcséleti fogalmától eltérőleg felöleli a politikai szabadságot is. Ehhez hozzá kell fűznünk azt a további tényt, hogy miként a felvilágosodás világpolgáriás iránya ellenére is szükségképpen nemzeti jellegű, úgy édes gyermeke, a liberalizmus sem elégszik meg az egyén szabadságával, hanem az állam szabadságát is *követeli* más állam ellenében. Ezen utóbbi cél érdekében a liberalizmus Európaszerte a nemzeti eszmével szövetkezett; a független nemzeti állam kiépítésére, a több állam között szétdarabolt nemzetnek egységes nemzeti állammá egyesítésére törekedett. Hiszen a

vallási egység megszűnte, a vallás erejének gyöngülése óta a nemzeti eszme a legerősebb, legegységesebb összekötő kapocs hasonló jellegű emberek között. Ezért játszik nálunk 48 előtt oly nagy szerepet a magyar nyelv ügye s általában a nemzeti probléma kedvező megoldása, ezért küzdenek a múlt század folyamán a német és az olasz liberálisok a nagynémet és az olasz egység megvalósításáért. Így a 48-as törvényhozás is az egyéni szabadság és a nemzeti szabadság, a sajátképeni liberális és a nemzeti irány szoros kapcsolatát mutatja.

A 48 előtti reformkorszak liberalizmusát, egész szellemét csak akkor ismerjük meg igazán, ha nem csupán a megalkotott törvényekre vagyunk figyelemmel, nem csupán az elért eredményekre, hanem ezen kor liberális kiválóságainak gondolkodásmódjára és törekvéseire is. Lássuk tehát, minő felvilágosítást nyerünk e részben a reformkor halhatatlan nagyjainak és közelebbről az országgyűlés szabadelvű vezéreinek működéséből. Megjegyezvén, hogy habár a múlt századbeli harmincas és negyvenes évek reformtörekvéseinek magva már a XVIII. század kilencvenes éveinek reformmozgalmában és főleg nagybecsű politikai irodalmában található, e helyütt csupán a Széchenyi felléptével kezdődő nemzeti ébredés korára szorítkozunk.

Ha a magyar renaissance liberális vezérlalakjainak szellemét akarjuk néhány általános vonással jellemezni, e szellem egyik alapvető vonásaként megrögzíthetjük Concha Győzőnek azt a megállapítását, amely szerint: „a liberalizmus – úgy, amint annak 48 előtti halhatatlan hívei hazánkban értették – a gyengének védelme, fölemelése, hogy az erősebbel szemben megállhasson”.¹

Akár Széchenyi, Wesselényi, Deák, Eötvös és Kossuth, akár Kölcsey, Beöthy Ödön, Bezeredy István, Szentkirályi Móric, vagy Klauzál Gábor közéleti működését nézzük: mindannyinál egyik vezető cél „a gyengének védelme, fölemelése, hogy az erősebbel szemben megállhasson”.

Ezt a célt szolgálja egyebek között a „misera plebs contribuens” sorsának fokozatos javítása, mely az úrbéri törvények egész sorában jut kifejezésre és arat 1848-ban teljes diadalt. A protestánsok vallásszabadsági igényeinek kielégítése a vegyes házasságok és az áttérés dolgában; a zsidók védelmének kiterjesztése. A humanizmus, méltányosság és igazságérzet szelleme lengi át azokat a reformtörekvéseket is, melyek az anyagi és eljárási magán- és büntetőjog korszerű átalakítására és a közteherviselés elvének kimondására, a nemesek és nemnemesek,

¹ Dékáni megnyitó beszéd. – A „gentleman” szóban benne van: a jóindulat, az emberbaráti érzés, a gyöngédség, a gyengék érdekeinek önzetlen felkarolása. És a magyar reformkor liberális nagyjai valóban gentlemen-ek voltak a szó legnemesebb értelmében.

katholikusok és akatholikusok közötti bántó jogi különbségek kiküszöbölésére irányulnak. És miközben védik a gyengék (jobbágyok, városok és polgárok, protestánsok, zsidók) érdekeit a magyar rendi állam két legnagyobb hatalma: a vármegyei nemesség és a katolikus egyház ellen; miközben szabaddá teszik a földet, a népet, a sajtót, a tudományt, a vallást és az elavult privilégiumok, károssá vált rendi különbségek ellenében a modern állampolgári jogegyenlőség útjait egyengetik: nem feledkeznek meg az 1830. szabadságharcban letiport lengyelekről sem.

A 48 előtti magyar liberalizmus programjának a nemes emberbaráti és igazságérzet sugallta szabadsági és egyenlőségi irányon kívül másik uralkodó vonása és rugója a nemzeti eszme. Ez a liberalizmus is, miként a körülbelül egyidejű francia, olasz és német liberalizmus szabadelvű és nemzeti egyszerre. Vezércsillaga a nemzeti újjászületés, a nemzeti egység, a nemzeti nagyság. A magyar liberálisok politikájában is a szabadelvűség a nemzetiség szolgálatában áll. Szabadelvű politika azért, hogy valóban nemzeti lehessen.

Íme, a nemzetébresztő Széchenyi liberális politikájának végső célja közismert gyönyörű szavai szerint: „az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait, mint ereklyét, megőrizni s szeplőtlen minéműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokká kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni”. A főszempont nála nem az alkotmány, hanem a nemzetiség, mert meggyőződése szerint az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de az elveszett nemzetiség örökre oda van. Ezt a nemzeti célt szolgálja átfogó reformterve, melynek vezérlő gondolata: „Hunnia minden lakosinak polgári létet adni!” Honunk minden lakosát a nemzet sorába iktatni, a rendileg szétagolt nemzeti testet eggyé olvasztani: a tulajdon szabadságát, a törvény előtti egyenlőséget, a munka szabadságát, a szabad verseny és a hitel lehetőségét megteremtő szabadelvű reformok életbeléptetése által.

Széchenyinek és a nemzeti újjáébredés vezéralakjainak általában főcélja nem egyszerűen egy liberális állam, hanem a magyar nemzeti állam megalapítása, a magyar alkotmány és magyar nemzetiség védelme és egyben kifejlesztése liberális alapon a nyugati nagy nemzetek mintájára.

A magyar szabadelvű politika erősen nemzeti jellegét, bizonyítja a nyelv és nemzetiség nagy szerepe a reformkor küzdelmeiben. Hiszen már 1790 óta, tehát a korszakalkotó 1825. évet megelőzőleg, annál inkább ezt és a liberális országgyűlési ellenzék kialakulását követőleg találkozunk szaporodó számban törvényekkel, amelyek a magyar nyelv tanításáról, kiműveléséről, a hivatalos életben való fokozatos térfoglalásáról és a

nemzeti művelődés egyéb szükséges eszközeinek megteremtéséről rendelkeznek. Magyar Akadémia, Nemzeti Múzeum, Nemzeti Játékszín támad a magyar nyelv és nemzetiség szolgálatára.

És az is bizonyos, hogy szabadelvűség és nemzetiségi egyenjogúság összeütközésében a magyar liberalizmus a magyar nyelv uralkodó állása mellett döntött.

A „liberális” elnevezés nálunk azok megjelölésére szolgál, akik 1848 előtt a konzervatív párttal szemben a magyar alkotmánynak nemzeti és demokratikus szellemben való átalakításáért küzdenek. „Aç állami és társadalmi élet hibáinak és hiányainak szabadelvű reformok útján való javítása és pótlása, kapcsolatban az alkotmánnyal s különösen a szabadságjogokon ejtett sérelmek orvoslásával: ebből áll a Deák által képviselt speciális magyar szabadelvű politika.”¹

Ez átvezet annak a kérdésnek rövid tárgyalására, hogy miben különbözik a reformkor magyar liberalizmusa a nyugati (kontinentális) liberalizmustól? E kérdés felvetése annál inkább indokolt, mert hiszen a tapasztalat azt mutatja, hogy az emberi szellem egyetemes áramlatai – legalább is az életerős és életképes népeknél – mindig és mindenütt sajátos nemzeti alakban, a nemzeti szinguláris egyéniség prizmáján áttörve, jelennek meg. Igazában nincs pl. „felvilágosodás” in abstracto, csupán angol, francia, német, magyar stb. „felvilágosodás”. Így vagyunk a liberalizmussal is. A magyar nemzet értékét az európai művelődés szempontjából éppen az a kétségtelen tény adja meg, hogy ennek a művelődésnek mindig önálló, eredeti, senki más által nem pótolható munkása volt, mert hiszen a nyugatról átvett eszméket, intézményeket mindig át tudta hatni sajátos nemzeti felfogásának jellemző vonásaival. Miféle eltéréseket, miféle sajátos egyedi vonásokat mutat a magyar reformkorszak liberalizmusa a kontinentális liberalizmussal szemben?

Ennek a magyar liberalizmusnak első ismertető jegye: reformáló célja mellett is még mindig megmaradt sérelmi jellege. Az országgyűlési ellenzék, mely addig gravaminális politikát folytatott, csak a harmincas évek folyamán alakul át Széchenyi, Kölcsey és Deák iránymutatása mellett sérelmi pártból reformpárttá. Törekvése az alkotmány biztosítása, a sérelmek orvoslása mellett a modern, demokratikus Magyarország megteremtése, a történelmi alkotmány alapjainak összeegyeztetése a szabadelvű haladás elveivel. Ez a gravaminális jelleg természetszerűleg adódik Magyarországnak történeti helyzetéből, az önálló állami lét fenntartásáért a bécsi beolvasztó törekvések ellen folytatott sok százados, soha meg nem szűnő élet-halálharcból.

¹ A Magyar Nemzet Története. IX. k. 459. 1.

További jellemző vonása: a mérséklet, a fokozatos haladás, a jogtisztelet szelleme. A magyar liberalizmus távol áll a forradalmi radikalizmustól. Széchenyivel együtt „egy szelíd s convulsio-nélküli reformatiót” kíván. Nivelláló, kiegyenlítő, egyenlősítő munkáját nem jogfosztással, hanem jogkiterjesztéssel végzi. Nem szünteti meg a nemesség privilégiumait egyik-napról a másikra, hanem a nemesség jogait kiterjeszti minden honpolgárra, az állam minden tagját, a nemnemeseket is, felveszi az alkotmány sáncaiba. Megteremti a jogegyenlőséget „nem a nemes joga csonkításával, de a nem-nemesnek a nemességhez emelésével”. Meghagyja a nemesek választójogát; még Kossuth sem követeli azonnal az általános szavazati jogot és nem ellenzi a cenzusos választójog behozatalát. A magyar liberális ellenzék oly mértékben idegenkedik minden elszámtalt alkotmányreformtól és annyira ragaszkodik a hagyományos vármegyei intézményhez, „az alkotmányosság védbástyáihoz”, hogy vezető tagjai még a 40-es évek közepén is időelőtti, természetlen elméletnek mondják báró Eötvös Józsefnek a modern képviselői törvényhozás és a központosított, felelős kormányzat behozatalát kívánó reformprogramját, amelyért nem hajlandók a kipróbált municipális rendszert cserébe adni. Eötvöst és centralista társait pedig gyakorlatiatlan doctrinaire-eknek csúfolják. Történeti tény, hogy az a Kossuth követeli rögtönözve a párisi forradalom hatása alatt és valósítja meg 1848 tavaszán a központosított, felelős kormányt, aki erről 1847 júniusában az ellenzéki nyilatkozat szerkesztésekor még azt vallotta, hogy „az csak egy theoretikus nézet, mely mostanság úgysem jön alkalmazásba”. A 48 előtti fokozatos haladás szellemének tipikus példája a híres híd-törvény (1836: XXVI. t.-c), mely kimondván, hogy a Buda és Pest között építendő állandó hídon „hídvámot kivétel nélkül mindenki fizetni tartozik”, ezzel a szerény kezdéssel üt rést a nemesi adómentesség évszázados privilégiumán.

Nem kevésbé jellemző, hogy az úrbéri tartozások megszüntetésével kapcsolatban „a törvényhozás a magán földesurak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezi”. (1848: IX. t.-c.)

A nyugati liberalizmusról azt szokták mondani, hogy tekintélytagadó, tehát vallás- és történetellenes irányú, egyoldalúan racionalista és doctrinaire, hogy továbbá nem az egész nemzeti társadalom javát tartja szem előtt, hanem csupán egy társadalmi osztály: a birtokosok, a tőkések, szóval a vagyoniilag erősek érdekeit szolgálja a vagyoniilag gyöngék ellen.

Mindez a szemrehányás nem vonatkozhatik a 48. előtti magyar liberalizmusra, melynek Janusarcú programjában egyaránt benne van az ősi alkotmányon ejtett sérelmek orvoslása és a demokratikus reform előbbrevitele.

Széchenyi István reformtörekvéseinek központjában az a nagy probléma áll: „Mikép lehessen honunk minden lakosinak polgári létet adni, hogy azáltal nemcsak a fejedelemtől lefelé mindenkinek sajátja ne kockáztassék vagy csorbítottassék, hanem mindenkinek, a privilegiálnak mint az anélkülinek, valódi haszna nagyobbítottassék és biztosítottassék is?” És örök dicsősége a magyar nemességnek, tehát a magyar földbirtokos-osztálynak, hogy a hazafias áldozatkészségnek gyönyörű példáját mutatva, privilégiumait önmaga törülte el.

Azt már fentebb láttuk és igazoltuk, hogy a 48 előtti magyar liberálisok egyik vezető célja: a gyengének védelme az erősebb ellen.

A magyar liberalizmusra igazságosan nem lehet rákenni a tekintélytagadó vallás- és történetellenesség, a merev racionalista és doctrinaire irányzat vádját. Széchenyi, Deák és Eötvös mélyen vallásos, hitbuzgó katolikusok voltak, kik éppen ezért a lelkiismereti szabadság hívei és az egyes vallásfelekezetek között az egyenlőség és viszonyosság megalapítására törekedtek. Ismeretes, hogy a két utóbbi nagy államférfi az állam és egyház viszonyát illetőleg abban a gondolatkörben mozgott, amelyet „a szabad egyház szabad államban” jelszavával szoktak megjelölni. És ha találkozunk is a reformkor országgyűlésein olykor egyházellenes kifakadásokkal, ezek korántsem az illetők vallásos érzületének hiányából, hanem a felekezeti türelmetlenség túlkapásai elleni védekezésből származnak. Egyébként már itt kiemeljük, hogy a liberális életirány, mint ilyen, egyáltalában nem vallásellenes, hanem az egyéni vallásszabadság védelmét követeli. A magyar liberalizmus nem is történetellenes célzatú. Ostromot intéz ugyan a rendi alkotmány elavult ócskaságai ellen, de reformtörekvéseiben tekintettel van a történelmi jogra. Bizonyos újításokat tervez, de nem azért, hogy ősi alkotmányunkat sarkaiból kiforgassa, hanem hogy „azokat több századi viharok ellen megint felacélozza”.² Nem forradalmat, hanem megrázkódtatás nélküli alkotmánymódosítást akar törvényes úton. Még Kossuth sem akar a történelmi alappal szakítani, mindig a legnagyobb tisztelettel beszél a magyar nemességről, a jövőben is neki szánja a vezető szerepet. Szabadelvűség és nemzetiség, szabadelvűség és vármegye közötti összeütközésben egyaránt a szabadelvűség húzza a rövidebbet a magyar történelmi nemzet és az ősi vármegye javára. Ami az utóbbit illeti, Kossuth 1848 április 2-iki beszédében hangoztatja, hogy annyira szerelmes a municipiális szabadságba, „hogy mintsem a megye megszűnjék, később inkább a miniszterialis törvényt is meg-buktatni igyekezni”.³

¹ Stadium.

² U. o.

³ Idézve Szekfü: Három Nemzedék c. könyvében (122. l.).

Ami végül a racionalizmus és doctrinaire-ség vádját illeti, nagyon figyelemreméltó, hogy Széchenyi, Deák és Kossuth a magyar alkotmány oly gyökeres átalakítására, aminőt Eötvös és elvbarátai a negyvenes évek közepén terveztek, akkoriban még csak gondolni sem mertek s ezért Eötvösöknek a képviseleti és kormányzati centralizációért folytatott küzdelmét időelőtti-nek tartották, a centralistákat pedig gyakorlatiatlan doctrinaire-eknek csúfolták. Viszont a centralisták, habár akkori municipális rendszerünket a haladás, rend és szabadság nevében a leghevesebben ostromolták, ismételten kijelentették, hogy ezen meggyőződésük ellenére az állami egység legfőbb jogi akadályait, a vármegyéket, mindaddig az ősi alkotmány védpajzsának tekintik s róluk nem hajlandók lemondani, míg újabb, hatásosabb alkotmánybiztosítókat (népképviseleti országgyűlés és felelős minisztérium) nem nyerünk. Igaz, hogy az akkori liberális közvélemény hajlandó volt Kossuthtal együtt hinni a szabadság egybeolvasztó erejében a hazánkban lévő nem-magyar nemzetiségek irányában is, ámde ez a rózsás optimizmus annál érthetőbb, mert akkoriban nem állottak még rendelkezésre az ellenkezőt bizonyító véres tapasztalatok. Másrészt az a rendkívül méltányos – mondhatni –, gavalléros fel fogás, melyet Széchenyi, Deák és Eötvös a nem-magyar nemzetiségek tagjainak egyéni szabadságjogai s általában jogi helyzete iránt tanúsítottak, egyenesen példaadó lehetne Magyarország határaitól nemcsak keletre, hanem sok részben nyugatra is.

Gr. Tisza István Az agrárius kérdésről című, 1887-ben írott értekezésében a következőket mondja: „A liberális szónak ötven év óta nagy varázsa van minálunk. Nemzetünk erős jellemének egész hevével lépett a reformok terére, hogy kipótolja századok mulasztásait... De *a szabadelvűség nem szolgál dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott felszók vak követéséből, nem a frázis uralmából áll.* Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katekizmusban, mely a francia szabadelvű iskola sarktételeit foglalja magában, hanem azt, előmozdítja-e az *a nemzet* fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé”.

A fiatal Tiszának ebben a bölcs intelmében foglalt igazságot tartotta szem előtt a 48 előtti reformpárt, melynek különleges nemzeti liberalizmusa a nyugati (kontinentális) liberalizmustól lényeges eltéréseket mutat. Ez egészen természetes, mert hiszen az emberi eszmék eltérő viszonyok között különböző eredményekkel járnak, sajátosan színeződnek, megvalósulásuk mikéntje mindenütt a környezet elhatározó befolyása alatt áll, az illető nemzeti társadalom történeti fejlődésétől és mindenkori adott viszonyaitól függ. A francia és német liberalizmus csak a fejedelmi abszolút hatalom és a rendi állam

béklyói ellen folytat felszabadító háborút, a magyar liberális ellenzék ezenfelül a végveszélyben forgó pusztai állami és nemzeti lét, az alkotmány és nemzetiség megmentése és biztosítása érdekében vív élet-halálharcot. A magyar liberalizmus tehát már ezért is szükségszerűen különbözik a nyugati népektől.

„A II. József-féle felvilágosodás – jegyzi meg találóan Concha – más növényt érlel meg nálunk, mint Ausztriában, nemcsak mert más talajon művelik, de mert más is az öntözője.”¹

Nos, a magyar reformkorszak liberalizmusa már annál-fogva is más növény, mint a nyugati, mert más az öntözője. Nem a városi polgárság, hanem a középnemesség, a magyar tiers état. Nem foglalkozunk itt ennek az egészen különleges magyar jelenségnek okaival. Bennünket csak maga a tény érdekel és az a következtetés, hogy – eltekintve egyéb sajátos ismertető jegyeitől – a magyar liberalizmus bizonyára azért kevésbé racionális és doctrinaire jellegű, mert hordozója a magyar középnemesség volt. Tehát nem olyan emberek, akik tényleges társadalmi nyomotéknak megfelelő jogi helyzet kivívására törekedtek, hanem olyanok, akik a maguk kiváltságos állását, egyéni és politikai szabadságát kívánták megosztani azokkal a milliókkal, akik az alkotmány sáncain kívül állottak.

A magyar liberalizmus úttörő zászlóvivői nem a világtól idegen (weltfremd) filozófusok és professzorok, hanem politikusok. A magyar fő- és középnemesség kiváltságai, általában a megyei és parlamenti élet emlőin nagyra nőtt, közéletileg iskolázott, az állami lét követelményeit nem pusztán könyvekből, hanem tapasztalatból ismerő gyakorlati politikusok. Locke, Smith, Bentham, Montesquieu, Benjamin Constant és Tocqueville iratainak avagy Rotteck és Welcker Staatslexikon-ának tanulmányozása mellett is megmaradnak sajátosan magyar jellegű nemzeti liberálisoknak.

Tisza Istvánnak igaza van. „A magyar liberalizmust a kontinentális liberalizmustól – valóban – mélyreható különbség választja el.”

És ezzel áttérünk tulajdonképpen tárgyükra.

II. Tisza István liberalizmusa és szociális érzése

Liberalizmus és szociális érzés? Mi köze a kettőnek egymáshoz? Mai antiliberális korunkban gyakran hallani azt a frázist, hogy a liberalizmus a legrútabb önzést jelenti, a gazdaságilag erősek, a kapitalisták önzését a munkásokkal szemben; mások kizsákmányolásának szabadságát, a korlátlan egoizmus ural-

¹ Concha: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 65. 1.

mát, vagy legjobb esetben a teljes közönyt mások, a gazdaságilag gyengébbek irányában. Ez a frázis azon a teljesen téves hiten alapul, mintha a liberális irány azonos volna az egocentrikus, libertinus életelvvel és nem veszi figyelembe, hogy a liberalizmus mindig az egész társadalom javát, nem pedig csak egyes osztályokét, érdekcsoportokét tartja szem előtt. Hiszen erre utal a híres Bentham-féle formula „a legnagyobb szám legnagyobb boldogságáról”. Smith A., a gazdasági liberalizmus tudományos megalapítója, mindig tiltakozott a munkásosztály kizsákmányolása ellen, hangoztatván, hogy a gazdasági önérdeknek megvannak a maga áthághatatlan erkölcsi korlátai. Concha Győző is óva int a liberalizmusnak az egoizmussal vagy libertinizmussal való összetévesztése ellen. Utóbbi a liberális iránynak elfajulása, torzalakja. Ugyanő figyelmeztet a liberalizmus valódi értelmére és keresztény jellegére, keresztény eredetére. „A chinai, az ind civilizáció – úgy mond – nem ismeri a liberalizmust, az ó-szövetségben vagy a talmudban, a koránban hasztalan keressük. *Az újszövetség isteni tanaiból*, az evangélium megörökítette világeseményből, az isteninek abból a megnyilatkozásából *fakadt*, amely az istenit az emberivel örökre válhatatlanul összeforrasztotta”.¹

Valóban nem elég azt mondani, hogy a liberalizmus szülői: „első generációban a francia forradalmi tanok, második generációban a felvilágosodás, közelebbről a racionalizmus és rousseai elméletek”.² Nem elég és nem helyes. Nem helyes, mert a francia forradalomban Rousseau, a korlátlan népszarnokság apostola győzött és nem a liberális Montesquieu, az egyéni és politikai szabadság halhatatlan hirdetője; mert a „felvilágosodás” racionalizmusa egyáltalában nincs szükségképi kapcsolatban a liberalizmussal, hiszen a történeti valóságban a felvilágosodás bölcselete éppúgy vezetett az egyéni és politikai szabadság rendszeréhez, mint a népboldogító, mindenbe beleavatkozó, atyáskodó rendőrállamhoz; mert éppen Rousseau az, ki a korlátlan népfelség elvénél fogva veszi tagadásba a keresztényen eredetű liberalizmus legfontosabb követelményét, a lelkiismereti szabadságot, amelynek a más vallású állam kényszere elleni biztosítása volt a reformációval kapcsolatban kiinduló pontja az emberrel veleszületett egyéni alapjogok természetjogi elméletének, mely aztán az egyén állammentes, önálló hatáskörének fokozatos alkotmányjogi kialakulására vezetett. A liberalizmus szülői után kutatva, ne feledkezzünk meg soha a kereszténységről, a liberalizmus elapadhatlan összforrásáról, mely az emberi élet súlypontját a külső viszonylatokból a lélek belsejébe, az ember és Isten közötti viszonyba

¹ Dékáni megnyitó beszéd.

² Szekfü: Három Nemzedék. 78. 1.

helyezve, hangsúlyozza az ember öncélú méltóságát az állammal szemben és így annak az általános meggyőződésnek válik út-törőjévé, amely szerint az egyes egyén a legnagyobb földi hatalom, az állam irányában is, kell, hogy jogilag biztosított szabadsági körrel bírjon földöntúli és világi céljainak legjobb tehetsége szerinti szolgálatára. A keresztyénség a szabadság vallása és a szeretet vallása. Alapelve a felelősségérzet, a kötelességteljesítés mások irányában az emberiség szolidaritásából folyólag. A liberalizmus, mely az újszövetség isteni tanaiból fakadt, nemcsak a szabadság elvét, hanem az emberszeretet elvét is jelenti. Íme, liberalizmus és szociális érzés szoros együvé-tartozása. Szociális érzés nélkül nincs igazi liberalizmus. Utóbbi az egész, melynek előbbi egyik alkotórésze.¹

Gr. Tisza István liberálisnak nevezte magát. Vájjon miben áll az ő liberalizmusa? Liberális volt-e valóban a szó általános európai, nyugati kontinentális és különleges magyar, reformkorszakbeli értelmében?

A következőkben csak arról lehet szó, hogy dióhéjba foglalva mutassuk be Tisza István liberalizmusát az egyéni, társadalmi és politikai szabadság bizonyos nagyfotosságú vonatkozásaiban.

A liberális programm egyik alapvető tétele, kiinduló pontja az állami beavatkozásnak lehető megszűrése az egyén összes erőinek lehető legteljesebb, szabad kifejtése érdekében. Locke és Smith, a politikai és gazdasági liberalizmus tudományos megalapítói, mindössze annyit kívánnak az államtól, hogy az ember életét, szabadságát és tulajdonát biztosítsa. Az állam eleget tesz kötelességének, ha kifelé a társadalmat megvédi más államok támadásai ellen; ha befelé igazságot szolgáltat és végül oly közintézmények létesítéséről és fenntartásáról gondoskodik, amelyek az egész társadalom érdekeit szolgálják és amelyek létesítése szabad társadalmi úton nem lehetséges. A liberális államszemlélet szerint tehát az állam célja lényegileg mindössze a jogfenntartás, vagy amint a mi Eötvösünk mondja, az egyéni szabadság biztosítása. Ferdinand Lassalle az ilyen államot nevezi gúnyosan „Nachtwächterstaat”-nak. A liberális állam, ellentétben a szocialista állammal, tevékenységét a lehető legszűkebb körre szorítja a szabad egyéni és társadalmi tevékenység javára.

Gr. Tisza István (amint beszédeiből és irodalmi dolgozataiból világosan kitűnik) szintén a túltengő állami beavatkozás,

¹ Szépen fejtegeti Pauler Ákos Individualizmus c. cikkében (Közgazdasági lexikon II. k. 18-19. 1.), hogy az alapján individualisztikus irányú keresztyénségben, mely az egyén öncélúságát hirdeti, ^{v.?} egy hatalmas szociális elem is, a szeretet, mely annyira lényeges alkotó része, hogy az egyéni üdvözülés hatalmas individualisztikus eszményének elérése éppen egy szociálisztikus alapfeltételtől függ, embertársaink iránt való kötelességeink betöltésétől.

az állami mindenhatóság határozott ellenfelének vallja magát. Érdekes, hogy mindjárt 1888 február 3-án mondott képviselőházi szűzbeszédében mezőgazdasági bajaink, főleg a kisbirtokosok nehéz anyagi helyzetének orvoslásáról szólva, a gyökeres tartós javulást e téren nem az állami beavatkozástól, hanem az egyéni energia, az egyéni kezdeményezés és tevékenység fokozásától, a bajok forrását alkotó egyéni tulajdonságok megváltozásától várja. Ugyanilyen szellemben nyilatkozik bővebben, egy évvel előbb az agrárius kérdésről szóló tanulmányában, állást foglalva az állami mindenhatóság tanának – kivált a német közgazdasági és szociálpolitikai irodalomban (Stein és Schaff le) – tapasztalható megújulása ellen, mely az állami beavatkozást „minden téren mind hangosabban követeli s határozottan tért foglal azon felfogás, mely szerint a társadalmi osztályok sorsa nem saját erélyöktől, hanem az intézményektől függ s a közjólétet csak a társadalmi élet rendszabályozása, hogy úgy mondjam, annak rendőri felügyelet alá helyezése biztosíthatja”. Meggyőződésének egész hevével száll síkra az egyéniség szabad kifejtése mellett, mert hiszen valamely ország sorsa végeredményben nem törvényein, nem állami gépezetén fordul meg, hanem a társadalom tagjainak egyéni erején, miért is „az egyéni felelősség érzetének, az egyéni erőnek és képességeknek fejlesztésére s nem gyöngítésére irányul minden bölcs politika”. Ugyanily határozottsággal szól a túltengő állami beavatkozás káros hatásai ellen 1910 dec. 11-én Széchenyi Istvánról mondott emlékbeszédében. „A gazdasági erők ne maradjanak rendezetlenek, de ne állami parancsszó rendezze őket, hanem szervezzék magukat a társadalmi, a szabad egyesülés, a szabad önkormányzat alapján. Ha kívánjuk is az állam beavatkozását, az állam korlátozó és tiltó kezét ott, ahol arra feltétlenül szükség van, de ne felejtjük el soha, hogy *minden állami korlátozás magában véve hátrányos*, mert gyengíti az egyén akcióképességét, gyengíti az egyéni erőt, az egyén felelősségérzetét, gyengíti azt a fajsúlyt, amellyel a társadalom minden tagjának birnia kell, ha azt a társadalmat nagy célok elérésére hivatottá akarjuk tenni. *És ahol csak lehet, védjük a gyengét azáltal, hogy erősebbé tegyük őt, de ne azáltal, hogy béklyót rakjunk az erős kezére; tegyük versenyképpessé őt is* és a verseny elé csak ott állítsunk korlátot, ahol a jog és igazság az elhagyott társadalmi osztályok védelme szempontjából feltétlenül és elkerülhetetlenül szükségessé teszi. *Itt általános jelszavak nem vezethetnek bennünket*: minden egyes esetben gondosan kell megvizsgálnunk, meddig kell elmennünk az állami rendelkezés, a szabad mozgás korlátozása terén. De éltető princípiumunk legyen az, hogy ahol csak lehet, hagyjuk meg a társadalom szabadságát és önkormányzatát és *az állami beavatkozást a lehető legszűkebb körre szorítsuk*. Ha így járunk el, hívek maradunk a szabadság azon

tanításához, amely Széchenyi Istvánnak minden tetteben, minden szavában megnyilatkozott.”

Ezen hosszúra nyúlt idézetből kettő világos. Egyrészt az, hogy Tisza István liberális volt, mert hiszen a liberalizmus alapgondmájának megfelelően az állami beavatkozást a lehető legszűkebb körre kívánja szorítani. Másrészt az, hogy reálpolitikus volt. Az ő szabadelvűsége (hogy fentebb Idézett szavait alkalmazzuk) valóban „nem szolgai dogmatizmusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből áll.”

Első miniszterelnöki programbeszédében (1903 nov. 6.) kiemeli, hogy „a kormánynak két kardinális irányelve van: a szabadelvűség és a nemzeti szempont. Az a szabadelvűség, amelyik nem apriorisztikus, általános igazságok hangoztatásában, szükségnélküli napirendre hozatalában és elhamarkodott megvalósításában rejlik, hanem amely számol az élet gyakorlati igényeivel és azokat a kérdéseket igyekszik megoldani, amelyek - nek megoldását a nemzet gyakorlati érdekei valóban szükségessé teszik és amelyek a megoldásra megértek, de azután minden egyes kérdés megoldását határozott szabadelvű szellemben fogja meg, vagyis úgy, hogy azoknál a szabadelvűség, a jogtisztelet szempontjai valóban érvényesüljenek”. íme, így fest Tisza István nemzeti szabadelvűsége! Az a szabadelvűség, melyet a nemzeti szempont irányít és korlátoz. De, hiszen, mint nagy állambölcselelnk, Concha Győző, többször idézett dékáni megnyitó beszédében mondja: „a liberális irány mindenkinek egyenlő érvényesülést ad hitben, tudásban, anyagi javakban a nemzet megdicsőülése végett; az egoizmus a nemzettel nem törődik, csak a többitől elkülönzött egyesnek hitét, tudását, jólétét tartja szem előtt, bármi kára legyen belőle másnak, & nemzetnek”. Tisza István sohasem téveszti össze a liberalizmust az egoizmussal. Távol áll a manchesteri szélsőséges doktrínától. A gyengét erősebbé akarja tenni. Az állami tevékenység határainak megállapításánál sem nyargal általános elméletek vesszőparipáján, hanem a konkrét esetek gondos mérlegelésével dönt e nagyfontosságú kérdésben. Sőt liberális felfogása nem akadályozza abban, hogy az „építő nemzeti munka” céljait szolgáló, sokfelé ágazó gazdag reformprogramot dolgozzon ki.

Lássuk immár Tisza István liberalizmusát a nemzeti életnek e részben döntő fontosságú megnyilatkozásaiban: közigazdaság és szociálpolitika, vallás, nemzetiségi kérdés, önkormányzat és parlamentarizmus terén.

Az angol klasszikus nemzetgazdasági írók csapásán haladva, kezdettől fogva a gazdasági szabadság meggyőződéses híve. Erre vallanak ifjúkori tanulmányai: Az agrárius kérdésről és tíz évvel később a Magyar agrárpolitika című nagyterjedelmű röpirata (1897), nemkülönben képviselőházi beszédei. Az agrárius kérdésről szóló értekezésében a hagyományos gazdasági libe-

ralizmus elvei szerint határozottan állást foglal a német és magyar agráriusok minden olyan törekvése ellen, mely a kisbirtokosok védelmére a Homestead and Exemption törvények hatása alatt a végrehajtás alóli mentességet követeli kapcsolatban a hitelnek szövetkezeti alapon, szükség esetén általános kényszerszövetkezet útján való szervezésével. Figyelmeztet, hogy a hitelszövetkezetek alapítása, melyben agráriusaink a kisbirtokosok bajainak valóságos panaceáját látják, üdvös dolog ugyan, de csak ott, ahol annak előfeltételei meg vannak és ha haszon helyett pótolhatlan kárt nem akarunk okozni, nem szabad a hitelszövetkezeteket általánosítani s éppen ott nem lehet sikerrel alkalmazni, ahol az elszegényedés a legnagyobb. Véleménye szerint helyesek ugyan az oly rendszabályok, mint pl. a kamatláb s a korcsmahitel megszorítása, vagy a szesz árának tetemes felemelésére vezető adópolitika. És ezek a rendszabályok csupán a baj szimptomáit érintik, gyökeres javulást csak a baj forrását alkotó egyéni tulajdonságok megváltozásától, a műveltség, józanság, takarékoság és szorgalom terjedésétől várhatunk. Ezt kell előmozdítania államnak és társadalomnak. El kell hárítanunk minden korlátot az egyéni tevékenység szabad kifejtése, az erélyesebb elem hódítása elől. És mindenekelőtt szükséges, hogy a társadalom minden tagját „azon meggyőződés hassa át, hogy ki-ki saját szerencséjének kovácsa... Rossz szolgálatot tesz a közügynek (és ez az agráriusoknak szól), ki politikát, intézményeket, tőkét, zsidót vagy bárki mást téve minden bajért felelőssé, azon meggyőződést oltja a népbe, hogy hiában fáradna, hiában takarékoskodnék, a mai állapotok mellett úgyis vesznie kell”. Széchenyi Istvánra emlékeztető szavak ezek, ki szintén a gazdasági szabadságtól várja a jobb jövőt és minduntalan figyelmezteti honfitársait, hogy amit csak lehet, szabad társadalmi tevékenységgel igyekezzenek megvalósítani, ne várjanak mindent a kormánytól és ne szidják mindenért a kormányt, hanem önmagukban is, sőt elsősorban önmagukban, keressék a bajok forrását.

Tisza István liberalizmusát gazdasági téren is a közérdek, a nemzeti szempont irányítja és korlátozza. A gazdasági szabadság nevében helyteleníti az agráriusoknak a birtok- és hitel-szabadság ellen irányuló terveit, óhajtja a birtokok korlátlan oszthatóságát nemzetgazdasági okokból a kisbirtoknál. Viszont ugyanezt a nagybirtoknál ellenzi és a nagybirtok osztatlan fenntartásának egyedül célhoz vezető eszköze gyanánt a hitbizományi intézmény fenntartását kívánja, habár nem jelenlegi alakjában. Ezen látszólagos ellenmondás indokolására kifejti, hogy a birtokkötöttséggel járó súlyos hátrányokat ugyan csak annyiban szabad fenntartanunk, amennyiben a közérdek valóban megköveteli, mégis szükségünk van a közérdek szempontjából oly nagybirtokos családok létezésére, amelyek a

főrendiházban rendesen megjelenhetnek, a valódi és életerős önkormányzat társadalmi alapját alkotják és mindenekfelett: nemzetiségi vidékeken a magyar állami egység védbástyái. „Nemzetiségek által lakott vidékeken – úgymond – minden úri ház gócpontja, őrállomása a magyar hazafiságnak, minden úri család befolyása a nemzeti ügy javára érvényesül... s minden rombadülő úri házzal fogy az erő, mely a magyar államnak e téren szolgálatában áll.” A hitbizomány melletti állásfoglalásától nem tartja vissza az a tudat, hogy népszerűtlen eszmét hangoztat és hogy a hitbizomány nem tartozik az úgynevezett liberális intézmények közé. Lelke egész hevével híve ugyan a szabadelvű haladásnak, de ellensége minden szolgai dogmatizmusnak s ezért azt tartja, hogy ha „ez intézmény fejlesztését *nemzeti* szabadságunk érdekei követelik, úgy ne törődjünk vele, hogyha szabadelvűség hiányával, vagy bármi mással vádoltatunk.”

A Smith Ádám szellemi vezetése alatt álló liberális gazdasági politikának tudvalevőleg egyik főkövetelése: a szabadkereskedelem a nemzetek közötti szabad verseny érvényesülése érdekében, a védvám és a különböző kedvezményezési és korlátozó eszközöknek mellőzésével. Ezzel szemben Tisza István Magyar Agrárpolitika c. röpiratában, mely az akkori súlyos helyzetben lévő mezőgazdaság bajainak orvoslásával foglalkozik, arra a végső következtetésre jut, hogy „az egyedüli mód, az európai gazdán állami eszközökkel segíteni, a védvámokban rejlik”. S miután az Ausztriával fennálló vámszövetség mellett – a belfogyasztás fokozódása következtében – a vámkülföldre kivihető feleslegeink egyre csökkennek, a védvámok hatása tehát mindinkább érvényesül: „meg kell újítanunk a vámszövetséget Ausztriával s ezzel kapcsolatban kell mezőgazdasági vámrendszerünket kiegészítenünk és tovább fejleszteniünk”. Liberális gazdasági felfogása ellenére gróf Károlyi Sándor és agrárius társaival szemben ismételten védelmébe vesz a merkantil kereskedelmi politika fegyvertárából kölcsönzött bizonyos eszközöket. (így pl. a malmok állami kedvezményeit, a búza- és lisztkiviteli jutalmakat stb.)

Tisza István legkevésbé sem tagadja, hogy a korlátlan gazdasági szabadságnak kellő átmenet nélküli érvényesülése 1848 után nálunk is sok tekintetben káros hatással volt, mindamellett második miniszterelnöksége alatt azt a kijelentést teszi, hogy „rám nézve az életnek egyik legkeservesebb tapasztalata volna, ha arról kellene meggyőződnöm, hogy a gazdasági szabadság elve a magyar birtokpolitika terén csődöt mondott”.¹ Ugyancsak a gazdasági szabadság, a szabad verseny elvéből folyólag kívánja a munkások sztrájkjogának tör-

¹ 1916 június 16-iki képviselőházi beszéd.

vényes elismerését, e jog gyakorlásával járó visszaélések kiküszöbölése mellett; hangoztatja a sztrájk jelentőségét a munkások életviszonyainak javításában. És ezzel áttérünk arra a kapcsolatos kérdésre, hogyan fest az ő liberalizmusa a szociálpolitika terén és milyen volt szociális érzése?

Hallottuk már, hogy Széchenyi Istvánról szóló emlékbeszédében, hol pedig az egyéni szabad erő kifejtésnek a gazdasági életben való alapvető fontosságát hirdeti, a gyenge védelmét, versenyképessé tételét is kívánja. Egy későbbi beszédében pedig azt mondja, hogy „mindig a legnagyobb hévvel tiltakoztam az ellen, hogy a liberalizmus szent elve azonosíttassék azokkal a gazdasági irányzatokkal, melyek a gyengék iránti közönyösséget írták zászlajukra”.¹ Távol áll tőle a „laissez faire, laissez aller” szélsőséges elve. Annál meglepőbb, hogy legújabbán azzal a meglepő állítással találkozunk, hogy „a közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló Tisza Istvánban a szociális érzék teljesen hiányzott”.² Ennek az állításnak homlokegyenest ellenmond Tisza István magánélete és közéleti működése, egészen eltekintve attól, hogy legkevesbbé sem tartozott „a manchesteri iskola elveit valló doctrinaire liberálisok” táborába.

Aki Tisza Istvánt csak némileg ismeri, tudnia kell, hogy mily ragaszkodó mély szeretettel viseltetett a magyar nép, különösen a falu értelmes, józan, tisztességtudó népe iránt, melyet szívébe zárt jó és rossz tulajdonságaival együtt. Köztudomású, hogy a magyar parasztot a világ legkülönb emberfajtájának tartotta. De ép úgy szívében viselte az ipari munkásság anyagi és erkölcsi érdekeit, politikai nevelését és az alkotmány sáncaiba való fokozatos bevetését munkálta. Az ő szeretete persze frázis nélküli szeretet volt, nem a demagóg ömlengése, hanem „tetterkészség emberszeretet”, melyet maga is gyakorolt és másoktól is megkövetelt. Jól mondja Nagy Miklós, hogy mostanában megjelent háborús levelei alapján „külön gyönyörű tanulmányt lehetne írni Tisza és a nép címen. Valósággal megható, ahogy ő, a hatalmas államférfi, felkarolja a kisemberek ügyét-baját”.³

Az ő meleg szociális érzését és valóban keresztyén együttérzését a munkásosztállyal talán legékeesszólóbban bizonyítja „A szocializmus és az egyház” c. előadása, melyet a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1903. szept. havában Nagyváradon tartott vándorgyűlésén mondott el. Legyen szabad ebből néhány idézettel szolgálnom. „Legtágabb értelemben... a szocializmus gyűjtőneve alá esik minden olyan törekvés is,

¹ 1916. június 16-iki képviselőházi beszéd.

² Gróf Apponyi Albert: Emlékirataim. I. k. 134. 1.

³ Tisza István háborús levelei második kötetről írt beszámolójában. (Bp. Szemle 1927. évi 598. sz., 466. 1.)

amely a munkásosztály sorsának javítását állami és társadalmi eszközökkel, az államhatalom s a többi társadalmi osztályok rokonszenves támogatása mellett kívánja elérni. *Ilyen értelemben véve szocialistáknak kell lennünk mindnyájunknak...*” „Hipokrizis az emberiség haladásáról beszélni, ha a nép millióit nem hozhatjuk az emberhez méltó egzisztenciához közelebb és kell, hogy éljen mindnyájunk kebelében annak tudata, miszerint ezen cél felé törekedni, e munkánál közreműködni, hivatása és kötelessége a társadalom magasabb osztályainak...” Kifejti előadásában, hogy a munkás anyagi és szellemi jólétének emelésére szolgáló intézkedések egész sorozatára van szükség, amelyeknek egyébként meleg szószólója volt a munkáskérdéssel kapcsolatos előző képviselőházi beszédeiben is.¹ Ilyen munkás-jóléti intézkedések volnának: a termelés rendjének olyan szabályozása, mely a munkás testi épségét és egészségét kellő védelemben részesíti; a nő- és gyermekvédelem a kizsákmányoltatás ellen; kellő nevelés a munkások gyermekei számára; a munkás sorsának biztosítása betegség, baleset, aggkor és munka hiány esetére; a lakásviszonyok javítása; kellő pihenés és szórakozás lehetőségének biztosítása és mindennek felett az önképzés útjának megnyitása a munkás részére. A munkás érdekében szükséges jóléti intézkedéseket lehetőleg önkormányzati alapon kell megoldani, erőteljes autonóm munkásegyletek által. Nagyérdekű előadását ezekkel a megszívlelésre méltó gyönyörű szavakkal fejezi be: „Milyen megbocsáthatatlan bünt követünk el saját magunk s a körülöttünk élő nép iránt, midőn idegenül, sorsukkal nem törődve, bajaikat meg nem látva élünk közöttük; midőn szemet hunyunk az emberi élet azon számtalan megpróbáltatásai, küzdelmei, nélkülözéseivel szemben, melyeket ujjaikkal érinthetnénk mindenütt körülöttünk! Tegye meg bárki, aki eddig meg nem próbálta, látogasson végig egynéhány szegény családot, nem rideg alamizsnával, de jó szóra, jó tanácsra, vigaszra hajló, résztvevő lélekkel: higgyék meg nekem, *közelebb lesz lelki üdvösségéhez egy lépéssel, midőn e körútjából hazatér...* E hívó szót éppúgy intézem magamhoz, mint bárki máshoz. *Többet kell e téren tennünk!* (Közbevetőleg megjegyezve, egy előbbi előadásában azt mondja, hogy „embertársaink segítségének kötelezettségétől rideg adakozás vagy néhány báli-jegy vétele árán nem menekülhetünk. *Személyiségünket bocsássuk az ügy szolgálatába!*”) Erősebb lelki kapcsolatba kell a néppel lépünk, többet kell személyünkől, gondolatainkból, érzelmeinkből e célra szentelnünk s akkor azután igaz munkásai lehetünk a nép haladásának, boldogulásának, a társadalmi békének, *a tetteiben nyilvánuló felebaráti*

¹ így pl. 1891 febr. 4. és febr. 5.; 1897 febr. 9., 10. és 19-iki képviselőházi beszédében.

szeretetnek és szocialisták leszünk a szó legnemesebb emberi és krisztusi értelmében.”

Azt mondja Tisza István a világháború vérzivatarai között, 1917 február 28. képviselőházi beszédében: „Meggyőződésem, hogy a világtörténet fordulópontján vagyunk, egy új korszak küszöbén állunk... Ez új korszak igazi jeligéje az emberi méltóság és az emberi boldogság összes előfeltételeinek megszerzése az egész emberiség, a nagy tömegek számára.”

Ugyancsak a világháború folyamán írja egyik levelében:

„A .főszolgabíró felterjesztésében olyan kicsinybevétele nyilvánul a szegény emberek ügyének és azok panaszának, amely egész lelki világommal homlokegyenest ellentétben áll. *Bele kell a hatóságokat abba nevelni, hogy nincs szentebb és magasztosabb hivatás, mint az, hogy az elhagyottak érdekeinek gondozói legyenek.*¹

És még egy bizonyíték a sok közül. A hadbavonultak családtagjainak segélyezési ügyével kapcsolatban hozzá érkezett panaszok folytán levelet intéz egyik főispánhoz, melynek végső passzusa így szól: „Kedves barátom, ne vedd kicsinyeskedésnek, hogy ezekkel a kérdésekkel annyit foglalkozom, de, eltekintve attól, hogy a magyar hatóságok becsületbeli köteletségének tartom a hadrakeltek családjairól való lelkiismeretes gondoskodást, általában az a meggyőződés vezet, hogy a közigazgatási hatóságoknak *első* dolga, hogy igaz barátja, tanácsadója, gondviselője legyen a szegény embernek és *sokkal elnézőbb szemmel nézem az ügyiratok és nyilvántartások ellátása körüli kisebb hanyagságokat és mulasztásokat, mint azt, ha közönyösséget látok a hatóságok ezen legnemesebb és legfontosabb hivatása iránt*”²

Lehet-e még ezek után Tisza Istvánt antiszociális iránnyal, avagy „a szociális érzék teljes hiányával” vádolni? Ha van keresztyénszocializmus, mely e névre érdemes, az övé bizonyára az.

Áttérünk Tisza István liberalizmusára a vallási élet terén.

Említettük már a liberalizmus ellen emelt azt a vádat, hogy racionalista tekintélytagadó iránya miatt ellentétben áll a keresztyénséggel és különösen a katolikus egyházzal.

Annyi bizonyos, hogy IX. Pius pápának 1864 december 8-án megjelent Quanta Cura encyclikájával kapcsolatos Syllabus-a kárhoztatja a modern államok szabadsági intézményeit és magát a liberalizmust is.³ De ebből még nem következik, hogy a liberalizmus csakugyan elvi ellentétben áll a vallással. Nagy figyelmet érdemel Concha Győző idevonatkozó következő nyilatkozata: „A liberális irányzatnak genuinus értelme az állami életben semmi vallásellenest sem foglal magában.

¹ Gróf Tisza István: Összes Munkái. III. k., 868. sz.

² U. o. 904. sz.

³ Concha: Eötvös és Montalembert. 193. 1.

Ellenkezőleg, az egyén hitének védelme az állam, a pogány vagy másvallású állam kényszere ellen, az egyén lelkiismereti, vallási szabadságának biztosítása egyházának messzeterjedő autonómiája által... Igaz, a liberális individualista irányzat válhatik a vallásos hittel, a keresztyén világnézlettel ellenkező életiránnyá. Akkor áll ez be, midőn az egyént minden természetfölötti tekintély hatalma alól felszabadítja... A történelem folyamán azonban nem így lépett fel s ha később a szabadság evolúciója ily irányt vesz fel, nevet cserél s a monizmus, laicizmus, szabadgondolkodás lobogója alatt folytatja harcait.”¹

Azt látjuk, hogy a magyar reformkorszak vezérei: Széchenyi, Deák és Eötvös hitbuzgó katolikusok, egyházuk hű fiai, úgynevezett liberális katolikusok, kik lehetségesnek tartották az újkori szabadság és a katolikus hit, a modern állam szabadsági intézményei és a katolikus egyház megtérését, sőt szövetségét. Hiszen Széchenyi vallási kérdésekben a türelem, a teljes vallásszabadság álláspontján áll. Nem híve ugyan magyar nemzeti szempontból a zsidók teljes egyenjogúsításának, de a protestánsok, mellett mindig felszólal a katolikusokkal való egyenlőség és viszonyosság érdekében. Azt mondja, hogy a vallási türelem és szabadság dolgában tanuljunk Amerikától. Deák Ferenc emlékezetes 1873 június 28. beszédében, mely az ő egyházpolitikai végrendeletének tekinthető, nyíltan megmondja, hogy – mint már követi pályája kezdetén – az amerikai rendszer, tehát az állam és egyház elválasztásának, „a szabad egyház szabad államban” elvének híve. Ugyanezen beszédében a kötelező polgári házasság mellett, de viszont az egyházi vagyon elvétele ellen nyilatkozik. Br. Eötvös József, a harmadik nagy liberális katolikus, ki 48 előtt Deákkal és Széchenyivel hasonló szellemben küzd a protestánsok vallásszabadságáért, sőt előszóval és tollal is harcol a zsidók polgárosítása érdekében: 67 után, mint másodszor kultuszminiszter, a „szabad egyház szabad államban” liberális elvét nálunk az összes vallásfelekezetek autonómiája által kívánja megvalósítani s evégből tesz kezdeményező lépéseket a katolikus autonómia mielőbbi életbeléptetése céljából, amely tervét (mondhatni: szívbeli ügyét) Deák Ferenc is melegen támogatta, ugyancsak a vallásszabadságnak mélyen érzett tiszteletéből. Eötvös liberális valláspolitikáját bizonyítja híres népoktatási törvénye is, mely szerint a hitfelekezeteken (és más kisebb jelentőségű iskolafenntartókon) kívül az állam is állíthat és tarthat fenn nyilvános népoktatási tanintézeteket. Eötvös tehát az egyház mellett az állam részére is követeli az iskola-tartás, a tanítás szabadságát.

Lássuk immár Tisza István viszonyát a valláshoz, Istenhez és egyházpolitikai nézeteit.

¹ Concha: Eötvös és Montalembert. 198-199. 1.

Hogy mélyen vallásos, keresztyén lélek volt, mindennél jobban bizonyítják evangéliumi szellemű magasztos eszméi, az a „tettre kész emberszeretet”, amelyet – mint hallottuk – nemcsak hirdetett, nemcsak másoktól követelt, hanem maga is magánéletében és a hatalom polcán napról-napra gyakorolt. Egyéniségének alapvonása: alázatos meghajlás az isteni gondviselés mindenhatósága és bölcsessége előtt; az ember nyomorult porszem voltának, az emberi, értelem korlátolt gyarlóságának tudata; az isteni végzés megfelebbezhetlen erejében való megnyugvás. Utolsó szavai is ezen töredelmes, feltétlen, győzelmes istenhit bizonyosságai: „Ennek így kellett lenni!” Írásaiban többször hivatkozik Nagy Napoleon világtörténelmi rendeltetésére és az emberiség sorsára – akaratával ellenkező irányban – gyakorolt elhatározó befolyására annak bizonyítása végett, hogy „az emberiség sorsát nem pusztá véletlen intézi”, hanem „egy bölcs kéz vezeti... magasztos rendeltetése felé”, és hogy „a legnagyobb, a legerősebb ember is milyen öntudatlan eszköz az emberiséget irányító magasabb hatalom kezében.”¹ „Bármerre fordítsuk tekintetünket – mondja az egyházi élet körébe vágó egyik beszédében -: a természet vagy emberi élet terén, kis vagy nagy dolgok felé, megilletődve fogjuk mindenikből felismerhetni a világ bölcs rendjét megalkotó és fejlesztő isteni gondviselés kezét. Az ember küzd magas vagy alacsony célokért, hite, kötelességérzete vagy szenvedélyei által vezetve; de küzdelmeiben vak eszköz az isteni gondviselés kezében s akarva, nem akarva az ő szolgálatában áll.”² Tehát az isteni gondviselés és nem a vak sors kezében! Metsző gúnnyal ostorozza a racionalista szabadgondolkodók nagyképű elbizakodottságát, mert tisztában van vele, hogy létünk nagy problémáinak megfejtésére az emberi értelem önmagában elégtelen, hanem az emberi lélek minden erőforrását segítségül kell hívnunk és hogy ezen végső problémák megfejtéséhez „csak a hit szövétneke, az isteni tanítás vezet el”.³ A hit és tudomány látszólagos ellentétével foglalkozva, az emberi ész mindenhatóságába vetett tévhit ellen küzd. „Gyermekes önhittség – úgymond –, erőinknek nevetséges túlbecsülése, az, ha minden létezőnek, ha az egész valóságnak megértését és felfogását arrogáljuk magunknak s egyszerűen tagadásba akarunk venni mindent, mit a mi, saját szűk látóköreinkre szorított, emberi gyarlóságunkhoz szabott értelmünk meg nem ért... Az igazság keresésének, a dolgok mélyére törekvő komoly gondolkozásnak koronája és zárköve nem lehet egyéb, mint Isten felismerése, tisztelete, az ő

¹ Barras emlékiratai. – Nemzet és társadalom.

² A szocializmus és az egyház.

³ Szabadgondolkodás c. Figyelőbeli cikke és 1902 szept. 4. egyházmegyei gondnoki székhelylője.

akarataiban való megnyugvás, mint az élő keresztyén hit”.¹ Ha valakinek kálvinista hittestvérei közül, úgy neki „erős vára az Isten”. Lelki erejét, lelki békéjét, tette kész emberszeretetét élő keresztyén hitéből meríti. Mint a liberális katolikusok hazánkban és a külföldön, ő is nyíltan vallja, hogy a keresztyénség összefér a modern szabadsággal, a mai állami és társadalmi élet követelményeivel; hogy mindaz, ami a francia forradalom hirdette új eszmékben igazán nagy és maradandó, fenkölt és nemes, a keresztyén vallással „legbensőbb összhangban áll”.² Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy 1898 március 17-én és március 26-án mondott nagyhatású képviselőházi beszédeiben gr. Zichy Jánosnak, akkoriban a katolikus-klerikális jellegű néppárt elnökének, a vallás és liberalizmus ellentétéről szóló fejtegetéseivel polemizálva, kiemeli, hogy „a keresztyénség örök igazságai, a vallás és a liberalizmus között ellentét nincs, de ellenkezőleg, a keresztyén erkölcsan, keresztyén testvériség és a liberalizmus által felidézett humanizmus között elválaszthatatlan kapcsolat van”; majd rámutatva arra a mélyreható különbségre, mely a vallás és liberalizmus viszonya tekintetében a magyar és a kontinentális nyugateurópai liberalizmus között mutatkozik, konstatálja, hogy „Magyarországon a katholicizmusnak egyetlen egy ellensége van és ez – a néppárt”.

Ha mindezekhez hozzátesszük, hogy Tisza István mélységes kálvinista hitének sugallatából – családi hagyományainak is megfelelően – egyházának hű fia volt és különböző vezető tisztségeiben nagy és maradandó becsű egyházi tevékenységet fejtett ki: teljes képet nyerünk az ő egyéni vallásos életéről, Istenhez való viszonyáról.³

Egyházpolitikai elvei, az állam és egyház viszonyáról vallott felfogása, melyet képviselőházi és egyházi beszédeiből ismerhetünk meg, a 48 előtti reformkorszak liberális nagyjaihoz,

¹ A vallás a modern élet küzdelmeiben c. előadása. (Tartotta a budapesti református ifjúsági egyesület 1901 március 9. estjén.)

² U. o.

³ Antal Géza református püspök 40 éves lelkési és tanári jubileuma alkalmával Tisza Kálmán és Tisza István egyházkerületi főgondnoki működéséről közvetlen szemlélet alapján egyebek között a következőleg nyilatkozott: „Apa és fiú az általános egyházpolitikai mezőkön teljesen azonos elveket vallottak. Békés megértés és együttműködés a különböző egyházakkal, a belső hitélet minél erőteljesebb kiépítése: ez volt mindkettőnek irányító jelszava és ennek adott mindkettő ismételtlen kifejezést, s különösen meggyőző erővel Tisza István több főgondnoki megnyitójában, amikor a felekezeti széthúzás első jelei mutatkoztak. *Óva intett attól, hogy a gyűlölködésre hasonló gyűlölködéssel válaszoljunk*, mert mindennél többre értékelte a nemzeti egységet és a széthúzás helyett a különböző társadalmi osztályok és felekezetek összefogását... Ha csodálatos volt Tisza Kálmán tájékozottsága egyházi ügyeink felől, még csodálatosabb volt az a minden kis részletbe való elmerülés, amely Tisza István főgondnoki működését jellemezte”. (Budapesti Hírlap 1928 szept., 28. sz.)

különösen Deák és Eötvös idevágó nézeteihez és alkotásaihoz kapcsolódik.

Vallási kérdésekben – ezekhez hasonlóan – a türelem és a teljes szabadság álláspontján van. Miniszterelnöki minőségében és egyházi tisztségeiben egyaránt igyekszik a nemzeti szempontból is oly égetően szükséges vallási békét munkálni a kölcsönös rokonszenv és egyenlő elbánás alapján. Mindjárt abban a székfoglaló beszédében, melyet 1902 szeptember 4-én mint a nagyszalontai református egyházmegye gondnoka mondott, egy fenyegető veszélyre tereli hittestvérei figyelmét: ez a felekezetiesség, a felekezeti türelmetlenség szelleme, mely meggyőződése szerint a protestáns szabadelvűséghez és a keresztyén testvériességhez annyira méltatlan. Ezt követőleg 1907. és 1908-ban a dunántúli református egyházkerület főgondnoki székéből ismételtelen felemeli intő és óvó szavát a felekezeti szűkeklőség és türelmetlenség, sőt ennek a merő látszata ellen is. Nagyon figyelemreméltó ebből a szempontból különösen 1908 szeptember 22. főgondnoki megnyitó beszéde, melyben állást foglalva a „Ne temere” pápai dekrétummal szemben, inti a katolikusokat és protestánsokat egyaránt a felekezeti türelmetlenség és elfogultság ellen a magyar társadalom olyannyira szükséges felekezeti közti békéje érdekében. „Minek köszönheti a róm. kath. egyház – kérdi ez alkalommal -- azt a fényes szerepet, melyet máig betölt Magyarországon? Minek köszönheti azt, hogy a magyar liberalizmus nagy zöme ma is még nem egyházellenes? Annak a mérsékletnek, annak a türelemnek, mellyel igyekezett a maga álláspontjának merevségét a haladó kor igényeivel és a magyar nemzeti élet érdekeivel kiegyeztetni. Ne térjenek el ettől az áldásos tradíciótól és térjenek vissza hozzá, amennyiben eltértek volna tőle!”

Abban az 1892 május havában lefolyt nagyszabású képviselőházi vitában, mely tudvalevőleg döntő lökést adott a függő egyházpolitikai kérdéseknek gyökeres megoldása irányában, kimagasló módon vett részt az akkor még csak harmincegy éves Tisza István is. Május 27. hatalmas beszédében kiterjeszkedik egyfelől a Csáky-féle híres „elkeresztelési rendelet”-tel kapcsolatos vitás kérdésekre, másfelől a jövőben követendő egyházpolitika főbb elveire. Magától értetődik, hogy – mint a vallási béke őszinte barátja – ez alkalommal is azt a követelményt állítja föl, hogy „valláspolitikai kérdéseket minden felekezeti szellemtől meg kell szabadítani s általános állami és nemzeti szempontból kell megítélni, s hogy e kérdések megítélésénél egyfelől a vallásszabadság álláspontjára, másfelől az egyházak egyenjogúságának álláspontjára kell lépni”. Az „elkeresztelési rendelet”-et törvényesnek és mind magát a rendeletet, mind a kormánynak ez ügyben kifejtett politikáját célszerűnek mondja. Az akkori nagymérvű agitáció központjába került 1868. évi

LIII. t.-c. 12. §-ának kérdésében igen érdekesen fejti ki álláspontját azokkal szemben, akik ezt a törvényszakaszt, mely szerint a vegyes házasságokból származó gyermekek nemük szerint követik a szülők vallását, – a szülők lelkiismereti szabadságából következő természetes rendelkezési szabadságára hivatkozva –, a liberális vallási álláspont szemszögéből támadják és annak revíziójára törekednek. Tisza István nézete szerint ezt a kérdést „nem lehet a szabadság szempontjából elbírálni, mert hiszen, „ha egy személynek (a szülőnek) jogot adunk egy más személy felett, az nem szabadság, hanem uralom, a hatalom kérdése”. Így tehát a vitás kérdésnek nem is abban van a súlypontja, hogy a szülőnek „több vagy kevesebb szabadság adassék, hanem abban, hogy az a hatalom, az az uralom a gyermek felett, mellyel annak vallása megállapíttatik, az apát illesse-e vagy pedig az államot?” Elismeri ugyan, hogy a vélelem mindig a szülők joga mellett szól s az államhatalom beavatkozását a család szentélyébe lehetőleg szűkre kell szorítani, ámde, ha valamely fontos közérdek parancsolja, az államnak kell is, szabad is belenyúlni az atyai hatalomba. Már pedig két igen fontos közérdek az, mely ebben a vonatkozásban az állami beavatkozást indokolja és szükségessé teszi. „Az egyik a felekezetek közötti béke, a másik a családi szentély és a családi tűzhely nyugalmanak szempontja”. Ezért Tisza István – egyelőre legalább – határozottan az 1868. évi LIII. t.-c. 12. §-ának változatlanul hagyása mellett foglal állást. Elismeri azonban, hogy a házassági jognak a kötelező polgári házasság alapján való megoldása alkalmával szükséges lesz a revízió kérdését bizonyos-kautálék mellett fontolóra venni. Áttérve a jövőben követendő egyházpolitika főbb elveire, követeli a házassági jognak rendezésén kívül a zsidó vallás recepcióját, az egyéni vallásszabadság korlátlan megadását, a be nem vett vallásfelekezetek azon jogát, hogy maguknak külön egyházi szervezetet alkothassanak. Ami a törvényesen bevett vallásfelekezetek és az állam közötti viszonyt illeti, „itt állunk – úgymond – azon kardinális kérdés előtt, hogy mennyiben dobjuk ki a történelmi alapot lábaink alól és fogadjuk el a radikális egyházpolitika theóriáját és mennyiben maradjunk meg a történelmi alapon és tartjuk meg az államnak minden egyes egyházzal szemben fennálló és speciális szervezetéhez idomuló, történelmileg kifejlődött felügyeleti jogát?... Én általánosságban elvileg sem tartom helyesnek a »szabad egyház szabad államban» theóriáját.¹ Nem tartom

¹ Ebben a pontban lényeges eltérés van egyrészt Tisza István, másrészt két nagy liberális elődje, Deák és Eötvös között. Hiszen, amint fentebb láttuk, Deák elérendő eszménye az amerikai rendszerű „szabad egyház szabad államban” volt és Eötvös is a vallási szabadságnak ezt az ideálját kívánta nálunk az összes vallásfelekezetek autonómiája (tehát a katolikusok autonómiája által is) megvalósítani. Tisza

helyesnek azért, mert sokkal nagyobb hatalmat látok az egyházban, sokkal több rokonságot látok az egyház valláserkölcsei hivatása és az államnak magasabb értelemben vett rendeltetése között és sokkal üdvösebbnek látom a kettőnek egymással, kapcsolatba hozását és közreműködését, sokkal károsabbnak, ha a kettő egymás ellen működik, semhogy helyeselhethém, hogy az állam megszakítson minden összeköttetést az egyházzal és abban egy közönséges humanitárius társulatot lásson, amelyet saját céljaira jobban be nem vonván, nagyobb hatalommal és joggal fel nem ruház és szorosabb felügyelet alatt nem tart, mint bármely más magánegyesület. És, t. Ház, ha áll ez általánosságban, kétszeresen áll a kis Magyarországon, mely oly csekély erővel oly nagy hivatás, oly nagy feladat előtt áll, hol a nagy nemzeti feladatok céljaira minden rendelkezésre álló erőt egyesíteni kell; hol a felekezetek nagy számánál fogva a felekezeti harc öt-hat táborra oszthatja a nemzetet és ahol a felekezeti kérdés oly szoros összefüggésben áll a nemzetiségi kérdésekkel. A legnagyobb könnyelműségnek, sőt lehetetlenségnek tartanám, hogy az állam bárminő radikális jelszavak, theóriák kedvéért abdikáljon történelmileg szerzett jogairól és kiszolgáltatassa az egyházban fennálló felügyeleti hatalmát akár a klerikális, akár a nemzetiségi túlzók számára”. Nem tetszetős elméletek elfogadásával, hanem mindig a történeti alapon maradvá, kíván valláspolitikai téren is a fejlődő élet igényeihez képest lépésről-lépésre előre haladni. Így kijelenti, hogy örömmel üdvözlőné, ha sikerülne a magyar katolikus autonómia régóta vajdúdó ügyében a fennforgó nehézségek ellenére az állami felügyelet legszükségesebb mértékének megtartása mellett a megoldást megtalálni. Nagyhatású beszédének végén a liberális haladás és a vallási béke, de mindennekfelett a magyar nemzet egysége érdekében óva int, bárminő egyoldalú felekezeti szempontoknak az állami életbe való bevitele ellen, mert különben nem lehetne elkerülni nálunk sem a nyílt küzdelmet a katolicizmus és liberalizmus között, holott mindeddig Magyarországon a liberalizmus – ellentétben a kontinens többi államával – nem vallásellenes és a magyar állam liberális egyházpolitikai akciója szintén nem vallás- és egyházellenes, hanem „elismeri az egyházat, mint a magyar kulturális, magyar nemzeti életnek oly faktorát, mellyel karöltve haladva, védhetjük meg közös feladatainkat”.

Hosszasabban foglalkoztunk a fiatal Tisza Istvánnak ezen 1892. május 27. nevezetes parlamenti beszédével, mert teljes fényt vet az ő vallási liberalizmusára s ebből fakadó egyházellenben teljesen elutasítja magától az állam és egyház merev elválasztásának elvét és a történelmileg kialakult bevett egyházak talaján

maradva, egyház és állam harmonikus összeműködésétől várta a vallási békét és a magyar nemzet üdvét.

politikai elveire, melyekhez egész életén át tántoríthatatlanul ragaszkodott. Az így nyert képet a teljesség kedvéért még csak néhány vonással kell kiegészítenünk. Tiszának lényeges része volt abban, hogy a magyar törvényhozás – a fejlemények folytán elkerülhetlenné vált – egyházpolitikai akciót az 1894-95. törvényekben lefektetett mérsékelt liberális szellemben oldotta meg. Úgy is mint magyar ember és úgy is mint vallásos protestáns ember tisztelettel viseltetik a róm. kath. vallás és egyház iránt. Ez a tisztelet, ezen egyház nagy történeti érdemeinek és a mindenkori magyar állam életében való nagy hivatásának teljes méltatása az oka egyebek között annak, hogy Tisza István minden adandó alkalommal (így pl. 1907 szept. 29. főgondnoki megnyitó beszédében) a leghatározottabban állást foglal a szekularizáció ellen. Az 1848: XX. t.-c. 3. §-ára vonatkozólag, mely szerint „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közálladalmi költségek által fedeztessenek”, 1904. július 7. képviselőházi beszédében kijelenti, hogy „az 1848. évi XX. t.-c.-et úgy végrehajtani, ahogy azt a törvény szövege involválná, senki sem akarja”, t. i. „az egyházaknak majdnem államosításával”, hanem ezen törvénynek csupán oly értelmű végrehajtásáról lehet szó, mely az illető egyházak állami segélyezésében nyer kifejezést. Egyházpolitikai téren is a történeti alaphoz ragaszkodva és a jól értelmezett liberalizmus nevében a felekezeti oktatás fenntartásának híve. A főrendiházban elmondott első miniszterelnöki programbeszédében erre nézve a következő jellemző nyilatkozatot teszi: „Most, hogy a közgazdaság államosítását is, mint a liberalizmus posztulátumát állítják elénk, én kijelentem, hogy a mi viszonyaink között a tanügy államosításának híve soha nem leszek. Sajátságos mindig az a törekvés, mely nálunk a társadalmat a tevékenységnek ez egyetlen mezejéről is le akarja szorítani, melyen nagy buzgalommal és fényes eredménnyel működik. Általános a panasz, hogy mindent az állam intéz, és most ezt az egy virágzó intézményt, melynek évszázados múltja van, amelyhez minden felekezet hévvel ragaszkodik, még ezt is konfiskálni akarják az államnak. A kormány álláspontja az, hogy a tanügy terén az állam feladatát abban keresi, hogy iskolát állít, ahol szükséges, hogy betöltse a hézagokat, és hogy másrésről megállapítsa a kultúra ama típusait, amelyeket a felekezeteknél el kell érni, de nem fogja elnyomni a felekezetek tevékenységét a tanügy terén”.

És most vegyük szemügyre Tisza István liberalizmusát azon a téren, mely a valláshoz áll legközelebb és azzal nálunk szorosan egybefonódik, a nemzetiségi kérdésben.

A nemzeti vagy nemzetiségi érzés a vallás mellett az emberi lélek leghatalmasabb, legátfogóbb, mert az emberi élet minden ágaira kiható érzete. Alkotó, egyesítő és romboló,

bontó hatású egyaránt. Utóbbi oldala vegyes nemzetiségű államokban lép előtérbe az uralkodó, államalkotó és államfenntartó néppel, a nemzettel szemben. Az ilyenekben a nemzetiségi kérdés a legkényesebb és legnehezebben megoldható (ha ugyan egyáltalában megoldható) problémák egyike, hasonlóan sokfélekezetű államban a vallási béke kérdéséhez. Miként utóbbit, úgy a nemzetiségi kérdést is a 48 előtti reformkorszak liberális nagyjai, így Széchenyi, Deák és Eötvös az egyéni szabadság és jogegyenlőség alapján és – mondhatni – a keresztény erkölcsan magasztos eszméinek alkalmazásával, tehát a jogtisztlet, a kölcsönös méltányosság, a testvéri szeretet alapján igyekeznek megoldani. Habár nálunk 1790 óta meg van a törekvés a magyar nyelvnek a holt latin helyébe államnyelvvé tételére és ezt a törekvést 1844-ben végre siker koronázza: nem mutathatni a 48 előtti időkből egyetlen törvényt sem, mely a nem-magyar nemzetiségekre sérelmes volna. A magyar közjognak egyik legnagyobb büszkesége lehet, hogy – miként a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. t.-c. híres Deák-féle bevezetése konstatálja – az oszthatlan egységes magyar nemzetnek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja és hogy ezen teljes egyenjogúság minden egyéb viszonyokat illetőleg épségben maradván, egyedül a különféle nyelvek hivatalos használatára nézve eshetik bizonyos legszükségesebb korlátozó szabályok alá. Valóban nálunk kezdettől fogva nincs jogi különbség az állampolgárok között nemzetiségi szempontból. Vallási, rendi és más okból különbségek voltak. De a nemzetiségi különbség nem szült jogkülönbséget. A nemzetiségi türelem a vallási türelmet századokkal megelőzte. A nemzetiségek védelmét nálunk nem Trianon biztosította.

A magyar országgyűlés 1861-ben és 1868-ban a nemzetiségi kérdés megoldását az egyéni szabadságnak nemzetiségi tekintetben is teljes biztosításában keresi. Teljes szabadságot enged az imént idézett 1868. évi törvény, mely főleg Eötvös és bevezető részében Deák alkotása, a nem-magyar nemzetiségű egyéneknek a nyelvhasználat tekintetében a magán- és társadalmi (egyleti, egyházi, iskolai) élet terén; megadja a jogi lehetőséget a teljes jogegyenlőség alapján a sajátos nemzetiségi összegyéniség kulturális és gazdasági fejlesztésére; a politikai községeknek korlátlanul megadja hivatalos nyelvük választásának jogát; mi több: a törvényhatósági és az állami életben is lehetővé teszi bizonyos fokig a hazában dívó nem-magyar nyelvek hivatalos használatát. Igaz, a törvényadta „nemzetiségi egyenjogúság” nem a nemzetiségeknek, mint egészeknek, mint közjogi testületeknek, hanem csupán az egyéneknek nemzetiségükre tekintet nélkül való egyenjogúsítása; nem nemzetiségi, hanem egyéni egyenjogúsítás. A nem-

zetiségeket nem ismeri el külön jogalanyoknak, közjogi testületeknek. De igenis az egyéni egyenjogúsítás által tág teret enged a nemzetiségi jellegnek habár nem politikai, vagyis az állami intézményekben való és az állami egység rovására menő, de mégis társadalmi érvényesülésére. A nemzetiségek, mint sajátos szellemű ethnikai egészek összegyénisége tehát a 68. nemzetiségi törvény szerint csak társadalmilag juthat külön kifejezésre. Ezzel szemben a nemzetiségek (vagy legalább is a román, tót és szerb nemzetiségi képviselők) 61-ben és 68-ban nem pusztán egyéni szabadságot és jogegyenlőséget, hanem a vármegyéknek nyelvi alapon való kikerekítésével kapcsolatban területi kiváltságokat, ú. n. nemzeti autonómiát követeltek. Nem csupán egyéni, hanem nemzetiségi egyenjogúsítást. A nemzetiségek, mint közjogi testületek jogegyenlőségét az államalkotó magyar nemzettel s így az egységes magyar állam federalizálását, mert hiszen kívánságuk volt az is, hogy az ország hivatalainak és a parlamenti tagsági helyeknek betöltése a nemzetiségek arányában történjék. Es ha figyelemmel kísérjük a hazai románság, valamint a tótok és szerbek újabb és legújabb mozgalmait a világháború idejéig, azt látjuk, hogy ezen nemzetiségek politikai programja főbb pontjaiban változatlan maradt.

Tisza István felfogását a nemzetiségi kérdésben kezdettől fogva az 1868. törvény szelleme, tehát Széchenyi, Eötvös és Deák szelleme irányítja. Már 1883-ban a fiumei kérdéstről írt egyik könyvbírálatában hangoztatja, hogy „a nyolcadfél millió magyar csakis akkor bízhatik jövőjében, ha a magyar államban élő nemzetiségekben fenn tudja tartani a tiszteletet, bizalmat és ragaszkodást az állam iránt”.

Nemzetiségi politikájának alapelveit Bihar vármegye 1893 szeptemberi közgyűlésén mondott nevezetes beszéde foglalja magában. Ezen alkalommal és későbbi megnyilatkozásaiban is a jogtisztelet, egyenjogúság és testvéries érzés alapján a nemzetiségekkel szemben a kölcsönös bizalom, a bensőséges jó viszony létesítésére és megszilárdítására törekszik. A magyar állami egység szolgálatában álló ezen cél érdekében egyszerűsmind újból és újból reá mutat a magyar nemzet és az itt élő nemzetiségek létérdekei közötti szolidaritásra. De viszont a nemzetiségi izgatók állambontó törekvései ellen erélyes rendszabályokat követel.

Nemzetiségi politikájának ezen sarkalatos elveihez felelős állásban is ragaszkodik. A főrendiházban elmondott első miniszterelnöki programbeszédében (1903 nov. 4.) a kormány álláspontjáról a nemzetiségi kérdésben a következőleg nyilatkozik: „Ezt az államot ezer évvel ezelőtt a magyar nemzet alkotta meg; a magyar nemzet nyomta rá bélyegét s ezt az államot a maga nemzeti jellegétől megfosztani nem lehet.

De éppen e nemzeti jellegben már benne van a jogtisztelet, a türelem a haza nem-magyar ajkú polgártársai iránt... És ez idegenajkú polgárait az országnak őszinte szeretettel fogadták be öseink a magyar alkotmány sáncai közé és széleskörű jogokkal ruházták fel. A jól felfogott igazi magyar nemzeti politika megköveteli, hogy e jogok tiszteletben tartassanak a jövőben is és hogy valóban testvéri szeretettel fogadjuk idegennyelvű, polgártársaink mindama törekvéseit, amelyek a magyar nemzeti állam nagy szempontjával és az ország integritásával ellentétben nem állanak. Kiegészítő része e felfogásnak..., hogy az állam teljes szigorral lépjen fel ama lelkiismeretlen izgatók ellen, akik a haza polgárai között az egyetértést megbontani törekszenek; ellenségei ezek az államnak s ellenük az államnak védekeznie kell esetleg a ma rendelkezésünkre álló eszközök szigorításával is.” Ugyanezt a jogtiszteletet és testvéri szeretetet, a méltányosságnak, a bizalomnak, a rokonszenvnek ezt a politikáját kívánja követni Horvátország irányában is. Beszédeiben és háborús leveleiben egészen Széchenyre, híres akadémiai beszédére emlékeztető helyekre akadunk, így pl. midőn tiltakozik a „tyúkszemrelépés politikája ellen,” vagy pedig a lényeg előbbrevitele helyett „a kirakat számára” való dolgozás és az erőszakos magyarosítás ellen. *„Abszolúte nem magyarosítunk azzal, hogy magyarul tanítunk. A magyar nemzeti érdeket másban látom: hagyjunk fel azzal a vétkes indolenciával, hogy nem tanuljuk meg nem-magyarajkú polgártársaink nyelvét. A magyar intelligencia legalább tanulja meg azt a nem-magyar nyelvet, amely hozzá legközelebb esik.”*¹ Egyik főispánnak írja: „Nagyon köszönöm a mezei munkák érdekében kiadott felhívásodat és biztosíthatlak róla, hogy egészen intencióm szerint jártál el, amidőn azt tótul is kiadtad. A magyar nemzet ügyét nem olyan külsőségekkel szolgáljuk, amelyek az egy nyelvűségnek látszatát keltik fel, de gyengítik a magyar hatóságnak a népre való erkölcsi befolyását, hanem azzal, ha a magyar állami és nemzeti érdekek képviselőjében eljáró hatóság igaz barátja és tanácsadója a gondjaira bízott népnek. Ez pedig csak akkor lehet, ha olyan nyelven beszél hozzá, amelyet megért.”² Ugyanezen eszmekörbe vág Jankovich Béla kultuszminiszterhez 1914 okt. 13-án intézett levelének következő passzusa: „Akár tetszik nekünk, akár nem, az e hazában élő nemzetiségeknek jogukban áll saját kultúrájukat fejleszteni. Ebben nem szabad ellenséges lépést látnunk és ezt nem szabad bürokratikus chicaneokkal akadályozni, amint ez a tanfelügyelői karban nagyon is általános divattá vált. Gondoskodjanak ők a magyar állami tan-

¹ 1911 március 31-iki képviselőházi beszéd.

² Gróf Tisza István: Összes Munkái. III. k. 1000. sz.

ügy fejlesztéséről, emeljék az állami iskolákat mentől magasabb színvonalra és gyakoroljanak a felekezeti iskolák felett hatékony, de loyális, jóindulatú felügyeletet, akkor szolgálják igazán a reájuk bízott nagy nemzeti érdeket.” Tisza István liberális és lovagias nemzetiségi politikáját dicséri az a tény is, hogy – mint számos háborús levele tanúsítja – gyakran hatékony védelmébe vette a nem-magyarajkú (különösen a szerb, rutén és román nemzetiségű) magyar honosokat a katonai hatóságok önkénykedése, erőszakossága és alaptalan vádjai ellen. Metianu görögkeleti román metropolitának szóló egyik levelében (1914 febr. 6.) kijelenti, hogy „egész kormányzati akciójának egyik vezéreszméje, hogy az országnak nem-magyarajkú lakosai minden tekintetben egyenlő elbánásban részesüljenek s összes, a törvényhatóságok elé tartozó ügyei jóakarattal láttassanak el”. Egy másik levelében pedig (1915 okt. 14.) azt a reményét fejezi ki, hogy majdan „a győzelmes Magyarország békejobbát nyújthatja román polgártársai felé és teljes sikerrel juttathatja befejezésre élete egyik célját képező nemzeti-ségi politikáját”.

Berzeviczy Albert, az első Tisza-kormány kultuszminisztere, gr. Tisza István Összes Munkáinak bevezetésében Tisza István nemzetiségi politikájáról a következőket írja: „Mint reálpolitikus (Tisza István) éppenséggel nem átalotta a szerzett politikai tapasztalatok és a mutakozó politikai szükségességek szerint módosítani politikai felfogását; így például a nemzetiségi kérdésben kivált iskolai téren némely kétes értékű engedménnyel határozottan eltért nemcsak a Tisza Kálmán vagy éppen Bánffy alatt, hanem a saját első miniszterelnöksége idejében is követett nemzetiségi politikától. Liberális és konzervatív szempontból ez az elhajlás mindenesetre inkább a szabadelvűség irányának kedvezett.”

Hát lássuk egész röviden milyen elhajlást mutat a világháború küszöbén és vérzivatarában gr. Tisza Istvánnak „élete egyik célját képező nemzetiségi politikája?”

Erre nézve háborús levelei nyújtanak okmányyszerű felvilágosítást. Ezekből megtudjuk hitelesen, hogy Tisza István 1913-1914 telén és 1914. szeptember-november havában tárgyalást folytatott egyes román nemzetiségű vezérférfiakkal bizonyos belpolitikai engedmények dolgában, amelyek első-sorban az iskolaügy, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás körébe eső kérdésekre vontakoztak.

Ezen tárgyalások kiinduló pontjának tekinthetjük Tisza István második miniszterelnöksége kezdetén, 1913 jún. 12-én, mondott képviselőházi programbeszédének a nemzetiségi kérdéstről szóló következő passzusát: „Azt hiszem, nem kell egyéb, mint becsületesen szemébe nézni a nehézségeknek, ki-küszöbölni a félreértéseket, megtenni minden lehetőt az össz-

hang, az egyetértés helyreállítására és én nem mondok le a reményről, hogy sikerülni fog reábirni ez ország nem-magyar-ajkú lakosságának azon részét is, mely ma még nacionalista irányzatok szolgálatában áll, hogy a programjából, politikai törekvéseiből minden olyant küszöböljön ki, ami a magyar állam nemzeti egységével ellentétben áll és akkor ezen az alapon meg fogjuk találni a becsületes, őszinte közreműködést, az egymás érdekeit, óhajtásait, érzelmi világát respektáló igazi bölcs magyar politikának azon alapjait, melyeken azután ők is legtöbb sikerrel szolgálhatják közös hazánknak és saját népfajuknak érdekeit.”

A nemzetiségi béke és egybeforradás nagy művét igyekezett előbbrevinni azon megbeszélései során, amelyeket 1913 december és 1914 január havában a román nemzetiségi párt bizalmifőfiaiával folytatott és amelyekről, valamint a megegyezés érdekében 1914 őszén folyamatba tett újabb akciójáról Metianu görögkeleti román metropolitával való levélváltása nyújt elsősorban tájékoztatást. Ebből¹ megtudjuk, hogy a december-januári eszmecserékben román részről főleg három irányban nyilvánultak az állami intézményekre vonatkozó kívánságok: „a népiskolai törvénynek (t. i. az Apponyi-féle 1907: XXVII. törvénynek) a felekezeti iskolákra kedvezőbb módosítását, a román nyelvnek az állami hatóságok előtti használatát és végül az új választói jognak (1913: XIV. t.-c.) olyan módosítását kívánták, amely nagyobb tért nyit román polgártársaink politikai érvényesülésére. Mind a három irányban kéréseitek a nyilvánosságra hozott álláspontomban körvonalozott határokat és azért nem jött létre a mindkét részről becsületesen óhajtott megegyezés, mert a lelkek akkori állapotában azokon a határokon belül kellett maradnom”.

A világháború elején, 1914 szept. 22-én, Tisza István újabb akciót indít Metianuhoz intézett levél alakjában, remélve, hogy az általa kilátásba helyezett újabb engedmények kielégítik éppen azokat a román kívánságokat, amelyek miatt 1913-14 telén nem sikerült megegyezésre jutni és hogy ezt a nagyfokú előzékenységet a hazai románok részéről a háborúban tanúsított magaviselet hatása alatt el tudja a magyar közvéleménnyel is fogadtatni.

„Ügy érzem – írja Tisza ezen szept. 22. levelében –, hogy ma a magyar állami és nemzeti szempontok sérelme nélkül továbbmehetünk. Kilátásba vehetjük a népiskolai törvény oly reformját, amely tekintettel van nem-magyarajkú polgártársainknak a felekezeti népiskolákra vonatkozó óhajtásaira. Törvényes intézkedésekkel nyithatunk tért az anya-

¹ Pontosabban: Tiszának 1914 szept. 22-én Metianuhoz intézett leveléből, ahonnan a következő idézet vétetett.

nyelvnek az állami hatóságokkal való közvetlen érintkezés terén és végül gondoskodhatunk a választójog egyes intézkedéseinek olyan módosításáról, amely a hazai románság politikai képviseletét méltányosabb alapra helyezi. Ezzel megoldást nyernek mindazok a főbb kérdések, amelyek a teljes megegyezésnek útját állották a közelmúltban.¹ Csak az enyémhez hasonló rokonérzés és előzékenység kell a másik oldalról is, hogy elháruljanak a teljes megegyezés utolsó akadályai.”

Ami a választójognak kilátásba helyezett módosítását illeti, Tisza erre nézve 1914 szept. 24-én Czernin akkori bukaresti követünkhöz intézett levelében, mellyel másolatban megküldi Metianuval való levélváltását, a következő felvilágosító megjegyzést teszi: „Bei der Wahlordnung schwebt mir nicht eine neue Einteilung der Wahlbezirke vor, sondern eine Änderung des Census, womit durch eine objektive, ganz einwandfreie Änderung die rumänischen Stimmen vermehrt und hiedurch die Kräfteverhältnisse in mehreren siebenbürgischen Wahlbezirken zu ihren Gunsten umgestaltet werden.” Ugyanezen levélben biztosítja Czernint arról, hogy ezen kezdeményezése, ezen újabb lépése *„das Meiste und Zweckmässig sie ist, was hier gemacht werden kann”*.

Megjegyezzük még, hogy az ugyancsak 1914 szept. 25-én a román főpapokhoz intézett levélhez Tisza a következő pótlást csatolja: „Metianu metropolitához szóló levelemmel egyidejűleg publikáltatni fog, hogy Ő Felsége amnesztiát ad a politikai bűnügyekbe kevert összes románoknak, valamint egy belügyminiszteri rendelet is, amely a magyarországi román színeknek a magyar nemzeti színnel együttes használatát megfogja engedni.” (Eddig ugyanis el volt tiltva, hogy a magyarországi románok az erdélyi román színeket nyilvánosan használhassák. Ugyanez a tilalom állott fenn persze a többi nemzeti-ség tekintetében is történelmi színeik és jelvényeik használatára nézve.)

Ha már most azt a további kérdést vetjük fel, hogy a Tisza által kilátásba helyezett rendelkezésekből mi valósult meg és mi maradt függőben, úgy a következő képet nyerjük.

A magyar kormány még 1914-ben teljesítette a hazai románoknak iskola téren mozgó két kívánságát. Egyrészt ugyanis megengedte, hogy a vallásoktatás az összes iskolákban, tehát a magyar tanítási nyelvű iskolákban is, a tanulók anyanyelvén történjék; másrészt a magyar állami népiskolákban is behozta az írásnak és olvasásnak az anyanyelven való tanítását.¹ Ezenkívül a Belügyminiszter 1914 nov. 7-én körrendeletet bocsátott ki a nyilvános helyeken és alkalmakkor használható jelvények színé-

¹ Vagyis 1914 januárban.

¹ L. a Kultuszminiszternek 1914. évi április 24-én 1797. eln. szám alatt és augusztus 13-án 114,000 szám alatt kelt rendeletét.

nek szabályozása tárgyában, amely rendeletben kijelenti, hogy – tekintettel a nemzetiségeknek a háborúban tanúsított hazafias viselkedésére – a nemzetiségek a történelmi hagyományaik és népszokásaik alapján kialakult nemzetiségi színeiket, amennyiben azok valamely idegen állam jelvényeivel nem azonosak, nyilvános helyeken és alkalmakkor a magyar nemzeti színekkel egyidejűleg akadálytalanul használhatják. A Metianuhoz 1924 szept. 22-én intézett levélben kilátásba helyezett többi engedménynek teljesítése ellenben – Tisza elgondolása szerint – a háború győzelmes befejezése utáni időre maradt volna.

Ezekből az adatokból kivehetjük tehát, hogy Tisza István, ki politikai pályájának kezdetétől fogva a hazai románsággal való jó viszony és békés egyetértés helyreállítását tűzte ki élete egyik nagy céljául, pályájának utolsó részében is abban a meggyőződésben élt, mint a reformkorszak nagy liberális alakjai, hogy a román kérdés és általában a nemzetiségi kérdés az egyéni szabadság, a nemzetiségi különbségre való tekintet nélküli egyéni egyenjogúsítás útján oldható meg; abban a meggyőződésben élt, hogy a hazai románok meg fognak elégedni igen széles körű szabadsággal nyelvük és kultúrájuk használata és fejlesztése terén; hogy anyagi és kulturális haladásuk biztosítása, illetve az általa tervbevett nyelvi és választójogi engedmények fejében hajlandók lesznek a román szélső nacionalisták is „a létező állapot alapjára helyezkedni, programjuk közjogi részét napirendről levenni s a politikai izgatástól tartózkodni”.¹

A háború elején (1914 nov. 12-én) ezt írja egyik román nemzetiségű képviselőnek: „Ez a háború tényleg bebizonyította azt, hogy még a legszélsőbb nacionalista táborban sincsenek irredentisták, hanem hazafias hűséget tanúsítanak azok is, akiket fontos belpolitikai kérdésben teljes ellentét választ el mitőlünk.”² Tiszának ebben a nyilatkozatában olyfokú korai optimizmus és politikai idealizmus nyilvánul a hazai románság megítélésében, mint aminő „földöntúli idealizmus” (Szekfü szavai) tükröződik Deák Ferenc 1868 nov. 14. híres felszólalásában a szerb nemzeti színháznak adandó állami segély ügyében.

Annyi bizonyos – és ezzel búcsút veszünk a nemzetiségi kérdéstől – hogy Tisza István második, háborús miniszterelnöksége alatt a hazai románoknak bizonyos engedményeket tett és helyezett a háború győzelmes befejezésének reményében kilátásba a román nyelvnek iskolai téren, valamint az állami hatóságok előtti használata tekintetében. Így nemzetiségi politikája kétségtelenül szabadelvű irányban mutat elhajlást, annál is inkább, mert egy lépéssel tovább menve, hajlandó volt a választójog oly módosítására, amely nagyobb tért nyit a

¹ Ö. M.: II. k. 292. és 294. sz.

² Ö. M.: II. k. 526. sz.

románok politikai, parlamenti érvényesülésére. De viszont háborús leveleiből kitűnőleg¹ mereven elzárkózott a román nemzetiségi kérdésnek federalisztikus irányú megoldása elől, a leghatározottabban visszautasítva a román túlzó nacionalisták (Maniu, Vajda, Popovici és társaik) federalisztikus jellegű politikai követeléseit. (Erdély autonómiája, román tárcanélküli miniszter a magyar kabinetben stb.)

Elérkeztünk az utolsó kérdéshez: miben mutatkozik Tisza István liberalizmusa a társadalmi és politikai önkormányzat terén?

A XIX. század szélesen hömpölygő individualista-liberális áramlatának Európaszerte egyik leghatalmasabb irodalmi képviselője, br. Eötvös József, Uralkodó Eszméi-ben a jelenkori állam célját az egyéni szabadság biztosításában látván, e cél elérésére szolgáló leghatékonyabb eszközként az államhatalom, az állami mindenhatóság korlátozását hangoztatja és pedig az önkormányzat elvének lehetőleg széleskörű alkalmazása által a helyhatósági és az egyleti élet terén. Az önkormányzat, mint az egyéni s a közszabadság egyik biztosítója, a társadalmi (gazdasági) és politikai liberalizmusnak alapvető tétele.

Gr. Tisza István – mint a fentebbiekben már érintettük - gazdasági és szociálpolitikai téren kezdettől fogva a túltengő állami beavatkozás korlátozását és a szabad társadalmi erőknek önkormányzati alapon való érvényesülését kívánja. - Széchenyivel együtt az a meggyőződés hatja át, hogy a gazdasági fejlődésnek éltető lelke a szabadság. Az a meggyőződés, hogy a rendi berendezkedések kínai falát áttörő gazdasági anarchia helyébe „egy újabb rendnek kell lépnie, de ennek az újabb rendnek, amennyire csak a dolog természete megengedi, a szabadság rendjének kell lennie, ebben az újabb rendben a társadalmi önkormányzatnak kell megnyilvánulnia. A gazdasági erők ne maradjanak rendezetlenek, de ne állami parancsszó rendezze őket, hanem szervezzék magukat a társadalmi, a szabad egyesülés, a szabad önkormányzat alapján”.²

Beszédeiben és írásaiban a munkáskérdéssel foglalkozva, szintén azt a követelményt állítja fel, hogy a munkás érdekében szükséges jóléti intézkedéseket nem állami beavatkozással, állami kényszerrel, hanem lehetőleg szabad társadalmi, önkormányzati alapon kell megvalósítani, maguknak az első-sorban érdekelt munkásoknak erőteljes autonóm egyletei által. Az ilyen angol-mintájú munkásbiztosítás mellett száll síkra a nálunk életbeléptetett német-rendszer helyett már az 1891-iki betegségélyző törvény megalkotásakor és a munkásbiztosítás ügyévei kapcsolatban más alkalommal mondott képviselőházi

¹ Ö. m.: II. k. 294., 501g), 533., III. k. 1180., IV. k. 1490. sz.

² Széchenyiről szóló emlékbeszédéből.

beszédeiben.¹ A Magyar Figyelő 1912. és 1913. évfolyamában megjelent idevonatkozó cikkeiben² feltárja a német bürokratikus jellegű munkásbiztosítási rendszernek a munkásosztály szellemi és erkölcsi színvonalat leszállító következményeit; e helyett azt az angol példát kell követnünk, mely legújabbban szakított ugyan az önkéntes biztosítás alapelveivel, mégis szerencsésen egyezteteti össze a biztosítási kényszerrel életképes önkormányzattal, mert a kényszerbiztosítás végrehajtását egészen a munkások szabad önkormányzati egyesületeinek kezében hagyja meg. „Kövessük e példát, amíg nem késő, amíg mai siralmas munkásbiztosítási törvényhozásunk (1907: XIX. t.-c.) teljesen le nem rombolta az életképes önkormányzatnak oly szép fejlődésnek indult csiráit.” Ilyen értelemben nyilatkozik 1913 jún. 12. második miniszterelnöki programbeszédében is: „Az ipari munkásosztály biztosítási ügye alapján elhibázott irányban indult meg. És bármilyen nehéz is egy ilyen, már életbe lépett elhibázott intézményt gyökeresen reformálni, nem szabad ettől a feladattól visszariadnunk, ha valóban azt akarjuk, hogy a munkásbiztosítási ügy necsak a munkások idevágó érdekeinek hatékony gondozása, de egyúttal a munkásokra nézve az önkormányzatnak a közéletre nevelőiskolája is legyen.”

Tisza István tehát liberális életfelfogásából folyólag az önkormányzat elvének minél erőteljesebb megvalósulására törekszik a gazdasági életben és a szociálpolitika tágas mezején. Hogy egyházi téren is, ez – mint kálvinista embernél – magától értetődik. De nemcsak társadalmi önkormányzatot kíván, hanem politikait is: helyi és nemzeti önkormányzatot.

Ami az előbbit illeti, tudjuk már, hogy Az agrárius kérdésről szóló ifjúkori tanulmányában a hitbizományi intézmény fenntartását részben a helyhatósági önkormányzat, nem „autonómikus formákba bujt bürokratizmus, hanem a valódi önkormányzat” lehetősége érdekében tartja szükségesnek. Mert hiszen ez a valódi önkormányzat csak ott lehetséges, ahol kellő számban vannak oly egyének, akiknek a helyi igazgatás ügyeivel való ingyenes foglalkozást vagyoni állásuk megengedi. Vagyoniilag erős birtokos osztály nélkül nincs életerős önkormányzat.

Abban a meggyőződésben, hogy „a valódi, tartós és bölcs szabadságnak legjobb iskolája az önkormányzat”: Tisza István, habár már 1891 óta megértnek tartotta a vármegyei közigazgatásnak a kinevezési rendszerre alapított reformját, ezzel az oly szükségessé vált reformmal kapcsolatban a hanyatlásnak

¹ L. a fentebb már felsorolt idevágó beszédeken kívül 1905 jan. 8-iki belvárosi programbeszédét; továbbá első és második miniszterelnöki beköszöntőjét.

² A választójog reformja és az ipari munkások. – Kényszerbiztosítás és önkormányzat.

indult vármegyei önkormányzat erősítését kívánta, tehát az ügy intézésre hivatott társas szerveknél a szabad társadalmi elem erős túlsúlyának biztosítását a tisztviselői elemmel szemben és az önkormányzati hatáskör bővítését.

Tisztában van azzal, hogy „az önkormányzat lényege a nemzetnek, a társadalom független tagjainak a közügyek intézésében való részvételében rejlik”.¹ Nagyon szabatosan állapítja meg a 48 előtti hagyományos vármegyei önkormányzat igazgatási lényeges tartalma alapján (ellentétben az 1870 óta osztrák, német és francia befolyás alatt nálunk helytelen irányban módosult felfogással szemben, amelynek irodalmilag Eötvös József volt a legkiválóbb képviselője), hogy a helyi önkormányzat lényege: „nem a tisztviselők választásában, de nem is abban van, hogy az önkormányzati testületek saját ügyeiket maguk intézik, míg az állami ügyek gondozása az állam közegeire megy át. A közigazgatási ügyeknek ez a bifurkációja doktriner dolog, mely a valóságban keresztül nem vihető. De ha megvalósítnók is, kivált a középhatóságoknál, avval az eredménnyel járna, hogy éppen a legfontosabb ügyekre való közvetlen befolyástól fosztaná meg a nemzetet”.² Tehát éppen azokra az ügyekre, melyeket az 1870. évi 42., a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvénycikk nyomán, az 1886. törvényhatósági törvény is „az állami közigazgatás közvetítése” alá sorol, szemben a merőben helyi ügyekre („saját belügyek”-re) szorítkozó önkormányzattal. Tisza István azon az állásponton van, ellentétben a nálunk begyökeresedett fonák felfogással, hogy a választási rendszer eltörlése legkevésbé sem csorbítja az önkormányzatot, hanem ellenkezőleg: a kinevezési rendszer behozatala, a vármegyei közigazgatásnak ú. n. államosítása megfelelő szervezeti és hatásköri reformmal kapcsolatban egyenesen módot nyújt az önkormányzatnak életképesebbé s erőteljesebbé tételére. Az ilyen irányú vármegyei közigazgatási reformot igyekszik tető alá hozni második miniszterelnöksége elején, 1914-ben. Ebben a törekvésében azonban, sajnos, a világháború kitörése akadályozza meg.

A politikai önkormányzat második megjelenési alakja a nemzeti önkormányzat, a parlamenti kormányrendszer. Ennek tudományos és publicisztikai előkészítői voltak hazánkban a múlt század negyvenes éveiben az ú. n. doctinaire-ek vagy centralisták. Ezek a francia liberálisok hatása alatt kívánták a vármegye politikai hatáskörének megszüntetését és a francia-belga mintájú modern képviseleti kormányrendszer behozatalát. Említettük már, hogy ezt a kormányrendszert nálunk az a Kossuth Lajos követeli és valósítja meg rögtönözve 1848

¹ Államosítás és önkormányzat.

² U. o.

tavaszan, aki Eötvös és centralista társainak képviseleti és kormányzati központosítást tervező reformprogramját 1847 júniusában még csak időelőtti theorétikus nézetnek nyilvánította és aki a központosított felelős kormányért még 1848-ban sem volt hajlandó feláldozni a municipális szabadságot.

Kossuth Lajos 1848 április 2. beszédében a municipális szabadság szerelmesének vallja magát. Tisza István politikai szerelme: a parlamenti kormányrendszer. A híres nov. 18. szavazás előtt mondott beszédében a parlamentet „a magyar nemzeti politika egyedüli exponensének, egyedüli kincsének és drágaságának” nevezi. Már politikai pályájának elején, 1889 november 23. képviselőházi beszédében, szólaltatja meg életének egyik állandó vezérmotívumát, midőn a többségi pártnak és a közvéleménynek szent kötelességeként állítja oda a magyar parlamentarizmus védelmét a parlament méltóságának és tekintélyének megrontására irányuló ama rendszeres kísérlet ellen, amellyel az 1889. nagy véderő-vita folyamán találkozunk. Majd 1891 november 15. vízaknai beszámoló beszédében főfontosságú kérdésnek mondja a parlamentarizmus sértetlen megóvását. „Mert ha valahol nagy veszélyeket rejt magában a *parlament tekintélyének* megtámadása, ez éppen nálunk van, mert *nálunk ez egyszerűen a nemzeti lét vagy nemlét kérdése*. Hisz közhelyet mondok jóformán, hogy a magyar nemzet csak mint szabad és parlamentáris nemzet létezhetik. Ami a nemzeti szabadság előfeltételeit támadja meg, magát a magyar nemzet fennállását veszélyezteti, magát a magyar nemzet tekintélyét, erkölcsi súlyát támadja meg”.

Azt a gondolatot, hogy hazánknak legéletbevágóbb érdeke a parlamentarizmus sértetlen fenntartása, mert parlamentáris kormányforma nélkül önálló nemzeti lét lehetetlen, hangoztatja minduntalan politikai pályafutásának minden későbbi szakában is. Ennek az egész valóját átható, mindent lebíró gondolatnak nevében indítja meg kíméletlen harcát a parlamentarizmusért és viszi diadalra kétszeri házszabálysértés árán 1912-ben.

Szekfü Gyula hibáztatja Tisza Istvánban, kit egyébként „a hanyatló kor e legnagyobb magyarjának” mond, hogy az országgyűlés politikai fontosságát túlbecsülve, munkaerejének javarészét a magyar parlamentarizmus bajainak orvoslására pazarolta.

Ez a vád nem alapos. Tisza felfogása a parlamenti kormányrendszer nemzetfenntartó szerepéről nézetem szerint kettős okban leli magyarázatát. Az egyik az, hogy az összeomlás előtt nálunk a parlament volt az egyetlen valóban nemzeti főszerv, mert hiszen a másik állami főszerv nem volt nemzetinek nevezhető: Ausztria császára volt egyben Magyarország királya, habár jogilag elkülönített minőségben. Ezért mondhatta Tisza a tényeknek megfelelően, hogy nálunk a magyar nemzeti poli-

tikának egyedüli exponense a parlament. A másik ok, amely miatt oly rendkívül fontosságot tulajdonított a parlamentáris kormányrendszernek és a parlament zavartalan működésének, az volt, hogy a múlt tanulságaiból és saját tapasztalataiból is tudhatta, hogy a magyar kormánynak csak addig van súlya és fölénye az osztrák kormánnyal szemben, amíg a parlamenti többség, tehát a nemzet akaratát képviselhetette a közös uralkodó előtt; amíg a nemzet nevében léphetett fel és követelhetette a fejedelemtől az osztrák hivatalnok-minisztérium álláspontjától bizonyos nagyfontosságú kérdésekben gyakran eltérő kívánságai teljesítését, a magyar nemzeti politika céljainak honoralását.

Tisza István törhetlen energiával küzdött a parlamentarizmusért, mert lelkének gyökerénél élt az a gondolat, hogy „nemzeti létünk a parlamenti kormányzattal van egybeforrvá”. Viszont éppen ezért ugyanolyan kérlelhetlen elszántsággal harcolt a választójogi radikalizmus ellen. Hiszen tisztában volt azzal, hogy általános választójog és parlamenti kormányzat szöges ellentétben áll egymással; hogy az általános választójog megsemmisíti a magyar értelmiség vezető politikai állását és szükségszerűen leszállítja a parlament színvonalát. Szóval végveszélybe dönti a parlamenti kormányrendszert, sőt az egységes magyar nemzeti államot. De ezen különleges magyar nemzeti szemponttól eltekintve is, mely Tisza István lelkében a mindennekfelett uralkodó, a liberalizmus politikai programja azért követeli Európaszerte a parlamenti kormányrendszert, mert ennek föelőnye abban áll, hogy erőszak és polgárháború nélkül teszi lehetővé, hogy a kormányzás a nemzeti közvéleménynek, a választók többségének megfelelő módon történjék és hogy a kormányváltozás simán, az állami élet megrázkódtatása nélkül, vér és vas nélkül menjen végbe.

A parlamenti kormányrendszer egészséges működése feltételezi az olyan pártok létét, amelyek főleg csak a kivitel módozataira, a haladás mértékére különböznek és ennél fogva bármely pillanatban felválthatják egymást a kormányon az állami élet gyökeres felforgatása nélkül. Tehát ú. n. politikai pártokat kíván; míg az egyoldalú gazdasági, felekezeti, nemzeti-ségi vagy osztályérdekeket szolgáló pártok a parlamenti kormányrendszer alapkövetelményével homlokegyenest ellenkeznek.

Ez az oka annak, hogy miért fordult Tisza István mindenkor ezen egyoldalú érdekpártok ellen; miért tartotta oly veszedelmesnek a német földről hozzánk is átplántált ú. n. agrárius törekvések elterjedését, „melyek a mezőgazdasági érdekek védelmének jelszava alatt harcba akarják vinni gazdaközönségünket a társadalom többi osztályai és a szabadelvű haladás ellen”.¹

¹ Magyar agrárpolitika.

Éleselméjű bírálatot gyakorol Az agrárius kérdésről szóló ifjúkori értekezésében a Stein-Marx-féle áldatlan osztályharc-elméletéről, mely „avval egyértelmű, hogy szabad államformák csak osztályuralomra s a gyöngébb osztályok kizsákmányolására vezetnek s hogy ez utóbbiak csak a fejedelem erős kezétől várhatnak igazságot és oltalmat”. Kifejti, hogy szabad államformához hazafiság, kötelességérzet és az szükséges, hogy mindenki a közérdek álláspontjára helyezkedjék, midőn valamely politikai cselekményt teljesít. „Hol egyének és osztályok saját érdekeik kielégítését a többi osztályok rovására kívánják az államtól, hol a politikai pártok az osztályérdekek alapján csoportosulnak s küzdelmeik célját... ez érdekek egyoldalú érvényreemelése képezi, ott állani fog Stein elmélete, de ott ...meghúzták a politikai szabadság felett a halálharangot”.¹

Éppúgy elítéli a néppárti mozgalmat, mely – miként az agrarizmus – szintén nem a közérdek álláspontján áll politikai célkitűzésében, hanem csupán egyoldalú felekezeti érdeket szolgál, tekintet nélkül az egészre; tekintet nélkül a felekezeti, a társadalmi békére; tekintet nélkül arra, hogy az oly annyira szükséges nemzeti egység megbontására vezethet.

Tisza István a liberalizmus szellemében jár el, midőn egész közéleti pályáján, mint képviselő, mint miniszterelnök, mint egyházi tisztviselő, minden kínálkozó alkalommal az érdekek harmóniáját, a különböző, egymással látszólag kiegyenlíthetlen ellentétben álló gazdasági, nemzetiségi és felekezeti különérdekek szolidaritását hirdeti és munkálja.

Az ő közéleti működéséből a magyar állam nagy céljait szolgáló nemzeti egyetértés, a társadalmi béke magasztos szimfóniája csendül ki.

Tisza István liberalizmusát a legfontosabb vonatkozásokban vizsgálván, hármas végkövetkeztetésre jutunk.

Tisza István liberalizmusa nemzeti irányú, mert mint minden valódi liberalizmus az egyetemes nemzeti érdek szolgálatában áll.

Keresztyén jellegű, mert a liberalizmus lényegében semmi egyéb, mint a keresztyén erkölcs tan gyakorlati alkalmazása társadalmi és politikai téren.

A reformkorszakbeli liberális ellenzék legnemesebb hagyományainak folytatása.

Szociális érzése pedig liberális, tehát keresztyén életfelfogásának szükségképpen alkotó része.

Ezeknek megállapítása ma különösen időszerű. Hiszen a liberalizmus szóba manapság hamis színeket kevernek, a

¹ Az agrárius kérdésről.

liberalizmust a legképtelenebb vádakkal illetik, legalább is úgy, mint 48 előtt a fejedelmi abszolutizmust. Viszont a másik oldalon a liberalizmus hamis cégére alatt többé-kevésbbé gyűlölködő tekintélyrombolást árulnak, tehát olyan mérgezett portékát, mely épp oly távol esik a liberalizmus jól értelmezett fogalmától, mint Tisza István nemes magyar liberalizmusától.

Irodalom

Andrássy Gyula gróf: Széchenyi politikája. (Széchenyi eszmévilága. L, 1912.)

Angyal Dávid: Gróf Tisza István emlékezete. (Bp. Szemle 1920. évi 526-528. sz.)

Concha Győző: A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 1885.

U. ő.: Politika. I. 1895.

U. ő.: Bárány Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika. 1908.

U. ő.: Dékányi megnyitó beszéde (1901 szept. 15.).

U. ő.: Eötvös és Montalembert barátsága. 1918.

Deák Ferenc: Beszédei. 2. kiadás. 1903.

Eötvös József báró: összes Munkái. IX-X. k. (Politikai beszédek), XI. k. (Reform), XIII-XV. k. (A XIX. század uralkodó eszméi), XVI. k. (A nemzetiségi kérdés).

Felmer Frigyes: Smith Ádám mint közgazda (Bp. Szemle 1928. évi 608. sz.)

Ferenczi Zoltán: Bárány Eötvös József. 1903.

U. ő.: Deák élete, 1904.

Jellinek Georg: Allgemeine Staatslehre. 2. kiad. 1905.

Kölcsey Ferenc: Minden Munkái. 3. kiad., VI. k. 1886.

Kun József: Nép, nemzet, nemzetiség. 1908.

U. ő.: Bárány Eötvös József és a francia liberálisok. 1912.

A Magyar Nemzet Története. IX. k., 1897.

Mises Ludwig: Liberalismus. 1927.

Östör József: Tisza István saját szavaiban. 1927.

Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. 1923.

Szász Károly: Tisza István. 1920.

Szekfü Gyula: Három nemzedék. 1920.

U. ő.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1926.

Széchenyi István gróf: Munkái. II. sorozat. I-II. k., 1904-05*

Tisza István gróf: Összes Munkái. I-IV. k., 1923-1927.

Wlassics Gyula báró: Deák Ferenc. 1923.

Windelband: Geschichte der Philosophie. 4. kiad. 1907.

TISZA ISTVÁN ÉS A REFORMÁTUS EGYHÁZ

ÍRTA: SZENTPETERI KUN BÉLA

ZÉP AZT LÁTNI, mikor ilyen gyűlésre seregeinek. A kálvinista kanonokok, ahogy szokták nevezni a világi urakat, akik a papok többivel közösen gyakorolják az egyházigazgatás és egyházi bírászkodás tiszteit. Urak, hivataluknál, születésüknél, vagy érdemüknél fogva.

De bármily magas az a hivatal, az a születés, az az érdem, mellyel a világban kitűnnek, sohasem utasítják vissza azt a megtsiszteltetést, melyben húsz-huszonöt parasztközség őket részesíti azáltal, hogy megválasztja világi tanácsbírónak vagy éppen főkurátornak.”¹

Bizony szép az.

A magyarországi református egyházban a második Carolina Resolutio után (1734) tartott bodrogkeresztúri konvent óta a világi elem egészen sajátos módon vesz részt az egyházi ügyek intézésében.

Máshol a zsinat-presbiteri egyházkormányzat, melyet a magyarországi református egyház is magáénak mond,² abból áll, hogy a pásztoroknak és az egyházi fegyelem fenntartásában velük együtt munkálkodásra kiválasztott néhány vénnek (presbiter) gyűlései, magasabb fokon meg az ezen gyűlésekből küldött képviselők testületei intézik az egyház ügyeit. Csakhogy Kálvin ama külországbeli követőinél egyrészt az egyháztagoknak, akik közül a kormányzó véneket kiszemelni kell, a műveltsége általában elég kedvező volt, másrészt amaz egyházak kormányzótestületeinek vagy nem kellett az állami kormányzat ellenséges indulatával küzdeni, vagy nagyon is bele kellett törődni abba, hogy az egyház pro tempore alávetett helyzetben van;³ így ott a pásztorok és presbiterek gyülekezetei a kegyes-

¹ Baksay Sándor: Pusztai találkozás. VI. fejt.

² A magyarországi református egyház egyházi törvényei. I. t.-c. 2. §.

³ Skóciában a presbiteriánus egyház összeforrt a nemzeti léttel; Franciaországban ellenben, vagy a reformált Angliában a hugenotta vagy a puritán örülhetett, ha észre nem veszik.

ség és erkölcsi szigor munkájánál maradhattak, az egyház politikai biztonságának gondjával nem voltak megterhelve.

Nálunk nagy különbséget okozott a rendi tagozódás. Sok olyan református egyházközség volt Magyarországon, amely teljes egészében politikai jogok nélküli jobbágyságból állott. Viszont a politikai jogokkal bírók között is sokan voltak a két evangélikus¹ egyháznak hívei; az erdélyi fejedelemség területén túlsúlyban voltak; de a királyságban is a felvidéken meg a tiszamenti és dunántúli alföldön a köznemesség nagyrésze tartozott a közös sorsba kapcsolt két evangélikus egyházhoz. Az előbbi körülmény azt hozta magával, hogy az egyházközségek közül sok nem volt alkalmas arra, hogy az egyháznak magasabb fokon kormányzásában a maga tagjaival részt vehessen. Mert a jobbágyság közül tett presbiterek – ámbár vagy másfél évszázadon át egyáltalán nem is voltak nálunk ilyenek –, ha a magyar fajban általában tapasztalható szellemi erő birtokában a maguk otthoni gyülekezeti dolgait érett ésszel, sőt bölcsen el tudták is intézni, arra, hogy az ellenőrzést és irányítást teljesítő kormányzat magasabb feladatait ellássák, elhanyagolt és lenézett voltuknál fogva képesek sem igen lehettek. Különösen alkalmatlanná váltak szolgálai állapotuk miatt, melyben a földesúr tilalma esetén kötelességeik teljesíthetése közben kézzelfogható akadályokkal is találkozhattak.² Másrészt az állami törvényhozásban és a helyhatósági kormányzatban egyaránt komoly számottevő reformált rendek nem nyugodtak bele egyházuknak és tagjainak elnyomásába vagy háttérbeszorításába, hanem jogaik megvédelmezésére, biztosítására és kiterjesztésére a tőlük telhetőt megtenni, vagyis az egyház szolgálatára módot találni igyekeztek.

Innen van az, hogy a jellegzetesen református zsinat-presbiteri egyházkormányzat Magyarországon a reformátusoknál sem talált jó talajt és a magyar jogalkotó képesség formált a két evangélikus egyház számára olyan sajátos, a magyar viszonyoknak megfelelő egyházkormányzati rendszert, mely ugyan a zsinat-presbiterivel azonos alapgondolaton épül, de az itteni rendi alkotmányba beilleszkedve, alkalmas az egyház jogainak az államhatalom ellenséges indulatú kezelőivel szemben megvédelmezésére.

A különbség lényege az, hogy a magyarországi két evangélikus egyházban a magasabbfokú egyházkormányzatot nem, vagy legalább nem kizáróan a gyülekezeteket kormányzó testületeknek saját kebelükből küldött tagjai teljesítik, hanem a magasabb kormányzati alakulatok (egyházmegyéék vagy espe-

¹ Régi törvényeink így foglalják össze a helvét hitvallást követő reformátusokat és az ágostai hitvallásúakat.

² Érdekes világot vet erre Medgyesi Pál Dialógus politico-ecclesiasticus c. műve. Bártfa, 1650. 196. 1.

rességek és egyházkerületek) kormányzó hatásáiba közvetlenül is állítanak e magasabb feladatok végzésére alkalmasnak ítélt főtisztviselőket. Itt tehát megtörténhetik, ami amott lehetetlen volna, hogy a felsőbb egyházkormányzat körében nyomatékos, sőt esetleg irányító szerepet töltsön be olyan egyén, mint egyházmegyei vagy egyházkerületi kurátor vagy asszesz-szor, aki egyetlen gyülekezet közvetlen igazgatásának sem részese. Nagyon nyilvánvaló a gondolatmenet: a jobbágyok vagy más egyszerű emberek lássák el a maguk gyülekezetének ügyeit s az ezen munkában részvétellel ne terheljék az esetleg más közfeladatokkal nagyon igénybevett előkelőket; viszont a fontos őrhelyekre, az egyház és a vallás szabadságának megvédésére állítsák oda a nagytekintélyű és esetleg nagyhatalmú főembereket.

Természetesen ennek a magyaros rendszernek amint van előnye, éppen úgy van, vagy legalább nagyon lehet hátránya is. Mert megtörténhetik, hogy a főgondviselők kiszemelésénél éppen csak az előkelőséget és külső világi befolyást tartják szem előtt és így vezető helyre kerülhet olyan is, akit sem belső lelki élményei, sem az egyházi élet közvetlen megismerése nem képesített a ráruházott feladat ellátására.

Azért megbecsülhetetlen érték a magyar református egyházban az olyan ember, akit a legfőbb kormányzatban való részvételre úgy a külső tekintély, hatalom és függetlenség, mint a belső vallásos élet mélysége s az egyház élete minden nyilvánulásának teljes ismerete tesz alkalmassá.

Tisza István ilyen volt.

I.

„Nem máról holnapra termett: alakján ezer esztendő dolgozott.”¹

A vallás és az egyház szolgálatára is századokkal előbb indították útnak.

Az ősei talán a szent István udvarában buzgólkodtak a keresztyén vallás terjesztése és a keresztyén egyház megszilárdítása körül. Lehet, hogy maguk is osztoztak olykor a Kupáék és Vattáék kétségeiben, de azért hívek voltak és a nagy felfordulásban is hívek maradtak az egyházhoz, mert a magyarság, a nemzet fennmaradása és boldogulása feltételének ismerték fel az egyházhoz való ragaszkodást.

A reformáció után – s ez már nem csak talán, hanem bizonyos – a félezer esztendő alatt már szívük szerint megszeretett Jézus Krisztus szavában a maguk anyanyelvén akartak

¹ Ravasz László Tisza István. Protestáns Szemle. 1918. évf. 239. 1.

gyönyörködni s elfogadták az új tanítást, mert úgy érezték, hogy az Úr iránti hűségüket a kemény magyarságukkal így tudják jól összeegyeztetni.

A harminckettős ősfán¹ – tehát körülbelül a XVIII. század kezdetéig – előforduló elei úgyszólván kivétel nélkül protestánsok s majdnem mind reformátusok. Biharmegye déli részein a XIX. század eleje óta a Tiszák kezében van a református egyházi kormányzat. A Tisza-ösökön kívül különösen két család tűnik nyomatékosan szembe itt: a gróf Degenfeld, amelyből édesanyja s a gróf Teleki, amelyből atyjának, valamint mindkét nagyatyjának és az atyai nagyanyjának anyja származott.

A gróf Degenfeld-Schomberg család Schomberg-ágon fejedelmi eredetű és több uralkodó családdal is rokonságban álló német származású főúri család, amely mindjárt kezdetben csatlakozott a reformációhoz s a mellett sok hányatáson átmenve és sok országban szolgálva változatlanul hű maradt. Magyar gróffá csak a Tisza István nagyatyjának atya, Degenfeld Miksa lett, aki gróf Teleki Ádám leányát vette feleségül. De ezen az úton az ő ága annyira magyarrá lett, hogy már a fiát, Imrét, Tisza István nagy atyját, a tiszántúli református egyházkerület későbbi főgondnokát, halálra ítélték 1849 után. Úgy ez a magyarrá lett ág, mint a németnek megmaradt gróf Degenfeld-család nemcsak érzelmeiben, de cselekedeteivel is sokszoros bizonyágát adta erősen protestáns voltának s számos buzgó munkást adott az egyháznak.

A Telekiek évszázadok óta vannak összeforrvá a magyar református egyház történetével. Köztük e tekintetben épp az a legnevezetesebb ág, amelyből a Tisza István atyjának és apai nagyatyjának elei valók.² Ez az ág a nagy kancellár Sándor nevű fiától származik, aki a református egyház történetében azzal tette emlékezetessé a nevét, hogy a leégett nagyenyedi kollégium újjáépítésére a királytól kieszközölt engedelem mellett az angol hittestvérektől adományokat gyűjtött; meg azzal, hogy eladta háztartási ezüstjeit s azok árát a külföldön tanuló magyar református diákok felsegítésére fordította. Ennek egyik fia volt az a Sámuel udvari kancellár, aki a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárát alapította. Másik fiától való unokája, József koronaőr és egyházkerületi főgondnok, nagyon kimagasló egyéniség volt a magyar református egyházi életben. Az 1791-ben tartott első országos zsinat elnökévé őt választották, ami köztisztületben álló voltát annál inkább mutatja, mert vita tárgya volt, vajjon lehet-e az elnöklést világi egyénre bízni s mert ő a zsinat első ülésén, tehát a választáskor s még azután is

¹ Dr. Vargha Zoltán: Gróf Tisza István ősfája. Az 1923. évi Tisza-Évkönyvben.

² Nagy Iván: Magyarország családai. XI. k. 78. s. k. 1.

pár nap nem is volt jelen.¹ A nagytekintélyű zsinati elnök József nevű fiától való unokája volt Tisza Lajosné gróf Teleki Juliánná, a Tisza István nagyanyja.

Egy nagyjelentőségű történelmi feladat betöltőjétől leszámazás bizonyára már magában is alkalmas serkentené ugyanazon irányú munka végzésére. A koronaőr Teleki József nemcsak maga volt a református egyháznak a maga idejében legfőbb embere, hanem az ő maradékai, vagy ezekkel családi kapcsolatban levők közül kerül ki a XIX. század eleje óta a magyar református egyháznak legtöbb világi főtisztviselője. Egyik fia, László, a dunamelleki, ennek fiai közül József erdélyi gubernátor és a Magyar Tudományos Akadémia elnöke az erdélyi, Sámuel a dunamelleki, az utóbbinak fia Gyula a dunántúli, míg Lászlónak leányági unokája, gróf Degenfeld József, a tiszántúli egyházkerület főgondnoka volt. A zsinat-elnök Teleki József leányági utódai közül is lett a református egyháznak több vezérfőfia; két leányunokájának férje, illetőleg a fiai viseltek magas egyházi tisztséget: Borbála férje gróf Ráday Gedeon, a dunamelleki egyházkerület főgondnoka volt; Juliánnának férje, Tisza Lajos, a nagyszalontai² egyházmegyében a gondnoki tiszteletet töltötte be atyjának, Tisza Lászlónak, a gróf Teleki Kata férjének, halála után; s mind a három fia egyházkerületi főgondnok volt, Kálmán a dunántúli, Lajos, a szegedi gróf, a dunamelleki, László pedig, a Tisza István ipa, az erdélyi egyházkerületben.

Hát ha nem lett volna ismert a régebbi elődök példája, volt elég útmutatás a közvetlen családi körben. Az apai nagyapa az otthon vidékének egyházi ügyeit intézte s halála után hivatalát az apa vette át; az anyai nagyapa a magyar reformátusok felét magában foglaló, nagyterületű tiszántúli egyházkerület magasztalt főgondnoka;³ ugyané méltóságot tölti

¹ Ki is mondták, hogy: az ilyen nemzeti zsinatokon a kormányzókhoz mind az egyházi, mind a külső renden levő ekklésia tagjainak egyenlő jussok van s „az egyházi rend jussainak minden megsértése nélkül” választottak világi elnököt, akinek helyettesül a nagybátyját, öregebb báró Ráday Gedeont tették. A zsinat jegyzőkönyve közölve van Révész Figyelmezője 1874. évi folyamában.

² Nagyszalontai és nem bihari, mint ahogy többen – így Vargha Zoltán id. tanulmányában – írják. A nagy Biharmegye négy református egyházmegye közt oszlik meg. Északon az érmelléki, azután a debreceni és a bihari, délen a nagyszalontai egyházmegyéhez tartoznak községei. Ez utóbbi egyházmegyének, mely részben Aradmegyére is terjed, volt gondnoka Tisza László, Lajos, Kálmán és István.

³ A reformátusok 1881-iki debreceni zsinatán, amikor a tagok mindegyikéről szóló tréfás, részben enyhén gúnyos verseket tartalmazó könyvatos emlékkönyvet készítettek (Zsinati ponyva), ebben gróf

Degenfeld Imréről ezt írták:

Degenfeld nem beszél. Minek is? Helyette

Ékesen szónokol alkotása, tette.

Kérded: ki Degenfeld? Nézz szét e kúrián, (a kollégiumban, ahol

E négyszög palota ma s századok múltán a zsinat ülésezett)

Megmondja, milyen az igazi kurátor,

Aki sólni restell, hanem tenni bátor.

majd be 1867 óta másik egyházkerületben az apa is, és van idő, amikor az öt magyar református egyházkerület közül egyszerre háromban főgondnok a három Tisza-testvér. A noblesse oblige szabályát, amelyet, mint a közérdekű munkára kényszerítőt említ egyik ifjúkori levelében,¹ Tisza István az egyházi téren fokozott mértékben látta maga előtt.

Tisza Istvánra nézve elkerülhetetlen volt az, hogy a magyar református egyházat valamely előkelőbb tisztség viselésével szolgálja. Csupán arról lehetett szó, hogy ez a szolgálat milyen mértékű lesz és mekkora odaadással teljesítetik. Mert látunk nem egy világi előkelőséget, aki az egyháztól felkínált tisztséget visszautasítani ugyan illetlenségnek véli, de azt, hogy a vele járó feladatokat pontosan teljesítse, egyéb elfoglaltsága mellett tőle nem várhatóan gondolja.

*

A noblesse oblige kényszerítése nélkül is el lett volna jegyezve az egyházi életnek.

Amilyen tűzkatlant hordott a szívében ez az olykor ijjesztően hidegnek látszó ember, olyan rendkívüli hevülettel, szinte rajongással szerette az apját, akiről, mikor árván maradt egyházmegyei gondnoki székét mint egyhangúlag megválasztott utód elfoglalta, székfoglaló beszédében elragadóan szép, szinte eszményi képet rajzolt.² Tisza Kálmánnak hatalmas közéleti szerepe pedig a református egyház szabadságának védelmével kezdődött. Az elnyomatás idején, 1855 július havában, alig huszonötéstudós korában lett egyházmegyei gondnok éppen abban az egyházmegyében, amelynek esperese, Balogh Péter nagyszalontai, majd debreceni lelkipásztor, ugyanazon évben vette át, mint legidősb esperes, helyettes szuperintendens az abszolút kormányzattól rendszeren betölteni nem engedett püspöki hivatal vezetését és vált így hivatalos vezérévé az egyház szabadságáért folytatott küzdelemnek. Természetes, hogy az öreg püspökhelyettes nagytehetségű fiatal földijének véleményét és tanácsát sűrűn meghallgatta és így Tisza Kálmánnak közvetetten már akkor is nagy befolyása volt a tiszántúli egyházkerület ügyeinek legfelső irányítására, amikor még nem volt veje az egyházkerület főgondnokának. Mivel pedig ez az irányítás, különösen a pátens elleni ellentállásban nemcsak sikeres, de nemzeti szempontból is jelentős és az ország egész közvéleménye előtt rokonszenves volt, ennek nem hivatalos, de közismerten valóságos szervezői a nagy fiatalok, Révész Imre és Tisza Kálmán, nemcsak tisztelt, de a szó teljes értelmében népszerű emberekké lettek. Ebből a nagy és országos nép-

¹ Géresi Kálmánhoz. Berlinből, 1878 febr. 1-én.

² A nagyszalontai egyházmegye 1902 szept. 4-iki jkve.

szerűségből később meglehetősen sokat elvitt a politika, de a nagyszalontai egyházmegyében, amelynek majd egy félszázadig volt gondnoka, éppúgy a dunántúli egyházkerületben, ahol negyedféltizeden át viselte a főgondnoki méltóságot, valamint az egész magyar református egyházban, melynek ügyeit, mint az Egyetemes Konvent elnöke, élete utolsó tíz évében ritka odaadással intézte,¹ minden időben különösen megbecsült vezéregyéniség maradt.² Tisza Istvánra, apjának sok rajongója közt leghívebb csodálójára, nem maradhatott hatástalanul sem az a tény, hogy atyjának magasra emelkedése a református egyházi közéletből indult, sem az a rendkívüli buzgóság, mellyel atyja az egyházi ügyekkel élete minden szakában foglalkozott.³

Éppígy nagy hatással kellett lenni ifjú lelke törekvéseinek irányára édesanyja mély vallásosságának. Tisza István nem lírai természetű s amint szerelméről, úgy az édesanyja iránti szeretetéről sem beszél a világ előtt. De bőven van adatunk arról, hogy Tisza Kálmánné előkelő lelke milyen imponáló hatású volt egész környezetére, – bizonyára annál inkább a fiára, aki testi s lelki tulajdonainak egy részét is tőle örökölte.⁴ Talán a vallásszabadságért harcoló hőselődöktől, talán a lelkipásztor-östől átszállott örökség⁵, talán a finom női lélek magasabb régiókba vágyakozása adja magyarázatát e buzgó vallásosságának, mely külső megnyilvánulásra is törekedett. Ha a kegyelmes asszony lenn volt Geszten, a fehérre meszelt kis falusi templomnak a szószékkel szemben levő padosrai mindig megteltek; a kastélyból mindenkinek menni kellett a templomba; „nem volt becsülete” a kegyelmes asszony előtt annak, aki az istentiszteletről komoly ok nélkül elmaradt.⁶

De a fiatal Tisza István szívében a református vallás és egyház iránti ragaszkodás és benső érdeklődés kifejelesztésére alkalmas volt az is, hogy a benyomások felvételére legfogéko-

¹ Egy ideig, mint a legidősebb főgondnok, az agg báró Vay Miklós helyettese, majd ennek halála után az egyházi törvény rendelkezése szerint.

² A gróf Degenfeld Imre halála után, 1883-ban, a tiszántúli egyházkerület főgondnokságára jelölték Tisza Kálmánt, ki már ekkor a dunántúli kerület főgondnoka volt, de Vályi Jánossal szemben kisebbségben maradt. Ennek is országos pártpolitikai háttere volt.

³ Mindezekről igen szépen emlékszik meg Tisza István egyházmegyei gondnoki székfoglalójában.

⁴ Vargha Zoltán i. m. azt írja, hogy gróf Tisza Lajos véleménye szerint ez a kevés skóttal kevert német vér volt legnagyobb hatással bátyjára.

⁵ Anyjának nagy atyja evangélikus lelkipásztor volt.

⁶ Szabó István geszti református lelkipásztor úr és a Tisza-családnál működött nevelők szóbeli közlése. A buzgó templomozásról megemlékezik a szintén nevelőként működött Schmidt Henrik is Tisza István boldog éve címmű kedves füzetében.

nyabb éveiben Géresi Kálmán volt a nevelője, aki a gimnázium hat osztályát végeztette vele magánúton s akinek keze nyoma egyéb vonatkozásokban is mutatkozik e nagyszerű ember ki-formálásában. Géresi a legbecsesebb magyar tehetségek közül való volt; nem tagadta meg a keleti fajt, de bámulatos emlékező tehetsége és világos értelme folytán gazdag tudással rendelkezett s a kissé nehézkes, olykor zordonnak, olykor unottnak mutakozó külső alatt olyan szerencsés keveréke volt a lelki derűnek és erkölcsi szigorúságnak, a bohémságba hajló kedélynek és a jellemszilárdságnak, a mindent megértő nemes humornak és a maga nézeteihez törhetetlen ragaszkodásnak, a józan felvilágosodottságnak és a mély vallásosság-nak, hogy a nagytehetségű gyermek eszéhez és szívéhez a kulcsot megtalálni s oda eszméit és önmagát örökre bezárni neki nem volt nehéz munka.

Géresi Kálmán, falujellegű városka lelkipásztorának fia,, oly vidéken nőtt, ahol a reformátusság a magyarsággal egyet jelent, ahol tehát egyiket a másikért is sokszorosan megbecsülni tanulják; majd maga is theologus volt előbb Debrecenben,, hol nagybátyja, az előbb szintén lelkipásztori hivatalt viselt tudós Lugossy professzor irányította fejlődését, azután Pesten, ahol a protestáns szellem újjászületése akkor rakta fészékét , a pesti református gimnáziumban teljesített tanári szolgálatból ment Gesztre nevelőnek. Különösen hazánk, az egyház és a nemzeti irodalom történetében alapos tudása kevésbbé fogékony tanítvány lelkében is felcsigázta volna az érdeklődést a hányatott múltú magyar protestantizmus sorsa és nemzeti jelentősége iránt.

*

Azután jött a debreceni kollégium.

Az az év, amelyben Tisza István a kollégiumnak nyilvános tanulója lett, két vonatkozásban is az újjászületés eszten-deje a kollégiumra nézve. Itt ugyanis az autonómia jogán sokáig fenntartották a régi oktatási rendszert, amely szerint a gimnázium hat osztályból állott, azután a tanuló aláírta az iskolai törvényeket – szubskribált – és immár a nagy „diákok” közé számítva végezte a bölcsészeti tanfolyamot, ahol ugyan a főgimnáziumok hetedik és nyolcadik osztályával nagyjából azonos tananyagot tanult, de már nem az alsó klassziszokban követett tanulmányi renddel. Éppen 1873-ban határozta el a kollégium főhatósága, a tiszántúli egyházkerület közgyűlése,, hogy a kollégiumban életbelépteti a főgimnáziumi rendszert, amivel az addigi bölcsészeti tanfolyam a gimnázium hetedik és nyolcadik osztályává lett. De mivel az egyházkerület sem a tanterv, sem a tanrendszer tekintetében részletes szabályokat nem alkotott, az új korszak első évében a hatását még

jóval később is érezhető régi rendszernek nagyon sok maradványa állott fenn. Így elsősorban az, ami egyébként egy negyedszázad múlva is megvolt, hogy a hetedik és nyolcadik osztályos gimnazisták, a tréfásan úgynevezett „bagoly” meg „vércse”-diákok, a felső tanuló ifjúsághoz számítottak s azok egyesületi életében, mozgalmaiban résztvettek.

Ugyancsak 1873-ban más nagy változás is történt a kollégiummal. Az egyemeletes, U-alakú régi épületet, mely a Nagytemplom irányában húzódó impozáns és építészeti szempontból is figyelmet érdemlő főépület háta mögött szerénykedett, 1869-ben lebontották és a főépülethez háromszárnyú kétemeletes épületet emeltek, úgyhogy ezáltal a kollégiumi épület zárt négyszög-alakúvá lett. Ezt az új épületet is éppen ebben az évben adták át rendeltetésének.¹ Így Tisza István a háromszáz évesnél régibb ősi főiskolában százados tradíciók közt, de az akkori viszonyok szerint modern új épületben és modernné tett tanulmányi rend mellett kezdte nyilvános tanulói életét.

Bármennyire megnőtt is azonban az új építkezés folytán a kollégium, szinte megfoghatatlan, hogyan fért el benne annyi tanuló, amennyi belejárt. Volt ott elemi iskola hat osztállyal, teljes gimnázium, négy-öt párhuzamos szakasszal, bölcsészeti, theologiai és jogi főiskola, tanítóképzőintézet külön gyakorlóiskolával s egy időn át még négyosztályos reáliskola is. A gimnáziumnak különösen a felsőbb osztályai azért voltak nagyon népesek, mert nemcsak Debrecenben nem volt más teljes középiskola, hanem a tiszántúli reformátusok különben elég nagyszámú gimnáziumai, mint eredetileg a debreceni kollégium partikulái, nagyobbára négy és hatosztályos gimnáziumok voltak és így a kollégium ötödik osztályába a debreceni piaristáktól, meg egy féltucat vidéki gimnáziumból, hetedik osztályába egy másik féltucattól jöttek a tanulók. Pedig az épületnek nem is minden része szolgált tanítás céljára, mert nagy és kisdíákoknak egész serege bent is lakott a kollégiumi új épület emeleti részein levő úgynevezett „cétus”-okban, melyekben hét-nyolc, néha tíz-tizenkét ifjú lakott együtt spártai egyszerűségben. Tisza István persze nem lakott benn, – ez csak szegény ifjak számára való jótétemény volt, – neki a nagyatya házában² volt lakása, de a maga sorsához mértén szintén igen egyszerű életmóddal: „Kosztot az idevaló házmester ad.”³ így lehetett aztán gyorsan összeismerkedni

¹ A debreceni református főgimnázium 1894-95. évi értesítőjében Géresi Kálmán, Dóczi Imre, Varga Bálint cikkei a kollégium történetéről.

² A Piac- és Széchenyi-utca sarkán levő ház, amelyben a főrendiház 1849-ben ülésezett.

³ Géresi Kálmánhoz Debrecenből 1873 nov. 2-án írt levele.

és „a fertályokat” jól tölteni a fiúkkal, akiknek bizony legnagyobb része igen egyszerű sorsból való volt.¹

Ha azt a sok tanulót, aki a kollégium különböző intézeteiben szerezte az ismereteket, egyszerre felállították volna a kollégium udvarán, ugyan megtelt volna a hatalmas nagy négyszög. Lettek volna vagy kétezerén. De ennek csak mintegy negyedrésze igazi diák, – a többi csak „prepa”, vagy „göde”, ami az elemiiskolások neve, vagy a hat alsó osztályba járó kisgimnázista, akit, kivált ha „dárdás”, azaz bentlakos szegénytanuló, „öcsém”-nek sajnál a nagy diák, még ha az idősebb is nála, míg az viszont őt „úr”-nak tiszteli. A nagy diákok így is tekintélyesnek maradó számát az is szaporította, hogy az elemi osztályokat mindig egy-két éven át bentmaradt végzett theologusok tanították és a gimnáziumban is alkalmaztak² minden évben a végzett theologusok közül segédtanárokat, valamint a kollégiumi igazgatás nagy részét is a végzett diákok közül kikerült szenior és esküdtfelügyelők teljesítették. A végzett diákok egyrésze tehát, néha tizenöt-húsz is, bennmaradt a kollégiumban vagy ilyen szolgálattételre, vagy egyszerűen „heverő” diáknak, aki egy-két tantárgy önkéntes újból hallgatására vállalkozott addig, míg valami elhelyezkedést talál. Ezek a gyakran teljesen meglett,³ nagyszakállú-bajuszú emberek is csakúgy résztvettek a diák-élet minden megnyilatkozásában, mint a valóságos tanulók, a hetedik gimnáziumi osztálytól felfelé.

Ennek a teljesen heterogén és mégis csodálatosan egységes szellemű diáktestületnek, az egykor „venerabilis coetus” néven tisztelt diák-céhnek lett tagjává a kollégiumba belépésekor a tizenkettedik életévét csak nemrég betöltött „Tisza úr”, amely cím nem a családja előkelőségéért, még kevésbbé a vagyonáért illette meg, hanem őt is éppen úgy, mint akármelyik szegény diákot, akit még tavaly, hatodik osztályos korában mindenki tegezett: egyszerűen azon tény alapján, hogy immár „bagolydiák”.

A tanítás és tanulás eredményessége tekintetében bizonyára sok kívánnivalót hagyott ez az iskola még megújult alakjában is. Mert voltak ugyan jeles tanárai,⁴ de a túlzásfoltyságon

¹ Ugyanott.

² Néha még a felső osztályokban is tanítottak ilyen pályavégzett theologusok. Tisza Istvánnak is hetedik osztályos korában Patai Pál volt szenior tanította a magyar irodalmat.

³ Huszonöt-huszonhat esztendő ember a diákok közt nem volt ritkaság. Szabolcska például 29 éves volt szenior korában.

⁴ Azt az osztályt, amelyikbe Tisza István járt, latin s görög nyelvre Lengyel Zsigmond, németre és bölcselőre Osterlamm Ernő, történelemre Nagy Elek, mennyiségtanra Tóth József, élettan, földtan és vegytanra dr. Török József tanította, úgy a VII., mint a VIII. osztályban; a magyar irodalmat a VII-ikben Patai Pál, a VIII-ikban már Géresi Kál-

nem tudtak segíteni s bizony Tisza István is tanárjának csak „századrésznyi gondja” volt.¹ Ami a tanulásbeli előmenetelt illeti, a nyert kitűnő osztályjegy komoly kiérdemlése az iskolai cenzúráknál sokkal inkább azon alapult, hogy „otthon a leckét mindig felmondta Nagyúrnak”.² Ámbár hiszen ebből a nagy tumultusból mindig emelkedtek ki fényes elmék, nagy tudósok, olyan szegény gyermekek közül, akikre bizony a jó Istenen kívül senki sem vigyázott s akiknek sokszor élelme sem volt egyéb, mint a kollégiumtól két naponként kapott kétfontnyi, s brugónak nevezett kenyér.

Ez a nagy diák-sokaság nagyon csekély kivétellel református volt. A gimnáziumban akadt ugyan néhány zsidó, és kivált az ötödik osztálytól felfelé egy kevés római katolikus is, öt-hat görög keleti oláh is jött az őket illető alapítványi helyekre; ámde az osztályokban naponta négyszer s többnyire sorjában mondott imádkozások rendén a zsidó fiú „szent Fiadért az Úr Jézus Krisztusért” könyörgött a mennyei jó Atyához és éppen olyan buzgón énekelte a Jövel Szent Lélek Uristen-t, mint a római katolikus azt, hogy: Ezt pecsétli az étel, együtt a pohárvétel. A néhány másvallású tanuló hűségesen eljárta maga külön vallásórájára, ahonnan senki sem tartotta vissza, de még szívesebben eljárta a református vallásórára is, ahol a többiekkel együtt lehetett. Vallási egyenetlenkedésnek Debrecenben abban az időben híre sem volt; a különböző vallásfelekezetek papjai testvéri csókkal köszöntötték egymást s a gyermekek a nagyok nyomán indultak. De ott, a kollégium diáktársadalmában oly nyomasztóan nagy volt a reformátusok többsége, hogy gyermeki fővel az egész világot nagyon kevés kivétellel színmagyarnak és reformátusnak lehetett elképzelni.

Hát ha megállott a tizenkét esztendő Tisza István „úr” a debreceni kollégium udvarán s míg a nála jóval idősebb diáktársai komoly vitáiban vagy vidám tréfálkozásában gyönyörködve végig jártatta tekintetét a körülötte nyüzsgő okosarcú kis kálvinista magyarok százain, meg a hatalmas új épületen, melyet az ő nagyapjának erélye foglalt „várnégyszög”-be, elgondolta, hogy mennyi dicső név viselőjének útja indult el erről a kopárságában is hihetetlenül termékeny udvarról, bizonyára tágulni érezte kebelét: mily kedves és drága sereg, ezért érdemes dolgozni; mily nagyszerű alkotás, ezért kötelesség dolgozni. A megújult, de mégis ősi falak között teli tudóval

mán tanította s a VIII-ikban fizikát tanított Nagy Pál; a vallástant a VII-ikben Széll György, akkor debreceni segédlelkész, most nagybányai egyházmegyei esperes tanította; hogy a VIII-ikban ki, azt az értesítőből nem lehet megállapítani.

¹ A VII. osztályban 83-an, a VIII-ikban 82-en voltak.

² Nagy Ferenc, aki Géresi után nevelője lett. Géresi Kálmánhoz írt levele 1873 nov. 2.

szívta magába a magyar kálvinizmus levegőjét. Az itt töltött napok örökös nyomot hagytak a lelkében s mindvégig „a visszaemlékezés őszinte örömeivel gondolt a debreceni tudományegyetem bölcsőjét képező ősi református kollégium évszázados nagyértékű hagyományaira”.¹

Hogy „Nagyúr”, azaz Nagy Ferenc, aki Géresi Kálmán után a Tisza István tanulmányainak irányítója lett, s aki a legbensőbb bizalmát és szeretetét bírta,² érzett és tanítványában ébresztett-e nagyobb érdeklődést a vallás, az egyház és-intézményei iránt, arra nincs semmi adatom. De inkább valószínűnek látszik, hogy nem.

Az bizonyos, hogy Tisza, ki egyetemi évei alatt úgy itthon, mint külföldön, nagy szorgalommal végezte tanulmányait, az egyházjog iránt semmi érdeklődést sem tanúsított. Berlinben beiratkozott ugyan erre a tárgyra is, de csak azért, „mert hallgatását ki kell mutatnom, hogy otthon doktorátust tehessek”, ám ezekre az órákra egyáltalán nem járt el,³ holott a berlini egyházjog-professzor, a nagy Hinschius, már személyénél és óriási tekintélyénél fogva is érdekelhette volna. Vizsgára sem nagyon tanulta éppen ezt a tárgyat, legalább arról panaszkodik, hogy doktori szigorlatán ez ment legjobban, amire alig készült.⁴

Lehet, hogy a Sturm und Drang azon korszaka, melyre a róla szóló feljegyzések egyikében célzás történik,⁵ éppen erre az időre esett. De az sem lehetetlen, hogy a politikai események iránt különösen fogékony s az apját rendkívül szerető fiatal Tiszát ezidőtt, a balközép és a kormányzópárt közt végbement fúzió után, apjának, az addig istenített ellenzéki vezérnek irányában kivált éppen az alföldi magyar reformátusság s ennek egyházi vezetői körében tapasztalt hangos gyűlölködés keserítette el.⁶

Mindazáltal a református egyház, vagy legalább is a protestantizmus iránti kapcsolatát illetően az egyetemi évek sem voltak jelentéktelenek. Berlin és Heidelberg egyetemei, amelyeken ő tanult, erősen protestáns hagyományúak, közelebbről Heidel-

¹ A debreceni m. kir. Tudományegyetem rektorához Budapest., 1915 szeptember 17. kelettel írt levele.

² Nagy Ferenc éltetőfogyatáig a Tisza-család szolgálatában maradt, később mint uradalmi számtartó.

³ Géresi Kálmánhoz Berlinből 1877 dec. 12-én írt levele.

⁴ Tóth Istvánhoz Budapestről 1880 március 18-án írt levele. „Mutatja ez is, mennyire szerencsejáték és Schwindel az egész vizsga.”

⁵ Rózsavölgyi László: Háborús naplójegyzetek. 1923-iki Tisza-Évkönyv. 133. 1.

⁶ Az a belső szövetség, mely a debreceni theológus diák szemében látszik a kálvinizmus és a szélbalogizmus közt, talán csak nem tart sokáig – írja Géresi Kálmánhoz Heidelbergből, 1880 január 8-án.

bergnek, a református egyház történetében nagy szerepe van.¹ De általában a hatalmas német-evangélikus egyház ereje és nemzetnevelő munkája a társadalom és közélet minden komoly jelensége iránt Tisza Istvánhoz hasonló módon érdeklődő fiatal ember figyelmét és tiszteletét minden bizonnyal magára vonja. Aztán Géresi Kálmán, a kedves és nagy befolyású volt tanító is nyilván emlékezetébe hozza a református vallás és egyház iránti érdeklődésének szükségességét. Csakis egy ilyen figyelmeztetésre adott felelet lehet az a pár sor, amelyet e tárgyban Heidelbergből 1880 január 8-án, tehát nem egészen húsz éves korában ír, s amely, ha tán kissé fiatalos energiával is, de világosan összefoglalja e kérdésről későbbben is lényegben ugyanígy vallott nézetét.

„A kálvinizmus – írja – s főleg a magyar kálvinizmus helyzete* sorsa, nagyon érdekel engem is, miután ahhoz (ha nem is a *helvetica confessio* minden dogmájához) gondolkozás után meggyőződésből ragaszkodom, missziójában, jövőjében hiszek, dacára a nálunk is szépen virulásnak indult szenteskedő, hipokrita kálomista jezsuitáknak; a XIX. században ezek a vallás ellenségei, ezek idegenítik el attól éppen a művelt elemet.”

„Missziójában, jövőjében hiszek.” Mit jelent ez a magát a köz szolgálatára kötelezettnek érző fiatal embernél, ha nem ezt: a magyar kálvinizmusért munkába állani kész vagyok, mert ez a munka a közre áldásos és nem kárba vesztett fáradság.

II.

Az egyházi közpályán működése nagyon korán kezdődik. Az 1881/2-i debreceni zsinat egyházi törvényének megalkotása után, bárha ezt semmiféle törvényes rendelkezés nem kívánta, a magasabb egyházi tisztségek viselői mind letették hivatalukat és új választásnak vetették alá magukat. Ez a választás pedig nem valami egyszerű dolog, mert a református egyház alkotmánya szerint a magasabb tisztségeket az érdekelt egyházközségek a presbiterek gyűlésében hozott határozatban adott szavazataikkal töltik be. Így az egyházmegyei tisztségekre negyven-hatvan, az egyházkerületiekre kétszázötven-háromszáz vagy még több egyházközségben szavaznak s mind-egyik egyházközségben van hat-tíz, néhol húsz-harminc, itt-ott száz-százhusz embernek beleszólása abba, hogy a szavazat kire essék. Egy kicsit komplikált választás ez és az eredményt nagyon nehéz előre kombinálni.

A nagyszalontai egyházmegyében is általános tisztújítást tartottak s ennek rendén, mint az 1883 március 29-i egyházmegyei közgyűlésen megállapították, a világi aljegyzőség azon

¹ Olevianus Gáspár és Ursinus Zakariás a magyar reformátusoknál is szimbolikus könyvnek elismert Heidelbergi káté szerzői a heidelbergi egyetem professzorai voltak.

három tisztség közé tartozott, melyre általános többség alakult ki és aljegyző Tisza István lett.¹ Ugyanekkor hat világi tanácsbírói tisztségre is elrendelték a szavazást, ám az ugyanazon év november 20-án tartott közgyűlés elé adott jelentés szerint az első szavazásnál csak négyen kapták meg a kívánt általános többséget, míg két állásra a viszonylag legtöbb szavazatot nyert hat egyént, köztük Tisza Istvánt, új szavazásra bocsátották; minthogy ekkor újra csak egy jelölt kapott általános többséget, a közgyűlés csak öt állást nyilvánított betöltöttnek, míg a hatodikra megint szavazást rendelt el a legtöbb szavazatot nyert két jelölt között.² Ennek a harmadik szavazásnak az eredménye lett aztán az 1884 március 27-i közgyűlés elé tett jelentés szerint, hogy a beadott 40 szavazatból 24-et Tisza István nyervén, megválasztott tanácsbírónak jelentetett ki.³ Minthogy azonban az eredmény kihirdetésénél nem volt jelen, mert külföldön tartózkodott, a tanácsbírói esküt csak az 1885 március 6-i közgyűlésen tette le s ugyanekkor aljegyzői tisztségéről lemondott.⁴

Ennek a választásnak a története két okból érdekes. Egyikért azért, mert Tisza nemcsak a többszörös szavazás tartama alatt, de az eredmény elérésekor, sőt az eskü letételekor sem volt még 24 éves. Igaz ugyan, hogy az egyházi törvényekben nincs olyan rendelkezés, mely a tanácsbírói tiszttelviseléséhez a teljeskorúságot kívánná, de mivel az alsófokú kormányzótestületnek, a presbitériumnak sem lehet tagja az, aki nem önjogú, a legis ratio azt látszik magával hozni, hogy a presbitérium határozatainak felülbírálásában résztvevő és kivált bírói ügyekben a felebbviteli bíróság tagjaként eljáró tanácsbírónak is önjogúnak kell lenni. Valószínű, hogy azokon a helyeken, ahol nem rá szavaztak, éppen a túl-fiatal volta ellen volt észrevétel. De azért mikor nem egészen huszonhárom éves korában megválasztott tanácsbírónak nyilvánították, ez ellen senki sem tett kifogást. Másrészt annak folytán, hogy az esküt csak egy esztendő múlva, majdnem huszonnégy éves korában

¹ A nagyszalontai egyházmegye 1883 márc. 29-iki jegyzőkönyve, 1. sz. A másik két tisztség az esperesé, aki Nagy Dániel és az egyházmegyei gondnoké, aki Tisza Kálmán lett újra és egyhangúlag.

² Ezen közgyűlés jegyzőkönyvének 3. pontja szerint. Első ízben megválasztott tanácsbírák Ertsey Sándor, Tabajdy Károly, Fónagy László és Lovassy Ferenc lettek; a második szavazásnál Benedek László járásbíró nyert általános többséget, ki Tiszának az aljegyzőségben elődje volt, míg a harmadik szavazásra vele együtt dr. Balogh Elek nagyszalontai orvos tüzetett ki, aki 16 szavazatot kapott. - A világi főjegyző Sántha István nagyszalontai ügyvéd volt.

³ A közgyűlés jegyzőkönyvének 4. száma.

⁴ A közgyűlés jegyzőkönyvének 5. száma. Az aljegyzőségben utóda Borbély László lett. - Ugyancsak 1885-ben lett - s majd negyedszázadig volt - az egyházmegye esperese Széll Kálmán nagyszalontai lelkész, az Arany János veje, Tisza Kálmán és István bizalmas jó embere.

tette le, maga úgy intézte a dolgot, hogy teljeskorúságának elérte előtt nem igen végzett bírói funkciót.

Másik érdekességét a választásnak meg adja, hogy olyan nehezen ment: háromszoros szavazással. Ez nem a népszerűtlenség melletti bizonyág, hiszen a másik tisztségre nagy örömmel választották meg. Hanem bizonyága annak, hogy az egyházmegyében páratlan népszerűségű és országos vonatkozásban hatalma tetőpontján levő apja nem akarta a választásra jogosultakat a fia megválasztása érdekében befolyásolni, engedte a dolgokat a maguk rendje szerint történni. De még inkább bizonyága annak, hogy az így nyert megtiszteltetést becsesnek tartották. Mert lehet elképzelni a jelöltnek olyan felfogását: ha először nem kellettem, hagyjám; de ha másodszor sem kellettem, most már nekem nem kell az ő bizalmuk. Azonban nyilvánvaló, hogy Tisza István a választásban nem a bizalomnyilvánítás tényét nézte, hanem a Gondviseléstől rendelt munkaalkalom kínákozását, amelyet amint kierőszakolni, úgy visszautasítani sem szabad.

Majd kétevtizeden át viselte a nagyszalontai egyházmegyében a tanácsbírói tiszte, amely minőségében 1898 óta, mint tisztársai között már hivatali korra első, több ízben helyettesítette a betegsége miatt gátolt egyházmegyei gondnokot. Atyja halála után aztán az egyházmegye valamennyi szavazatával¹ egyházmegyei gondnökká választották. E tisztséget az 1902 szeptember 4-én tartott közgyűlésen nagyszabású beszéddel foglalta el s megtartotta akkor is, amikor 1907 áprilisában a dunántúli egyházkerület főgondnokává lett.

Az egyházkerület, tehát eggyel magasabb fokú egyház-kormányzati alakulat életében is hamar szóhoz jutott, természetesen a tiszántúli kerületben, amelyhez az ő egyházmegyéje tartozik. Az egyházmegyéknek ugyanis joguk van az egyházkerület közgyűlésére egyenlő számmal lelkészi és világi képviselőt küldeni s a nagyszalontai egyházmegye már 1885-ben² és onnanfogva 1902-ig állandóan Tisza Istvánt küldte világi képviselőjéül. Egyházkerületi tisztségre először 1902-ben választották, amikor a tiszántúli egyházkerület egyik világi tanácsbírája lett;³ azonban ezt a tisztséget csak pár

¹ Az 1902 szept. 4-iki egyházm. közgy. jkvének 41. száma szerint mind az 57 szavazat beérkezett és mind az 57 Tisza Istvánra esett.

² Elsőízben megválasztásakor a lelkészi részről küldött képviselő Balog Ambrus, később egyházmegyei elnöktársa volt.

³ Az 1902. évi májusi közgyűlés jkvének 10. száma szerint a beadott 745 szavazatból 381 esett rá. Tisza Istvánt tanácsbíróvá az elhunyt Farkas Antal szatmári ügyvéd, kamarai elnök helyére választották, aki viszont az egyházmegyei gondnökká lett György Endrének volt pár éven át utóda. Az egyházkerület világi tanácsbírái akkor rajta kívül a következők voltak: Thaly Kálmán, Simonffy Imre debreceni polgármester, Újfaluşy Béla, Szunyogh Szabolcs, Puky Gyula.

hónapig viselte és egyházmegyei gondnokká választása folytán tanácsbírói tisztról lemondott.¹ A tiszántúli egyházkerület közgyűlésének tehát 1885-től haláláig, 33 éven át volt különböző címen, de állandóan tagja.

Atyjának egy másik tisztségét is ráruházták annak halála után. Ugyancsak még 1902-ben választották a máramaros-szigeti líceum főgondnokává. Ez azonban inkább a régi időkéből átmaradt fővédőség volt, mert az adminisztrációt a gondnok végezte.²

Fiatalon tagja lett az egyetemes konventnek is, pedig ez már igazán „vének tanácsa”. Ide bejutni különösen nagy kitüntetés, mert a konventnek az Egész-Magyarországról az öt püspökön és öt főgondnokon kívül csak 28 tagja volt, 14 a lelkipásztorok, 14 a világiak sorából. A tiszántúli egyházkerület mint legnagyobb, négy-négy tagot küld ugyan a konventre, de a nagy területről összesereglett sok előkelőség közül nem könnyű kiválogatni ezt a négyet. Tisza Istvánt már 1886-ban megválasztották póttagnak.³ Igaz, hogy tíz esztendőnél tovább maradt póttagi sorsban s csak gróf Degenfeld Józsefnek egyházkerületi főgondnokká 1896-ban történt megválasztása után lett ennek a helyén rendes tag,⁴ azonban a rendes tagságot így is olyan fiatalon érte el, amilyen ifjan annak mostani szervezetben fennállása – 1882 – óta a világiak közül⁵ senki sem. A konventen 1907-ig a tiszántúli egyházkerület részéről foglalt helyet, onnantól, mint a dunántúli egyházkerület főgondnoka.

Közben részese lett az egyházi törvényhozásnak is. Az 1891/94-i országos zsinaton, mint a nagyszalontai egyházmegyéből megválasztott világi képviselő vett részt s a zsinatnak egyik korjegyzője,⁶ majd pedig egy ülészakon át egyik világi jegyzője⁷ volt. Ugyanezen zsinaton az egyházi törvény-

¹ Utóda az egyházkerületi tanácsbírószágban Géresi Kálmán lett, kinek halála után, 1921-ben, én jutottam a nagy elődök emlékéért díszes helyre,

² György Endre.

³ Rendes tagok voltak akkor a tiszántúli kerületből gróf Degenfeld József, id. gróf Ráday Gedeon, György Endrai és Ritoók Zsigmond, az utóbbi helyett 1892 óta id. Horthy István.

⁴ Fordult már elő, hogy valaki megérte a konventi póttagságának 25 esztendő fordulóját. Most is van a tiszántúli kerületből egy huszonegy év óta póttagként szereplő világi. Pedig a póttagság rangját is többnyire csak negyvenen felül éri el. Tisza a 10 esztendő póttagsága alatt 8 ízben vett részt az évenként tartani szokott konventi üléseken.

⁵ A lelkési tagok közül is csak egy: Sass Béla egyetemi tanár, aki már 32 éves korában konventi rendes tag volt.

⁶ A másik világi korjegyző rokona és ifjúkori barátja, gróf Teleki József mostani egyházkerületi főgondnok volt.

⁷ Vele együtt a zsinat jegyzői voltak a lelkipásztorok közül Tóth Sámuel, Szilády Áron és Mitrovics Gyula, a világiak közül pedig Véghely Dezső veszprémi alispán és Kolozsvár Sándor egyetemi tanár.

kezési bizottság tagja és előadója s mint ilyen a törvénykezési törvénytervezet tárgyalásánál fontos szerep betöltője. Az 1904-1907-i zsinaton is még mint a tiszántúli egyházkerületnek a nagyszalontai egyházmegyéből választott képviselője jelent meg, de már ezen a zsinaton az adminisztrálásban nem vett részt és szavát is inkább csak elvi jelentőségű kérdésekben hallatta. Az 1917-ben összeült zsinatnak már mint egyházkerületi főgondnok hivatalból volt tagja.

Az egyházkerületi főgondnokságot, a magyar református ember által viselhető legmagasabb egyházi tisztséget 1907-ben érte el. Sokan gondoltak rá a dunántúli kerületi főgondnoki tisztt betöltésénél már az atyja halála után, 1902-ben is, de ekkor a többség Hegedűs Sándor mellett foglalt állást.¹ Hegedűs halála után ellenben mondhatni egyhangúlag fordult felé a bizalom. Egyházkerületi főgondnoki tiszttét 1907 április 30-án tartott közgyűlésben foglalta el.²

Tudni kell azt is, hogy az egyetemes konventen az egyház egészét érdeklő ügyek nagy részének elintézése a tagokból alkotott szakbizottságok útján történik s ezeknek kivált elnökei és előadói nem egyszer igen nagy adminisztratív munkát végeznek. Tisza István egy bizottságnak helyettes elnöke, egy másiknak meg állandó elnöke volt s kivált az utóbbinak ellátásánál világlott ki talán leginkább az egyház iránti szeretete, óriási munkabírása és páratlan ügyismerete. Ez az egyetemes adóalap végrehajtóbizottsága, amelynek vezetését 10 évnél több időn át végezte. Mikor ugyanis a két evangélikus egyház még a Tisza kormány idejében létesült megállapodás alapján, de már Apponyi kultuszministersége alatt 1906-ban effektuálva, megkapta az évenként hárommillió koronás államszolgálatot,³ ennek a segélynek jelentékeny része arra a célra volt kérve és adva, hogy az egyházi adó túlságos terhe enyhíthetessék. A református egyház az ezen célra nyert összegből „egyetemes adóalapot” létesítve, meghatározta azokat a feltételeket, különösen az önmegadóztatásnak azt a mértékét, amelyek mellett ebből az alapból az egyházközségek segélyben részesíthetők. Az egyetemes konvent a segélyosztás teljesítésére rendelte az említett bizottságot, melynek tehát az volt a feladata, hogy minden egyes folyamodó egyházközségnek valódi szükségletét és adóterhének mértékét megállapítva döntsön arról, hogy az adócsökkentési segélynek helye van-e

¹ Hegedűs egyszerre két kerületnek is volt főgondnokjelöltje, de a dunamellékiben kisebbségben maradt Darányi Ignáccal szemben, míg a Dunántúl Tisza István 134 szavazatával szemben Hegedűs 151 szavazatot kapott.

² Ezen választáson 289-ből 265 szavazat Tisza Istvánra esett; míg 24 hat egyén közt oszlott meg.

³ Az 1906. évi 48.848. sz. rendelettel. A teljes 3 millió korona azonban csak 1909-től folyósított.

s ha igen, milyen összegben. A munka azért kívánt nagyon nagy pontosságot és körültekintést, mert a szükséglet jóval nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló összeg. A bizottság egyházkerületenként két-két tagból alakított s elnöke haláláig Tisza István volt.¹

Nem egyedül a reformátusoké és éppen nem a református egyházé a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, a két evangélikus hitfelekezethez tartozóknak közös egyesülete, melyben azonban, már a számaránynál fogva is a reformátusok vannak túlsúlyban s melynek, mint általában a protestáns tudomány- és irodalomnak virágzása a református egyháznak eminens érdeke. Ezért hozzátartozik a Tisza István és a református egyház közötti kapcsolat külső történetéhez az is, hogy a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban munkás tag volt s annak vezetésében tevékeny részt vett. A választmányának már 1898-ban tagja, 1907-ben pedig világi alelnök,² 1915-ben elnök lett.³

*

Hogyan felelt meg Tisza István e nagy tömegben reáruházott feladatoknak?

Sokan azt gondolják ugyanis, hogy aki sokféle megbízást elfogad, egyiket sem veszi komolyan.

Aki Tisza István közéleti működéséről s ennek alapján az egyéniségéről bármily úton s bármily halvány képet szerzett, ezt róla nem teheti fel. Aki pedig végignézi azokat a jegyzőkönyveket, amelyek az ő közreműködésével, részben vezetésével tartott gyűlésekről szólnak, szinte megfoghatatlannak találja, hogy az országos politikai életben is évtizedeken át az első csatasorban álló és sok éven át az ország sorsát kezében tartó férfiú hogyan érhetett rá ennyi munkában résztvenni.

Íme csak egy kis áttekintés:

Egyházmegyei közgyűlés évenként kétszer – az utat nem számítva – legalább egy-egy nap; egyházkerületi gyűlés a Tiszántúl évente kétszer két-két nap; 1907 óta a Dunántúl is ugyanannyi; konventi ülés évente egyszer, vagy kétszer három, négy vagy öt nap; mindegyik körben, tehát négy helyen bírósági tárgyalások évente kétszer-kétszer; azonkívül bizottsági ülések itt is, ott is, amelyek némelyikén lehetetlen részt nem venni; mindenek felett pedig az elnökségi feladatok, amelyeket az egyházmegyén másfélévtizednél tovább, a dunán-

¹ Az 1907 októberi konvent jegyzőkönyvének 10. száma.

² Az elhalt Hegedűs Sándor helyett elnökké választott Zsilinszky Mihály helyére közfelkiáltással.

³ Érdekes, hogy a társaság 1915. évi közgyűlésének jegyzőkönyve csak annyit mond, hogy: a világi elnököket újra megválasztotta a közgyűlés. De, míg addig Zsilinszky mint elnök és ő mint alelnök szerepelt a kimutatásban, innen kezdve megfordítva van kitüntetve. Tudomásom szerint ez így a Zsilinszky kívánságára történt.

túli kerületben is tizenegy éven át látott el s amelyek közt sokszor fordul elő nagyon fontos és egyesek, vagy intézmények anyagi érdekét vagy érzékenységet erősen érintő ügy, amelynek elintézését a másik elnöktárs egymagában megnyugtatóan nem teljesítheti s talán nem is vállalja;¹ ezek közt a kormányzott egyházi testület anyagi ügyeinek vezetése, ami különlegesen kurátori feladat s mindezekhez az esztendők némelyikében még sorozatos zsinati ülések és az esztendők mindegyikében a legkülönbözőbb különleges kérelmek meghallgatása és elintézése. Mindenki láthatja, hogy a református egyházi közéletben vezető helyet elfoglalni nem csekély időt és munkát kíván. Igaz, hogy Tisza István miniszterelnöksége éveiben ezen egyházi gyűlések nagyobb részén nem jelent meg, amit egyébként a háború alatt szinte fizikai akadályok okoztak, azonban gondnoki és főgondnoki feladatainak minden egyéb részét ellátta és pedig „minden kis részletbe elmerüléssel”.²

A tisztségeket, megbízásokat, tagságokat és elnökségeket nem kereste, de a nyert megbízás elől annál kevésbé tért ki, mennél nehezebb volt a feladat. Az egyetemes konvent szakbizottságai részben a tagok önkéntes jelentkezése alapján alakulnak s érdekes, hogy Tisza István, sem rendes konventi taggá lételekor, sem a későbbi ciklusokban, egyik szakbizottság tagjául sem jelentkezett; ellenben ahova megválasztották, ott készséggel dolgozott és mikor az önkéntes jelentkezéssel alakult bizottságok közül talán a legtöbb ügyet előkészítő közjoginak elnöke minisztersége alatt a munkában részt nem vehetett s helyettesítésére őt kérték, azt is vállalta s az elnöki feladatokat négy éven át, 1907-tel kezdve 1910-ig, midőn az elnök a vezetést ismét átvehette, nagy buzgalommal látta el.

Szintily érdekes példája a munka-vállalásnak az, hogy a debreceni kollégium földbirtokának haszonbérbeadása alkalmával a haszonbérleti feltételek megnyugtató megállapíthatása végett kiment a birtokra, azt részletesen megvizsgálta s a gazdálkodásra vonatkozó feltételeket illetően ez alapon részletes javaslatot tett.³ Kivételesen nagyfontosságúnak tartott ügyek tárgyalásánál olyan bizottsági ülésekre is benézett, amelyek-

¹ Érdekes példája az elnöki hatáskörben tett intézkedéseknek a Tisza István összes munkái II. kötetében 141. sz. a. közölt levél, melyben egyházkerületi elnöktársát arra kéri, hogy az iskolákban a tanításnak rendes időben megkezdésével a református egyház menjen elől jó példával; vagy a 754. sz. a., melyben az egyházmegyei elnöktársának tervezett intézkedéséhez nem járul hozzá, mert nagy súlyt helyez arra, hogy a lelkészek maguk tanítsák a vallást.

² Antal Géza a Budapesti Hírlap 1928 szept. 28-iki számában.

³ A tiszántúli egyházkerület 1911. évi 61. AL. sz. közgy. határozatában csak annyi van megörökítve, hogy a gróf Tisza Istvántól újabban tett módosításokkal állapították meg a feltételek. Az előzményeket emlékezetem alapján mondom el.

nek munkájában egyébként nem vett részt. Így a debreceni tudományegyetem szervezetének feltételeit tartalmazó kultuszminiszteri leirat igazgatótanácsi tárgyalásán, bár az igazgatótanácsnak nem volt tagja, megjelent, a terem egyik sarkában helyet foglalva végighallgatta az előterjesztett határozati javaslatot s miután annak az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztését az igazgatótanács kimondotta, az ülésen elnöklő gróf Degenfeld József egyházkerületi főgondnokhoz lépve, meleg örömét nyilvánította a bölcs határozat felett.¹

Hogy ilyen módon más alkalommal is vett részt olyan bizottság ülésén, melynek nem volt tagja, mert a tárgyalt ügyet nagyfontosságúnak tartotta, – arról is vannak komoly adatközlések.

Általában nem elégedett meg azzal, hogy a gyűléseken részvételével forma szerint eleget tegyen kötelességének, hanem a tárgyalásokat mindig élénk figyelemmel kísérte. Ha szükségét látta, a kérdéshez hozzá szólott, sokszor olyan ügynél is, amelynek mások nem igen tulajdonítottak nagyobb fontosságot, míg sokszor a kedélyeket izgalomba hozó vitákat hidegen hallgatta végig. Hozzászólásai olykor szónoklat-számba mentek, olykor rövid pár mondatból álltak, de az egyházi gyűléseken is rendszerint döntő hatásúak voltak.² A bírósági ügyek közt különösen ügyelt a közigazgatási perekre és az olykor bonyolult számításokkal járó, komoly magánjogi kérdéseket is érintő vitákban mindig tiszta ítéletet alkotott.³ Az egyházmegyén onnantól fogva, amint idősebb elnöktárs lett, tehát 1908-tól a dunántúli egyházkerületben pedig elejétől fogva mindig, ha csak megjelenhetett, megnyitó beszédet mondott a közgyűlésen s e beszédeinek nem egyszer országos érdekessége volt. Olyan feladatában pedig, amelynél nem határozathozatal, hanem

¹ Mint az ügy előadója, közvetlenül az elnök mellett ültem ezen az 1913 május 28-án tartott ülésen s így ennek szem- és fültanúja voltam. Az igazgatótanács változatlanul elfogadott határozati javaslata a tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyv 1913. évi 134. sz. a. van.

² Különösen szembeötlő volt állásfoglalásának irányító volta a debreceni kollégium tiszadadai birtokának eladása kérdésében, amikor az igazgatótanács két ízben is, 1906-ban és 1907-ben, javasolta a hozadék csekély volta miatt az eladást s tetszetős tervekkel állt elő a vételár miként felhasználását illetően. Az eladási javaslat tisztán a Tisza ellenzése miatt bukott meg, ami a későbbi időkben váltig hasznosnak bizonyult. Természetesen ez az egyházkerületi jegyzőkönyvből, mely csak a határozatot tartalmazza, nem állapítható meg.

³ Ítéletének világosságát megcsodáltam egy olyan javadalom-megosztási perben, ahol az új lelkész elődje özvegyének a kegyeleti idő alatt káplánja volt, viszont az özvegy a kegyeleti időn túl néhány hónapig a lakásban maradt, de ezalatt az új lelkész éltelemezte. A készpénz, termény és földhaszonélvezetből álló javadalom miként megosztása tekintetében Tisza az előadó javaslatával szemben azonnal olyan részletes javaslatot tett, amelynek igazságos voltát mindenki belátta. Pedig egészen bizonyos, hogy előzetesen nem volt informálva.

ellenőrzés várt rá, igyekezett a legpontosabban megismerni az egész helyzetet. Mikor a máramarosszigeti lyceum főgondnokává lett, beiktatása után részletesen feltárta maga előtt a lyceum anyagi viszonyait, átvizsgálta számadásait és költségvetéseit, megtekintette az igazgatók ügykezelését és úgy a jogakadémián, mint a gimnáziumban minden tanárnak egy-egy tanítási óráján megjelent.¹

A tárgyalás gondos figyelemmel kísérésének legszembeötlőbb bizonyosságát látjuk az 1891-94-iki zsinaton. Ennek tanácskozásait az aggastyán báró Vay Miklós helyett állandóan Tisza Kálmán mint alelnök vezette nagy hozzáértéssel s mindenre kiterjedő figyelemmel; ám még az ily régi közéleti emberre nézve is jelentősen könnyebbé tette az elnöklést és általában a határozatok helyes kialakulását a Tisza István ébersége. Ezen a zsinaton ő volt az a „felvigyázó”, aki mindent tud, mindent észrevesz, mindenre emlékezik. A zsinat összesen 44 ülésén 89-szer szólott² s felszólalásai közt volt nem egy olyan, mely a tárgyalta törvényjavaslaton elvi jelentőségű változtatást idézett elő, vagy akadályozott meg.³ Az 1904-07-iki zsinat tárgyalásaiban már kevésbé élénken vett részt, amit akkor, különösen az első ülőszak idején, 1904 év végén, fennállt országos politikai viszonyok egészen érthetővé tesznek. Az 1917 októberében megnyílt zsinaton, melynek két első ülőszakán ő még részt vett, a jövőre bizonytalansága miatt nem folyt törvényhozó munka. Mindazáltal ez a zsinat éppen Tisza Istvánnal kapcsolatban leginkább emlékezetes a tagok nagy részénél. A második ülőszak utolsó ülése végén ugyanis, 1918 október 5-én, zártkörű bizalmas értekezletre kérte a zsinat tagjait s ezen elmondva, hogy a háborút továbbfolytatnunk nem lehet, arra kérte őket, hogy a közvéleményt igyekezzenek előkészíteni, de megnyugtató is, mert a kormány tisztában van feladatával⁴ s minden lehetőség megvan arra, hogy tisztességes béke és hazánk határainak sértetlensége biztosíttassék.

Sokan ekkor láttuk s hallottuk utoljára Tisza Istvánt. És talán mindenki azzal a lesújtó, de nem kétségbeejtő gondolat-tal távozott az ülésteremből: Nagy gyász szakadt rá, ám veszedelemtől nem kell tartani. Tisza István mondta...

¹ A Debreceni Protestáns Lap 1913 október 4-iki számában közölt tudósítás és személyes tudomásom.

² A zsinat nyomtatott naplójának végén kimutatás van arról, hogy kinek a felszólalása a napló hányadik oldalán található; itt 94 szám van a Tisza neve után; de mivel néhány ízben csak „olvasott” mint zsinati jegyző valamit s mivel viszont előfordul, hogy egy lapon két kisebb felszólalása is foglaltatik, a szövegben közölt szám helyes.

³ így például a bíróságok „időszaki tanácsa” a bizottsági javaslattal szemben előadott különvéleménye alapján került a törvénybe; viszont a Karap Ferencről javasolt semmitűség ellen az ő érvei alapján fordult a többség.

⁴ Tudvalevően az akkori kormánynak ő ellenzéke volt.

Csak éppen ő nem oka, hogy csalódtunk. Hiszen azért volt szükség az ő megölésére, hogy a csalódásunk tökéletes legyen.

Minden bizonnyal azonban nagyon jellemző a Tisza István felfogására, hogy ezt a közlést a református egyház vezető emberei előtt szükségesnek tartotta tenni. Annak a bizonyossága, hogy bízott bennük és a közhangulat irányítására alkalmasoknak vélte őket.

Legfárasztóbb és legnagyobb szívóssággal végzett munkája az egyházi életben mégis az volt, amit az egyetemes adóalap végrehajtóbizottságának elnöki tisztségében teljesített. Minden egyes folyamodó egyházközség anyagi helyzetét és egyéb viszonyait teljesen áttanulmányozta és Magyarország mondhatni valamennyi református egyházközségének szellemi és vagyoni állapotát megismerte, az előadó által elkészített javaslatot sajátkezü jegyzetekkel látta el, többször módosította. Az adatok felülvizsgálásának e száraz és fárasztó munkáját a háborús idők országos gondjai között is teljesítette és csak 1917 elején kérte arra a bizottsági előadót, hogy csupán a legfontosabb ügyekben forduljon hozzá, a többieket pedig intéztesse el az elnökséggel.¹

Míg így a magasabb fórumokon az egyház felsőbb igazgatásának és egyetemes érdekei megóvásának munkáját talán a vezetésre hivatottság tudatában a legjobbaknál tapasztaltabbaknál is nagyobb mértékben vette magára, nem sajnálta a fáradságot az egészen apró egyházi ügyekben részvételtől sem s buzgón foglalkozott az otthonául szolgáló egyházközségek parányi ügyeinek intézésével.

A geszti egyházközségben 1886 január 1-étől, tehát a 24-ik életévét követő új évtől fogva tagja volt s az maradt haláláig. Közben néhány esztendőn át, a család másik birtokán, a szatmármegyei Kocsordon gazdálkodott s míg itt lakott, ugyancsak élénken résztvett az egyházközség adminisztrációjában, mint egyházközségi főgondnok, amely tisztségben 1891 december hó 2-án jelent meg először a kocsordi egyháztanács ülésén.

A református egyházközségek némelyikében ugyanis fenntartják az ügyintéző gondnok mellett az egyházközségi főgondnoki tisztelet és erre a helyi előkelőbbek – olykor ugyan egészen egyszerű kisebb birtokosok – erősen igényt tartanak. Kocsordon fennállt ez a tisztség, melyben Tisza István azzal különbözött egyházközségi főgondnok társai nagy részétől, hogy tisztségét nemcsak megtisztelő címnek tekintette, hanem kivette a részét a munkából, a gyűlésekre rendszeresen eljárta s az iskolákat szorgalmasan látogatta.²

¹ Dr. Benedek Zsolt konventi tanácsos szóbeli közlése.

² Szabó János kocsordi lelkipásztor úr közlése.

A Tiszák ősi fészkeben, Geszten, nem volt szokásban egyházközségi főgondnokot választani s az egyházközségnek a hívek közül választott első tiszttviselője az egyszerű földműves kurátor volt. Tisza István előtt egy alkalommal szöbahozták, hogy szeretnék megválasztani főkurátornak, de kitért azzal, hogy nem kell neki ilyen titulusos állás, jobban szeret ő egyszerűen presbiter lenni.¹

Ügy Geszten, mint Kocsordon az egyháztanács presbiter-tajjai csaknem kivétel nélkül egyszerű földművelő emberek s Tisza István közöttük és velük együtt éppolyan komolysággal töprengett el az egyházközség kicsinyesnek látszó, de a maguk viszonylatában mégis súlyos gondjain, mintha országos ügyeket kellett volna intéznie.² Vállalta, hogy a toronyórák típusát ő válassza ki, hogy az egyház iskola épületének tervrajzát felülvizsgálja, s ráért kedvezőbbre módosítani (1913-ban miniszter elnök korában!). Különösen nagy figyelemmel kísérte az egyház iskoláit. Geszten az évvégi nyilvános vizsgákon, ha csak otthon volt, mindig megjelent feleségével, fiával, sőt vendégeivel együtt; gyakran odaült a vizsgálatot vezető lelkész mellé s maga is kérdéseket intézett a gyermekekhez.³

A személyes szolgálattal való eme példaadás sokkal értéke-sebb az egyházak szempontjából, mint az anyagi áldozat. Az anyagi áldozatok egyébként is mindig relatív értékűek s az áldozatot hozónak vagyoni helyzetéhez mérten esetleg áldozatok-nak alig mondhatók. Ezt nem is említeném, ha akkor, amikor az egyházi adózás kérdésében Tisza István a csökkenő adókulcs mellett foglalt állást, azok, akik nem tudnak az egyéni érdek szempontjain túl emelkedni, meg a politikai okokból elfogultak, nem motiválták volna azzal az állásfoglalását, hogy a maga kasszáját akarja kímélni. Az igazság érdekében meg kell je-gyezni, hogy a Tisza-uradalom úgy a régi, mint az új adózási rend idején nagyobb mértékkel vette ki részét az egyházi köz-terhekből, mint amilyenel arra szorosan kötelezhető lett volna; csak azt nem szerette, hogy mások le akarják rázni a rájuk jogosan nehezedő tehert s ezért súlyt helyezett arra, hogy az egyháztagek tegyék meg, ami tőlük telik. Áldozat-készségének bizonyága, hogy a dunántúli egyházkerület pápai leánynevelő-intézetének létesítésére Tisza István 40,000 koro-nát adott. Geszten teljesen felszerelt óvodával ajándékozta meg a községet, kikötte a református jelleget.

¹ Szabó István esperes, geszti lelképásztor úr közlése.

² Minden jelentősebb ügyben kikértük tanácsát; még harangozót sem fogadtunk a kegyelmes úr tudta nélkül – mondta előttem Szabó István esperes úr.

³ Különösen a számtanból szeretett kérdezgetni s nagy volt az wöme, ha értelmes feleleteket hallott. A kegyelmes asszony pedig jutalomkönyveket, ruhaneműeket és mindenféle ajándékokat osztott ki. Szabó István esperes úr közlése.

III.

Hogyan bírhatta el a munkával különben is agyon halmozott Tisza István az egyház érdekében végzett eme sok munkát? Mi adta az erőt, a kedvet annak végzéséhez?

Egyéni érvényesülés érdeke bizonyára nem. Arra, hogy az egyház szolgálatát az emelkedés lépcsőjéül használja fel, mint ahogyan azt néhol tapasztaljuk, neki nem volt szüksége. A politikai életben való erősödés célja sem. Hiszen, köztudomású, hogy református feleinek nagyrésze, sokan az egyházi életben vele egyetértésben dolgozók közül is, politikában nem haladt vele egy úton, sőt legkíméletlenebb politikai ellenfelei alighanem éppen a hitfelei közül valók voltak. Ő maga a politikai és egyházi kérdéseket lehetőleg egymástól távol tartani igyekezett. Érdekes például, hogy két ízbeni miniszterelnöksége alkalmával az országgyűlésen tartott bemutatkozó beszédeiben a vallásfelekezeti béke nyomatékos hangsúlyozásán kívül az egyházakat illetően alig mond valamit. Pedig nyilvánvaló, hogy egy-két általánosságban tartott szöveg is sokszor alkalmas a hangulat-keltésre.¹

Az egyház munkás szeretetének tápláló talaja mély és öntudatos vallásossága.

Erről bizonyára felesleges bővebben szólnom, hiszen egyéniségének ez a tulajdonsága nagyon is szembeötlő. Beszédeiben, politikaiakban is, leveleiben, sőt tudományos munkáiban,² oly gyakran s oly nagy nyomatékkal hivatkozik az isteni Gondviselés bölcsességére, hatalmára, az azon való megnyugvás szükségességére, oly meggyőző erővel mutat arra, milyen ingatag alapon áll az a dőre ember, aki a földi viszonyainak erejében vagy úgynevezett műveltségében bizakodva, elrúgja a vallás talaját lába alól,³ hogy ez egészen valószínűsíti ama küzdelemteljes, az emberi értelem csődjéhez vezető út megtételét, melynek

¹ 1903-ban a felekezeti tanítók javadalmának rendezését, a katolikus autonómiát s a protestáns egyházak igényeinek az 1848: XX. törvénycikk alapján közmegnyugvásra rendezését említi néhány szóval. Mind olyan kérdések, amelyek akkor már a levegőben voltak s amelyeket bármely miniszterelnöknek szükségképpen említenie kellett volna. Ugyanígy 1913-ban a protestáns felekezetek részére adott állami támogatás fundálásának szükségességét nem lehetett elhallgatni.

² Barras emlékiratai c. dolgozatának (Budapesti Szemle 1897. évf.) végső sorait gyakran idézik és nem is ok nélkül. De mindennél pregnánsabb biznyságnak tartom az összes munkái II. kötetben 305. sz. a. közölt levelet: „Nemsokára szárnyára bocsáthatom (azaz harctérre viszik) a fiamat. Azután legyen, ahogy a jó Isten akarja.” A szentírás az Isten szeretetének a mérhetetlenségét azzal mutatja be: Ügy szerette a világot, hogy tulajdon fiát adta érte. Ezen áldozat lehetőségének vállalásához kell a legnagyobb bizalom Istenben.

³ A dunántúli egyházkerület 1915. őszi közgyűlésén mondott elnöki megnyitó beszédében. Közölve a gyűlés jkvében.

eredménye az a drágán szerzett igazság, hogy az Isten, ember és világ lényegéhez csak az isteni tanítás vezethet el.¹

Csupán arra kívánok emlékeztetni, hogy ez a vallásosság nem valami általános, bár komoly és erős, de lényegében minden pozitív vallástól független hit a világegyetem nagy rendezőjében, hanem a lélek minden részét átitató keresztyénség. Ennek a bizonyossága elsőrenden nem is az, hogy maga Tisza az isteni igazság megismerésének alapjául Jézus tanítását² és e tanítást isteni eredetűnek mondja,³ hanem sokkal inkább az, hogy mikor a legjobban szeretett s legkülönbnek tartott embert magasztalja, a lelki nagyságnak, erkölcsi tisztaságnak és jellemzilárdaságnak forrásául keresztyén hitét jelöli meg.

Hadd foglaljon helyet itt e különben nem kevésbé ismert remek méltatás néhány sora, amelyből hű képét nyerjük a Tisza István keresztyénségének.

„Keresztyén volt..., ki megalázza magát Istene előtt, de erős szövetségben él Istennel s kit Isten irgalmába vetett bizodalma e világ hiúságai, kételyei, kísértései és megpróbáltatásai felé emel.

Keresztyén, ki tisztában van az élet nagy problémáival és Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát s fogadja, mit reá mér a sors.

Nem megszokott öltöny gyanánt vette ő fel vallásunk mezét, nem megszokottságból konvencionális frázisok gyanánt fogadta el annak tanait; a keresztyén felfogás, keresztyén világnézet a maga komoly fenségében egész életét irányító élő valóság volt reá nézve; húsává és vérévé váltak vallásunknak megrázó, de egyúttal nemesítő, felemelő, életadó igazságai.

Ez adja a kulcsot egész egyéniségének megértéséhez... Dicséret és jutalom nem csábította, gyűlölet és erőszak nem riasztotta el, földi hatalom nem tántoríthatta meg őt; saját hatalma nem kápráztatta el, a másé nem téríthette ki lelkiismerete által eléje szabott útjából.

Keresztyén hitéből merítette azt a derült lelki nyugalmat, azt a csüggedést nem ismerő lelki erőt és azt a rettenthetetlen bátorságot, mely soha nem hagyta őt cserben az élet megpróbáltatásai közt.

Keresztyén hite volt soha el nem alvó fáklyája egész életének, abban rejtett alapja annak a keresetlen voltában oly imponáló lelki nagyságnak, melyet annál tisztább fényben látunk ragyogni, mennél közelebből szemlélhetjük őt.”⁴

Tisza István ezeket a szavakat Tisza Kálmánról akarta mondani, de valójában önmagáról mondta. Mert a keresztyén ember eszményképét rajzolta meg olyannak, amilyenek ő elgondolja. Az eszménykép pedig, ha szebben és tisztábban is, de az alkat és vonások tekintetében híven, annak a lelki világát tárja fel, aki az eszményt magának kigondolta.

*

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló, a nagyszalontai egyházmegye 1902. szept. 4-iki jkvében és a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 40. számában.

² Ugyanott.

³ Protestáns hit és felvilágosodás. Protestáns Szemle 1909. évf. 566. lap.

⁴ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

Még sem elég annyit mondani, hogy komolyan keresztyén volt; hozzá kell tenni azt is, hogy protestáns keresztyén. Mert Tisza oly erősen vallja és hirdeti a krisztusi alapon álló, de szabad vizsgálódás alapján kialakult egyéni hit szükségességét, oly erősen ellenez a lelkiismeretre gyakorolható minden erőszak-tételt, hogy ezzel a vallási nézetével más, mint protestáns-egyházban belső, sőt esetleg külső keserves összeütközések nélkül nem maradhatott volna meg.

Kisebb alkalmakon kívül¹ három ízben foglalkozott Tisza ezzel a nagyfontosságú és kényes kérdéssel: az egyházmegyei gondnoki, a kerületi főgondnoki székfoglaló beszédeiben és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1909 november 2-i ülésén Protestáns hit és felvilágosodás címmel tartott előadásában.² Az alapfelfogás mindegyik alkalommal ugyanaz, egyes gondolatoknál még a szavak is megismétlődnek, de természetesen a legbővebb kifejtést az irodalmi társasági előadásban találjuk meg, amely hiszen egészen ennek a kérdésnek volt szentelve.

A gondolatmenet rövidre fogva ez:

Jézus isteni tanítása pozitív, változhatatlan alapja vallásunknak, isteni tekintély, mely előtt elménknak meg kell hajolnia. De csak az isteni tekintély előtt. A reformáció fel-lázadás volt az emberi tekintély, az emberi tanítás uralma ellen. Luther és Kálvin a szabad vizsgálódás jogáért küzdöttek, azt követelték minden emberi tekintéllyel szemben minden keresztyén számára.³ A protestantizmus lényege nem az, hogy az egyházat megszabadította bizonyos visszaélésektől. Nem is az, hogy itt-ott javított, tisztított az egyház dogmatikus tanain. De az, hogy kezébe adta a keresztyén hívőnek a bibliát és azt mondta: terád nézve csak egy tekintély van, az Isten, a Jézus Krisztus tanítása. Minden dogma emberi mű; szükség van rá, mert a pozitív vallásoknak rendszerbe kell szedniök a maguk tanítását. De a dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni és a dogmát mint az emberi gondolkozás és az igazság felé törekvő elme béklyóját odaállítani nem lehet. Így történhetik meg, amit a protestáns – vagy legalább a protestáns felfogás hatását érző – társadalmaknál tapasztalunk, hogy általánossá lesz olyan világnézet, mely a modern tudományosságot és felvilágosodást az igaz mély vallásossággal tudja összeegyeztetni. Míg más társadalmakban azt a kétségbeejtő tünetet látjuk, hogy a felvilágosodás mind vallásellenesebb, mind isten-

¹ így az Eröss Lajos püspök beiktatása alkalmával 1908 november 17-én mondott beszédében, amikor arra kérte a püspököt, hogy használja fel egyéniségét s annak varázsát arra, hogy az igazságot bátran kereső lelkipásztorokat állítson az egyház élére. Gyorsírói feljegyzés alapján közölve a Debreceni Protestáns Lap 1908. évi 51. számában.

² Protestáns Szemle 1909. évf. 561. s. k. 1.

³ Egyházmegyei székfoglaló.

tagadóbb, a vallás pedig görcsösen kapaszkodik bele a közép-kori világnézet avult bástyaiba s azok közé kívánja az emberiség lelki életét beszorítani. Mindenkinek hivatása az, hogy az evangélium alapján a maga meggyőződését megalkossa s mindenkinek, akinek meggyőződése Krisztus tanain alapszik, otthon kell magát éreznie az egyházban. Különösen a lelkipásztornál nem szabad az egyéni hit forrására nyugót vetni. A súlyos feladatot teljesítő lelkipásztornak ne gördítsünk útjába olyan akadályokat, hogy az eléje szabott formalizmus vagy kiölje lelkéből azt az igaz hitet, amely nagy tettek rugója lehet, vagy, ami ennél is borzasztóbb, arra a lélekölő tudatra kárhoztassa, hogy kénytelen hazudni az Isten előtt.¹

Az Irodalmi Társaságban tartott előadás végén hivatkozik a genfi egyház alkotmányára, mely megnyitja kapuit a genfi kanton minden protestánsa előtt, anélkül, hogy valami hitvallást szabna elő, s tanításának alapjává csak a tudomány szabad fényénél tanulmányozott bibliát teszi. A reformátorok is alkottak hitcikkelyeket, de ez az ő tanításukban az, ami mulandó és törekeny, nagyságuk pedig az, hogy tizenöt század tekintélyével szemben merték követni a meggyőződésüket. Ne abban ragaszkodjunk hozzájuk, amiben koruk gyermekei voltak, hanem abban, ami örökéletű.²

Más, és pedig kiválóan ünnepélyes alkalommal, a reformáció kezdetének négy száz esztendő fordulóján rendezett irodalmi társasági díszülésen ismét visszatér az egyéni vallásos meggyőződés kifejlesztésének nagy fontosságára. A sok kísértéssel szemben – mondja – csak az az egyéni hit állja ki a tűzpróbát, amit az igazság becsületes keresésével magunk szereztünk; ami egy darab a mi énünkől, ami megadja azt a minden megpróbáltatással dacolni képes szilárdságot, mely jellemezte a reformátorokat.³

Már a szűkebb körben elmondott gondnoki székfoglaló, annál inkább az egész magyar protestáns közvélemény előtt elhangzott irodalmi társasági előadás széles körben okozott érdeklődést, néhol feltűnést, itt-ott megütközést vagy legalább vitaalkalmat,⁴ s felhasználtatott az egész protestantizmus rová-

¹ Irod. társasági előadás.

² Ugyanott: a Prot. Szemle 1909. évi 569. lapján.

³ Elnöki megnyitó a Prot. irod. Társaság ünnepélyes ülésén, 1917 október 31-én. Közölve a Protestáns Szemle 1917. évi 481-486. lapjain.

⁴ A dogmákra vonatkozó nyilatkozat már az 1902-iki beszéd elmondása után különböző kommentálásra adott alkalmat. Szikszay András a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 40. számának vezércikkében mint a keresztyén szabadelvűség nagy bajnokát üdvözli Tiszát. „Viszont Erőss Lajos, későbbi püspök, a Debreceni Prot. Lap 1902. évi november 8-iki számában védelmébe veszi a dogmákat, melyek koruknak nemcsak gyarlóságát, de bölcsességét is visszatükrözik. (Két beszéd.) Erre válaszolva Tisza ugyanazon lap december 13-iki számában

sara tett megjegyzésekre is.¹ Ám akár helyesnek, akár helytelennek találja valaki Tiszának eme fejtegetéseit, azoknak becses voltát abból a szempontból el kell ismernie, hogy teljesen világos képet adnak a Tisza István felfogásáról a vallássosságot, az egyháznak és a lelkipászoroknak a hittanításra vonatkozó feladatait illetően. E felfogás alapelve ellen protestáns oldalról nem szólhat az sem, aki a következtetések egyik-másik megállapítását túl markánsnak, vagy a magyar viszonyok közé korainak találja. A protestáns egyházak aligha kívánhatnák elveik teljesebb diadalát, mintha minden ember Tisza Istvánhoz hasonló buzgósággal és elmélyedéssel igyekeznék minden emberi tekintélyt félretéve, egyedül a Szentírás alapján Jézus Krisztuson át keresni az Istennel való szövetséget.

*

Az egyház tekintélyétől is független, csupán a Jézus isteni tanítására alapított egyéni hit szabad érvényesülése és a formulázott dogmák erőszakolásának mellőzése végett mozgatta meg a református egyház vezetőinek kedélyhullámain az úrvacsorai kérdések felett indított vitával.

A magyar református egyház, melynek különböző egyházkerületeiben, sőt olykor ugyanazon egyházkerület egyes részeiben is lehet látni különbségeket az istentisztelet rendje tekintetében, egységes liturgia megállapítását határozta el. Az egyetemes konvent liturgiái bizottsága² elkészítette a munkálatot, amely egyebek közt az úrvacsoraosztás szertartását is részletesen rendezi. Majd e munkálatot a püspökök értekezlete vette vizsgálat alá s egyebek közt az úrvacsorai szertartásnál sarkalatos változtatást javasolt.³ Míg ugyanis a bizottsági munkálat a szentséggel élni kívánók elé három olyan, egyes helyeken előbb is használatban volt, kérdés tételét vette fel, amelyek közül a

megmondja, hogy mit jelent a dogmákhoz mereven ragaszkodást követelő orthodoxia elleni állásfoglalása. (Egy kis felvilágosítás.)

¹ Tomcsányi Lajos S. J. A katolikusok némely sérelmeinek orvoslása, Budapest, 1920 című füzetében 41.1. ezeket írja: „A szomorúvéget ért Tisza Istvánnak a Prot. Irod. Társaságban bőven kifejtett meggyőződése szerint józanészű protestáns ember nem hisz többé a feltámadásban, nem hisz a Krisztus istenségében”; majd: „Tisza István is, aki jól ismerte hitfeleit, a Prot. Irod. Társaságban nyíltan kimondotta, hogy a szerencsétlen református lelkipászorok között léteznek olyanok, akik arra a lélekölő tudatra vannak kárhóztatva, hogy kénytelenek hazudni az Úr Isten színe előtt.” Az előbbihez hasonlólt sem mondott Tisza István, az utóbbit pedig mint szomorú lehetőséget minden papra vonatkozással olyan kapcsolatban mondta, ahogyan az a szövegben közölve van.

² Előadója Ravasz László volt. A munkálat közölve van az. egyetemes konvent 1911 áprilisi jkvében a 107. sz. határozathoz, csatlakozó K) alatti mellékletként.

³ Az egyetemes konvent 1915. évi májusi jkvében a 140. sz. határozathoz csatlakozó 14. sz. melléklet.

két első az emberi bűnösségben és a Jézus Krisztus által nyert kegyelemben vetett hitre vonatkozik, a harmadik pedig a megtérésre irányuló fogadalomtételre hív fel, addig a püspökök értekezlete helyett a tiszántúli kerületben általában szokásos kérdések mellett foglalt állást, melyek az eredendő bűnre, a megváltásra és a feltámadásra vonatkozó hittani tételeket tartalmazzák. A további tárgyalás rendén a liturgiái bizottság elfogadta a három szigorúan formulázott hittani kérdést és negyediknek fűzte hozzá a fogadalomtételre vonatkozót.¹ így került a javaslat az ellentétek kiegyenlítésével a konvent plénuma elé 1916 május 23-án.

A konventi ülésen azonban a püspökök és a liturgiái bizottság most már egyetértő javaslatával szemben felállt Tisza István és a hit tisztaságáért, őszinteségeért, a legszebb vallásos cselekménynek kényszerű képmutatástól mentesen maradhatásáért aggódó lélek belső viharzásával kérte a konventet a hittani kérdések mellőzésére. Ne állítsanak senkit az elé az alternatíva elé, hogy vagy „hiszem és vallom” szavakkal felel olyan kérdésekre, amelyekre lelke mélyén tagadó vagy kételkedő választ ad, vagy ha magát másnak, mint ami, mutatni nem akarja, fossa meg magát a szent közösségtől, az Úr Jézus Krisztussal egyesülés felemelő érzésétől.²

Hittant érintő kérdésben szavazással dönteni nagyon nehéz még olyan testületben is, mely egyenest ily kérdések feletti határozásra van hivatva. A reformátusok egyetemes konventje pedig nem is törvényhozó, hanem csak a „magyarországi református egyházat egyetemesen érdeklő ügyeket intéző”³ testület. A munkálatnak egyéb részeit elfogadván, ezt az egy részletet tehát újabb tárgyalásra visszaadták a bizottságnak, melyet ezen ügy tárgyalásához kiegészítettek az öt egyházkerületi főgondnokkal.⁴

A konventen kívüli körökben inkább izgatottan tárgyalták a nagy esetet, hogy, ami századok óta nem történt, hitbeli kérdést világi urak fognak eldönteni.⁵ Magán a konventen el-

¹ Az 1916 májusi konvent jkvében 38. sz. a.

² Azt, hogy a kérdésekre igenlő választ ő maga nem tudna adni, Tisza István nem mondta. De mivel itt csakugyan szó volt a feltámadás kérdéséről, talán ezt a vitát zavarta össze Tomcsányi az irodalmi társasági felolvasással. Azonban: olvassuk el a huszártemetésen mondott imádságát (közölve lentebb a szövegben), ahol boldog *feltámadásért* imádkozik; Tisza, ki oly borzasztónak találja, ha valaki hazudni kénytelen Isten előtt, imádkozhatott volna-e így, ha nem hisz a feltámadásban?

³ A magyarországi református egyház törvényei. I. t.-c. 69. §.

⁴ 1916 májusi konvent jkve 38. sz.

⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban a konventi ülésről adott tudósítás. Ami azért tévedés, mert nem arról volt szó, hogy az egyháznak mi legyen a tanítása, hanem csupán arról, hogy ennek a tanításnak a nyilvános helyeslését megkívánják-e a szertartásban részesülőktől.

simultak a hullámok és a püspökök-javasolta kérdések az Ágendába felvételtek.¹ Ám a Tisza István meggyőződése krisztálytisztaságának s az igazság után még a hit világában is olt-hatatlan vágyakozásának fényes bizonyosága ez a vita, amelyben a visszautasítás gazdag skálájával, egészen a hozzánemértés vádjáig, találhatta volna magát szemben, és szavát mégis fel-emelte.

*

Ahhoz egyébként, hogy bármily kényes és a vallási étellel vagy szolgálattal bármily belső kapcsolatban álló kérdéshez hozzászóljon, ismét egy jelentős protestáns elv adta a jogosultság öntudatát: az egyetemes papság elve. Ezt Tisza István éppen oly élesen állította maga és mások elé irányadó szabályul, mint akár a vizsgálódás szabadságát.

Én abban a felfogásban nőtem fel – mondja egyik beszédében, –² csontosodtam meg és nem is fogom soha levetközni, hogy az egyetemes papság nem pusztá frázis, hogy a mi egyházunk jóléte függ attól, hogy a világi elem is a lelkeszi kar törekvéseinek, munkálkodásának valóban részese legyen.

Mi egyetemes papságnak valljuk magunkat – mondja máskor –³ s lelkeszeink részére nem ismerünk el előjogokat. Ez helyesen van így, de csak akkor, ha részt kívánunk venni a papi tiszt munkájából és kötelességeiből is. Fel kell ráznunk lethargiájából a protestáns világi elemet, nem azért, hogy a felekezeti türelmetlenség szekerébe fogjuk, de hogy anyagi és szellemi erejét gyümölcsöztessük a lelki gondozás, valláserkölcsi nevelés, a lelket adó, lelket kereső és lelket építő jótékony nagy munkájában.

Tehát az ő szemében az egyetemes papság nem csupán egyenlő képesség az Isten színe előtt megállásra, hanem egyenlő jog és egyenlő kötelesség a lekipászorok és a világiak között. Ez megint természetes következése annak, hogy az ő gondolata szerint – s ez még erősebben protestáns színezetűvé teszi felfogását – a papi hivatás igaz lényege a nép javára való közérdekű fáradozás,⁴ amiben tehát a világi elemnek bőven van módja versenyezni a papsággal.

Ezért figyelte aggodalommal a lelkeszegyesületi mozgalmat, amiben a lelkeszi karnak a világi elemtől elzárkózását látta.⁵ Egyháza nagyra értékelt és még az államtól nyerhető

¹ Agenda, a magyar református egyház liturgiás könyve. Szerkesztette: dr. Ravasz László. Budapest, 1927. 54. l.

² Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület 1907 szept. 29-iki közgyűlésén. Közölve a jegyzőkönyvben.

³ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

⁴ Összes munkái II. kötet 464. sz. levél Nóvák és Papp Antal püspökökhöz.

⁵ 1907 szeptemberi egyházkerületi elnöki megnyitó. Ugyanott a lelkeszegyesület elleni bizalmatlanságának másik okát is említi: Az intézmények alkotmányos szervein kívül álló egyesületek szervezését ritka kivétellel nyugtalanabb és szenvedélyesebb elemek ragadják kezeikbe.

anyagi előnyökkel szemben is féltett autonómiájának erőforrását igen helyesen abban látta, hogy az egyház tagjai valamennyien anyagi áldozattal és munkával részt vesznek az egyház életműködésében.¹ Nem alap nélkül tartott tehát attól, hogy mennél szélesebb körben igényeltetik az egyházi ügyekben rendelkezés egyedül a lelkészek részére, annál kisebb lesz a világiaknak az egyház iránti általános érdeklődése, ami nélkül pedig komoly autonómia el sem képzelhető.

Ómaga az egyetemes papság ilyen módon felfogásának minden következtetését levonta a maga számára. A lelkipásztori gondozás nagy munkájából, amit a hivatalosok legelső feladatának tartott, igyekezett kivenni részét úgy otthon² Geszten, mint a harctéren. Különösen odakint a fedezékben végzett rendkívüli munkát; az ezredéhez tartozó huszároknak mindenféle ügyeikben támogatója, segítője, igazi lelkipásztora volt.

Ismeretes, hogy egy alkalommal egyházi szertartást is végzett. A Stermina csúcsán, 1917 szeptember 23-án vasárnap két elesett huszártisztet temetett el, szívből fakadó buzgó imádságot mondva a holttestek felett. Magát e tényt sokan, az elmondott imádságot ellenben kevesen ismerik. A Tisza István vallásos egyéniségének megismeréséhez kiváló adalék ez az imádság.

Így szólt:³

Hatalmas Isten, élet és halál szabados Ura!

Derékban tört ifjú tölgyek mellől keresünk Tégedet. Erőtől duzzadt vitéz bajtársaink sírjánál, akiket életük delén separt el a halál pusztító szele. Hozzád emeljük imára lelkünket, Uram, Hozzád, aki küzdelemre, megpróbáltatásra, veszélyre hívsz el egyeseket és nemzeteket, Hozzád, aki egyedül vezethesz át bennünket a reánk zúdult gonosz szenvedélyek viharzó tengerén.

Harcban állunk, Uram, de nem gyűlölség, nagyravágyás, hódítási vágy adta a fegyvert kezünkbe.⁴ Megtámadták atyai örökünket, el akarják ragadni legdrágább kincsünket, édes hazánkat. Meg kell védekeznünk azt a legféltettebb javunkat, melynek szeretetét Te oltottad az emberi lélekbe.

Jóságos Isten, mi gondviselő Atyánk!

Ebben a küzdelemben ne hagyj el bennünket. Tebenned bízunk, Uram, Tehozzád fohászkodunk. Acélozd meg karunkat, erősítsd meg lelkünket, vidd diadalra igaz ügyünket.

Tudjuk, hogy ez a diadal honfi vérbe kerül. Készen állunk, Uram, s ha úgy rendeled, feláldozzuk hazánkért életünket. Hiszen, porszem vagyunk a Te kezében; egész földi életünk múltó pillanat az örökké-

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

² Községében mindenkit személyesen ismert s mindenki igazságos ügyében eljár. A szövetkezeti mozgalom lelke is ő volt úgy Geszten, mint a szomszéd községekben.

³ Közölve a Debreceni Protestáns Lap 1918. évi 23. számában Sztanó Sándor 11. lovashadosztálybeli szakaszvezető gyorsíró feljegyzése alapján.

⁴ Ez is nagyon fontos tétele az imádságnak, az Úr Isten előtt nem hazudó Tisza István szájából.

valóságához képest. Miért hozhatnók azt könnyebben áldozatul, mint veszélyben forgó hazánkért? Ha pedig ép egészségben hoz e harcból szeretteinkhez vissza gondviselő kezed, áldani fogunk Tégedet és szentül megfogadjuk, hogy megfogjuk becsülni a béke áldásait, hálánkat lero-vandó buzgólkodni fogunk a szeretet építő munkájában.

Ha azonban másként végeztetett el, gyermeki alázattal nyugszunk meg határozatodban. Legyen meg a Te akaratod; csak arra kérünk, hogy ne hiába essék az áldozat s hogy kegyelmedbe fogadd azokat, akik ebben a szent küzdelemben ontották vérüket.

Irgalmas Isten, könyörület és bocsánat Istene, a Te kegyelmedbe ajánljuk itt nyugvó bajtársainkat; adj nekik csendes pihenést s boldog feltámadást. Aludjak álmut a híven teljesített kötelesség édes érzetével és majdan ereszd be őket az örök dicsőség fényes templomába. Ámen.

Protestáns egyéniségéből következik a közoktatás minden kérdése iránti nagy érdeklődése, pontosabban ezen érdeklődés minősége.

„Hiszen a protestantizmus kezdettől fogva össze volt forrva a kultúra, a közoktatás ügyével s össze lesz azzal forrva minden időkig... Vallásunk missziójához tartozik, hogy úttörő és fátklavivő legyen a közmívelődés terén. E szerepről a jövőben sem szabad lemondanunk; szomorú és reménytelen süllyedés volna az, ha begyepesedni, ha elporlani hagynók azon mélyebb barázdákat, melyeket a protestantizmus szántott a magyar kultúra mezején.”¹

Már a tudomány és a kultúra közötti összhang biztosítására törekvésnek természetes következése annak a követelése, hogy a protestáns iskolának nem szabad lemaradni a versenyben, sőt vezető helyen kell járni, meg hogy az egyháznak ragaszkodni kell az iskoláihoz, hogy mennél magasabb kultúrára kell törekedni, a modern tudományban ennél magasabbra emelkedni. Különösen nagyon fontos, hogy a jövő lelképásztoraikat elvezessék úgy a hit, mint a tudás forrásához, hogy mindkettőből merítve alkothassanak maguknak szilárd meggyőződést.²

A lelkészképzés kérdése erősen foglalkoztatta Tisztát, ki e tárgyban úgy a debreceni kollégium ügyeinek tárgyalása rendén a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén, mint az egyetemes konventen több ízben mondott beszédet, a cura pastoralisnak kivált a falusi élettel való vonatkozásai és a társadalmi kérdések alapos megismertetése érdekében. A theologiai akadémiák tanrendjének egyik szakaszát éppen a Tisza javaslata szerinti szöveggel állapította meg a Konvent.³

De éppen így minden szakban a komoly és a felületességet, féltudást kizáró tanítást követelt. A jogi oktatásban a félévi

¹ A máramarosszigeti líceum főgondnoki tisztének elfoglalásakor mondott beszéd, közölve a Debreceni Protestáns Lap 1902. évi 42. számában.

² Erőss Lajost köszöntő beszéd. Debreceni Protestáns Lap 1908. évi 51. sz.

³ Az 1911. évi 183. sz. határozattal.

köteles kollokviumok fenntartása mellett nyomatékosan foglalt állást, arra is rámutatva, hogy a jótéteményes és nem-jótéteményes es tanulók között a pálya végezésének feltételei tekintetében különbséget tenni mindkét csoportra káros és igazságtalan.¹ Szinte a költő hevülete ragadja meg, amikor a tanárok embernevelő munkájának szépségéről, még inkább, mikor az ifjúsághoz szólva az ideális magas célok kitűzéséről és az utunkban álló akadályoknak leküzdéséhez minden erőnk megfeszítéséről, a nehézségek óvatos kézzel elhárításáról beszél.²

A lehető legmagasabb tudományos szint elérésének törekvése indította bizonyára a debreceni tudományegyetem létesítésének a református kollégium felső tagozatai megszüntetése árán is erőteljes támogatására. Ennek a kultúra kíváncsú decentralizációja érdekében is óhajtott³ alkotásnak szükségszerű eredménye a nagyrészt református lakosságú Tiszántúl kultúrájának általános nagy emelkedése, a régebben csaknem tisztán református volta miatt „kálvinista Róma” gúnyneven emlegetett Debrecen tudományos jelentőségének hatalmas fejlődése; ezért úgy vélte, hogy a reformátusság a rendkívüli áldozat hozatala mellett sem veszít ezen az elhatározáson. Józan számítással tisztán meglátta, hogy az előzően tervezett protestáns egyetemnek megfelelő szinten létesítéséhez a magyar protestantizmusnak nincs elég anyagi ereje, azt pedig, hogy zug-egyetemet, a szükséges tudományos berendezésnek hijával levőt állítson és tartson fenn, nem tartotta a magyar kultúrában fényes hivatást betöltő protestantizmus-hoz méltónak. Ezért habozás nélkül állást foglalt az állami egyetem mellett.⁴

Holott egyébként azt, hogy az egyház a maga iskoláiról lemondjon s a közoktatásügy kizárólagos kézbe tartója az állam legyen, hevesen ellenezte. A nemzeti szempont nem követeli azt – mondta –, hogy az egész közoktatásügyet

¹ A tiszántúli egyházkerület 1906. évi őszi közgyűlésén, mikor éppen én, ki a tanári karnak a kötelező kollokviumok megszüntetésére irányuló javaslatát képviseltem, kaptam ki tőle alaposan. Alapgon-dolata ez volt: Nem baj, ha népesség dolgában valamennyi jogakadémia között utolsónak lesz is Debrecen, csak maradjon tovább, ami eddig volt, a komoly tudományos munka és komoly tanítás otthona.

² Máramarosszigeti főgondnoki beszéde.

³ A Debreceni Protestáns Lap 1910. évi április 16-iki száma, Debrecen hivatása cím alatt, vezércikként közli Tiszának a debreceni nemzeti munkapárt alakuló gyűlésén mondott beszédének egy részletét, melyben a kultúra decentralizációjának szükségességéről s Debrecennek mint egyik hivatott kulturális központnak jelentőségéről és feladatáról szól.

⁴ A tiszántúli egyházkerület 1913. évi közgyűlésén, hol csak személyes megjelenésével mozdította elő az egyhangú határozat hozatalát az 1913. évi konventi ülésen, hol beszédet is mondott ily irányban.

egyforma hivatalos *mázzal* vonjuk be, hanem azt, hogy a nemzeti kultúra minden atomját nemzeti érzület hassa át. Ahol ezen a téren hézagok mutatkoznak, ott lépjen elő az állam, de a nemzeti szempontból teljesen kifogástalan felekezeti intézményeknek államiakkal helyettesítése nem szolgálat a nemzeti kultúra ügyének. Sőt élet és erő forrása az, ha a társadalom minden hivatott tényezője beviszi a kulturális intézményekbe a maga jó tulajdonságait.¹

Éppen nekünk, protestánsoknak van – e szavakkal folytatta tovább – nagy és magasztos hivatásunk e téren a jelenben is. Vájjon veszít-e vele a mai generáció, ha módunkban áll kifejteni és belenevelni a sokat emlegetett nyakas és független kálvinista szellemet, azt a talán sokszor kellemetlen, sokszor érdes, de független és szabad szellemet, amelyre a jelenlegi generációnak bizony égetően szüksége van.²

IV.

Kálvinista szellem.

Tisza István máshol csaknem kivétel nélkül protestantizmusról, protestáns szellemről, protestáns múltról és feladatokról, sőt protestáns egyházzól³ beszél. Mintha csak azt a szoros egységet, mely a két evangélikus egyház történetében nálunk állandó volt, a meglevő különbségeknek is háttérbe szorításával még erősebbé akarná tenni.

Vájjon református, vagy ha úgy tetszik: kálvinista volt-e Tisza István, – nem a keresztlevele, nem is az emberi társadalmak tagozódása szerint elfoglalt helyzete szempontjából, hanem a belső mivolta szerint? Sokkal nehezebb ez a kérdés, mint amilyennek első tekintetre látszik, bár alapos átfontolás után mégis csak könnyű leszen.⁴

Az bizonyos, hogy magatartásában, cselekvéseiben, egész lényében volt valami kálvinistaság, valami a magyar kálvinistákkal, sőt általában a kálvinistákkal közös, amit mindenki észrevett s ami miatt kálvinistaságát, mint egyéniségének jellemző vonását éltében és holtá után sokat emlegetik.⁵

¹ Egyházkerületi főgondnoki székfoglaló.

² Ugyanott.

³ Ez így bizonyára nem szabatos, de a „protestáns egyház” szóhasználattal kivált régebben gyakran találkozunk másoknál is.

⁴ A halálakor gyászoló cikkekben egymástól függetlenül ketten is fölvetik ezt a kérdést és ebből a szempontból vizsgálják egyéniségét, Sebestyén Jenő a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1918. nov. 10-iki és Kun Béla a Debreceni Protestáns Lap 1918. nov. 16-iki számában. Mindketten a magyar kálvinistaság jellegzetes alakjának mondják; bár az utóbbi úgy látja, hogy Tisza Istvánt mint mindenben, úgy a református egyházért hűséges munkálkodásban is a magyar nemzet jövőendő nagyságának ideálja vezette.

⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1915. évi folyamának 363. lapján Hejh, ha Tisza lutheránus lenne... címmel ezt írja a névtelen szerző: „Ami Tiszában igazi nagy egyetemes emberi érték,

Hogy szimbolikus könyvek és a hitvallások nem tették különösképpen reformátussá, az nyilvánvaló. Ámbár – hiszen a hitnézetek is az egyén ama legbensőbb elgondolásai közé tartoznak, melyeknek a világ elé tárása nem egyezett a Tisza ízlésével – nem lehetetlen, hogy csak egyeneslelkűsége és szabadságszeretete tiltakozott a kényszer ellen, de egyháza hittételeinek nagyobb részét, vagy tán valamennyijét is helyesnek tartotta.

Vájjon a gyakran emlegetett predesztinációs hittétel ezek közé tartozott-e?

Mert az, hogy egy mindenek felett álló örök hatalom léteiben hiszünk, hogy a világon minden történést, még a hajunk szálának kihullását is, ennek akaratától függeni elismerünk, hogy mint szükségszerűt és legjobbat ennek minden rendelkezését megnyugvással fogadjuk, – még nem a predesztinációban való hit; a predesztináció-tan elfogadása legfeljebb mint az isteni mindenhatóság legvégső következéseit is levonó hit jöhet e tekintetben is számba. A predesztináció hitének földi vonatkozása inkább abban áll, hogy aki magát a kiválasztottak közé tartozónak hiszi, az Istennek ezt a nagy kegyelmet egész életével meghálálni igyekszik és sem magával, sem emberrel, sem világgal nem törődik, amikor az Isten törvényének követéséről, az Isten akarata előtt engedelmességről van szó. A predesztinációban való hit nem egy hittételnek az elfogadása, hanem az egész világnézet alapja.¹ Azok között, akik a predesztinációt s annak alapján a maguk választott voltát hinni tudják, legfeljebb annyiban lehet különbség, hogy az isteni törvény parancsát milyen körben ismerik fel s az isteni akarat nyilvánulását lelkük milyen vonatkozásban erezi; mert ott, ahol az Isten törvényét felismerni, az isteni akarat szavát hallani vélte, egyforma elszántsággal, egyforma hajthatatlansággal teljesíti mindegyik a parancsot, akár egyszerűen a vasárnap megszentelésére, vagy a parádétól tartózkodásra, akár

annyira tipikusan a kálvinizmus szelleme, hogy 1867 óta alig volt még közéleti emberünk, aki egész egyéniségében olyan hamisítatlan református bélyeget viselne magán, mint ő.” Széchenynek vagy Deáknak római katolikus volta éppúgy nem tartozik az egyéniségének megmagyarázásához, mint például Szilágyi Dezsőnek a reformátussága. Tiszáról azonban nem életrajzi, hanem jellemrajzi adat az, hogy református. Szinte önként kínálkozó téma a más kálvinista nagyságokkal összehasonlítása. Több-kevesebb nyomatókkal hangsúlyozzák kálvinista voltát: Réz Mihály, Balogh Jenő, Beöthy Zsolt, Szász Károly, Kozma Andor, Angyal Dávid, Tharaud, Kun József, Pékár Gyula és mások is.

¹ Réz Mihály Gondolatok gróf Tisza Istvánról című igen becses dolgozatában (Budapesti Szemle és 1923. évi Tisza-évkönyv) Tiszáról írja, hogy „a predesztináció nem dogmája, hanem világnézlete volt”. Ez így lehet. De akinek csak dogmája és nem világnézlete, annak nem is igazán dogmája. Az csak mondja dogmájának.

pedig egy nemzet boldogulásáért, egy ország életéért folytatott küzdelemre irányulónak értette meg azt.¹

Mindegy, hogy Tisza István vallotta-e az abszoluta predesztináció dogmáját úgy, amint Kálvin János megformálta: sok hű kálvinista elődjétől átörököltén csontjába rekesztett tűzzé izott benne² az isteni eleve elvégezés hite, amelyet lelkéből kiirtani még a maga hatalmas akaratával sem tudott volna, ha tán óhajtotta volna is. Tisza István hitt a maga hivatott voltában. Hitte, hogy neki adott Isten szemet, mellyel meglássa a nemzetét fenyegető veszedelmeket. E hivatásának betöltésére bármily nehézségek között, bármennyi gyűlölködéssel szemben, bármennyi veszedelemtől fenyegetve, valóban „rettenthetetlen bátorságot” merített hitéből.³

„Emberi erényei – írja róla a kálvinizmus egyik legkiválóbb magyar képviselője – egytől egyig a legnagyobb kálvinista erények voltak, aminthogy ő a kálvinista etika ritka szép inkarnációjának tekinthető. Az Istenbe vetett feltétlen és mély-séges hit és bizalom, páratlan kötelességtudás és munkaszeretet, puritánság és szolgálatkészség, a közért való egész önodaadás, az általa megbecsültek iránt érzett végtelen hűség és szeretet, nemes családiasság, a feltétlen önfeláldozás és meg nem alku-vás, a rettenthetetlen és szívós harcosszellem mindennel szemben, amit az ő értékelése bűnnek és veszedelemnek ismert fel, mind, mind par excellence kálvinista jellemnek alapvonásai”.⁴

*

Hozzátehetném még a népszerűségnek azt a semmibe sem vevését, amivel kálvinista államférfiaknál gyakran találkozunk s ami jellemzi magát Kálvint is, aki a népkegy hajhászóiról azt mondja, hogy ezeknél a paráznak is közelebb vannak a mennyországához.⁵ Ez egyébként az Istennel való erős szövetség érzé-

¹ Arról, hogy a predesztináció tana nem egyszerűen Isten hatalmának elismerése, még kevésbé a vaksorsban megnyugvás, hanem a magunk keresztségének elhordozására képesítő hit: szépen szól Kozma Andor „Tisza István gróf arcképe előtt” Pápán mondott beszédében. Megjelent az 1924. évi Tisza-évkönyvben.

² Beöthy Zsolt használja ezt a szép bibliai szöveget Tisza Istvánról más vonatkozásban.

³ A Kovács Gyula-féle merénylet után ezt írja Géresi Kálmánhoz (Kocsord, 1912 július 6.): „Nem állítom, hogy valami nem történhet, de hát bizonytalanság az egész emberi élet. Melyikünk tudhatja, él-e még 24 óra múlva? Legjobb ezt odabízni a jó Istenre.” E szavakból fatalizmust is olvashat, aki akar. Istenbe vetett megdönthetetlen bizalmat, aki jobban megnézi. A predesztinációs hitet, aki belemélyed. Mert e szavak csakugyan azt jelentik, hogy az igazságnak az Isten törvénye szerint kijelölt útjáról, t. i. „hogy végre igazán tehetek az ország-nak szolgálatot” nem téríthet el „egy öngyilkosságra érett exisztencia” „Knall-effect”-je.

⁴ Sebestyén Jenő a Protestáns Egyházi és iskolai Lapok 1918. évi 44. számában.

⁵ Institutio religionis christianae. III. 7.

sének természetes következése. Miért keresné a nép változó kegyét, aki az Isten tökéletes hatalmában, minden teremtmény földi és földöntúli élete felett korlátlan rendelkezésében szilárdul hinni tud?

A népszerűséggel mit sem törődés képesít a kálvinistákat szintén jellemző következetes szigorú megítélésre az erkölcsi fogatkozást mutató hibákkal szemben. Tisza István, bármennyire idegen volt tőle az életöröm jogának megtagadása,¹ puritán volt lelki világának mocsoktalan tisztaságánál fogva s a puritánok szigorúságával fordult a kötelességmulasztás,² hazugság, jogosulatlan előnyök után törekvés, vagy más erkölcsi hiba ellen. Ha ilyesmit lelkipásztornál tapasztalt, éppen a lelkipásztori munka kiválóan magasra értékeléséből folyó azon felfogásban, hogy akit e nemes munkával foglalkozás sem tud megtisztítani, annak nagyon sok szenny van a lelkében, megítélése a zordonságig keményedett.³ Könnyen emelkedhetett tehát vele szemben a legtöbb esetben ugyan valamely mellékcéllal hangoztatott kifogás, hogy nem elég megértő a lelkipásztorok munkájával szemben, hogy gőgös ridegséggel ítéli meg minden kis fogatkozásukat. Ennek azonban nagyon könnyű cáfolatát találni abban a bizalmas és tisztelettel teljes érintkezési módban s a nagyrabecsülésnek más megnyilvánulásai-
saiban, amelyet egyházmegyei és egyházkerületi elnöktársaival, valamint más jeles lelkipásztorokkal szemben nyomatékosan tanúsított.⁴

*

¹ Réz Mihály: Gondolatok gróf Tisza Istvánról.

² Kun Béla: A debreceni kálvinisták Templomegyesületében 1920 november 14-én mondott beszéd. – Géresi Kálmántól hallottam, hogy következetesen gyakorolta magát abban, hogy teste feltétlenül az akarata szolgálatában álljon s testi ok a kötelesség teljesítésében meg ne akadályozhassa.

³ Emlékezetes és annak idején a protestáns egyházi sajtóban is erősen tárgyaltatott az a kemény megrovó nyilatkozata, amelyet az 1918-iki tavaszi konventen az ő hadosztályához beosztott református tábori lelkész ellen tett, akit a fronton nem volt alkalma látni. Valószínű azonban, hogy a nyilvános megtámadásnak volt előzménye ebben az esetben is, éppúgy, mint mikor a tiszántúli egyházkerület 1908 tavaszi közgyűlése alkalmával tartott értekezleten bánt el kíméletlenül egy új tisztségre emelt lelkésszel, akinek a választással kapcsolatos magatartása esett kifogás alá; ekkor ugyanis véletlenül tanúja voltam, mikor az érdekeltet magánúton figyelmeztette, hogy ha tettének következtét önként nem vonja le, nyilvánosan fog fellépni ellene; az eredménytelen figyelmeztetést követte a rideg leleplezés.

⁴ Széll Kálmán volt nagyszalontai espereshez írt levelei; továbbá az ugyanő és utóda Balog Ambrus, valamint Antal Gábor püspök és a pápai iskolai gondnok, Czike Lajos esperes érdemei előtt tiszteletadásának szép emlékeit tartalmazó egyházi jegyzőkönyvek ennek a bizonygatásai.

Még gyakrabban és hasonlóképpen alaptalanul, politikai érdekből terjesztették azt az állítást, hogy Tisza István nem törődik az alsó néposztállyal, sőt ellensége a munkásoknak. Ennek csak annyi alapja van, hogy a kedélyek felizgatására alkalmas jelszavak¹ és a szociáldemokrácia osztályharcos rendszere² ellen volt ellenszenve. Azonban nemcsak szeretete és gyámolította a szegényebb néposztályt, ami hiszen csak annyit mutat, hogy jó ember volt, hanem elmélyedve foglalkozott a szociális problémával, és pedig nemcsak mint kormányzat-politikai, hanem egyszerűen mint emberi s mint szoros értelemben vett társadalmi kérdéssel s ezt illetően is teljesen világos, átgondolt és félre nem magyarázható nézeteket vallott.

Több parlamenti beszéde is foglalkozik szociális kérdésekkel,³ ám e helyen csak a Magyar protestáns Irodalmi Társaság 1903-iki közgyűlésén előadott értekezésére emlékeztetek, amelynek A szocializmus és az egyház a címe,⁴ s amelyben az egyháznak szociális feladataira irányítja a figyelmet.

A vagyonmegosztásból származó társadalmi bajokkal, a szegények helyzetével való eme beható foglalkozásának is kálvinista gyökerei vannak. A ridegnek és fanyarnak emlegetett Kálvin nagyon nagy gondot fordított a szegények és elhagyottak ügyére. Azt tanítja, hogy az egyháznak négyféle tisztviselője közül egynek, a diakónusnak, az a dolga, hogy a betegeket ápolja és a szegények élelméről gondoskodjék⁵ s a szegényekről gondoskodás az egyház állandó feladatai közé tartozik. A Kálvin Genfjében már szegényház állott fenn, ahol az egészségesek munkát, a betegek és gyámoltalanok orvost, a gyermekek iskolai oktatást nyertek, amivel szemben azonban az utcai koldulás – már akkor! – szigorú büntetés mellett meg volt tiltva.⁶ Vagyis, íme, a kálvini reformáció a szegénykérdés megoldását nem a kegyes jótékonyság, hanem a társadalmi szervezet feladatává teszi s igyekszik lehetőséget teremteni arra, hogy az

¹ A divatos népszerű szólamok elleni ellenszenve kitört belőle az 1908 november 17-én Debrecenben, Erőss püspök beiktatásakor tartott banketten, amikor az egyik asztali szónok a lekipásztor főfeladatának a „kis emberek” védelmét mondta. „Engem ez a szó – válaszolt Tisza – mindig kellemetlenül csiklandoz, én ezt a fogalmat sem magyar fogalomnak, sem református fogalomnak nem tartom. Én kis embernek legfeljebb azt tartom, aki a maga hivatásának alatta marad.” Azután arról beszélt, hogy a lekipásztornak egyaránt kell szegénnyel-gazdaggal foglalkozni, mert lehet, hogy a gazdag jobban rá van szorulva a lelki támaszra.

² Jézusi szeretet és osztálygyűlölet áthidalhatatlan ellentétben vannak egymással. Főgondnoki székfoglaló.

³ Különösen 1891. és 1897-ben.

⁴ Megjelent a Protestáns Szemle 1903. évfolyamához csatolt Emlékkönyv 25. s köv. lapjain.

⁵ Institutio religionis christianae. IV. 3. 4.

⁶ Kun Béla: Kálvin egyházalkotmánya. Debrecen, 1905.

alacsonyabb sorsban levők munkájukkal, tanulásukkal, egészségük felépítésével kedvezőbb helyzetbe emelkedhessenek.

Tisza István is ennek a keresztyén alapelveken nyugvó, szeretetre és az önségély lehetővételére alapított szociális berendezkedésnek a híve.

Rámutat arra, hogy a keresztyén társadalom berendezése és a Krisztus tanítása között mekkora ellentét fejlődött ki s nemcsak egy, de valamennyi egyházban, mely uralkodóvá lett. Krisztus méltatlan szolgálai után aztán Krisztus ellenségei ülték diadalukat. Ám Isten akaratát szolgálták azok is, akik templomokat profanálva támadtak ellene, mert ebből a megrázkódtatásból nőtt ki a mai emberségesebb felfogás. Emberi haladásról csak akkor lehet szó, ha az emberek millióit közelebb hozzuk az emberi egzisztenciához. Tehát minden törekvés, mely a munkásosztály sorsának javítását célozza, az egyház odaadó támogatását igényelheti. A gépek folytonos tökéletesedése magával hozza a munkabérek emelkedését, de szükségessé teszi a munkás szellemi és erkölcsi erejének, produktivitásának emelését is, amely célra kellene a folyvást tökéletesbülő munkásjóléti intézmények. Ezek némelyikénél kikerülhetetlen az állami kényszer, de ennek a minimumra kell szorítkozni. A protestantizmus eszméinek sokkal inkább felel meg az önségélyes rendszer s a kezdetnek e rendszer mellett jobban mutatkozó nehézségeitől nem szabad visszariadni. Lényegesen más a helyzet a falusi nép körében, ahol ami baj van, nem is a munkás, hanem a szegény ember baja. A falusi nép sorsának javulása azonban szintén a szellemi és erkölcsi erejét fejlesztő intézményektől függ. Az erre irányuló törekvésekben ott kell állani az egyháznak. Álljon ott a szegény ember mellett és tartsa vissza az osztálygyűlölet végzetes indulatától; de álljon ott a gazdag ember mellett is, figyelmeztesse az e téren reáváró feladatra és hozza lelkét közelebb a szegény emberhez.

Sajnos, Tizának ez az értekezése nem vált elég széles körben ismeretessé. Az a néhány száz ember, aki végighallgatta s aki a Protestáns Szemlében elolvasta – az utóbbiak, azt hiszem, kevesebben voltak – talán eltűnődött rajta valameddig, de különösebb jelentőségűnek azok közt is kevés tarthatta. Épp az időtt sokkal jobban érdekelte az embereket a kormányra-vállalkozásának sorsa, mint az ilyen „apostolkodás”. Aztán csakugyan úgy volt, ahogy Tisza mondta, hogy nálunk szokás minden olyan törekvést, mely a munkásosztály sorsának javítására irányul, szocializmusnak nevezni s viszont a szocializmus – szinte hihetetlen – egy negyedszázaddal ezelőtt a magyar értelmiség nagyrésze előtt a komolytalan izgalommal volt egyértelmű.

Különösen a református egyház és ennek tényezői részéről történt nagyon kevés a társadalmi bajok orvoslásának helyes

úton keresése iránt. A szövetkezeti mozgalom terjedésén túl s még ma is alig latunké téren valamit. Azok közül, kik az ily kérdések iránt fogékonyak, némelyek odaálltak a szociáldemokrácia vagy segédcsapatai táborába; némelyek a nemzeti színekkel élénkített agrárszocializmus jelszavait kapták fel; mások a vallás és haza iránti hűségükkel a keresztény szocializmus zászlaja alatt vélték a helyüket megtalálhatni.

Pedig a Tisza előadása nemcsak oktatás, de programm is lehetett volna. Útmutatás arra, hogy a szociális kérdések felkarolásának melyik a református keresztyénség alapelveivel teljesen megegyező módja. Útmutatás arra, hogy nem a társadalom különböző rétegeinek egymással ellentétes érdekei alapján, hanem a társadalom egysége, a minden válaszfalat ledöntő keresztyén szeretet alapján, az emberek felvilágosításával, nevelésével kell a nagy cél felé haladni.¹

*

Ami azonban Tisza Istvánt kiválóképpen a magyar kálvinizmus tipikus megtestesítőjévé teszi, a vallásosságnak és az erős magyar nemzeti érzésnek az a teljes összeforrottsága, melyet ő maga az igaz magyar kálvinista ember ismertetőjének mond.² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy más vallásfelekezetek tagjai a nemzeti érzés erőteljessége tekintetében hátrább állanak a reformátusoknál. Csak azt jelenti, hogy a reformátusok, akik nagyon parányi hányad kivételével valamilyen magyarak, akik közül a földesurak nagyobbára színmagyar nép-lakta körében birtokosok s a nagyurak élete is közelebb esik a népéhez,³ a városi polgárok magyar vidékek gócpontjaiban élnek, a volt jobbágyok nagy részben összefüggő nagy magyar tömböket alkotnak; akiknek ki kell menni a kontinensről, hogy magukkal azonos hitű nagyhatalmat találhassanak, – ezek a magyar reformátusok a szülei házból s a gyermekkori emlékekből a magyarság kapcsolatán kívül más köteléket nem hoznak magukkal s ha később ily kötelék felvételének szükségét belátják is, rendszerint – gyakran önmagukra s néha a közre is hátrányosan – idegenkedve és kelletlenül teszik.

Tisza Istvánnak volt alkalma megismerni a német és angol nemzetet. Meg is becsülte és sok tekintetben követésreméltóknak találta őket és intézményeiket. Sok magyarunk válik e nemzetek sokkal csekélyebb megismerése után germano- vagy

¹ Nálunk is elkésve fogadták be a fülek a Lagerlöf Zelma intését: Karjaitokra vehetnétek ezeket a nagy mozgalmakat, míg csecsemőhöz hasonlóan pólyában vannak, Krisztus lábai elé vihetnétek. Az Antikrisztus csodái.

² Antal Gábor püspököt ünneplő beszéde, 1909 június 9-én a dunántúli egyházkerület közgyűlésén.

³ Beöthy Zsolt: Tisza István.

anglo-maniakussá. Serdült korától fogva úgy szálasodott nagy emberré, mint a „császár” bizalmasának fia. Aztán ő maga lett az agg uralkodónak legbensőbb meghittje. Nemcsak hódolattal tisztelte, őszintén szerette is a „jó öreg gazdá”-ját. Nagyon sok magyarunk igyekezett minél inkább gutgesinnt-té válni az uralkodó kegyének sokkal kevesebb rásugárzásától. Tisza István mint európeér is bihari magyar maradt és mint udvari ember is kuruc maradt. Egyesítve lelkében az Isten és a haza fogalmát, nem vette fel hiába a haza szent nevét sem, ám, amikor ő beszélt a golyóról és akasztófáról, akkor a politikai legnagyobb ellenfeleinek is átborzongott a háta, mert mindenki érezte, hogy ez az ember, ha kell, megfogja tenni, amit beszél; és nyilván nemcsak Herczeg Ferenc,¹ de ezer, meg ezer ember tartotta bizonyosnak, hogyha az, aki Ferenc József után trónralép, csak egy ujjal érinti a magyarság jogait, szemben találja magával Tisza egész elszántságát.

Mint nagy földije, Arany János, a költők, úgy volt ő legmagyarabb az államférfiaink között. Nem jobb, nem is több a magyarsága más nagyokénál, csak másmilyen. Hogy első látásra nem is a nagyságot, hanem a magyarságot vesszük rajta észre mi magyarok. Hogy soha igazi értéke szerint nem becsülhetik más nemzetbeliek. Mert kincseinek nagyrésze átválthatatlanul magyar.

Ezzel a tökéletes, ezzel a méltóságos némaságában is hangosan beszélő, ezzel a bécsi lakájt és hazaárulót emlegető bús szittyáktól is félelmetesen nagyszerűnek megérzett magyarságával lett Tisza István valójában a kálvinista magyarnak prototípusává.

V.

Mint a hittanban, úgy az egyház külső szervezetére vonatkozó kérdésekben sem tartotta kötelezőnek földi tekintélyek tanítását és régi írások rendelkezéseit.

Nálunk Magyarországon, a reformátusok egyházi törvényhozásában sűrűn szeretnek hivatkozni a kálvini és az azzal egynek vett zsinat-presbiteri elvre, mint amelynek érvényesülhetésével okolják meg a kívánt változtatást. Valóban a magyar református egyház alkotmánya történelmi kialakulásában sokkal kevésbé állott a Kálvin tanításának hatása alatt, mint más református egyházak, amelyekben általán ezen elvek fundamentumán épült az egyház alkotmánya. Csakhogy, persze, a XVI-ik század szabályai ma már teljesen változatlanul aligha volnának bárhol is megfelelők és ezért van az, hogy ki-ki mást olvas ki a kálvini elvekből a maga álláspontjának igazolására.

¹ Két arckép. 6. 1.

Az egyik a demagógiától mentességet, a józan és tiszta erkölcsű emberek rendelkező jogát, a szigorú rendet látja a kálvini elvnek; a másik a jogok kiterjesztését, az egyház tagjainak egyenlő jogosultságát, a csupán isteni tekintélytől megkötött szabadságot. Igaza is van mind a kettőnek, csak az egyik az etikai, a másik a jogi oldalt tartja a szeme előtt. Ám, amint sikertelen kísérlet volna az erkölcs szigorú szabályait mindeztől a jog külső tekintélyével ruházni fel, éppen úgy keveset ér, kivált az egyház életében, az a jog, amelyet nem töltenek meg a lehető legmagasabb mértékig azzal az etikai tartalommal, amelynek szolgálatában áll. Ennek a mértéknek a megtalálása pedig a létező állapotok ismerete és a célszerűség szempontjai alapján történik; éppen azért a kétségkívül útmutatóul szolgáló elveket feltétlenül döntőknek még akkor sem lehetne elismerni, ha azok magyarázata tekintetében nem volnának lényeges különbségek.¹

Tisza Istvánt nem az elvek mindenáron érvényesülése, hanem a magyar viszonyok közt kialakult szabályok lehető megtartása és a való élet követelményeihez alkalmazkodás irányítják. Józan konzervativizmus, a szükséges haladásra legnagyobb készséggel. A meglévő törvényeken komoly szükség nélkül nem kell változtatni – mondja² – az egyenlőség nem az egyformaságban van.³

Azokban az olykor heves küzdelmekben, melyek részint a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén, részint a konventen, részint a törvényhozó zsinaton a zsinat-presbiteri elvek hangsúlyozásával indultak, Tiszát rendszerint a másik oldalon látjuk, pedig – vagy talán: mert – jobban tisztában volt a zsinat-presbiteri elvekkel, mint nagyobb része azoknak, kik mindig erről beszélnek. Így állást foglal az erdélyi egyházkerület külön jogainak megtartása mellett, amit a zsinat-presbiteri elvek nevében keményen támadtak s e közben nagyon helyes és világos magyarázatot ad arról, hogy az egyházi törvénykönyvben említett két egyházkormányzati rendszer, a zsinat-presbiteri és a képviselői miben áll.⁴

Hasonlóképpen szemben áll az elvek harcosaival a konventi tagok miként választása kérdésében, amire nézve különösen a felsőtiszamenti egyházvidékeken az a kívánság merült fel, hogy az egyházközségek presbitériumai által történjék

¹ Aki elolvassa például Bartók Györgynek (A református egyházak presbiteriális szervezete), Kovács Albertnek (Egyházjog) fejtegetéseit, vagy ugyanezeknek és például Kiss Ferencnek zsinati felszólalásait, csak ennyiből is látni fogja, hogy ugyanazon kérdésben mennyire fundamentálisan különböző rendelkezéseket kívánnak, mint amaz elvek feltétlen következtetéseit.

² Az 1904-7-i református zsinat naplója, I. k. 44. 1.

³ Az 1891-i zsinat naplója 126. 1.

⁴ 1891-i zsinati napló 126-31. 1.; 1904-7-i napló, I. k. 76. 1.

éppen úgy, mint a törvényhozó zsinat tagjainak választása. Tisza István azokkal tartott, akik a konventi tagokat a fokozatos képviselői rendje szerint az egyházkerületi közgyűlésekkel kívánták választani,¹ amint az egyébként minden félreértés kizárására az 1894-iki egyházi törvényben ki is mondatott. Viszont azonban a konvent hatáskörének tágítása, tehát a központosítás ellen állást foglalt; az egyházkerületi közgyűlés határozata ellen az egyetemes konventhez bejelentett felebbezést az ő indítványának elfogadásával utasította vissza a tiszántúli egyházkerület közgyűlése azon az alapon, hogy a konventnek közigazgatási ügyekben az egyházkerületi határozatok felülbírálására nincs hatásköre;² majd a zsinaton tiltakozik az ellen, hogy egy ott tárgyalt kérdés elintézése a konventre bízassék, mert a konventnek törvénypótló jogszabály alkotására joga nincs.³

Ugyanezen jelszó alatt vonultak táborba a zsinati atyák a népesebb egyházközségek több szavazati joggal felruházására irányuló javaslat tárgyalásánál is. Azelőtt ugyanis a magasabb egyházi tisztségek vagy megbízások adásánál mindegyik egyházközség szavazata annyinak számított, ahány rendes lelképásztori állás van az egyházközségben. Az 1891-i zsinat elé terjesztett törvényjavaslat ellenben úgy szövelt, hogy a szavazatok számának meghatározásánál az egyházközség népessége legyen irányadó, úgy, hogy kétezer lélekszámon alul egy, azután minden kétezer lélek után még egy szavazat járjon, de semmi esetre sem több 12-nél. Ezzel szemben az egyházközségek egyenlő jogosultságára és arra történt hivatkozás, hogy a kis egyházközségek aránylag nagyobb közterhet viselnek, mint a nagyok. És ámbár az eredeti javaslatot később odamódosították, hogy minden 1500 lélek után emelkedjék a szavazatok száma s ne lehessen több ez alapon hatnál,⁴ az így megalkotott törvény ellen a legközelebbi zsinaton megint heves támadás indult meg a demokratikus egyenjogúság nevében. Tisza a nagyobb egyházak nagyobb joga mellett foglalt állást,⁵ s nyomatékosan hivatkozott arra, hogy ő az egyházközségek teherviselési mértékét eléggé ismeri és tudja, amit aztán később más érdekből a másik oldalon is bezzeg hangsúlyoztak, hogy a nagy egyházközségek között nem egy nagyon magas egyházi adóval van

¹ 1891-4-i zsinati napló 394-7. lapjain.

² Tiszántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve 1886. 34. sz. határozat. Éppen a konventi tagok választásának mikéntjére vonatkozó határozatot felebbezte meg Iszák Dezső.

³ 1904-7-i zsinat, 1907-i ülésszak napló 46. 1. György Endre indítványa ellen.

⁴ Az eredeti törvényjavaslaton ezt a változtatást gróf Tisza Lajos javasolta.

⁵ 1904-7-i zsinat naplója, 1905 novemberi ülésszak naplója 129-30. lapjain.

megterhelve. Ő nem látja meg, vagy legalább nem akarja meg-
látni a kérdés mögött álló politikai hátteret, amire pedig elég
nyíltan figyelmeztettek,¹ s minden politikai érdek nélkül csupán
az egyház igazi hivatását tartva szem előtt, arra figyelmeztet,
hogy kis és nagy egyházközségek közt nem lehet ellentét: szoli-
dális bajtársak ugyanazon szent cél szolgálatában.²

A nagy egyházközségek másik súlyos problémájánál sem
hódol meg a tetszetős jelszó előtt, ami pedig szívéhez sokkal
közelebb álló törekvés szolgálatában áll. Súlyos a panasz, hogy
a nagynépességű egyházközségek, amelyek Magyarországon
mindenütt a rájuk váró feladatokat több lelkipásztori állás fenn-^N
tartása esetén is az egyházközségi egység érintése nélkül igye-
keznek teljesíteni, nem képesek a hívek lelki gondozását meg-
felelően végezni. Sötét képet festenek a pásztori munka elég-
telenségéről és sürgetik, hogy a nagy egyházközségek tagozódja-
nak részekre a lelkipásztorok száma szerint, viszont tartozza-
nak annyi lelkipásztori állást tartani, amennyi az egy lelki-
pásztorra bízható hívek száma szerint szükségesnek mutat-
kozik.³ Tisza István minden alkalommal sürgette a lelkipásztori
kúra intenzív gyakorlását s tisztán látta, hogy ezen a téren
nagyon sok a kívánni való,⁴ mindazáltal a kívánt számú lelki-
pásztori állások azonnali szervezésének kötelezővé tételéhez
nem járult hozzá az anyagi erők elégtelensége miatt.⁵

*

Egyáltalán nagyon figyelemreméltó, hogy ugyanaz a Tisza
István, aki szinte meggondolatlanságnak tetsző könnyedséggel
határozza el magát a személyére nézve veszedelmeket hozható
cselekvésekre – párbaj, harctéri szolgálat, a kitorőben levő
forradalomnak Budapesten megvárása – milyen körültekintő
gondossággal jár el, mikor a köz érdekéről van szó. Mindig óva-
tos, mindig ki akarja próbálni előbb az erőket. Az aggodalmas
lelkiismeretességnek legszebb példája ez.

¹ Az 1891-i zsinaton az egyik – világi – szónok azt mondta,
hogy a nagy egyházak több szavazatát azért akarják keresztül vinni,
mert a legutóbbi tiszántúli főgondnokválasztásnál (amikor ugyanis
Vállyi Jánost választották meg Tisza Kálmánnal szemben) a „kis egy-
házak” adták a többséget. Ha csakugyan ilyenféle szempont lett volna
irányadó, a szándék váltig fiaskót fogott volna, mert csakhamar lehetett
tapasztalni, hogy inkább a nagy egyházközségek presbitériumaiban vált
úrrá a függetlenségi politikai párt befolyása, s hogy azért a többséget
mégis csak a kis egyházközségek teszik (pl. ugyancsak a tiszántúli kerü-
letben az 1908. évi püspökválasztásnál).

² 1904-7-i zsinati napló 129-30. 1.

³ Ugyanazon zsinat jegyzőkönyvének 561. száma szerint az indít-
vány úgy szólt, hogy ha az egyházközségi tagok száma 6000-et eléri,
két, azontúl háromezrenként többfelé köteles az egyházközség tagozódni.

⁴ L. 1904-7-i zsinati napló 1905 novemberi ülészak 89. 1.

⁵ U. o.

Szembetűnő ez a magatartása a lelkészi nyugdíjintézet és az egyházi adó rendszerének megállapítása körül.

A lelkészi nyugdíjintézetet ő szerényebb keretek közt kívánta volna létesíteni. Azért is, mert nem tartotta összeegyeztethetőnek a lelkészi szolgálatban szükséges idealisztikus felfogással, hogy valaki, bár a teljes szolgálati idő kitöltése után, de testi és szellemi ereje teljes birtokában ott hagyja azt a nyáját, melynek gondozását magára vállalta, de kivált anyagi tekintetekből. Elismeri, hogy a lelkészi nyugdíjintézet a lelkészi karra nézve nagyon jó befektetés lesz és többet kapnak vissza, mint amit adnak; ám attól tart, hogy a magyar református lelkészek nincsenek olyan anyagi helyzetben, hogy ezt a jó befektetést megtenni bírják. Valóban a törvény megalkotása után hamar hangzottak panaszok az anyagi nehézségek miatt, ekkor azonban már ő csillapította a nyugtalankodókat azzal, hogy a megalkotott törvény végrehajtásának elhalasztása erkölcsi és pénzügyi lehetetlenség.¹

Az egyházi adó kérdésében sokkal keményebb tusákat vívott, bár a döntő ütközetben, az országos zsinatnak ezen ügyet tárgyaló ülészekán, mely 1904 november 10-től 22-ig tartott, az akkori közismert politikai események miatt nem lehetett jelen. Ebben a kérdésben két egymással éles ellentétben álló nézet eredője lett az elfogadott törvény. Az egyik arra irányult, hogy az egyházi adó az adózók anyagi helyzete alapján, szigorúan az állami adóhoz igazodva, nevezetesen annak egyház-
községenként meghatározott százalékában állapíttassék meg s ennek megfelelően kizárólag készpénzszolgáltatásban álljon;² a másik nem fogadta el az anyagi erőt s annál kevésbé az állami adó mértékét egyedüli alapul, s ragaszkodott ahhoz, hogy az adó a régi rendnek megfelelően terményből, vagy vegyesen terményből és készpénzből állhasson. Tisza ezen utóbbi, a konventen elfogadott és a zsinaton is kevés változtatással átment javaslatban érvényesülő felfogást képviselte egész eréllyel, nemcsak a gyűléseken, hanem az egyházi sajtóban is.³ Kifejti, hogy az egyházban a csökkenő adókulcs is jogosult, mert míg az állam működésének tetemes része az anyagi térre tartozik, az egyház a hívek lelki szükségleteivel foglalkozik; pedig még az állami közteherviselésben is van bizonyos degresszió annak folytán, hogy közszükségleteknek igen jelentékeny részét fedezik közvetett adókból s a demokrácia klasszikus hazájában Amerikában a köz jövedelmeknek majdnem egyedüli forrását a vámok teszik.

¹ Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület 1907 szept. 29-i közgyűlésén.

² Ennek az iránynak főképviseelője Baltazár Dezső mostani püspök volt.

³ A Debreceni Protestáns Lap 1903 április 25-i számában, Néhány szó az egyházi adózási javaslatához cím alatt.

A terményben adózás lehetőségének fenntartása mellett pedig azért foglalt állást, mert az állami adó százalékaival megállapított adózás a lelkészi jövedelmet károsan fogja befolyásolni.¹ Kétségtelen, hogy az egyházi adónak kizárólag az állami adó bizonyos százalékában meghatározása legalább is azoknál az egyházközségeknél, amelyek az adócsökkentési segítyt igénybe kívánják venni, sokkal egyszerűbbé és áttekinthetőbbé tette volna a helyzetet, és más adókulcsnak is vagylagosan megengedése nagyon nehezítette az ezen ügygel foglalkozó bizottság munkáját, amit a bizottság elnöke, tehát maga Tisza István, «érzett meg elsősorban; de ő ezt nem bánta és a későbbi idők teljesen az ő óvatos álláspontját igazolták.»²

Legkevésbé sem lehet azonban azt állítani, hogy minden egyházi jogi kérdésben konzervatív álláspontot foglalt volna el, sőt az újításokat, különösen a lelkigondozás körében, nagyon szívesen támogatta. A lelkészválasztás kérdésében is a modern irányzat mellett foglalt állást, azzal is, hogy az állás betöltésének az 1891 előtt nem ismert meghívás útján teljesíthetése, illetőleg ennek megkönnyítése mellett volt úgy az 1891-4-i, mint az 1904/7-i zsinaton,³ valamint azzal is, hogy a választásnak formai okokból megsemmisíthetése ellen foglalt állást.⁴ Ellenben ismét konzervatívvá és szigorú puritánná lesz, mikor a választási visszaélésekről s különösen az úgynevezett supplantatio, vagyis a káplánok részéről a főnökök ellen elkövetett áskálódás megtorlásáról van szó.⁵ Tehát ime, állásfoglalásaiban nem előre kitűzött irányzatok vagy jelszavak, hanem az egyháznak minden kérdésnél külön mérlegelt érdekei szabják meg elhatározását.

*

Még kevésbé gyakorolt befolyást egyházi kérdésekben állásfoglalására politikai párttekintet. Az természetes, hogy az egyházi ügyek tárgyalásánál is leginkább azokkal találta magát egy táborban, akikkel az országos politikában kifejlődött bizalom és a világnézet azonossága kapcsolta együvé. De az igazság keresésében és kimondásában politikai pártszempontok nem befolyásolták, az egyházi ügyeket vagy az egyházi szervezetet politikai célokra nem használta s az embereket nem

¹ Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület közgyűlésén 1907 szeptember 29-én.

² Amint a jelen század második évtizedének elején jelentékenyen emelkedtek a terményárak, mindjárt tapasztalható lett a készpénzben adózás káros volta; a devalválódás idején pedig szinte elviselhetetlen lett a helyzet azokban az egyházközségekben, amelyek teljesen a készpénz rendszerre tértek át.

³ Zsinati napló 1891. 823. 1. és 1905. márc. 947. 1.

⁴ Zsinati napló 1891. 849-50. 1.

⁵ U. o. 840., 845. és 860. 1.

politikai pártállásuk szerint értékelte. Természetesen ezt, mint negatívumot, bizonyítani nehéz, annál inkább, mert az ilyen állásfoglalás a magyar viszonyok közt elég szokatlan. De mégis egy pár példát. Mikor 1902 őszén egyházmegyei gondnoki tiszttét elfoglalta, a már bomladozó Széll-regimenek köztudomás szerint nem tartozott a kedves emberei közé. Mi sem lett volna könnyebb, mint a klerikális irányzat különben is levegőben repkedő vádjának, ha nem is hangoztatásával, de legalább hallgatva erősítésével népszerűséget szerezni. Ám ő ehelyett rámutat arra, hogy a kormánynak két tagját választották meg közel-múltban – az egyiket éppen övele szemben – egyházkerületi főgondnokká s ezzel nyugtatja meg a kedélyeket, hogy nem kell semmiféle ellenséges iránytól tartani. Ugyanígy a koalíciós kormányzat idején, amikor ő volt a kormányra nézve legfélelmesebb ellenzék, több ízben kijelentette egyházi gyűléseken, hogy az egyházat érdeklő ezen vagy azon kérdésben a kultusz-miniszterrel teljesen egyetért. Arról pedig, hogy az egyházi tisztségek betöltésénél s általában munkatársai kiválasztásánál párttekintetek nem irányították állásfoglalását, mind a nagyszalontai egyházmegyében, mind a Dunántúl bizonyoságot tehetnek mindazok, akiknek az egyházi közéletben részvétele nem éppen csak az utolsó évtizedre terjed.¹

VI.

Nagyon is fogytékos volna a kép, ha egy futó pillantást nem vetnénk egyházának az államhoz, valamint a többi vallásfelekezetekhez való viszonya tekintetében elfoglalt álláspontjára.

Ami az államhoz való viszony kérdését illeti, az elsősorban, az állam anyagi támogatásának módja és mértéke tekintetében áll előtérben.

Az a nagy ellentét, mely az akartnál is többet mondó 1848: XX. törvénycikk szabálya, meg a valóban adott államsegélynek a vártnál is sokkal kevesebb volta között az alkotmány helyreállása után még egy emberöltőn át fennállott, érthetővé teszi azt a nagy feszültséget, mely, amint utat tudott találni, teljes erővel kívánt ez irányban előre törni. Messze vezetne, ha itt az 1848: XX. törvénycikk s nevezetesen ennek egyszerűen a törvény nevével megjelölt 3. §-a végrehajtása érdekében folyt hivatalos és nem hivatalos akciókat, bár pusztán a református

¹ Lehetett ezt különben tapasztalni a tiszántúli egyházkerület 1908. évi mozgalmas püspökválasztása alkalmával is, amikor az előreláthatóan bekövetkező pótválasztásra, az ő jelöltjének kisebbségben maradása esetére, a kifejezetten függetlenségi párti jelölt mellé csoportosulást ajánlotta a híveinek. (Az akkori lapok közlése az ily értelemben határozó értekezletről.)

egyház kebelén belül is, ismertetni kívánnám. Csupán annyit tehát, hogy ez egyházban a lelkészi fizetéskiegészítésről szóló országos törvény alkotásának esztendejében, 1898-ban történt ez iránt az első lépés, amikor az akkori konventi elnök, Tisza Kálmán kezdeményezésére hozzáfogtak az adatgyűjtéshez az egyházközségek adózási viszonyai s az egyháztagoknak egyházi adóterhe felől. Kétségtelen volt ugyanis, hogy a reformált egyházaknak nem csupán anyagi, hanem mindenirányú erő kifejtésében legnagyobb akadálya tagjainak aránytalanul magas egyházi * adóval terhelt volta. Erre óhajtották tehát elsősorban igénybe venni a 48-i törvénnyel kilátásba helyezett közálladalmi költségeket.¹ Azonban ezenkívül egész csapat egyházi intézmény vonta magára a figyelmet, mint támogatásra szoruló, és amikor ezirányban a tárgyalások – éppen a Tisza István első miniszterelnöksége idején megindultak,² szükséges lett alapos válogatást tenni az egyaránt súlyosnak mutatkozó kívánságok között.

Ez alatt protestáns egyháztársadalmi körökben két szélső vélemény alakult ki az egyház állami támogatása ügyében. Az egyik, a halkabban és ritkábban hangzó,³ az autonom szabadságot féltette az államsegéllyel kapcsolatos állami beavatkozástól és azt sürgette, hogy az egyház minden szükségletét a lehetőségig redukálva, a maga erejéből fedezze; a másik, a gyakran s mind türelmetlenebbül ismétlődő, ugyancsak minden, más egyházakénál nem kisebb méretűre szabott szükségletnek az állam által teljesítését kívánta. Ez az utóbbi vélemény aztán érthetően az 1848: XX. törvénycikk 3. §-a betű szerint végrehajtásának követelésévé alakult, ami viszont átvezet a szekularizáció kívánásához.

Tisza István itt is az aurea mediocritas útján halad. Nagyon tudna lelkesedni azért, – mondja – hogy minden szükségletünket a magunk erejéből fedezzük, de számolni kell a tényleges erőviszonyokkal s megmaradni az 1848: XX. törvénycikk végrehajtásának követelésénél.⁴ Az egyházi adóteher könnyítése, a lelkipásztorok anyagi helyzetének javítása, a közoktatási intézmények fenntarthatása nélkülözhetetlenné teszik ezt.⁵ Ám örül annak, hogy a törvény szoros értelmének valódi végrehajtását nem követelik, hiszen az egyház összes szükségleteinek állami kielégítése a halál-

¹ Még az 1904-ben megnyílt zsinaton is csak erről szól Tóth János elfogadott indítványa. 1904 nov. 17-i ülés 66. jkvi sz.

² Tóth János indítványának megtételekor a tárgyalások már folyamatban voltak s a miniszterelnök a közös protestáns bizottság felterjesztésére már október 20-án választ is adott, mely a további tárgyalásoknak alapjául szolgált.

³ Részben olyanoktól is, kik előbb a másik szélsőségben járva, talán meghökkentek a maguk követeléseinek következéseitől.

⁴ Zsinati napló 1917 IV. ülés.

⁵ Dunántúli főgondnoki székfoglaló.

harangot húzná meg az egyház autonómiája felett.¹ De azonkívül is gyakran figyelmeztet a követelések mérséklésére, az állam anyagi erejének figyelembe vételére. Különösen szót emel a szekularizáció hirdetése ellen. Ha napirenden volna a szekularizáció – mondja egy alkalommal² – kifejténé az okait, hogy miért tartja azt károsnak és veszélyesnek; ám aki akarja a szekularizációt, csináljon erre mozgalmat politikai téren, de ne indítsa ezt a küzdelmet felekezeti alapon. Ne legyünk osztályos atyafiak, nekünk nem a másé kell, hanem az, ami nekünk jár és semmi közünk hozzá, hogy másnak hogyan s mije van.³

Ám a középúton járás nem jelenti a megalkuvást s amint Tisza nem követel és nem ígér sem többet, sem kevesebbet az állami támogatásból, akár ellenzéken, akár kormányon van, épp úgy egyforma szilárdsággal ragaszkodik annak a jognak szabatos biztosításához, amelyet megilletőnek tart. Amily szerényen és előzékenyen igyekezett a kormány és a protestáns egyházi tényezők közötti megértés minden akadályát elhárítani; amily örömmel kérte az 1906. évi 48,848. sz. miniszteri rendelet kibocsátása után a református zsinatot annak a megelégedéssel megállapítására, hogy az 1848: XX. törvénycikk végrehajtásához közelebb jutottunk,⁴ éppoly határozottan foglal állást akkor, amikor az egyház jogosultságának homályosítására alkalmas formula fenyegeti az elért eredmények békés tovább fejleszthetését. Az 1904/07-i zsinaton alkotott egyházi törvények királyi megerősítő záradékába foglalt azon fenntartással szemben, mely szerint az állam a királyi jóváhagyással nem vállal a már megállapítottaknál továbbmenő kötelezettséget, a zsinat az utolsó ülésén ünnepestélyes deklarációt fogadott el, amelyben „óvást emel a jóváhagyási és megerősítési záradéknak minden esetleges olyan értelmezése ellen, mintha egyházunknak akár javára, akár terhére az állami törvényhozáson kívül bármely más tényező kötelezettségeket állapíthatna meg, vagy megakaszthatná az 1848. évi XX. törvénycikk teljes végrehajtására irányuló további akciót, illetőleg korlátokat szabhatna egyházunk elé abban a tekintetben, hogy az eddig megállapított államsegély keretén túlmenő jogos igényeinek kielégítését kérhesse és sürgethesse.”⁵

Gyorsan elterjedt a hír, és ezt református egyházi sajtó-

¹ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló. Még akkor, 1902-ben nem követelték.

² A dunántúli református egyházkerület 1907 szept. 29-i közgyűlésén mondott elnöki megnyitó.

³ Zsinati napló 1917. IV. ülés.

⁴ Zsinati napló, 1906 júniusi ülészak 30. 1.

⁵ 1907 március 14-én tartott 54-ik ülés jegyzőkönyve.

orgánum is közölte, hogy a bátor és egyeneshangú óvás Tisza István fogalmazása. Pedig ő nem is volt a deklarációra vonatkozó javaslatot előterjesztő egyházalkotmányi szakszervezetnek tagja, de azért a hír általános hitelre talált. Valahogy a Tisza István lelki arcképéhez nagyon hasonlóan találták azt a tármanélküli, de határozott és kemény őszinteséget, hogy a magunk igazságáért nyíltan szót emeljünk, bármily magas helyről hangzó, még a hódolattal szeretett „jó öreg gazda” aláírásával jött nyilatkozat ellen is. Csakugyan így is történt: a református egyház közjogi helyzetét illetően nem szabatos szövegezésű királyi leirattal szemben tett ezen ünnepélyes óvás fogalmazója Tisza István volt.¹

*

Nem megalkuvás vezeti a vallásfelekezetek közötti béke és egyetértés buzgó keresésében és féltve őrzésében sem. – De még kevésbé azon, az utolsó évtizedben sűrűn nyilvánuló s a békességet kereső protestánsok némelyikénél szinte a létezésért is bocsánatot kérő meghunyászkodásba torzuló felfogás, mely szerint a reformáció úgy is, mint a nemzeti egység megbontója, úgy is, mint a néperkölcshöz meglazítója káros hatású volt a magyar nemzet életére.

Tisza István teljesen tisztában van azzal, hogy a reformáció az erkölcsi megújulás és az erkölcsi tisztítás eszköze volt a római katolikus egyház számára is és tudja, hogy azok a férfiak, akik emelt fővel mentek a máglyára, akik nyugodt lélekkel tűrték a maguk igazságáért a gátlarabság évtizedes megpróbáltatásait, csak azért voltak képesek erre, mert egy nagy, nemes, igaz ügynek elszánt, önzetlen, magasztos szolgálói voltak.² Attól sem fél, hogy az összeütközésben mindenestre az ő egyháza maradna alól.

Sokkal jobban összeforrott a magyar nemzet a szabadsággal, felvilágosodással és szabadelvű haladással, semhogy a retrográd irányzat győzelmet arathatna az egységes magyar szabadelvű társadalom felett és a protestáns egyházaknak nincs mitől tartani, míg a szabadság, felvilágosodás és vallási türelem ügyével szolidaritásban marad és egysorban küzd valláskülönbség nélkül az ügy minden barátaival.³

¹ A királyi megerősítési záradékot tárgyaló egyházalkotmányi bizottság ülésén megjelent Tisza István s az óvás emelésére ő tette az indítványt. A bizottsági ülés végén dr. Baksa Lajos, a bizottság előadója, megkérte Tiszát, hogy fogalmazza is meg a javasolt óvást, mire Tisza azonnal vállalkozva, pár perc alatt megírta azt. – Dr. Segesdy Ferenc balatonfüredi ny. kúriai bírós. e. m. gondnok, konventi és zsinati jegyző, ki az akkori egyház alkotmánybizottságnak tagja volt, közölte ezt velem.

² Elnöki megnyitó a dunántúli egyházkerület közgyűlésén 1910. szept. 28-án.

³ Egyházmegyei gondnoki székfoglaló.

Tisza Istvánt nem az igazságának, nem is az erejének kevesebb volta miatti aggodalom indítja a nem is csak türelemben, hanem a vallásfelekezetek közötti rokonszenvenben álló igazi vallási béke¹ óhajtására, hanem a hazaszeretet és a nemzeti egység védelme. Ezért óv a felekezetiességtől, ami alatt a felekezeti elfogultságot és felekezeti türelmetlenséget együtt érti.² Az ultramontanizmus, mint a nemzeti egység megbontója s a nemzeti akarat akadályá elleni küzdelmet valláskülönbőség nélkül az egész magyar felvilágosodottság feladatának tartja.³ A római katolikus egyházat azonban nagy és nemes hivatással bíró intézménynek vallja, melynek feladataiban a protestantizmust is szövetségesül kell tekintenie. Amelyik fél a másikat sérti, ezzel önmagát sebezi meg.⁴

A vallásfelekezetek s közelebről a római katholicizmus és protestantizmus közötti viszonyra vonatkozó felfogását legvilágosabban az a nagy beszéde tárja fel, amelyet a dunántúli református egyházkerület közgyűlésén 1908 szeptember 22-én mondott, amikor a „Ne temere” kezdetű pápai dekrétum erősen foglalkoztatta a hazai közvéleményt.⁵

Ez a beszéde nagyon figyelemreméltó azért is, mert jogi és politikai szempontból kifogástalan tárgyilagossággal és szabattalossággal ítéli meg úgy magának a dekrétumnak a jelentőségét, mint az azzal szemben követendő eljárásra vonatkozó kívánságokat. Abból indulva ki, hogy a Ne temere nem okozhat jogsérelmet, mert a házasságjog állami törvénnyel van szabályozva és az egyházi szabályok ma már a jog világában nem hatályosak, rámutat arra, hogy az egyház ilyen állásfoglalása, illetőleg előbbi álláspontjának megváltoztatása még sem közömbös a magyar államra és társadalomra nézve. - Magyarországon ugyanis olyan sok a vegyesházasság, hogy a családi béke feldúlásával jár az olyan szabály felállítása, melynek megtartása megalázó a másvallású félre, meg nem tartása pedig a szabályt kibocsátó egyházhoz tartozó felet állítja rettentő dilemma elé, hogy ágyasnak minősíti a saját egyháza. Mindazáltal a jus placeti alkalmazásbavételére irányuló kívánság szerinte nem volt az igazi orvosság kijelölése. Hiszen amint jogi hatás nincs, a lelkekre gyakorolt hatás viszont megvan mindenképpen, akár kihirdetik a törvényt, akár más úton szereznek arról az egyház tagjai tudomást. Mivel azonban

¹ Miniszterelnöki bemutatkozó beszéd a képviselőházban 1913 június 12-én.

² A Debreceni Protestáns Lap 1902 dec. 13-i számában Egy kis felvilágosítás című cikke.

³ Dunántúli egyházkerületi megnyitó 1907 szept. 22.

⁴ Ugyanaz 1910 szept. 28-án.

⁵ Megjelent a Protestáns Szemle 1908. évfolyamában 473. 1. Egyházi erőgyűjtés és erőfejlesztés cím alatt.

az ilyen szabályozást nem követeli valamely sarkalatos hitelv, és köztudomás szerint máshol és Magyarországon is máskor – Lambruschini-instrukció – a római kúria tett a szabálytól különböző rendelkezést, mely a háborgó kedélyek megnyugtatósára s a vallásfelekezetek közötti béke biztosítására alkalmas volt, a megoldás kulcsa most is Róma kezében van. Ebben megegyezett a Tisza véleménye a magyar római katolikus” főpapságéval, mely előbb, amint azt az 1908 januári esztergomi instrukció mutatja, a Ne temere rendelkezésének hatályát Magyarországra kiterjedőnek nem is tartotta, majd, mikor az ellenkező felvilágosítást megkapta, közbelépett a római udvarnál és kieszközölte a Németországban az 1906. évi Provida konstitúcióval elrendelt kedvezőbb és békésebb szabályoknak Magyarországra is kiterjesztését.

Tisza István ezen beszéde elmondásakor természetesen még nem tudhatta, hogy az ügy eme kedvező fordulata bekövetkezik. Ennek folytán a vallásfelekezeti békét veszélyeztető rendelkezés hatályban tartása esetén követendő magatartás felől is elmondja a véleményét, melynek rövid foglalata ez: A kikényszerített harc elől kitérni nem lehet, de azt a felvilágosítás fegyvereivel kell megküzdeni. A magunk hitfeleit világosítsuk fel, hogy ha születendő gyermekeiknek a másik fél vallásában nevelésére megegyezést kötnek, árulást követnek el egyházuk ellen. De világosítsuk fel a római katolikus vegyesházast is arról, hogy az „ultramontán tortúra”-nak nem valamely sarkalatos hitelv érvényesülése végett van kitéve, s hogy ha német volna, nem követelnék tőle azt, amit most követelnek tőle, mert magyar.

Ám ekkor is éppenúgy, mint az egész világ protestánsait érzékenyen érintő Borromaeus-enciklika kibocsátása után¹ fontosnak tartja, hogy „továbbmenő lépéseket” ne tegyenek a magyar protestánsok és semmiféle provokáció ne indítsa őket oly elhatározásokra, amelyek a vallásfelekezeti elfogultság látszatát adnák, mert azt a „napnál világosabb tényt, hogy a magyar protestantizmus ügye benső elválaszthatatlan szolidaritásban van a magyar nemzet és magyar szabadság ügyével” elhomályosítani nem szabad.

A maga egyháza s annak tagjai számára tehát egészen világosan megjelöli Tisza István az utat. Az önérzetes, de békés jogvédelem, elkerülhetetlen harc esetén pedig a legnemesebb fegyverekkel s csak a legszükségesebb mértékig folytatott küzdelemre készség útja ez. Ám a római katolikus magyarság elé is kitarja a maga indító okait és a felekezeti viszonylatok körüli magatartásra vonatkozó felfogását ezekben a szinte ódái lendületű szavakban:

¹ Dunántúli elnöki megnyitó 1910 szept. 28.

Hát ma, amidőn annyi ellenség környékez; ma, amidőn bármerre nézünk ebben az országban, benn és a határszéleken mindenütt csak ellenségeink mozgolódását látjuk; ma, amikor, ha elég könnyelműek lettünk volna bármikor megfélekezni arról, hogy mi magyarok milyen kevesen vagyunk és milyen sok ellenségtől vagyunk körülveve, ma, mondom, amikor minden napi hír, minden napi jelenség, mindaz, ami körülöttünk folyik, csak újabb, meg újabb bizonyíték, újabb memento erre a kemény igazságra; ma szabad-e nekünk, maroknyi magyaroknak szükség nélkül, elháríthatatlan ok nélkül, tisztán agresszív kezdeményezés alapján felvenni a felekezeti harcot egymás között, felemészteni legjobb erőinket egy olyan küzdelemben, amely bárhogy dőljön is el, a magyar nemzeti ügynek csak gyöngítésére, csak kárára szolgál.

*

Nagyon sok kalászt lehetne még a Tisza István református egyházi téren munkálkodása eléggé elhanyagolt mezejéről összeszedgetni. Méltó volna teljesen átkutatni ezt a mezőt s begyűjteni róla minden szemet, még a törmeléket, még a tövisét is. Külön tanulmányt érdemel első sorban a protestáns egyházak számára az 1848: XX. törvény cikk részleges végrehajtása címén 1907-től kezdve adott államsegély biztosításában betöltött szerepe. A számomra engedett hely és idő mellett most be kellett érni ennyivel.

A református egyházi életben munkáját, jelentőségét, értékét a vele részletesebb foglalkozás után sem tudom másnak látni, mint amilyennek tíz évvel ezelőtt, közvetlenül az elvesztése után megéreztem.

„Hogy az egyházkormányzás munkájából kivette a részét, azzal kötelességet teljesített. A református egyház minden fiától megkívánja az áldozatos munkát, mindenkitől a képessége szerint. Tőle, ki nagy érdemeket szerzett elődöktől származott s ki a maga helyzete szerint is sokra volt képes, sokat kívánt. Nem különös érdem az sem, hogy ezt a sok munkát jól elvégezte. De figyelemre és követésre méltó az az erkölcsi szigor, mely az egyházban végzett munkáját jellemezte. A zsarnoki hajlandóság vádja ilyenkor közel van. Pedig Tisza István nem a maga uralmát kereste az egyházban – hiszen nem kellett neki magára irányítani a figyelmet, és mindenütt, ahol nem volt rá szükség, szívesen félreállt -, de a kálvinista morál szigorúságát alkalmazta magával és mindenkivel szemben, a kötelességek pontos teljesítésében. Nem csupán a külső dísz mellőzése, az egyszerű életmód, a szertartásosságtól mentesség, de mindennekfelett a kötelességteljesítésnek e ridegségig menő megkövetelése tette Tisza Istvánt valódi puritán kálvinistává.

Ám a kötelességteljesítés ily fanatikusává nem is csak a kálvini elvek formáltak. Egy nagy, hatalmas, erős magyar nemzet képe ragyogott eszményül előtte. Tudta, hogy ettől az eszménytől távol vagyunk. Kevesen is vagyunk, szegények is és hozzá: szalmaláng természetűek. Sokat, a nálunk szeren-

cséesebb viszonyok közt élő nemzeteknél jóval többet kell dolgoznunk, hogy azok mellé emelkedni bírjunk. Ezért sürgette kérlelhetetlenül a kötelességek szigorú teljesítését.”¹

Ravasz László mondja², hogy Tisza István az átlagmagyar tízszeres-tizenötszörös életnagyságban.² A református egyházhoz való viszonylatban nem merném ugyanezt állítani. Ha a kálvini elvektől jobban átítatott társadalmakat nézem, kevésbbé, – ha ellenben a magyar viszonyokat veszem, jobban kálvinista ő; protestáns keresztyénnek ellenben mindenképp jobban az, mint az átlag-ember, akit tehát hiába vetítünk sokszorosan nagyobbra, Tisza István vallási és egyházi képét meg nem látjuk benne.

Bizonyos, hogy a magyar református egyház nagyon jól járna, ha bármennyire kisebbitett méretekben, de Tisza István-típusú emberekből állna.

¹ A Debreceni Protestáns Lap 1918 46. számában.

² Tisza István és a magyar tragédia. 1924. évi Tisza-Évkönyv.

**TISZA ISTVÁN
KÖZGAZDASÁGI ÉS PÉNZÜGYI
ÉRTEKEZÉSEI.**

ÍRTA: ILLYEFALVY VITÉZ GÉZA

É S MÉG VANNAK, akik a lélek halhatatlanságát tagadják. Pedig, ha önmagukban nem is érzik, az emberi szellem kimagasló képviselőinél láthatják annak időközön és tereken erőtevő hatalmát. Hát azzal, hogy orgyilkos kezek kioltották a mi nagy nemzeti mártírnk testi életét, megölték-e szellemét, amelyik annyi nagyszerű alkotásában ma is előttünk áll s köztünk él tovább. Már életében nem egy ember volt csupán, belőle nem egy egyén szólott, hanem a magyar nemzet életének és lelkületének kifejezője, inkarnációja volt ő, ahogyan a világszellem is földi munkájában az ember testét vette magára. Gróf Tisza István valóban az égből elorzott tűz melegével tenyészetet fakasztó hazaszeretet emberi formát öltött eszménye volt, aki előtt mindig az összeség, a nemzet boldogsága lebegett. Ennek érdekében tartotta meggyőző és ellenállhatatlan erejű beszédeit, írta meg látnoki tehetséget lehelő cikkeit, lelkének legszebb virágait, életadó magvait ültetve szét a szeretett haza földjében s bár durva kezek sokszor kitepték vagy dudvával nyomták el a nemes magból rügyező sarjakat, de hogy most is, halála 10 éves fordulóján annyi sok ezerrel együtt dobbanó szívvel reá emlékezünk, nyilvánvaló bizonyosság amellett, hogy azért a mag sokszor termékeny talajba hullt. Engem ért a megtiszteltetés, hogy a számos munkatér közül, melyen buzgón szántott-vetett, gazdasági és pénzügyi nézeteit, lelkes tanácsait ismertessem. Nehéz feladat ő hozzá s munkájához méltó cikkben számolni be erről, annál is inkább, mert nagyon nehéz volna megmondani, hogy hol volt ő dicsőbb, hol volt nagyobb, mikor a politikai harcok lángoló tűzében vagy a magyar gazda szelíd tűzhelyénél bocsátotta szárnyra mindig bölcs s mindig igazságot kereső gondolatait s így melyik munkakörben megrajzolt alakja tükrözi vissza jobban az ő alakját, lelkének nagyságát? Mégis talán itt, közgazdasági és pénzügyi tevékenységében rajzolható

meg legjobban az ő benső lelkivilága¹, az izzó lelkű magyar, az ecce homo. S nehéz feladatokat nagyon meg fogja könnyíteni magyar szívem szeretete a nagy halott iránt és az ő nagyszerű munkáiból kiáradó szellem útbaigazító ereje. Csak össze kell szednem – mint a virágról a mézet – az ő lelkes munkáiban elhintett szellemkincseit s már ebben a beszédes gyűjteményben előttünk áll az ő nemes alakja.

Gróf Tisza István kimondhatatlan honszerelme kiterjed minden kérdésre, amivel nemzetét jobbá, gazdagabbá, boldogabbá tehetné. S hogy ő bármely irányú vizsgálódásaiban az egészet, az összeséget a maga egységében kívánta boldogítani, ennek bizonyossága az, hogy akármelyik cikkét olvassuk, rögtön szembetűnik, hogy mindenikben igyekszik mindig valami átfogó, alapvető elvet, mindenkire érvényes igazságot leszögezni, amelyre az összeséget boldogabbá tevő jövő felépíthető. Úgy történelmi, mint választójogi s általában politikai, úgyszintén gazdasági és pénzügyi tanulmányaiban, naplószerű feljegyzéseiben ott látjuk a nagy nemzetvezért, aki a maga erős hitével, bízó lelkével s szinte földöntúli honszerelmével hitet, reménységet akar önteni a haza összes polgáraiba. Legjobban érdekli azonban valamennyi téma közt a haza maradandó alkateleme, az édes hazai föld, mint amely – ahogy egykor Antheusnak – egyedül tud új erőt adni az élet által letiprott egyeseknek. Leghosszabb tanulmányát is az agrárkérdésnek szenteli, melyre másutt is vissza-visszatér, mint az ifjú lélek első szerelméhez.

„Magyar agrárpolitika” című tanulmányában helyes tudományos érzékkel a gazdasági élet seismographjából, az árviszonyokból indul ki, mint amelyek a gazdálkodás összes mozzanatainak keresztmetszetét, dinamikus hatását in concreto mutatják be és határozók annak további alakulására. De ezt a kérdést is az optimista lélek szemüvegén át, a magyar nép erkölcsi erejébe vetett bizalommal tárgyalja, midőn a 80-as évek alacsony búzaárainak sötét kódén keresztül is a hajnal hasadását, a fejlődés megindulását látja, mely „örvendetes tény – úgymond – a magyar gazdaosztály szellemi és erkölcsi tulajdonainak köszönhető”.¹ Milyen izzó magyar lélek! – A 70-es évek rossz termései által előidézett túl magas terményárakban fejlesztésre ösztönző erőt, az okszerű gazdálkodást elvető magot lát. Ugyanúgy az ébresztőt, a Talpra magyar szavát halljuk kicsendülni az árdepresszió súlyos idejében írott cikkéből is. S a tudás és szakértelem mily gazdagságát árulja el egyes konkrét megállapításaiban! Minden mondata, minden szava a tiszta és a gyakorlati értelem világosságát ragyogtatja meg, folyton büszke diccsel hirdetve a maga fajtájának nagy-

¹ Magyar agrárpolitika. Előszó.

szerű képességeit, mikor így szól „Jogos büszkeséggel tekinthetünk vissza e küzdelemre, fajunk szívósságának és tetterejének fényes és a jövőre biztató tanújele ez.”¹ S midőn sastekintetű lelki szemeivel felismeri azokat a biztató jeleket, beszélő bizonyosságokat, amelyek gazdasági életünk fellendülését mutatják, önkéntelenül is tanúságot szolgáltat amellet, hogy mily alkotónak és áldásosnak kellett lenni annak a munkának, mily bölcsnek annak a politikának, amivel ő a nemzetet Kánaán felé akarta vezetni s eszméltre hívni, önmaga megbecsülésére ébreszteni.

A nagy koncepciójú államférfiú és kiváló közgazdász mellett ott látjuk mindenütt a kis emberek igaz barátját. A világpiac viszonyainak figyelemmel kísérése mellett gondja kiterjed a legkisebb és legszegényebb háztartásra is, melynek „elhullott malaca alig pótolható érzékeny csapás a föld népére”.

Mint a társadalom hűséges munkása és törhetetlen híve, bölcsészeti megállapításaiban főleg a történeti materializmus igaztalan és brutális tanításai ellen fordul. Összes gazdasági tanításait aranyfonálként mindenütt a tiszta ethikum, az égbenyúló emberszeretet melege ragyogja át. S ezért nem véletlennek, de isteni rendeltetésűnek tartom azt, hogy ennek a magasztos lelkületű, a társadalmi élet szellemétől áthatott nagy gondolkodónak éppen a történeti materializmus tendenciózus tanításait a maguk durva szélsőségeiben érvényesíteni akaró forradalom áldozatául kellett esnie. Ezért lett ő nagyobb halálában, mint életében volt s vált egy politikai párt vezéréből az egész nemzet által gyászolt szellemvezérré. S az a férfiú, aki mint politikus és ethikus a társadalom kettős alappillérenek, a jognak és erkölcsnek szent és sérthetetlen és örök voltát hirdeti, mint közgazdász a haladás hirdetője és minden retrograd lépés ellenzője. Az ő nagy lelke – midőn a múltba pillant – egyzersmind a jövő felé tekint s ha amott felismeri azokat a nagy megtartó erőket, amelyek a jelent biztosították s őt bizonyos józan konzervativizmusra indították, másik arcával a jövő felé tekint, mely a fejlődést biztosító liberális gondolkodásra indította. A léleknek ezt a kettős irányúságát, a múlt és jövő szerencsés összeölelkezését csak a nagy római államférfiakban s Albion nagyszerű vezérférfiáiban találhatjuk meg. Az ő lelke fel mert pillantani ősei saslakára, be mert tekinteni a jövőendő napjának vakító fényébe is. A fejlődést hirdető próféta intelmei közt ott van mindig a józan, okos mérték szava, mely: szerint „üres frázissá válik a régi jó tanács, a rohamos haladás hangoztatása”. S akkor is, mikor egy osztály: a gazdatársadalom bajaival foglalkozik, mindig egyetemesen nemzeti és általánosan emberi marad. „A gazda bajainak orvoslása nem

¹ Magyar agrárpolitika. Előszó.

egy osztály érdeke, de életkérdés egész társadalmunkra. Minden nemzet különböző osztályai egymásra vannak utalva, egymás fogyasztóképességében találják fel saját egzisztenciájuk alapját.” Mily bölcs, emberszerető és a tudós közgazdászra valló szavak! Mintha csak a nagy angol ökonóm, Smith Ádám lelke tükröződnék bennük.

Értékes tanulmánya, melyben az árdepresszióval, annak okaival az e tárgyban összehívott gazdakongresszus megállapításainak figyelembevételével és alapos megbírálása mellett foglalkozik, a kérdést az összes tények megrostálása útján megvilágítani akaró monografus klasszikus munkája, aki nem fél a kritikától, sőt kéri azt, ha az beható és objektív. De ez csak természetes annál, aki mindenekfölött a nemzete javára szolgáló igazságot keresi és szomjúhozza.

Gazdag és jól megválogatott statisztikai adatokkal támogatott tanulmányában a modern tudós helyes dialektikájával a tőketermelés korában gyakorta felbukkanó válságok okául vett és a szakirodalom által annyiszor megvitatott túltermelésből indult ki, soha szem elől nem tévesztve a kérdés lényegét, hogy t. i. vajjon alacsony búzaárainkat az extenzív műveléssel olcsón termelni tudó orosz és amerikai búzának népességünk szaporodását, ezzel szükségletét felülhaladó behozatala okozta-e? A kérdés ilyenén formulázása a tudományos vizsgálódás egyik legsikeresebb experimentális eljárásának, az eklektikus izolálásnak hódol. Ezen eljárása annyiban is szigorúan tudományos és célirányos, hogy a nagyobb búzatermelő és megbízható statisztikai adatokkal rendelkező művelt államok búzaforgalmi adatait állítja szembe a fogyasztó terület búzaszükségletének emelkedését feltáró adatokkal olymódon, hogy a fejenkinti 10 évi átlagos búzafogyasztást megszorozva a népesség szaporodási hányadosával, mutatja be 10 évről 10 évre a búzaszükséglet természetes emelkedését. Ezt a hivatásos statisztikus se csinálhatná jobban és szakszerűbben. Ezen alapon a bimetallistákkal szemben adatszerűleg megállapítja, hogy igenis van túltermelés oly értelemben, hogy a tengerentúli államok versenye s a szállítási költségek óriási csökkenése valóságos csapássá vált az európai gazdákra s ez okozta nálunk is a búzaárak csökkenését. Csak az a kérdés, hogy a bimetallistáknak nincs-e abban igazuk, hogy a túltermelés mellett nem járult-e hozzá az árdepresszióhoz az aranyvaluta behozatala is. Erre a kérdésre a nemes ércek termelési viszonyainak táblázatos összeállítása útján válaszol a pozitív alapon vizsgálódó tudós objektivitásával és a contrario okvezetéssel. A felvett adatok lelkiismeretes átvizsgálása után azt a kérdést veti fel, hogy azokból lehet-e következtetést vonni az arany megdrágulására és ezzel az árdepresszióra, mikor jelentékenyebb árcsökkenés az adatok szerint csak oly cikkeknél mutatkozik, amelyek termelési és

szállítási viszonyai lényeges átalakuláson mentek keresztül és ennél fogva szabad-e egy távolabb fekvő okra (az aranydrágulásra) vonni következtetést, holott az árcsökkenést az árképződésre közvetlen és döntő befolyást gyakorló tényezők változása egymagában világosan megmagyarázhatja. Ezen feltevését megerősíti az arany termelési és forgalmi viszonyaira vonatkozó adatoknak az ártáblázatokkal való összevetésével s ez alapon is kimutatja, hogy sem az ezüst, sem a többi árú ármozgalmából, sem pedig az aranytermelési viszonyokból nem következethetjük azt, hogy az alacsony terményárakat az aranykorona behozatala okozta volna. Ennél fogva az ezüstvaluta visszaállítása nem volna képes az árdepresszió segíteni s a csökkenő pénzérték hatását nem kell túlbecsülni, minthogy az árhanyatlásnak és általában az árváltozásnak más, közvetlenebb és hatásosabb okai vannak s a pénzérték csökkenésének valódi hatása nem az árak egymás közötti viszonyára gyakorolt befolyásában, hanem abban van, hogy a kölcsöntőkének s a munka és kockázat nélkül élvezett jövedelemnek értékét szállítja le, mi által a nemzeti termelés kisebb részére van szükség a tőketartozások kiegyenlítése céljából s több rész jut a pénzből a produktív osztályok rendelkezésére, aminek pedig úgy gazdasági, mint társadalompolitikai szempontból, de főleg a mezőgazda érdekében csak örülnünk lehet, föltéve, hogy a pénz vásárló erejének csökkenése természetes úton és nem csalárd eszközökkel állott elő, mert ez esetben az a forgalmi és hitelviszonyokat és ezzel a gazdasági jólét alapját képező bizalmat és jogtiszteletet ingatja meg. Mily tiszta felfogás és alapos szakértelem s mily altruisztikus szempontból való megítélés!

Egyébként ezen tanulmányában Tisza István az aranyvaluta hívének vallja magát s annak számos előnyét látja. Sokkal nagyobbak szerinte a kettős valuta hátrányai a nemzetközi forgalomban, semhogy annak becsületes végrehajtását és fenntartását remélhetnénk. Azonban ezen felfogásában sem merev és egyoldalú, sőt elismeri, hogyha nemzetközi egyezményvel lehetne az ezüstnek, mint kiegészítő pénznek a mostaninál (t. i. a cikk megjelenése idején) nagyobb szerepet biztosítani, ez nagy lépés volna azon cél felé, hogy a nemes ércbányák óriási fellendülése az árképződésben a produktív osztályok javára érvényesüljön. Ebben a kérdésben is hát a dolgozó osztályok java lebeg nemes lelke előtt, elsősorban pedig a magyar nemzeté, de egyszersmind a monarchiáé. Az egész kérdést, a pénz értékcsökkenésének hatását végsősorban abból a nézőpontból vizsgálja, hogy az a mi tőkészegény, eladósodott nemzetünk javára s a monarchia jó hírnevének fokozására szolgál-e? Meg van győződve arról, hogy a nemzet jólétének alapja a magyar föld és annak észszerű megművelése s a magyar nemzet gerince a magyar gazda. Ennek a nézetének, valamint a munkásosz-

tályok megbecsülésének többször ad kifejezést ezen szép tanulmányában, így akkor is, mikor azt mondja, hogy a nagy financier, valutánk rendezője és megszilárdítója: Wekerle Sándor már ezen egy művével jogos igényt szerzett a magyar nemzet, elsősorban a magyar gazdaközönség hálájára, mert az „elsősorban a mezőgazdasági érdekek fényes győzelme volt a kamataiból élő tőke, a haute finance érdekeivel szemben, ami azon férfiú (Wekerle) körültekintő bölcsességének és hazafiságának fényes bizonyítéka”. Mily nemes megbecsülése a magyar dolgozó osztályoknak, főleg a magyar parasztnak s mily önzetlen tiszteletadás az érdemes munkatárs iránt! S ezt rágalmazták meg rövidlátó ellenfelei a haute finance érdekeinek támogatásával, nagyúri göggel, aki pedig az egyszerűség, a földszeretet és a munka embere volt.

Megállapítva a túltermelés jelentőségét és hatását az árdepresszió előidőzésében, kifejtve álláspontját az aranyvaluta hatására s általában a mono- és bimetallizmus kérdésére nézve, az analitikus elme mindenre kiterjedő figyelmével fordul a kérdés minden jelentős szempontból való megvilágítása érdekében a modern forgalmi és hitelgazdaság egyik jelentős tényezője, a tőzsde és tőzsdei spekuláció, itt is elsősorban a gabonaüzlet felé. S míg üdvös jelenségnek tartja azt, hogy a gabonaüzlet terén beállott súlyosabb viszonyok felrázták a magyar gazdát hagyományos indolenciájából s arra szolgáltak ösztönzőül, hogy többet és olcsóbban termeljen, egyúttal pedig a mezőgazdaság üzleti részére nagyobb gondot fordítson, addig egészségtelennek és károsnak mondja azt, hogy az alacsony árakért a tőzsdei játék terén keres gazdaközönségünk nagyrésze kárpótlást, ami – sajnos – a most lefolyt háború utáni időkben is megismétlődött. Mintha csak ez a nagy szellem ezt is előre látta volna, mikor a felett kesereg, hogy egy-egy szerencsétlen tőzsdei spekuláció évtizedek munkájának és takarékosságának gyümölcseit emésztette fel s a legrendezettebb existenciákat döntötte zavaros helyzetbe. Az ilyen tőzsdéző gazdák – úgymond – szidják lehangosabban a spekulációt és a börziánereket s innen a gazdaközönség ellenszenve a tőke iránt, annál inkább, minthogy „tényleg a határidőüzletnek mind nagyobb arányokban s mind szélesebb körökre elterjedése a terményárak csökkenésével esik össze; mi sem könnyebb hát, mint okozati összefüggésba hozni e két jelenséget, annál inkább, minthogy a súlyos gazdasági helyzet a külföldnek és főleg Németországnak oly agrár törekvései felé terelik gazdáink figyelmét, amelyek politikai célokkal vannak összenöve és nem annyira objektív közgazdasági meggyőződés, mint inkább pártszenvedély és párttaktika hajtja azok képviselőit a nagy tőke és a tőzsdék ellen. Ezek hatása alá kerülve a mi elkeseredett gazdaközönségünk is, hajlandóvá vált bajaink okát az ellenséges érzületű tőke uralma-

nak, a tőzsdei üzelmeknek tulajdonítani”. Így hát a nagy államférfi, amint más téren, úgy itt is biztos szemmel tudta felismerni egyes nagyhangú frázisok igazi, bár titkos rugóit, itt is meglátja az objektív megítélést lehetetlenné tevő ad hoc és ad personam okait gazdaközönségünk tőzsdeellenes hangulatának. De igazságos bíróként elismeri azt is, hogy ez az ellenszenv némileg jogosult és emberileg érthető, minthogy tényleg a földbirtokos osztály őseitől örökölt anyagi helyzetét sokszorosan túlszárnyalva látja gyakran kétes értékű üzelmekből származó, lelketlenül összeharácsolt vagyonok tulajdonosai által, mely elem megveszteget pártokat és kormányokat és saját érdekében a gazda megrontására intézi a világ sorsát. Hát ez a megállapítása is nem egy objektív gondolkodó, a dolgok mélyére látó elmének s egy önzetlen, emberszerető léleknek a megnyilatkozása-e?

És mily finom metszésű bonckéssel szedi szét ezen tőkegyűlölet szövedékét, mutatja ki a gazda tévedését, mikor a tőkét és a tőzsdét okolja bajaiért, holott a tőke a legjobb barátja és megsegítője mindenik gazdasági ágnek, földnek, vállalatnak egyaránt s megindítója és irányítója a gazdasági élet ütőerének, a forgalomnak. De a tőke és éppen elsősorban a nagytőke, amely a tőzsdén ide-oda mozog, a maga fix kamatozású kölcsönkötvényeivel, földbirtokvásárlásaival, jelzálogkölcsőneivel nem éppen érektársa lett-e a földbirtokosnak, mikor a föld és terményeinek magas ára az ő tőkéjének a jövedelmezőségét is jelenti? Nem fog hát öngyilkos kezekkel saját vagyonának forrása ellen támadni és nem törekedhetik saját tributariusait – a gazdákat –, fizetéseképtelenségbe, válságba dönteni. Éppen a mezőgazdaság virágzása oly szoros összefüggésben áll a haute finance eminens érdekével, a záloglevelek kelendőségével, hogy itt érdeellentétéről beszélni csak vastag tudatlansággal vagy félrevezetési szándékkal lehet. A társadalomnak ezt a kettős rákfenéjét, a tudatlanságot és rosszszándékúságot itt is azonnal felismeri és panasolja az, akinek heroikus küzdelmeiben annyi baja és kerékkötője támadt a tudatlanságban és félrevezetésben.

De micsoda erkölcsi nagyság, jellemerő és államférfiúi bölcsesség nyilvánul meg abban a pár sorban is, amelyekben felveti a kérdést, hogy valóban ártalmára van-e a gazdának a határidőüzlet és spekuláció csak azért, mert az játékszenvedéllyé fajulhat. „Mert – úgymond – a játékszenvedély, ha túlmegegy a szórakozás keretén s a vagyonszerzés vagy megélhetés eszközévé válik, minden téren ellenszenves és kárhozatos s a gazdaközönség szorgalmas és derék tagjait is, vesztükbe sodorhatja. De ennek orvoslását csak az egyének erkölcsi erejében és felelősségérzetében szabad keresni, az állam nem állhat oda szabad polgárai gyámjául, hogy vagyonukkal könnyelműen ne sáfár-

kódjának s így felelőssé csak magukat a játékszenvedély szomorú áldozatait tehetjük. A játékszenvedély nem szolgálhat hát okul a határidőüzlet állami megrendszabályozására, csak akkor, ha beigazolódnék, hogy a határidőüzlet mesterséges és a termelőre hátrányos árképződést idéz elő.” Ennél világosabban, tárgyilagosabban és meggyőzőbben sem közgazdász, sem politikus fel nem állíthatja a tételt s bíró igazságosabban el nem döntheti a kérdést. Ugyanis a kérdés veleje az, hogy a papirosbúza vagyis az a búza, amiből sokszor egy szem sincsen a spekuláns birtokában, az árakra állandóan nyomást gyakorol-e? Szerinte nem gyakorol, de nem is gyakorolhat, hiszen a spekuláns se nem barátja, se nem ellensége a gazdának; őneki egyetlen célja és érdeke csak az, hogy a búza árában időről-időre változások álljanak elő, melyet ő mint árkülönbözetet kihasználhasson s így reá nézve mindegy, hogy az a különbözet áresés vagy áremelkedés útján állott-e elő. A spekuláns vesz és elad, tehát csak a konjunktúrától függ, hogy mint vevő áremelkedésre vagy mint eladó árcsökkenésre spekuláljon-e, de arra semmi esetre sem törekedhetik, hogy a gabona ára változatlanul alacsonyan maradjon. A világforgalmi cikkeknel – amilyen elsősorban éppen a gabona -, nem a kötésforgalom, de a tényleges árumennyiség valódi konjunktúrája győz végsősorban a határidőüzlet áralakulására nézve is, minthogy az áralakulást hosszabb időn keresztül nem a mesterséges, hanem a természetes ártényezők szabják meg s ezekhez kénytelen igazodni a tőzdespekuláns is, aki ha ilymódon helyes nyomon jár, csak megelőzi és ezzel mérsékli a készárúüzlet terén beálló ár-változást, ami pedig igen nagy előny úgy a fogyasztókra, mint a gazdákra, mert nincsenek kitéve hirtelen árcsökkenésnek. Már pedig ez nyilvánvalóan nemcsak a háztartások, hanem főleg a kereseti gazdaságok, a termelés érdekében áll. S bár a spekuláció tévedhet a helyzet megítélésében s idézhet elő ideig-órákig mesterséges árakat, de ezt a tévedést elkövetheti úgy a gazda kárára, mint annak hasznára s a kettőt idővel egymással kiegyenlíti. Normális hatásában azonban azáltal, hogy megelőzi a tényleges áralakulást, enyhíti és kiegyenlíti az árhullámzásokat s mérsékli a rendszeres árcsökkenést aratás után, a tömeges eladások idején, ami nyilván a gazda előnyére szolgál. De előnyös az reá nézve annyiban is, hogy termékét lehetőleg kedvező időben és árak mellett értékesítheti annak következtében, hogy a tőzsde teszi lehetővé és segíti a gabonakereskedést, amely nélkül folytatólagos termelés el sem képzelhető, mivel az közvetít termelő és fogyasztó között s a terményeit eladni kívánó termelőnek a napi árért állandóan rendelkezésére áll, esetleg neki előleget, hitelt nyújt. A gabonakereskedő csak a tőzdespekuláció révén vehet megfelelő árakon a kész áruénál kevesebb költséggel búzát; e nélkül a kereskedő csak akkor

vehetne búzát, ha azt a fogyasztók körében azonnal el is helyezhetné vagy pedig a szükségelt mennyiséget meghaladó fölösleget magasabb árakon adhatja el, vagyis ha kizárólag ár-emelkedésre számíthat. S ha vannak is a gazdára nézve káros kinövései a gabonakereskedésnek s meddő terheket rakhat úgy a termelőre, mint a fogyasztóra, ezek nem a kereskedés túltengésének, hanem éppen ellenkezőleg, a kereskedelem fejletlenségének a következményei.

A gazdának is, mint minden termelőnek, minél fejlettebb kereskedelemre van szüksége, mely az effektív búza vétele és eladása közti idő árkockázatát a gazda helyett magára vállalja, amit csak fedezeti határidő-kötések útján tehet meg, míg enélkül a kockázat viselése fejében kénytelen volna a gazdától árendeményt kívánni. Tehát a gabonakereskedelmet is, mint nagyban és állandóan vásárló gazdasági tevékenységet az állandó és nagy piac: a tőzsde táplálja. A gabonakereskedés nem más, mint a gabona állandó, biztos piaca, melyet ha korlátoznánk, korlátoznánk magát a gabona keresletét, ami pedig az ártörvény értelmében mindig árcsökkenéssel jár, még pedig főleg éppen a tömeges búzakínálat idején, aratás után, amikor a gazdának évi költségei kiegyenlítésére s a további termelés érdekében legtöbb pénzre van szüksége. Az aratás idején je^{nt}-kező nagy gabonakínálatot csakis a határidőüzlet tudja *árcsökkenés nélkül* felvenni. Akik tehát hangzatos frázisokkal -a gazdák jó barátaiul tolva fel magukat -, a tőzsde ellen izgatnak a gazdák körében, osztálygyűlölet sugalmazta öngyilkos politikát hirdetnek nekik.

Itt is mily klasszikus rövidségű okfejtéssel tudja elénk állítani a hangzatos frázisok ürességét s éppen azokra nézve káros hatását, akiknek üdvöt és boldogságot ígérnek. Mennyire általános, minden téren érvényes s a félrevezetettek által csak a tömkelegbe lépéskor felismert igazság ez, melynek a magyarral való megértetéseért nemes lelke minden erejét s egész életét feláldozta. Mily eszményi magaslatról nézi és ítéli meg a tőzsdét is, melynek egyetlen szükséges reformjául csak azt kívánja, hogy a játék becsületes legyen s ennek biztosítására a börze szoros állami felügyelet alá helyztessék. Ez volt éppen az ő lelki nagyságának titka, de ez volt tragikuma is, hogy saját lelki szemén át nézve a dolgokat, vakon hitt a jó diadalában, az emberek becsületességében és józanságában s nemzetét a föld legjőzanabb népének tartva hitte, hogy az a józanság számára hallgat és elhatározásainak rugója az a józan, okos mérték, melyet ő úgy politikai, mint gazdasági téren prófétai ihlettel hirdetett. De ezért az igazságért s az igazságnak nemzete számára való bátor hirdetéseért nagy áldozatot kellett fizetnie, meg kellett halnia.

De ekéjét a magyar földbe mélyen bevágó értekezésének

talán legértékesebb s az ő prófétai hivatását legjobban jellemző része az, amelyben azt a kérdést veti föl, hogy hát most mi a teendő? S erre a fontos kérdésre a szomorú tapasztalatokon átment államférfiú higgadt tárgyilagosságával és bölcsességével felel meg. Mindig logikus okfejtésének eredményeként azt állapítja meg, hogy sem a tőzsde és határidőüzlet, sem az aranyvaluta behozatala nem lehetett oka a tartós gabona-árdepressziónak, hanem egyedül csak az, hogy „a közlekedési eszközök folytonos olcsóbbodása és elterjedése folytán az olcsón, mert extenzíve termelni tudó országok előzönlöttek az európai piacokat s ezáltal azok mezőgazdaságát végromlással fenyegetik, amely veszedelem az eddig még feltöretlen szűz talajok művelés alá vételével egyideig még fokozódni is fog. A bajt növeli az európai gazdára nézve az, hogy a búzában látható túltermelés árdepressziót idéz elő a mezőgazdaság többi ágai-ban, a szesz, cukor, lóheremag stb. előállításában is, de főleg az állattenyésztésben és az állati terményekben, amelyekben a túltermelés a búzánál csekélyebb kelendőségük folytán csakhamar előáll. S ezen a bajon semmiféle rendszabály – még ha az a világ összes termelőinek sorsát képes volna is megjavítani – nem segíthet, egyedül csak az agrárius védvám.

Ezzel a megállapításával ellentétbe jut ugyan a közgazdaságtudomány művelőinek túlnyomó többségével, még a védvámos rendszer híveivel is, akik az összes védvámok között éppen az agrárvámot tartják célszerűtlennek, sőt károsnak; így hát Tisza István nagy alakja itt mintha egyoldalúnak, magábanállónak és osztályosan elfogultnak mutatkoznék. Azonban ennél a kérdésnél őt nem valamely egyetemes nézőpont, tudományos felfogás, hanem mint államférfiút csupán az adott helyzet és a közvetlen cél vezetik s maga is hozzáteszi, hogy ezzel a megállapításával ellentétbe kerül ugyan minden elméleti és elvi állásponttal, azonban minthogy úgy áll a dolog, hogy ha egy régi kultúrájú európai állam, így Magyarország is mezőgazdaságát s a nemzetnek testileg-lelkileg legerősebb réteget képező gazdaosztályt elzülleni hagyni nem akarja, valósággal hazaárulást követne el az, aki akármiféle theória kedvéért megtagadná a mezőgazdaságtól a védelmet. Így hát bármennyire elfogultnak, osztályfelfogásúnak látszik is Tisza védvámos kijelentése, megérthetővé teszi azt az akkori helyzet-adta kényszerűségeen kívül a nála minden más kérdést háttérbe szorító, mindenben keresztül törő izzó hazaszeretete, mely ezt a kijelentését is diktálta, minthogy ezzel az agrár magyar nemzet gerincét: a földművelő osztályt és annak életképességét véli megmenthetni. S hogy ez így van, bizonyosság erre az, hogy mihelyt lehet, ismét a nagy elmélyedő lélek, a tudós közgazda lép előtérbe akkor, mikor megszabja az agrárvám érvényesülésének föltételeit. Ugyanis szerinte az első mellőzhetet-

len feltétel az, hogy a gabona, mint védvamos árú, az illető területen legyen elfogyasztható, mert mihielyt abból jelentékeny felesleg mutatkozik, mely csak idegen gazdasági területen helyezhető el, úgy csak ezen felesleg külföldi értékesítési ára szabván meg az egész termés értékesítési viszonyait, a belföldi árak annyival esnek a legelőnyösebben elérhető külföldi piac árai alá, amekkora az odaszállítás költsége. S ez esetben a védvám hatástalan, üres fikció, még pedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb a kivitelre utalt termésfelesleg, vagyis a védvám sikeres csak akkor lehet, ha az illető területnek kivitelre szoruló feleslege egyáltalán nincs vagy csak olyan csekély, mely fekvésénél vagy minőségénél fogva az országos átlagnál előnyösebb feltételek mellett exportálható, mert ez esetben a többi nagy termés-kontingens ára csak addig fog leszállani, hogy ezen áron a kedvező feltételek mellett kiszállítható ama csekély rész kivihető legyen.

Azután szerinte az agrárvám csak a közös vámterület mellett lehet sikeres, mert csak ez a nagy terület, melynek egyetlen számottevő búzatermő része Magyarország, termelhet magas gabonaárak, mert búzahiány mellett; míg különálló gazdasági területként Magyarország folyton növekvő termésfelesleg és így növekvő kivitel mellett hatástalanul lenne védvámossá. Ebben a kijelentésében a magyar föld imádata mellett a dualizmus őszinte, meggyőződéses híve is megnyilatkozik, bizonyosságául annak, hogy őt ezen dualisztikus érzésében is, mint mindenben – tárgyi s a nemzetre nézve szerinte előnyt jelentő szempontok vezették s nem, mint ellenségei hirdették, hatalmi vagy egyéni törekvések.

Azon tételét, hogy a szállítási költségek csökkenésével Európát mindjobban előzőnlő tengerentúli búza árcsökkenő hatásával szemben csak a közös vámterületen felállított agrárvédvám segíthet, a budapesti és az angol, francia, porosz és frankfurti búzaárakat s az ezen árak közötti különbséget feltüntető, a búza- és liszt kivittel összevető s a vám levonásával előálló árat is külön feltáró, gondosan kiválogatott statisztikai kimutatásokkal is beigazolni igyekezik. Mint hivatásos író és a statisztika terén is otthonos tudós helyes érzékel kihagyja a kimutatásból a különösen rossz vagy különösen jó, valamint a háborús évek adatait, vagyis csak a dolgok rendes alakulása felől egyedül tájékoztató ú. n. specifikus átlagokkal dolgozik, végső következtetésként azt vonva le ezen adatokból – quod erat demonstrandum -, hogy a védvám hatástalan, ha jelentékeny felesleget kell kivinnünk, viszont azonnal szükségessé válik, mihielyt a felesleg relatíve jelentéktelen mennyiségre száll alá, ami csak nagy s a termést belföldön elfogyasztó vámterületen lehetséges. Meg kell hát már a magyar mezőgazdaság és a magyar gazda érdekében is újítanunk a vámszövetséget Auszt-

riával s ezzel kapcsolatban ki kell egészítenünk és tovább kell fejlesztenünk vámrendszerünket, amely önálló magyar vámterületen a kifejtett okokból sikertelen volna, minthogy nagy termésfeleslegünk úgy búzában, mint más terményekben és állatokban a külföldi verseny miatt csak alacsony árak mellett volna kiszállítható.

A közös vámterület – azt mondja – egyes cikkekben (pl. gyapjúban) már is bevitelre szorul, a búza és állatfelesleget pedig már csaknem teljesen képes elfogyasztani és ez a beifogyasztás a népesség erőteljes szaporodásával, az ipar és jólét emelkedésével folyton nő; jogosult hát a remény, hogy a közeljövőben legfontosabb terményeinket már teljesen a közös vámterületen belül helyezhetjük el, ami a jobb jövő egyedüli biztos záloga, az egyetlen – bár nehéz és lassú –, de biztos út a jobblét felé. E célból a belfogyasztás fokozására, az iparos és városi népesség szaporodására, nagy ipari gócpontok emelésére kell törekedni úgy nálunk, mint másik nagy fogyasztó területünkön, Ausztriában.

Az agrárvámoknak közös vámterület mellett behozatala esetén nemcsak a már kifejtett jó eredményt várhatjuk, hanem a közös vámterület nem lesz majd – mint eddig volt –, csupán az iparos Ausztria érdeke s csak az osztrák ipar védelme, hanem mezőgazdaságunknak is megmentője s az osztrák ipar érdekében a múltban hozott áldozatainknak részben megtérítője is lesz. Ezen előny megóvása és öregbítése, a belfogyasztás és termelés közti viszony javítása, tehát az ipar, kereskedelem és a városi élet előmozdítása kell, hogy főtörekvésüket képezze a közgazdasági politika terén.

Ezen okfejtésének is végső konklúziója a nemzet java, erősödése. S ha az *audiat ut altera pars méltányos elvénél* fogva elismerjük is a másként gondolkozók jóhiszeműségét s megengedjük azt, hogy Tiszának ez a gazdasági autarkikus felfogása – mely különben sok kiváló nemzetgazdásznál is (Carey, Liszt stb.) felfedezhető –, csak *cum grano salis* s csakis az általa felvett korszakra fogadható el, viszont el kell ismerünk azt is, hogy okfejtése mesteri kézre vall s hogy ezen okfejtésével azt, amit vele el akart érni, az Angliában is legnagyobb közgazdászai által hangoztatott *protection of agriculture*, a reánk nézve kétszeres fontosságú földművelés védelmét tisztelettel kell fogadnunk. Az igazság részszerint való s annak mindig igaza van, aki a köznek és hazájának jót akar és Tiszát ezen okfejtésében is kizárólag hazája és a magyar nép lángoló szeretete vezette.

Már a nagyszabású politikus és köz jogász megállapítása s keserű tapasztalatok árán beigazolódott igazsága az, amit a zárszóban kifejt, mikor a most ismertetett értekezésében ajánlott, mert meggyőződése szerint egyedül helyes politika egyik

legveszélyesebb ellenségéül a magyar közéletet domináló közjogi harcoknak a közgazdasági térre átvitelét állítja oda, melynek hatása alatt gazdaközönségünk egyrésze tisztán politikai okokból a külön vámterület hívéül szegődött s az elvi negáció terére lépett éppen azon intézménnyel szemben, mely egyedül adhatja meg a gazda eminens érdekét képviselő agrárvám hatékonyságát, holott a 67-es kiegyezés a gazdasági kérdések önálló intézhetését egyáltalán nem érinti s az ország gazdasági szabad rendelkezési jogát csorbíthatatlanul hagyja; tehát csupán a teljesen szabad és higgadt megfontolás kérdése az, hogy a magyar gazda érdekeit és jólétét biztosító agrárvám hatáso-sabb-e közös, mint önálló vámterület mellett? Az a szerződés, melyet e kérdésben Ausztriával kötünk, szabad nemzetnek szabad nemzettel kötött, bizonyos időre szóló kétoldalú szerződése gazdasági kérdésekre vonatkozólag, amihez sem a nemzeti függetlenségnek, sem annak semmi köze, hogy Ausztriával kötött egyezményünk a vámszerződésen felül még más kérdéseket is felölel, mert ez a körülmény a gazdasági egyezménynek jogi természetén mitsem változtat. Ily szerződést más és egyszerre több állammal is köthetnénk s ahogy a főleg német, osztrák és francia közgazdászok által gyakran hangoztatott, de – sajnos – legyőzhetetlen akadályokba ütköző közép-európai vámszövetséget a magyar gazdák osztatlan öröme fogadná, érthetetlen, hogy akkor miért idegenkedik a – sajnos – nagyobb nehézségek nélkül csak Ausztriával megköt-hető egyezménytől.

Másik, még veszélyesebb ellensége a magyar gazdának a kontinentális, főképp német úgynevezett agrártörekvés, mely a mezőgazdasági érdekek védelmének jelszava alatt harcba akarja vinni gazdáinkat a többi osztályok és a szabadelvű haladás ellen. Ez az irányzat a régi hűbéres államok utódainál ha nem is érthető, de némileg megmagyarázható, minthogy azokban az országokban a mezőgazdasággal szemben sokszor elfogult vagy legalábbis közönyös városi lakosság és liberalizmus egyfelől, mezőgazdaság és politikai reakció másfelől századok óta szemben áll egymással. De nem magyarázható meg Európának két, századok óta alkotmányos, politikai egységben fejlődött nemzeti államában, Angliában és nálunk, hol az alkotmányos fejlődés nagy harcait a két nemzet földbirtokos arisztokráciája vezetése alatt vívta meg s mindkettő népét évszázadok óta erős nemzeti és politikai érzék s a szabadelvű haladás vágya hatja át, mely a nemzet egységében s nem az osztályok ellentétében látja boldogulása fundamentumát. A mi nemzetünk a Nyugattól sokat tanult és sokat átvett, de mindig át tudta azt gyúrni sajátos nemzeti felfogásának megfelelően. Vigyázzunk, hogy most, az eszmékben vajúdo, kiforratlan korszakunkban áldozatul ne essék nemzeti jellegünk akár a

külföldi liberalizmus egyoldalúságának és türelmetlenségének, akár a német agrárizmus reakcionárius törekvéseinek, főleg pedig ne essék áldozatul az a magyar birtokos osztály, mely a nemzeti fellángolás legszebb korában, a szabadságharc dicső idején előjogait önmaga önként törölte el s küzdötte ki önvéré árán a többi osztályok szabadságának és felvirágzásának föltételeit; ne legyen az hitványabb apáinál.

Tyrtaeus lantjára méltó lelkesedéssel fordult a nehéz gazdasági idők harcában nemzete s annak legnagyobb és leggyökeresebb osztálya: a gazdaközönség felé, azzal a komoly és magasztos intelemmel, hogy ha ezen súlyos időkben nemcsak a gazdák, de az összes osztályok érdekében a mezőgazdaság jogos érdekeinek kell is dominálni közgazdasági politikánkat, azok kielégítését nem szabad más alapon keresni, mint nemzeti fejlődésünk és anyagi haladásunk egyedül biztos alapját képező politikai és gazdasági szabadság alapján. Ne engedjük hát a magyar lélekbe belopódzni az osztályharc szellemét, a más osztályok vagyonosodása miatt támadt irigység alacsony indulatát. S ha nemzeti érdek s ezért a többi társadalmi osztály támogatására méltó is a gazdatársadalmat pusztulással fenyegető bajok elhárítása, mégsem szabad ezen nemzeti jelentőségű jogos törekvéseinket a többi osztályok bizalmatlanságát felkelteni alkalmas s a gazdaosztály múltjával, egész lényével, politikai és nemzeti irányzatával ellentétes eszmékkel és törekvésekkel összekapcsolni. A kérdés nagy nemzeti jelentősége objektív és elfogulatlan tárgyalást kíván, gondosan kell hát kerülni a pártszenvedélynek abba belevitelét, mert „a magyar gazdának - bizonyára öntudatlanul - legveszélyesebb ellenségei azok, kik bajainkat politikai izgatás eszközeiül akarják felhasználni s reakcionárius dugárút csempésznek be agrárius cégér alatt.*

Oh, mily magasztos, igazán Tisza Istvánhoz méltó szavak! Mily látnoki megérzése annak az ő drága életét is áldozatul kívánt időnek, mikor ez az osztálygyűlölet szennyes áradatként csaknem elsodorta az egész nemzetet, de mindenesetre annak testéről nagy, értékes s éppen annak a munkásságnak megélhetését biztosító részeket szakított le, amely munkásság védelmének cégére alatt csempészték be a nemzetközi s csak romlást előidéző eszméket.

Elég volna a Tisza István nagy, mindenre kiterjedő szellemének s gazdasági téren is megnyilvánuló lángelméjének és sziklaszilárd, magasztos jellemének megrajzolásához ezen nagyobb lélekzetű, átfogó értekezésének ismertetése, hogy bepilanthassunk abba a folyton működő, forrongó, de szabályozottan, ütemszerűen tevékeny kohóba, mely annyi szívet melegített át s a haza annyi vidékét termékenyítette meg melegeivel. Azonban a szobrot is teljes szépségében, minden nemes vonásában csak úgy ismerhetjük meg, ha minél több oldalról

reávilágítunk. Így az ő immár csak szoborban látható ércalakját, annak fenségét annál teljesebben láthatjuk, ha minél több oldalról világítjuk azt meg. Hiszen ehhez a fényt belőle magából, ebből a kiapadhatatlan fényforrásból, írásaiból, beszédeiből meríthetjük. Azért hát egyéb gazdasági és pénzügyi vonatkozású irataiból is veszek át egy-két ecsetvonást, mellyel az ő szoborszerű alakját papírra vethetem.

Egy másik, szintén hosszabb lélekzetű cikkében ugyancsak kedvenc témájával, az agrárkérdéssel foglalkozik, sok értékes megfigyelést és megállapítást szögezve le abban is. Ezen cikk megírására a föld szeretetén kívül őt egy általa értékesnek ítélt munka „Pólya Jakab: Agrárpolitikai tanulmányok” című munkájának megjelenése, illetve annak szerinte néhány téves, mezőgazdasági viszonyaink hiányos ismeretéből származó megállapításának megcáfolása indította, tehát az inkább vitairat természetével bír. Ebben már mint kitűnő debatter is mutatja be magát. Hiszen tudjuk, hogy a vitatkozásnak valóságos nagymestere volt. Az ellenfél gyengéjét rögtön meglátni, labil állításait stabil érvekkel megcáfolni, a vágásra keményen visszavágni: ehhez nagyszerűen értett.

Szerzőnek főhibájául azt rója fel, hogy a magyar parasztot csak könyvből ismeri s mikor a magyar nép sorsa iránt érzett meleg szeretettel annak gazdasági életéről ír, a német irodalomból merít és sarkantyús csizmába bujtatott német parasztot vesz modellül. Nagy elismeréssel szól azonban szerzőnek világos, tömör, bár nem törzsgyökeresen magyaros stílusáról, az egyéni szabadság iránti tiszteletéről s főleg a német publicisztika által hangosan követelt állami beavatkozás és onnipotencia ellen elfoglalt álláspontjáról. S mikor így a nemes ellenfél gavallér gesztusával kard helyett tollával tiszteleg a küzdőtárs előtt, cikke további folyamán a tollat már vívókardnak használja, de mindig finom pengevezetéssel, határozott, erős, de sohasem durva vágásokkal.

Aki Pólyát nem is olvasta, Tisza cikkéből megállapíthatja, hogy szerzőt egy soványabb talajú, sűrű népességű ország doktrínái, theoretikus megállapításai vezették, helyesebben félrevezették. S a magyar föld és gazda ex asse ismerője, Tisza ezt látva, mindjárt az alaptételeknél, a földbirtok céljának és a földbirtokos kötelességeinek meghatározásánál szembekerül vele. S míg Pólya a soványföldű német theóriának hatása alatt az állam, sőt az emberiség érdekének azt mondja, hogy a földnek olyan gazdája legyen, aki azt a művelés legmagasabb fokára emeli, Tisza szerint a gazda és minden termelőosztály egyetlen kötelessége önmaga és a társadalom iránt a lehető legnagyobb tiszta jövedelem elérése, ami sokszor éppen a nyers hozadék csökkentése, a termelés megszorítása útján érhető el. Intenzív gazdálkodásnak, a termelés fokozásának csak ott van

jogosultsága, ahol annak költségeit a bevételi többlet felülmúlja, vagyis ha nemcsak a nyers hozadék, de a tiszta jövedelem is emelkedik, mert különben minden, nem jövedelmező beruházással, mely más téren haszonnal lett volna felhasználható, nemcsak önmagunknak, hanem a közügynek is ártunk. - A nemzeti vagyon és jövedelem az egyesek vagyonának és jövedelmének összegéből áll, az egyéni jövedelem fokozása egyúttal a nemzeti vagyonosodás előmozdítása is.

Mintha csak Smith Ádám s általan az angol klasszikusok szavát hallanánk! De követőjökként mutatkozik be akkor is, mikor azt mondja, hogy „a nemzetek közötti munkafelosztás a mai védvamos áramlat minden erőlködése dacára feltartóztatathatatlantul halad előre s minden nemzet azt termeli legnagyobb mennyiségben, aminek feleslegével megvásárolhatja azon cikkeket, amelyek otthoni előállítása haszonnal nem jár, mert semmi kapcsolat nincs valamely ország nyersterményszükséglete és azon mennyiség között, melynek előállítása mezőgazdaságtól elvárható és gyorsan teljesítené a földművelés kötelességét, ha csak a belfogyasztást elégítené ki. Micsoda ellentmondás – mondhatnánk erre – ezen okfejtése s előző cikkében elfoglalt álláspontja közt! Míg ugyanis ott a termelésnek a befogyasztás körére szorítását és az agrárvámoknak a közös vámterületen behozatalát jelöli meg a helyes gazdasági politika céljául, addig itt magát a szabadforgalom hívének, az angol individuális-liberális iskola követőjének mutatkozik. Ez tényleg nagy ellentmondás, de csak a szavakban s nem Tisza mentalitásában és jellemében, ő, akinek egyetlen parancsa, gondolata, törekvése egyedül a nemzet boldogsága és haladása, habozás és restelkedés nélkül megy át egyik álláspontról egy másikra a részletkérdésekben, ha a megváltozott viszonyok közt ezt a nemzetre nézve üdvösnek, jóhatásúnak ismeri fel az objektív tények logikája útján. Sapiens est consilium mutare in melius. S minthogy jelen cikke tulajdonképpen sokkal előbb kelt, mint az előzőleg ismertetett, ez utóbbiból, mégpedig saját szavaiból megérthetjük a nézetváltozás kézzelfogható okát. „A tíz év előtt sikerrel használt recipét nem lehet többé megismételni. Mezőgazdaságunk akkori elmaradt állapotában joggal adhatták nekünk a tanácsot, hogy termeljünk többet és olcsóbban. Ma már a gazdasági fejlettség oly fokára jutottunk, hogy egy fokozatos, lassú fejlődés igen, de a múltéhoz hasonló rohamos haladás nem lehetséges többé s aki ma is azzal biztat bennünket» csak azt bizonyítja be, hogy viszonyainkat nem ismeri.” Tehát jelen cikke okfejtésének megértéséhez tudnunk kell azt, hogy ez más gazdasági viszonyok közt látott napvilágot, mint a másik. A más viszonyok pedig az okos réalpolitikust más véleményre kell, hogy indítsák, ami teljes mértékben felfedezhető» a mi nagy államférfiunknál, Tiszánál.

Ezen szempont, nemkülönben az ő páratlan hazaszeretete mondatja vele azt, hogy „a földbirtok valamely helyhez, országhoz lévén kötve, birtokosa s az ország viszonyai és sorsa közt elszakíthatatlan kapcsolatot létesít. E területnek hány birtokos közt mily arányban való megoszlása tehát az ország gazdasági és politikai erejére, társadalmi és állami szervezetére mérvadó befolyást gyakorol s mindaz, ami a birtokos helyzetét s akisé és nagybirtok közti viszonyt érinti, mélyen belenyúl az ország társadalmi és politikai viszonyaiba.” Ezen vezérmotívumtól vezettetve, adatokkal igyekszik cáfolni azt az állítást, mintha a kisbirtokosok elszegényedésének oka a birtokelaprózás és eladósodása volna, mert még ha igaz is egyes – szerinte téves – statisztikai kimutatások azon megállapítása, hogy egy kisbirtok átlagos területe a kisbirtokok több birtokos közt történt megoszlása folytán kisebbedett, a jobbágy teher megszűnése, a kultúra haladása, jobb gazdálkodás s a forgalmi és fogyasztási viszonyok javulása a parasztság anyagi helyzetét még a kisbirtok csökkenése mellett is javította. De egyszerűen megfoghatatlan szerinte szerzőnek azon állítása, hogy nálunk a birtokok eltörpüléséről beszélni nevetséges, holott szerző több helyt maga is felemlíti, hogy latifundium és törpebirtok sokszor karöltve jár és nálunk sok a többezer holdas nagybirtok. A tény ezzel szemben az – mondja Tisza -, hogy egyes helyeken erős birtokelaprózással találkozunk, sok nálunk a törpebirtokos, a kérdés csak, hogy káros-e ez a mi viszonyaink között.

Szerinte a törpebirtokos a nagykiterjedésű latifundiumokon s a mindinkább szaporodó vállalatoknál, továbbá mint fuvaros városok közelében állandó mellékkeresetre számíthat. A megfelelő számú munkáskéz rendelkezésre állása pedig úgy a földművelésnek, mint az iparnak érdeke s így általános gazdasági érdek. De a birtokelaprózás a földéhség levezetésére is jó, mert lehetővé teszi a legszegényebb volt zselléreknek is két-három holdnyi kisbirtok szerzését. Az pedig, hogy a népesség mentől nagyobb hányada birtokhoz jusson, a népesség szaporodását mozdítja elő s így eminenter nemzeti érdek. A birtokelaprózás káros kinövésői megakadályozhatók olyanféle örökösödési rendszabályok által, amilyen pl. a német Höferolle-intézmény. De ellene van az úgynevezett paraszthitbizománynak, a törzsöröklésnek, amit a Teleszky-féle örökösödési javaslat nálunk is be akart hozni, mert a birtokot átvevő örökös nyomasztó adóssággal fogna a föld megműveléséhez s ez és a többi örökös fokozatos kielégítése elvonná a tőkét a föld intenzív megművelésétől, viszont az örököstársak a nekik jutó kis örökrésszel semmihez nem kezdenek, azt gyorsan felélik és proletár sorba süllyednek. Nem ismeretlen hát Tisza előtt és mindenre figyelő lelkében visszhangra is talál a tudományban különben szintén sokat vitatott eme nézet a törzsöröklésre vonatkozólag.

Stein Lőrinc szerint minden osztály uralomra vágyik a többi fölött és minden uralomra jutott osztály a többi elnyomásával alkotja meg az állami és jogi rendet. Ma a tőke uralkodván, a kapitalizmus uralkodik, mely a földet rabszolgájává tette. Tisza az egész Stein-féle abszolutisztikus elméletet felháborodással utasítva vissza kijelenti, hogy ettől a veszedelemtől a magyar földbirtokot nem félti, mert a magyar népet, melynek birtokossága önként mondott le előjogairól, osztályérdek sohse vezette, az mindig par excellence politikus nemzet volt.

A birtokszabadságot támadó német agráriusok és Rodbertus azon megállapítása ellenében, hogy a földbirtokos osztály tönkremenetelét főleg az örökrész- és vételárhátralékok okozák, azt hozza fel, hogy ha ez így is van, ezért a földbirtokos osztály csak önmagát vádolhatja, ha fonák intézkedései által örökösét nehéz helyzetbe sodorja. Különben – mondja büszkén – ez minket nem is érdekel, mert telekkönyveinkben örökrész- vagy nyomasztó vételárhátralékok nincsenek.

Az angol-amerikai Homestead and exemption (otthonmentesítés) hatása alatt keletkezett Schaffle-féle incorporatiókkal és szövetkezeti eszmével szemben azt jegyzi meg, hogy az csak a birtokos szabad mozgását köti meg és belekényszeríti olyan közösségbe, melyben a sógorság-komaság dominálva annak ad hitelt, akinek akar s ezzel bukásba döntheti a község életrevaló, vállalkozóbb szellemű tagjait is. Nálunk ezt az eszmét nagy mohósággal a 80-as évek elején kapták fel egyes ideológusok, de az önmagától csakhamar elenyészett, bizonyosságul annak, hogy nem magyar talajba való volt. Különben az egész mozgalom az amerikai törvény intenciójának félreértéséből származott. Ugyanis az ott, Amerikában, a nő és család védelme akar lenni a férj pazarlása ellen, míg nálunk a birtok védelmét keresték benne az azt kiuzsorázó tőke ellen, holott a földbirtok legjobb táplálója éppen a tőke, megsegítője a hitel, mely a pénzszegény, földéhes kis embert is pár holdnyi földhöz juttathatja. Sokszor a gazda (rossz terméskor, elemi csapásnál) kényszerítve van kölcsönt felvenni s ilyenkor, szükség esetén – nem az a kérdés reá nézve, hogy vegyen-e fel pénzt, hanem az, hogy mily feltételek mellett veheti azt fel. S tisztességes feltételek mellett csak akkor juthat ahhoz, ha a hitel nincs korlátozva, hanem jól van szervezve s nem vonul vissza éppen amiatt, mert a birtok a végrehajtás alól mentesítve van. Ez csak a tisztességes tőke visszahúzódására vezet s a gazdát az uzsorás karjaiba kergeti, ami lassanként a szorgalmat, takarékossgot, munkakedvet öli ki belőle, Damokles kardjaként függve felette az adósság, mely minden productumát, termését és állatszaporulatát elnyeli. Így hát a földnek a végrehajtás alól való mentesítése a már eladósodott földekre nézve teljesen hatástalan maradna, a tehermentes birtokoknak pedig hitelét rontaná meg.

Ami földjeink annyiszor hangoztatott súlyos és folyton fokozódó eladósodását illeti, az erről szóló adatok Tisza szerint túlzottak s arról hamis képet adnak, minthogy egyrészt a több telekkönyvi testre bekebelezett adósság többszörösen számíttatik s a törlesztéses kölcsönök eredeti egész értékükkel szerepelnek az egész tartozás kifizetéséig és kitörléséig, amit különben a gazda költségkímélésből sokszor el is mulaszt, másrészt figyelmen kívül hagyják a kölcsön hovaforrását s éppen a beruházási kölcsön alapján előállott érték- és jövedelememelkedést.

De míg ezen adatok így túlsötét képet adnak a helyzetről, addig a földbirtok sokszor legnyomasztóbb terheiről, a be nem táblázott adósságokról nem adnak semmi felvilágosítást. Növeli a veszélyt, hogy ez a rendszerint uzsorás kézből vett hitel nem beruházási, hanem fogyasztási hitel, mégpedig leginkább éppen a legszegényebb országrészekben, északon és északkeleten a maga kunyhókban lakó népével, elsatnyult állataival, sovány földjével. Ennek oka jórészt a nép indolenciája, dologtalansága és iszákossága. A birtoknak a végrehajtástól való védelme így csak tétlen elemek indolenciáját fokozná, az életrevalóbbaknak pedig terjeszkedését és megtollasodását gátolná. Nemzeti érdek, hogy a birtok kikerülve a tunya kezekből, szorgalmas, jóra való elemek kezébe jusson, ami pedig csak szabad forgalom és könnyű hitel mellett lehetséges. A hitel azonban csak ott gyümölcsöző, ahol az takarékos, munkás kezekbe kerül. A hitelszövetkezetek is jótékony hatást csakis ily népességű vidékeken gyakorolhatnak, míg uzsorakézre került tunya lakosságnál az csak sietteti azok végromlását. Itt hát megint a faját rajongásig szerető, de annak hibáit nem legyezgető, sőt azt bátor kézzel feltáró, mert kiirtani akaró nagy patrióta szólal meg. Segítenek ugyan a bajon – úgymond – a kamatláb és kocsmahitel megszorítása, az uzsoratórvény stb. is, de tartós és gyökeres javulást csak a műveltség, józanság és takarékoság terjedésétől remél. S ez csak szabad forgalom, teljes gazdasági szabadság, jó nevelés és a jobb gazdálkodást megkönnyítő gazdasági politika, valamint jó hitelviszonyok mellett várható. Ez kelti fel a népben az önbizalmat, tettvágyat, míg a gyámkodó, folyton rémeket látó s a bajokért mindig mást (kormányt, tőkét, stb.) felelőssé tevő vészharang azt a meggyőződést oltja a népbe, hogy hiába fárad, takarékoskodik, úgyis minden mind-egy, utánunk az özönvíz.

Mennyi bölcs és igaz mondás, szeretetteljes tanács, valóban a diligentissimus paterfamilias okos intelmei szeretett családjához, a magyar néphez. Mintha csak egy szép téli estén a magyar kúrián pipaszó mellett elbeszélgető, tapasztalatokban gazdag, lélekszerinti magyar nemes szívből jövő aggodalmait és leszűrt igazságait hallanánk. S az ő kedves gyermekei: a nép a maga gyámoltalanságában nem mindig hallgatott reá,

az igaz barátira, hanem sokszor az álprófétáknak hitt, kik az ő szájaíze szerint jobban tudnak beszélni s jobban győzik szóval, biztatóval, csúsztatóval, hogy végül úgy álljon, mint bajsz-talan Szűcs György bátya: mindenéből kifosztottan.

Ugyanily nemes felfogást, mély bölcseséget árul el cikké-nek a hitbizomány okról szóló része is. Ebben azt mondja, hogy ha a hitbizomány alapja és célja csak a családi név és fény fenntartása volna, bármily szép egyéni tulajdonság is ez, nem indokolhatná meg ezen privilégiumot, melynek – mint minden intézménynek, alapja csak a közérdek lehet és a kérdés csak azon fordulhat meg, hogy a nagy- és középbirtokos osztály fenntartása nemzeti és közérdek-e? Jómódú birtokos nemesi osztályra, mely a nemzet történetével, szellemével egybeforrott, a helyes vezetés, irányítás, az alkotmány sáncai közé felvett elemek politikailag éretté és nemzeti szelleművé átformálása érdekében ma is szükség van, kivált a politikai nevelőintézet: az autonómia körében. Hogy a vezetés ezen értékes nemzeti elem kezéből kicsúszott, azt a mindég pártatlanságra törekvő Tisza nemcsak a nagy- és középbirtok egyenlő osztály folytán szétforgácsolásának tulajdonítja, de felelőssé teszi magát a nemességet, annak gögjét is, mely elfordul a produktív munká-tól, továbbá annak gondatlanságát, mely nem akarta az idők szavát megérteni, könnyelműségét, erején felüli költekezését, mely főleg a vidéki jómódú középbirtokos nemesi osztályt pusztította el s tette azokat végzett földesurakká. De a puritán lelkű és purifikálni törekvő Tisza mellett ott terem rögtön az optimista, faja erejében bízó Tisza is, midőn azt mondja, hogy „hála Isten, mind több példa van arra, hogy híres nagy családok elszegényedett fiai elég szellemi és erkölcsi erővel levonni tudva megváltozott helyzetük következményeit, hasznos küzdő tag-jaivá válnak a társadalomnak”. Azonban azt a hivatást, amelyet a nemesség a közélet terén betöltött, ez a birtoktalan munkás-ivadék nem töltheti be. Szükség van hát arra, hogy a meg-maradt kisszámú birtokos osztály feje fölül a pusztulás veszélyét elhárítsuk, ami csak a nagy- és középbirtok osztatlan átszállása és nagyobb tehertől mentesen maradása útján lehetséges. Ezt az a Tisza mondja, aki előbb a kisbirtok korlátlan osztható-ságát hirdeti, de erre az ellenmondásra is a nagy debatter könnyen s a maga meggyőző dialektikájával felel meg, mégpedig az ő lelkét átható azon alapérzés segítségével, mely vele min-denben a nemzet egészének üdvét keresteti. Különböző célok felé különböző út vezet. Míg a kisbirtokosoknak erős szaporodásra, mert sok munkáskézre van szüksége földjének meg-művelése érdekében, a nagybirtoknál a cél a politikai vezetés nemzeti kézben hagyása, ami csak vagyonos, anyagilag függet-len és tekintélyes, kellő szabad idővel rendelkező birtokos osztály útján várható. Ez a cél pedig mindaddig, míg közvéle-

ményünk az elsőszülöttségi örökösödéssel meg nem barátkozik, a hitbizomány útján érhető el, de annak nem mai alakjában. Eltörölendő mindenekelőtt a senioratus, mely elaggott s így nem vállalkozó szellemű egyének kezén gyorsan cserél gazdát, ami káros úgy gazdasági, mint politikai szempontból. Azután törvényileg volna megállapítandó a hitbizományok alapíthatása, minimuma és főleg maximuma. Mert bár kívánatos bizonyos fényűzést is megengedő nagyobb vagyont biztosítása a politikai vezetők kezén, de káros volna gazdasági szempontból – magára az arisztokráciára is – az, ha túlnagy vagyontömegek halmozódnának föl egyesek kezén, mert ez közönyössé tenné őket úgy a gazdasági, mint a politikai élet iránt. Íme a Tiszát annyira jellemző just milieu.

Szükséges, hogy az alapítás megfontolt, komoly és minden fölösleges költséget okozó alakszerűségektől mentes és a legnagyobb publicitás mellett telekkönyvileg nyilvántartott legyen. Pólya azon érvével szemben, hogy a gyermekek közt a hitbizomány útján előálló nagy egyenlőtlenség az igazsággal és a természetjoggal ellenkezik, azt feleli, hogy ezen érv szerint a szocialistáknak lenne igazuk, akik a teljes természeti egyenlőséget hirdetik s minden magánvagyonról el akarnak törölni. De éppen a társadalom legsarkalatosabb érdekei: a családi élet folytonossága, az emberiség anyagi és erkölcsi létele követeli meg úgy a magánvagyonról, mint az örökösödést, pedig mindkettő ellenkezik az utópista igazsággal és a természetjoggal. Micsoda ügyes, kissé szarkasztikus ízű visszavágás! A vagyon – úgymond – mindig úgy kell megszervezni, ahogy azt a társadalom érdekei megkívánják, elsőszülöttségi joggal avagy egyenlő osztállyal aszerint, amint ez vagy amaz vezet el jobban a kitűzött célhoz. Az a kívánsága szerzőnek (Pólya), hogy az apa jelölje ki gyermekei közül az örökös, dúlna csak fel igazán a család békéjét s tenné a kitagadottat apa- és testvérgyűlölővé. Már komolyabbnak mondja Tisza szerzőnek a hitbizományok ellen gazdasági szempontból felvetett azon ellenvetését, hogy a hitbizomány esetleg generációkon keresztül nem megfelelő kézen hagy nagy birtokokat, melyek szabad forgalom mellett alkalmasabb kezekbe kerülhetnének. De hiszen kinövései a legtekélyesebb emberi intézményeknek is vannak! Minél fejlettebbek lesznek mezőgazdasági viszonyaink s jobban szaporodik egy hivatása magaslatán álló bérlőosztály, annál inkább elenyésznek a hitbizomány gazdasági árnyoldalai. Az az aggodalma szerzőnek, hogy az ifjabb fiúk ugyan választhatnak pályát maguknak, de kellő nevelés híján s nagy igényeik mellett a polgári elemmel a versenyt nem bírnák s könnyen letérhetnek a becsület útjáról, sokkal jogosultabb volna egyenlő osztály mellett, hol a folytonos osztás útján mindinkább csökkenő örökrész fokozatosan elégtelenebbé válik a beléjük oltott igények

kielégítésére, tudva, hogy ők is „földesurak” lesznek, amit különben maga szerző a Teleszky-féle javaslat bírálatánál önkéntelenül megerősít. A hitbizományban nem részesülő, a polgári társadalomban elhelyezkedő főúri örökösök útján egészséges vérkeringés indul meg a társadalmi osztályok között, közelebb hozva azokat egymáshoz, ami felvilágosultabbá, megértőbbé teszi az arisztokráciát egyfelől és felemeli, megfinomítja a többi osztályt másfelől, ahogyan az Angliában látható.

Valódi apotheozisa az igazi nemességnek, történeti szereplésének az a pár oldal, melyet szerző azon állításainak megcáfolására szentel, hogy nincs szükség az arisztokrácia fenntartására. A magyar nemesség – mondja annak legnemesebbike –, a történelem folyamán mindig megtette kötelességét a nemzet jogainak és szabadságának védelmében és igen hasznos szolgálatokat teljesített a nemzeti eszme fenntartásánál, kivált nemzetiségi védékeken, hol minden nemesi kúria valóságos őrháza volt a hazafiságnak s hogy a nemzeti-ségi kérdés annyira elfajult és önkormányzatunk mindinkább pusztá bürokratizmussá válik, éppen a nemesség elszegényedésének és ezzel befolyása megszűnésének tulajdonítható. Megragadóan szép az is, mikor igazi nemzeti szellemű liberalizmusa mellett tesz hitvallást. Ha van valaki, aki szíve mélyéből örül a liberális áramlatnak s lelke egész hevével híve a szabadelvű haladásnak, úgy ő volt az. Azonban az ő liberalizmusa józan magyar szabadelvűség és nem szolgai dogmatizmusból, nem a frázis uralmából állott. „Ne azt nézzük, mit mond a francia szabadelvű káté, hanem hogy mit diktál a nemzet érdeke. Ezt a mértéket, elvet kell alkalmazni a hitbizomány megítélésénél is s ne törődjünk azzal, hogy szabadelvűség hiányával vagy mással vádoltatnánk.” Hát ő nem törődött ilyen emberi gyarlóságokkal. Ezért meri vallani felemelt fővel a hitbizomány nemzeti szükségességét, még ha az illiberálisnak látszik is és vállalja az ódiumot, hogy népszerűtlen eszmét hangoztat. Ez az igazi Tisza István, a bátor, a meg nem alkuvó és meg nem rettenő, az igazságért és nemzete igaz érdekeiért meghalni tudó hős, akit „impavidum feriunt ruinae”. Őt is romok temették el, az összeomlott haza romjai. Ezért volt szép halála: a katona a zászló alatt, az államférfiú az állam romjai alatt! Ami beszédeit és írásait jellemzi, az az átgondoltság, a higgadtság. Pedig sokszor rögtön kellett határoznia s rögtön megtalálnia a helyeset, a megfelelőt. Most ismertetett cikkében is annyi a leszűrt igazság, a megcáfолhatatlan bölcsesség, amennyi egymagában is nagyvá tehetne valakit s amelynek minden szava ma is biztos útmutatóul szolgálhatna sok nehéznek látszó kérdés elintézésénél.

Egy másik „A drágaság körül” című cikkében az ő mindig a dolgok mélyére hatni s a kérdést gyökerénél megfogni tudó

szellemében mindjárt annak a kijelentésével kezdi, hogy ezt a kérdést is, mint annyi sok mást nálunk, nem komolyan és egészében tárgyalják, hanem annak egyes részeit kiragadva ütőkártyának s a gazdaközönség elleni ellenszenv felköltésére használják föl s elcsépett frázisokkal állapítják meg, hogy mivel az állam „a történeti osztályok” kezében van, azok az amúgy is feltartóztatlan s folyton fokozódó drágaságot saját érdekükben védvamos rendszerrel még jobban fokozzák. Ezt a tendenciózus beállítást ismét objektív bizonyítékokkal, statisztikai adatokkal cáfolja, kimutatva azokból, hogy 1. a vámvédelem, a közös vámterületen hosszú időn át kizárólag az ipar védelme volt, 2. csak akkor kezdték a nyersterményeket is vámvédelemben részesíteni, mikor az orosz és amerikai olcsó gabona inváziója miatt a verseny a magyar földművelést végveszéllyel fenyegette. Az ipari véd vám mértékét az soha felül nem múlta, úgyhogy annak hatása alatt a búza ára a század elején csak a múlt század 50-es éveinek nivójára tudott felvergődni. A vele szembenállók annak beigazolására, hogy a fejénkinti élelemmennyiség mennyire csökkent, becslési adatokkal s megbízhatatlan, önkényes számkombinációkkal dobálódznak, aminek semmi komoly értéke és bizonyító ereje nem lehet. A valóságban ennek éppen az ellenkezője: úgy a magyar, mint főleg a behozott idegen fajok átlagos súlyának emelkedése s ezzel az egy főre eső húsmennyiség növekedése igaz. Ugyanily önkényesen kiragadott és egyoldalúlag összekombinált, sokszor egymásnak ellentmondó adatokkal dolgoznak az állatállomány létszámának és árának feltüntetésénél is, mindenütt tendenciózusan használva fel és előre felvett állításhoz szabva az adatokat, ami minden lehet, csak nem tudományos eljárás. Ezzel szemben Tisza mindenütt, így ezen értekezése folyamán is mindig hivatalos és gondosan megválogatott adatokkal dolgozik, mikor az állat- és húsarakról kimutatja, hogy azok emelkedése megközelítőleg sem olyan nagy, mint azt az ipari érdekképviselő hirdeti s mindig alatta marad az ipari cikkek, pl. a szén, vas és egyéb bányatermékek áremelkedésének. S ezt az áremelkedést is teljesen indokoltta teszi a hús minőségi emelkedése, valamint a többszöri marha- és sertésvész által előidézett kisebb kínálat. Cáfolat közben ügyes vívó módjára sok érzékeny, de kiérdemelt oldalvágásokat is tesz, de egyszersmint igen értékes és hasznos tanácsokat is ad, mikor pl.” azt mondja nekik, hogy ha igazán az ország és a nép javát akarják, ne a kérdés vámpolitikai oldalával, de az élelmezés célszerű, modern szervezésével foglalkozzanak. Puffogó frázisokkal jól nem lakik a nép. S az talán csak nem bűn, ha az áremelkedéssel az ipar és mezőgazdaság igazságos, nemzeti szempontból kívánatos egyensúlyba jutott? Mert nem csupán élelmiszer-, hanem általános drágulással állunk szemben, ame-

lyen nem az ipart és mezőgazdaságot egyaránt megnyomorító árlenyomással, hanem célszerűen egyedül a kereseti viszonyok javításával segíthetünk. Erről tessék hát beszélni és gondoskodni, ne pedig egyik osztálynak vagy foglalkozásnak a másik ellen felheccelésével a jóbarát látszatát mímelni. Kemény szavak, aminthogy Tisza egyenes egyénisége – ha a szükség úgy kívánta –, nem volt valami keztyűs kezű s nem volt válogatós a bár súlyos, de találó és helyénvaló szavak használatában s néha a korbács suhintása szíszent ki egyes kijelentéseiből; de hiszen Krisztus is a kufárokat ostorral kergette ki a templom előcsarnokából, hogy azt meg ne becs-telenítsék.

Főként olyankor erősebb kifejezéseiben, mikor nem annyira a maga igazságát védi – mert ilyenkor higgadt és nyugodt –, hanem olyankor, amikor az ellenfél állításaiban rosszindulatot vagy legalábbis tájékozatlanságból eredő káros hatást lát nemzetére vagy a közérdekre nézve. De ilyenkor is nemcsak szavakkal, hanem érvekkel is dolgozik és tényekkel cáfol. Ezen kérdésben is cáfolatul mindjárt megállapítja, hogy a legnépesebb osztály: a munkásság bérviszonyai tényleg jobban emelkedtek, mint a fogyasztási cikkeké s folyamatban van a fix-fizetésű osztályok illetményeinek rendezése is, úgyhogy a megélhetés az áremelkedés dacára nem rosszabbodott s a termelés fokozása a forgalom és kereskedelem olcsóbbá tételével még jobban javítható. S ha egyes életszükségleti cikkek ára mégis abnormis magasságra emelkednék, rendkívüli eszközöket kell alkalmazni az inség letörésére. Az általános jólét emelésére össze kell fogni minden osztálynak s nem módja a segítségnek egyik osztály irigységének és gyűlöletének felkeltése a másik ellen. Sőt ez egyenesen társadalom- és nemzetkárosító eljárás, már csak azért is, mert ellenhatást vált ki és kard ki kardra vezet. A Tisza igazságos, quod uni iustum, alteri aequum-ra berendezett lelkének most is szép bizonyosságát adja, mikor a saját osztálya erős, bár provokált visszaütését, a „Gazdasági egyesület” válaszát kíméletlen hangja miatt megrója, mert „minden erős kifejezésnél erősebb tiltakozás, ha szárazon felsoroljuk a számadatokat, mert a durva harcmódor arathat ugyan tapso-kat, de a szívünkön fekvő ügyet előre nem viszi s újabb torlaszokat emel a nemzeti fejlődés egyetlen biztos alapja: a kölcsönös megértés elé. Egyik foglalkozási és termelési ág feltétele, támasza a másiknak. A dolgok mélyét az egymásra-utaltság és az érdekek harmóniája dominálja, ezt nem szabad felednünk soha.” Nem egy kész, teljes és tökéletes, magas színvonalú programm-e ez bármely ország mindenkori kormányára számára?! Nem biztos útmutató-e minden nemzet boldogulása felé? Valóban így csak az tud írni, beszélni, mindig higgadtan, okosan és tárgyilagosan vitatkozni a leg-

kisebb kérdésnél is, akinek egész valója az igazság, bölcsesség és jóság inkarnációja.

A drágaság kérdésében, miután sorra cáfolta mind a két tábor – iparos és gazda – egyoldalú tendenciózus állításait, a kivezető utat az ipar és mezőgazdaság modern fejlesztésében és virágzásra emelésében látja. A fokozatos, zökkenéstől és visszaeséstől mentes folytonos haladás embere volt ő, aki minden dolgozó osztály érdekét szíven viseli. S mégis hány-szor rágalmazták meg ellenfelei osztálygöggel, feudális gondolkodással. De az ő érc lelkéről visszapattant minden alattomos törvetés. Mert nyílt harcban, szembejövő támadásnál egyenesen hozzáférhetetlen és legyőzhetetlen volt. Ezért gyűlölték ádázabb ellenfelei annyira.

Az „Amerika versenye az európai búzapiacra” című, szintén statisztikai pontos adatokon felépült kisebb cikkének vezérlő gondolata szintén a féltő gond nemzetének jóléte és gazdasági helyzete miatt, amennyiben az amerikai olcsó gabona versenyétől a magyar föld jövedelmezőségét félti. Agrárországunk anyagi jólétét a föld jövedelmezőségében látva, aggódva veti fel a kérdést, hogy vájjon az a nyomás, melyet Amerika az európai búzaárakra nagy gabonabehozatalával gyakorol, súlyosbodni vagy enyhülni fog-e a jövőben, mert kevés kérdés bírhat nagyobb aktuális fontossággal ennél reánk nézve. Ez a kérdés izgatja, aggasztja magyar lelkét s bírta reá Seving német kormánybiztos e tárgyú, nagy apparátussal megírt cikkének ismertetésére, amit a kérdésnek alapos és átfogó megértése céljából nagy tudományos és didaktikai érzékre valló földrajzi, éghajlati és domborzati tájékoztatással vezet be és népesedési, vándormozgalmi, belpolitikai, népjellembeli, közlekedési és szállítási, történeti, törvényhozási, adóztatási, munkabéri, tőke, hitel és adóssági viszonyok figyelembevételével, tehát a kérdés mindenoldalú tárgyi megvilágításával igyekszik megmagyarázni Amerika monopol helyzetét a búzatermelés terén Európával szemben és világossá tenni a kérdést, hogy vájjon az európai gabonatermelésre ebből folyó veszedelem tartós és fokozódó lehet-e?

Ezen általános keret bemutatása után az amerikai búzakereslet mai és jövőbeli főfűszkének gazdasági viszonyait veszi tüzetesebben szemügyre. Úgyszólván az Unió egyes államait egyenként vizsgálja meg búzatermelésre alkalmas vagy kevésbé alkalmas voltak alapján és aszerint csoportosítja azokat, hogy náluk a búzatermelés fokozása a természeti-, ár-, közlekedési-, keresleti és kínálati viszonyok és művelési mód alapján várható-e vagy sem? Közbe egy-egy értékes, egyetemes érvényű és az ő magasztos lelkületére fényt vető kijelentést tesz. Így Kentuckyra azt mondja, hogy kevés művelés alatt álló területe a rablógazdálkodásnak és a rabszolgatartás

szülte hanyagságnak és indolenciának következménye. Csak pár szó, egy-két ecsetvonás s mégis mily széles perspektíva áll előttünk!

A helyzet általános megrajzolása után statisztikai adatokban mutatja be az amerikai búzatermelés kiterjedésének kilátásait és az ő, mindig a jó diadalában bízó lelke ebben a kérdésben is oda konkludál, hogy nem kell félni az amerikai versenytől, mert az ottani népnövekedési, fogyasztási és adóviszonyok miatt az alacsony és veszedelmes konkurrenciát jelentő búzaár tartós nem lehet s a hazai búzaáraknak, ha nem is nagyfokú, de mérsékelt javulására számíthatunk. A veszedelem az európai államok piacára és gazdaságára nem is annyira ebből, mint inkább az amerikai állattenyésztés rohamos emelkedéséből fenyeget, de – fájdalom – ez bennünket kevésbé érdekel, minthogy állatainkkal a nyugati piacokról úgyis ki vagyunk szorítva. Ily módon igyekszik a rémlátásra úgyis kész, a folytonos rossztól való félelemszülte apathiára és tunyaságra hajló népét biztatni és bátorítani, mint vihar esetén a lelkiismeretes jó hajókormányos.

Minden közérdekű tárgykörre kiterjedő figyelme reá irányul a gazdasági élettel oly szoros összefüggésben álló pénzügyekre is, melyekkel mint államférfiúnak is foglalkoznia kellett. – Azonban – bár itt is látjuk a saskörmöket s megtaláljuk az őt jellemző alaposágot, éles logikát és higgadt megfontolást – mégis e tárgykörnek nagyobb bemélyedésre, átfogó filozófiai gondolkodásra a gazdasági életnél kevésbé alkalmas volta miatt ily irányú értekezései nem oly nagyértékűek, mint a nemzete sorsát közvetlenül megalapozó és a megélhetési és fejlődési viszonyokkal foglalkozó közgazdaságtan köréből merített cikkei, noha pénzügyi cikkeiben is, főleg az elvontabb természetű, „Az adóáthárítás elmélete” című terjedelmesebb cikkében szintén találkozunk a nagy filozófussal és közjogással. Meghatározásai itt is szorosan tudományosak, klasszikus tömörségük mellett világosak, borotva élesen precízek, mégsem ridegek, mert átmelegíti azokat az ő ember- és hazaszerető szívének lángja. Nagy előszeretete a vitás és tudományos diskusszió tárgyát képező kérdések iránt itt is megnyilvánul. Ott érzi magát elemében, ahol cáfolni és bizonyítani bő alkalom kínálkozik. S a vitát mindig micsoda nagy elméleti felkészültséggel, a tudományos irodalomban való ritka tájékozottsággal és bámulatos gyakorlati érzékkel folytatja le! Szinte elképzelhetetlen, hogy az, akinek idejét kora ifjúságától kezdve a közélet annyira és oly sok irányban foglalta le, mikor tudott magának időt szakítani ily nagy irodalmi ismeret megszerzésére? De éppen ez legerősebb bizonyossága az ő nagy szellemének s a dolgok mélyére hatoló éles látásának. Amit csak hall vagy olvas, annak lényegét, gyökerét és kihatását rögtön átérti s

beilleszti nagy egyetemes látkörének, sajátos és magasztos gondolatvilágának körébe.

Nézzük, mit mond az adóáthárításról, erről a fontos gazdaságtani és szociálpolitikai vonatkozású kérdésről? A szociálpolitika. Ez az ő világa, hova saslelke szívesen ellátogat. S mivel az adóáthárítás lehetősége miatt az állam nem képes mindig azt sújtani, akit teherbíró képessége alapján sújtani akar és gyakran éppen a kíméletre legjobban ráutalt elemek, a nagy és szegényebb sorsú fogyasztó közönség az, amelyik az adóáthárítás útján az adóterhet végső sorban elszenved, igazságszerető és a gyengét megsegíteni mindig kész lelkét izgatja a kérdés, hogy hogyan lehetne ezen a szociális bajon segíteni. Ecélből nagy tudományos felkészültséggel vonultatja föl és pár találó megjegyzéssel ítéli meg az egyes ez irányban nyilatkozó theoretikusokat és mindig a legbeszélőbb példákkal támasztja alá a maga megállapításait és cáfolatait. Magát a kérdés lényegét gyökerénél ragadja meg s ennek alapján dönti azt el. Szerinte a kérdés lényege és megoldásának kulcsa az: megvizsgálni minden adónemnél azt, hogy gyakorol-e az befolyást valamelyik ármeghatározó tényezőié, mert csak ebből látható meg világosan, hogy hol és mily mérvben történik átáthárítás. Akinek egy kis nemzetgazdasági érzéke és tájékozottsága van, rögtön láthatja, hogy Tisza ezt a kérdést is azonnal gazdasági alapjában és vonatkozásában ragadta meg. Mint az állam nélkülözhetetlenségének és örök rendeltetésének meggyőződéses híve. vitán felül állónak veszi az adózásnak az állami lét érdekében való szükségszerűségét, vagyis az ú. n. abszolút adóelmélet híve. Ennek Ariadne fonala mellett keres kiutat a labirintusból, nagy közjogi érzékre vallólag leszögezve azt, hogy az állam – az illetékek kivételével – nem ismer a magánforgalomhoz hasonló ellenszolgáltatást. Az adózásban az adófizetők javára történt állami szolgáltatások megtérítését látja. Szerintem ez a meghatározása nem fejezi ugyan ki helyesen az adó közjogi természetét, mert közjogi értelemben minden közszolgáltatás, tehát az illeték is, az adóalanynak az adótárgyon keresztül és teherbírási képessége mérvében pusztán az állam által egyoldalúlag, imperialiter megállapított megterhelése s Tisza meghatározásában még ott rejtőzik a középkori hűbéres viszonzatszolgáltatási elméletek visszajáró szelleme. Ezért sántítanak egyes, ebből a meghatározásból vont következtetései is és nem meggyőzők, sem nem találók egyes illusztrációi, úgy-hogy maga is kénytelen beismerni, hogy adóztatási alapfelfogása egyik adónemnél jobban, a másiknál kevésbé domborodva ki, az általa annyira óhajtott igazságossággal is bizonyos ellentétbe és egyensúlytalanságba jut és helyt nem állóvá lesz a direkt és indirekt adók közt tett megkülönböztetése is. De ezen, bár téves meghatározása teljesen megfelel azon felfogásá-

nak, hogy az áthárítást a fentebb kijelentett alapelve szerint kell tárgyalni, hogy t. i. az illető adónem gyakorol-e befolyást valamely ármeghatározó tényezőre. S valamely vitairatot teljesen eredményesnek kell tekintenünk akkor, ha sikerül annak alaptételét összes konzekvenciáiban beigazolni. És ez Tiszának itt is teljesen sikerült. Levezetéseinél még azt a tudományos gondosságot is alkalmazza, hogy előzőleg tisztázza a követendő módszer kérdését s e tekintetben azt állapítja meg, hogy mivel az induktív (statisztikai módszer) csak arra a kérdésre adhat feleletet, hogy az árúk ára nagyobb vagy kisebb volt-e az adó behozatala előtt s ez mit sem bizonyít az áthárítás meg vagy meg nem történte felől, az induktív módszerrel nem dönthetjük el a kérdést, amelynek lényege az, hogy az ár jelenleg nagyobb-e, mint volna akkor, ha az nem volna adóval sújtva. Mert áthárítás csak akkor van, ha az áthárító anyagi helyzete ugyanaz marad, mintha adó nem volna, a másik felé ellenben az adóösszeg erejéig csökken és e tekintetben teljesen közömbös, hogy a kifizetést ki teljesítette. Az adóáthárítás kérdésének elvi (elméleti) eldöntése tehát csak deductive lehetséges.

Az adó definíciójától eltekintve többi megállapításai azután már egytől-egyig úgy gazdaság-, mint pénzügytani szempontból teljesen helytállóak. Így az, hogy amely nemzet tönkre nem akar menni, annak a nemzeti jövedelemből azaz az évi termelés disponibilis hozadékából kell adót fizetnie (Smith Ádám, Stein Lőrinc stb.). Igaz az a tétele is, hogy közgazdaságtani (s nem pénzügyi) szempontból az adókat nagyban és egészben fogyasztási és nem – mint azt többen állítják – termelési kiadásnak kell tekinteni; továbbá, hogy az adózás által az egyes adónemek által okozott egyenlőtlenség csak lassan egyenlítődvén ki, az adók konzerválása és hosszabb időn át változatlanul hagyása csak előnyös lehet s az jó adórendszerre és konszolidált gazdasági viszonyokra mutat.

Az egyes írókat (főleg Ricardot) logikus okfejtéssel veszi bírálatos tárgyalás alá és alaptétele bizonyítására sorra veszi a különböző hozadéki adókat az átháríthatóság szempontjából, minthogy ezeknél az adóknál az áthárítás – bizonyos feltételek mellett – sokkal könnyebb, mint a szellemi munkások és fix-fizetésűek adójánál, bár itt sincs az kizárva. A forgalmi adók első csoportja (árúszállításnál, adás-vevésnél stb.) mint termelési költség könnyen hárítható át. Második csoportjánál (levelezés és fogyasztási hitelnél) az adó a fogyasztást érven, az a fogyasztási adóval egyjellegű. A harmadiknál (ingatlanok átadása) rendszerint az adó közvetlenül egyik vagy másik felet, esetleg mindkettőt közösen terheli, de ha a vevőnél pretium affectionis vagy az eladónál kényszerűség esete forog fenn, az adóterhet kénytelen ő viselni s azt át nem háríthatja. Örökösödési adónál, mivel az forgalom útján utólag mástól be nem

szedhető, áthárítás nem lehetséges. A fogyasztó által befizetett {direkt} fogyasztási adó nem hárítható át, ellenben nem a fogyasztótól beszedett indirekt adó igen. A monopol árral bíró árúkra kivetett és a vevőktől fizetett fogyasztási adó általuk át nem hárítható, minthogy ezen árúk ára tisztán a vevők vétel-kedvétől és fizetőképességétől függ.

A munkásság adójának áthárítására a már Malthus helyesbített elmélete által is érintett az a körülmény határozó, hogy mekkora a munkáskereslet. Ha az nagy, akkor a vállalkozó, ha pedig kicsiny s vele szemben nagy a kínálat s így alacsony a munkabér, a munkás viseli az adót, ami így körforgásszerűvé teszi a dolgot, mert az alacsony munkabér lassítva a házasságkötéseket és szaporodást, megszüntíti a munkáskínálatot, ami megnöveli a munkabért és fordítva. Ugyanis nem a munkabér igazodik az árúkészlethez, hanem fordítva s a munkabér nagyságát a népszaporodás iránti szükséglet és nem az árúkészlet határozza meg. Ennek következtében, mivel az adók egyrészét akár alacsony, akár magas munkabér mellett egyaránt a munkások viselik adóvisszahárítás útján, az adók behozatalát követő átmeneti időszakban pedig az egész adó őket terheli, kerülni kell a munkásra kivetett aránytalan adók behozatalát. Látjuk hát, hogy ezen értekezésének is végső konklúziója, utolsó akkordja az ő emberszerető szívének megcsendülése. Ő igazán élő cáfolata volt annak a felfogásnak, hogy az ész rendszerint az érzelem rovására fejlődik ki. A tiszta szív és tiszta elme lelki ikertestvérként élt mindvégig öbenne.

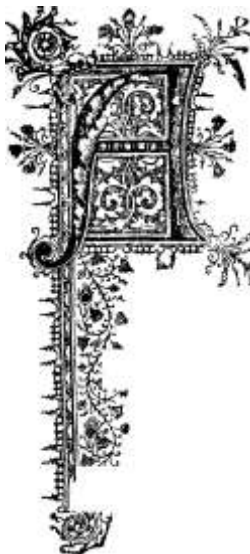
Többi, szintén értékes gondolatokban gazdag pénzügyi értekezéseit – bármily tanulságosak is azok (Valutánk rendezéséről, Valutarendezés és arányzásio stb.) mellőzöm, hiszen ezen szerény megemlékezés célját a Tisza gazdasági és pénzügyi téren is megnyilvánuló sajátos gondolkozásmódjának és páratlan jellemének rövid megrajzolása képezte csak s ahhoz elegendőnek tartom azt az ecsetvezetést, mellyel az ő szellemképét felidézni óhajtottam, annál is inkább, minthogy többi értekezései nem annyira átfogó s elméleti, mint inkább gyakorlati kérdések körül forognak. Már pedig Tiszát az ő grandiózus nagyságában nem ezekben, nem a mindennapiság körében, hanem halhatatlan lelkének minden időkre szóló megnyilatkozását jobban lehetővé tevő, egyetemesebb tárgyú munkáiban láthatjuk viszont.

Ezért mondtam igénytelen cikkem elején, hogy a Tisza István egyénisége valóban olyan volt, mintha nem is egy emberi egyed életéhez szükséges elemekből, hanem egy nemzet összes atomjaiból összetett nagy, nagy eszmei személyiség lett volna, akinél éppen ezért a nemzetnek minden gondolata, minden szívdobbanása visszhangra, minden érzése rokonérzésre, minden öröme és minden fájdalma megértésre talál. „Nagy volt a nagyokban, bölcs volt a kicsinyekben s gondja el nem fáradt

annyi sok ezerekben.” Minden tettéből, minden szavából józan-ság, bölcsesség s mindeki iránt megértő, de főleg hazájáért lán-goló munkás szeretet sugárzik felénk. Úgy érzem, hogy amint a világ Megváltója az Atya jobbján Őhöz bizonyára az embe-riség boldogságáért és megigazulásáért könyörög, – a mi meg-dicsőült martirprófétánk az ő forrón szeretett nemzetének és népének boldogságáért és megigazulásáért imádkozik, áldva és szeretve azokat is, akik őt átkozták és kergették, egészen a haláláig. Mert ő hős és hív maradt mindhaláláig!

TISZA ISTVÁN MINT HISTORIKUS

ÍRTA: BARANYAI BÉLA

BELPOLITIKAI pártviszonyokban a szabadelvű párt bukásával beállott gyökeres változás Tiszát leszorította a politikai cselekvés teréről.

Úgy látszott, hogy megbukott az erős kéz politikája és megbukott az erős kéz embere.

Tisza nem tudott tétlen, dologtalan maradni. Korábban is a tudományhoz fordult nélkülözhetetlen tudást szolgáltatassa. Most a tudományhoz menekült, hogy ez adjon vigasztalást megbántott fszívének, önérzetének.

A szív legmélyének titokzatos zugaiban megvonuló, de jelenlévő önigazolási vágy a bukott politika helyességének bizonyítékait keresi, s keresvén csakis a törtéjnelem tanulmányozásával találhatja meg. Innen buzognak kisebb-nagyobb bőséggel azok az analógiák, amelyek alkalmasak igazolni a sokszor megdöbbenésig menő, máskor meg esetleg csak vélt hasonlóságukkal az elhatározott cél s a megkísérlett eljárási módszer helyességét.

Röviddel azelőtt, hogy Tisza a hosszan szorgalmazott felmentéssel¹ végre felszabadult attól a lelki kintól, melyet az alkotmányt s a parlamentáris gyakorlatot tiszteletben tartatni akaró lelke érzett, mikor ismételt lemondása s felmentésének állandó szorgalmazása ellenére majd egy féléven át kellett állásában maradnia, jelent meg magyar fordításban Friedjung Henriknek nagy munkája annak a harcnak történetéről, mely a német hegemoniáért folyt Ausztria és Poroszország közt, s mely a königrátrzi véres csatavesztés folytán Ausztria hátrányára dőlt el.

A magyar tudományosság legelőkelőbb fórumának tekintélye alatt megjelent e munkára² a magyar közönséget felfigyel-

¹ 1905 június 18.

² A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalatában: Harc a német hegemoniáért. (1859-1866.) Irta: Friedjung Henrik.

tette írójának közismert magyarellenessége, a munka témáját érdekessé tették a közelmúlttal való benső vonatkozásai s érdekesítővé írójának irigylet írói készsége.

A világtörténeti jellegű államalakulati folyamatnak az a hét esztendő, amelyet a bő előadás felölel, csak egy része volt, persze, magában véve is jelentős része. Előkészítő része két államszervezeti alakulatnak, nem megvalósítója a kettőnek: az egységes Németországnak s a dualisztikus osztrák-magyar monarchiának.

Szélesebb látóköri, egyetemesebb érdeklődésű politikus, akit ez a két kérdés egyszer megfog, rabja lesz e két témának.

Tiszát is megfogta. S mert a dualizmus kialakulásának történetével, amennyire annak ismerete a gyakorlati „politikusra” jelentőséggel bírt, nagyjában tisztában volt, érdeklődése az egységes Németország kialakulásának megismerése felé fordult. Az előbbihez nem is juthatott volna közvetlen forrásokhoz, el is veszítette volna a megformált ítélet szabad kimondásának lehetőségét, bírálatot kellett volna mondania élő közreműködőkről; ez utóbbinál elsőrangú források beláthatatlan tömegéből meríthetett, szabadon formálhatta ítéletét most már rég halottul fekvő szereplőkről s csoportosíthatta anyagát annak a gigászi egyénnek egyénisége és tettei körül, akit mint az erős kéz megtestesülését a maga lelkének egész rokonszenvével vett körül.

És amikor ennek képe kialakult benne, gondolatban hosszabb időn¹ át formálgatta magában azt a keretet, amelybe állítsa, s aztán tollat ragadván, egy lendülettel megírta egyetlen történeti tanulmányát, a „Sadowától Sedanig” círrai akadémiai felolvasást.²⁻³

Az 5-ik német kiadásból fordította: Junius (= Zilahy Kiss Béla). - Átnézte: dr. Hoffmann Frigyes. Bp. 1902-1904. I. köt.: X., VIII. és 392.; II. köt.: XI. és 462.; III. köt.: XIV. és 525. 1.

¹ A gondolat érlelődésének kezdetére nincs támpontom; hogy 1912 előtt nem igen fejeződhetett be véglegesen, valószínűvé teszi az, hogy Tisza egy 1912-ben megjelent könyvre (Pierre Lehautcourt-éra) mint „főbb forrásai” egyikére hivatkozik.

² Mint az Akadémia tiszteletbeli tagja olvasta fel az 1912. évi május 5-iki ünnepélyes közülésén. Az a rövidlet, mely tényleg felolvasztatott, s az a kivonat, melynek az Akadémiai Értesítőben való közzétételét a szabályzat előírja, nem jelent meg.

³ A „Sadowától Sedanig” megjelent: 1. a) az Akadémia II. osztálya által kiadott „Értekezések a történeti tudományok köréből” c. gyűjtemény XXIII. kötetének 5. számaként (1912. Athenaeum nyomása, 80 lap); b) a Magyar Figyelő 1912. évi május 16., június 1. és 16-iki, 10-12. számú füzetében (2. kötet) 257-276., 337-360. és 417-454. lapjain; c) innen különlenyomatként (1912. Singer és Wolfner kiadása, 83 lap); d) Tisza István gróf összes munkái I. kötetének (1. Tanulmányok és értekezések. 2. Naplószerű feljegyzések. Budapest, 1923. Franklin Társ. ny. IV. 707 lap) 44-117. lapjain. - 2. Német fordításban: Graf Stefan Tisza, kön. ungarisch. Ministerpräsident: Von

II.

Finom megkülönböztetéssel Sadowát mond a nálunk használatos közismert Königrätz helyett. A poroszok ottani győzelmét kiemelő Sadowa a német történet keretében kifejezőbben jelzi az esemény jelentőségét, mint kifejezné az osztrákok vereségét előtérbe állító Königrätz. S az előbbi megjelölés választásával Tisza kíméletet gyakorolt uralkodója érthető érzékenységgel szemben s megkímélte magát kellemetlenné eshető beállításoktól, találgatásoktól.

Sedanig. S nem tovább viszi elbeszélése fonalát. Nemcsak azért, mert Sedan s a nyomában járó eredmény, a német császárság megalakulása történetének elhagyásával növelte a lelki benyomást, hanem főleg azért, mert az elbeszélés keretének kiszélesítése megbontotta volna a kompozíció szépségét, a vezérfonal nagyszerű egyszerűséggel való tagolásának lehetőségét.

Mert tudatos Tiszának a kompozíció szépségére való törekvése.

Az elbeszélés a kompozíció szépségét természetesen nem a hét fejezetre tagolt előadás részei terjedelmének feltétlen egyformásításában kereste,¹ hanem az események csoportosításában s ehhez fűződően a jellemzések és a politikai bírálat s a politika-ethikai reflexiók olyan elhelyezésében és benső összefüggésbe való összenövésztésében, mely a historikussal is a legtöbbször elfelejteti, hogy a politikai bírálattal és politika-ethikai reflexiókkal szemben felvesse a történetszerűség és az ^historikusság kérdését.

1.

Az elbeszélés fonalát a nagyszerűen elgondolt expozíció kezdi legombolyítani.

Franciaország Európa vezető államává küzdötte magát fel. Az illegitim eredetű harmadik császárság a legitimitás erkölcsi erejével és az erőt adó hagyomány megszakíthatatlanságával díszelkedő monarchák fölé kerekedett. Ezek keresték barátságát III. Napóleonnak, s ennek segítségét várták az államalakulati status quo megdöntésével egységre, nemzeti egysülésre törekvő olaszok. Poroszországnak is a status quo megváltoztatása, legalább is a német szövetségen belől, mindennél fontosabb érdeke lett volna.

Sadowa nach Sedan. Autorisierte Übersetzung aus dem Ungarischen von dr. J. Schwartz, Regierungsekretär in Sarajevo. Erstes und zweites Taunend. Warnsdorf i. B. 1916. Ed. Strache. 8°. 2. Bl. 123 ss. Ezt a fordítást nem láttam.

¹ Az I. fejezet 10, a II-ik 9, a III-ik 15, a IV. 9, az V-ik 10, a VI-ik 3, a VII-ik 25 lap terjedelmű.

És éppen Poroszország az, amelyet érdekeinek sérelmével királya és ennek környezete a legitimitás őrizete szerepének most helytelen alkalmazásával távol tart Napoleontól és hozzáköt a belpolitikai status quo megváltoztatatlanságához.

A belpolitikai status quonak ezt a megváltoztatatlanságát megdönteni lesz hivatása Bismarcknak.

Bismarck a konzervatív gondolat megtestesüléseként kerül a német Bundesrathba ennek a Poroszországnak képviselőjéül.

Itt gyökeres változáson megy át politikai konzervatizmusa is, s a belpolitikai status quo megváltoztatatlanságáról vallott hite is.

A Bundesrath-beli tárgyalások hosszadalmassága és haszontalanságának láttán kiábrándul magából a szövetségi formából is, amint az a valóságban fennállott. Pozitív munkára képtelen, negatív intézménynek látja. Ezen tanulság nyomán aztán kiábrándul az osztrák barátság illúzióiból is, most Ausztriának a német belpolitikában is való hegemonisztikus törekvéseiben ismervén fel a német, s ennek keretében a porosz probléma megoldásának akadályát.

Ausztria azonban nemcsak akadály a német és a specifikus porosz problémák megoldásának, de külpolitikailag is a Bوندot ettől teljességgel idegen politika áldozóivá és áldozataivá teszi.

Az Ausztriától való elszakadás útja a Bund megsemmisítése. Megsemmisítése akár háború árán.

A háborút elkerülhetetlen adottságnak látja. „Mert a német ügyek természetes fejlődése nem ismer más megoldást.”

A háborúra belpolitikailag és külpolitikailag is fel kell készülni. Az ország saját erejének kifejlesztésével és az Ausztriával ellentétes érdekeltsgű valamely hatalommal való szövetség lehetőségének nyitvatartásával.

Elsősorban éppen a Franciaországgal valóval.

Ennek nem lehet akadály a maga legitimizmusa s Napóleon uralmának forradalmi eredete. „Még ha más intimitások elérése volna is a végcél, ezt a célt bajosan érhetni el másként, mint a francia szövetség valóságán vagy látszatán keresztül.”

Gyökeres változása ez Bismarck politikai hitvallásának.

S ismertetvén azt a jelentését, melyben Bismarck már 1856 áprilisában részletesen kifejti e gondolatokat, Tisza már itt megalkottatja véleményünket róla, kinek e hitvallása „későbbi nagy idők tanúságainak világításában valóban megdöbbentő hatást gyakorol. Az egész Bismarck itt áll előttünk. Nagy körvonalakban világosan rajzolja eléink a jövő méhében rejlő eseményeket, s jelöli meg az utat, amelyen annyi izgalom, veszély, válság között öntudatos biztossággal halad előre kitűzött célja, a Poroszország nagysága által megvalósított német egység felé”.

Bismarck tehát a negatív konzervativizmusból kigyógyulva, elméletileg hajlamossá lesz az alkotó aktivitásra.

Ezt az aktivitást porosz miniszterelnökké való kinevezésekor tettel is bemutatja. Önhatalmú eljárással megvalósítja a katonai reformot. Megszervezi a porosz hadsereget.

„Ezzel a mindenre képes eszközzel kezében, megkezdhetette a francia szövetségre vagy annak látszatára támaszkodva Ausztriával a nagy leszámolást.”

2.

A második fejezet annak a személynek bemutatása, akinek egyénisége lehetővé teszi a „francia szövetség látszatának” megalkotását és fenntartását, III. Napóleoné, kapcsolatba állítva a Franciaország által üzhető politika azon lehetőségeivel, amelyeket a vele szomszédos két nemzetnek, az olaszoknak és a németeknek szétszaggatott állapotából nemzeti egységre való törekvésével szemben követhet.

Amióta a francia uralkodók a XVII. század közepe tájáig egységes nemzetállammá kovácsolják össze Franciaországot, tradíciója lesz a francia politikának, hogy fenntartsa a két szomszéd nemzet szétagolt állapotát és a határait érintő államok feletti túlsúlyát.

Ez a politika most, 1860 táján végzetes nehézségekbe ütközik. A német és olasz nemzet egységi vágya – nem kis részben éppen a francia I. Napoleon uralmának hatása és visszahatásaként támadva fel – ekkorára „minden akadályt keresztültörni kész élő erő, amelynek tért kell nyitni, vagy tűzbe és vérbe kell azt elfojtani”.

A tűzbe és vérbe való fojtáshoz szövetséges is akadt volna. Oroszország és Ausztria.

„Meggyőződése, vallja Tisza, hogy ez rövidlátó politika, mely végleges diadalt nem arathatott. Meggyőződése, hogy nincs az a katonai zsarnokság és nincs az az emberi előrelátás és energia, mely végleg letiporhassa a két élni akaró erős, fiatal nemzet függetlenségi vágyában, létért való küzdelmében rejlő elpusztíthatatlan élő erőt”.

Ezzel szemben a szabad tér nyitásának politikája a helyes. Ennek két változata van. Vagy élére állani a két egységi mozgalomnak – minek gyümölcse esetleg a Rajna balpartja, de bizonyosan Belgium megszerzése – és az európai politikában való vezérszerepnek hosszú időre való biztosítása. A másik, „még bölcsőbb és előrelátóbb” politika lett volna, „szabad folyást engedni ez egységi törekvéseknek, nem gátolni azokat, de nem is használni ki a nemzeti nagyravágás önző céljaira”.

„III. Napóleonban meg volt a hajlam erre a nemesebb és Franciaország jól felfogott érdekében is bölcsőbb álláspontra,

de a felfogás sikeres érvényesülésének egyaránt útját állja a császár jellemében lappangó benső ellenmondás, és az a körülmény, hogy e kérdésben az egész nemzet közvéleményével ellentétben érzi magát.”

Napoleon számol „az olasz és német egységi törekvésekkel mint eltörölhetetlen, számbavételt igénylő élő erővel; ismét és ismét hangsúlyozza rokonszenvét és nyújtja feléjük segítő kezét”.

Az olasz egységi törekvéseket tetteleg elősegíti, s az olasz egység kialakulásában veszélyt látó francia ellenzék hangját Nizza és Savoya megszerzésével némítja el.

A császárt a német egységi törekvéseknek Bismarck által való megindítása idején belpolitikai nehézségek, nemzetének gloire-szeretete, uralma fenntartásának biztosítása okán Franciaország európai vezérlő pozíciójának fitogtatása az országa érdekeivel ellenkező vállalkozásokba sodorják, s az ezek során ért kudarcok megtépázzák nimbuszát és elveszik önbizalmát. Határozatlanság, belső ingadozás vesz rajta erőt, elveszíti a világos célokra való törekvés következetességét. Környezete is, hivatalos és nemhivatalos tanácsadói, egymásnak ellentmondó külpolitikai irányok képviselői és szószólói.

Így történik, hogy III. Napoleon a német egységi törekvésekkel szemben nem tanúsít támogatást, nem is akadályozza, de nem tud vele szemben önzetlen sem lenni. „Olyan jelenség gyanánt kezeli, mely szembeállítja a két német nagyhatalmat, Ausztriát és Poroszországot, s a zavarosban való halászás lehetőségét nyitja meg számára.”

3.

A harmadik fejezet a francia szövetség látszatának kialakulását és változatait sorolja elő, belekapcsolva az osztrák-porosz és olasz-osztrák ellentét főbb alakulatait is.

Franciaország már 1860-ban hangot mer adni annak a vágyának, hogy a Rajna mentén határkiigazítást kapjon. Ennek ellenében Napoleon nem ellenezné Poroszország hatalmának növekedését. Bismarck ismeri a francia nagyravágyás e terjeszkedő szándékait s a megvalósulás reményét csillogtatja meg előttük, saját magát hajlamosnak állítván az engedékenységre, s akadályul csak királyának vonakodását hozta fel.

Mikor meg a Schleswig-holsteini kérdés Ausztria és Poroszország közt mindjobban kiélesedik, Bismarck azzal áztatja a franciát, hogy a függő kérdéseket Napóleonnal egyetértőleg óhajtja megoldani. S mégis Napoleon tudta és megkérdézése nélkül megkötötte Ausztriával a gasteini szerződést, mely eltávoztatni látszik a háború veszedelmét s ezzel Napoleon bármilyen mű részesedését.

S az emiatt megsértődött császárt megtéveszteni alkalmas magyarázattal megbékíti, sőt Biarritzban személyes találkóra bírja. Itt a háborús leszámolás elkerülhetetlenségéről meggyőzött Napóleont abba a felfogásba ringatja bele, mintha a poroszok győzelme esetére volna mit remélnie Bismarcktól.

Napoleon ezért szinte ösztökéli az ügyis háborúra készülő Bismarckot. Míg aztán belátja, hogy Poroszország által nem juthat német terület birtokába. S most Ausztriához menekül s ezt írásos nyilatkozatra bírja, hogy ennek jelentékeny területgyarapodása esetére maga kompenzációt fog kapni.

Bismarck pedig ez alatt csinálja a háborút. A sokáig vonakodó királyt végre megnyeri az Ausztriával való fegyveres leszámolás gondolatának, minden módon akadályozza Ausztria aggresszív lépéseinek ellanyhulását, a közvetlen, általános választásokból alakuló parlament kívánásával felveti a Bundnak Ausztria által elfogadhatatlan reformját, s az olaszokkal való szövetkezéssel Ausztriát katonai előkészületekre kényszerítvén, a háború kitörését biztosítja.

Poroszország sikerében bízott Bismarck, Ausztria várt győzelmére építette fel számításait Napoleon.

A mindent kockára tevő vállalkozás eldöntötte a német sorsot s kiheverhetetlen csapást mért Napoleon számításaira, reményeire.

Poroszország sadowai győzelme, Ausztria königgrätzi veresége tette ezt.

4.

A negyedik fejezet azt a diplomáciai küzdelmet eleveníti fel, melyet Franciaország a nem várt sadowai győzelemmel gyökeresen megváltozott helyzetben a veszendőbe menő területi kompenzáció kierőszakolása céljából vívott meg.

Ausztria a vereség hatása alatt átengedi Velencét Napoleonnak, hogy ez állítsa meg a porossal szövetséges olaszokat, Ausztria az így felszabaduló haderejét Poroszország ellen óhajtván fordítani.

Napoleon az alkalom felhasználásával mediációját akarja reákényszeríteni Poroszországra, de magára Ausztriára is.

A nem kért mediáció elfogadtatását elegendő haderő készenlétbe való helyezése biztosíthatta volna. A most kitűnt nyomorúságos katonai helyzetben, készületlenségben ez elmaradt.

A megvert olaszok egyenesen visszautasítják a mediációt.

Poroszország, a kétségtelen győző, a katonai és a külpolitikai helyzet rosszabbodásától tartva, készségét nyilvánítja a béketárgyalás e formájára.

Bismarck hosszú halogatás után közli a porosz béke-

feltételeket. Ezek: az északnémet szövetség megalkotásához a császár hozzájárulása, ezentúl a szervezés részleteibe a beleszólástól való tartózkodás, az Ausztriával szövetkezett egyes német államok annexiója.

Napoleon nem remélt engedékenységet tanúsít, beleegyezik, ha Szászország fennmarad s Délnémetország külön marad, az annexiókba, hozzájárul mihamarább ezek jelentétkény kiterjesztésébe. S mindezt adja kompenzációk kikötésének elmulasztásával.

Pedig vágyva vágyik ilyen kompenzációra.

De későn hozza szóba, mikor a kikényszerítésére alkalmas eszközt már kiadta kezéből. S annyi területet kér, amennyi elegendő jutalma lehetett volna annak, ha ő maga visel győzelmesháborút.

Természetes, követelését határozottan visszautasítják. – S ekkor Napoleon elejti a német területekből való kielégítésgondolatát s nemnémet terület megszerzésére tesz kísérletet. Javaslatot tétet s aztán meg is egyezik Bismarckkal Belgiumnak Franciaország által történendő meghódításában és Luxemburnak elfoglalásában.

Bismarck időközben megköti a prágai békét Ausztriával s most már szabad kezét nyervén ez oldalról is, az aláírás céljából eléje terjesztett francia szerződéstervezetet magához veszi, meg is tartja – s nem írja alá.

5.

Az ötödik fejezet a francia-porosz ellentét kifejlődését állítja elénk egész a Sedant kirobbantó kérdésnek, a spanyol trónkérdésnek felvetődéséig.

Franciaország, támaszkodva a Bismarck-kal történt meg egyezésre, követeli Luxemburg átadását. Bismarck, azzal védett pozíciójában, hogy az egyességről szóló francia szerződéstervezetet nem írta alá, ezt megtagadja.

Luxemburg kérdését nemzetközi kongresszus elé kell vinni, melynek rendelkezései végleg megsemmisítik Napoleon azon reményét, hogy ezt a területet valaha is megszerezheti.

Ez a luxemburgi kérdés már mutatta, hogy a kompenzációk kérdése háborúhoz vezethet s hogy háborúhoz is fog vezetni Poroszország és Franciaország közt.

Franciaország készülni kezdett a háborúra, diplomáciailag is és katonailag is, s ezért Bismarcknak is akarnia kellett a háborút. Akarta is. S ezért minden kérdésben szembeszáll Napóleonnal, hogy ezt a háború provokálására ingerelje.

Franciaország a római kérdésben való állásfoglalásával ellöki magától az olasz szövetség lehetőségét, s vigasztalása csak az, hogy beleringatja magát abba a hiedelembé, hogy

Poroszország ellen feltétlenül számíthat a revanche-ot kereső Ausztria támogatására.

Ezt a hiedelmet osztja Franciaországnak részben parlamentáris alakult új kormánya is. Ezek átveszik a hagyományos francia külpolitika eszméjét, a szomszéd Németország hatalmi növekedésének akadályozását.

Bismarck már felkészült a mérkőzésre, kiszélesíti a német Bundot, véd- és dacsövetséget köt a délnémet szövetséggel, aztán bevonja őket a vámszövetségbe s megalkotja a Zoliparlamentet.

A háború népszerűvé tételében még csak egyetemes német nemzeti érdek veszélybe jutása szükséges.

Ezt is meghozza a Hohenzollern-ek spanyolországi trónjelöltsége.

6.

A hatodik fejezet a spanyol trónkérdés 1868 óta való fordulatait, s főleg a Hohenzollern Lipót jelöltségének két évre terjedő történetének rövid összefoglalását adja.

Napoleon világosan érzi, hogy a Hohenzollern-eknek Spanyolországban való uralomraj utasát a francia nép érdekei ellen valónak fogná látni, „hogyan azt nem viselheti el”, hogy tehát azt „meg kell előzni”.

Bismarck a jelöltséget melegen pártolja s segíti megszerezni ehhez a családfőként szereplő porosz király beleegyezését.

A jelöltséggel szemben való francia ellenkezés nem ez éles tiltó formában közöltetik Bismarckkal, s mikor a trónra való jelölés komoly megvalósulással fenyeget, csak a nemtetszés kijelentésére szorítkozik.

1870 június 3-án aztán megkapja Napoleon kormánya a hivatalos hírt, hogy a spanyol korszak a Hohenzollern herceget meg fogja hívni.

7.

Ez az utolsó fejezet részletező, a drámaiságot kihasználó előadása annak a katasztrofális francia politikának, mely aztán a sedani katasztrófához vitte a harmadik császárságot.

A franciát villámcsapásként éri a hír.

Az első meglepetés nyomán támadt határozatlanság után egy irányvonalat állapítanak meg: „az egész ügyért Poroszországot teszik felelőssé, ő ellene fordulnak”.

A tervek egész változata merül fel, miképp kellene szövetségeseket szerezni Poroszország ellen, Napoleon maga biztosnak mutatta magát az olasz és osztrák segítség tekintetében. S mert Bismarck velük szemben nem akar színt vallani, kormánya parlamenti nyilatkozattal akarja leszögezni álláspontját a je-

löltséggel szemben, mely nyilatkozat a háború bekövetkezését jelentette be a Hohenzollern herceg meghívása esetére.

A nyilatkozat a többi külföld közvéleményének és diplomáciájának Franciaországtól való elfordulását eredményezi.

Mert Poroszország ellen való hadüzenetet látnak benne.

Az e nyilatkozattal annyira előtérbe állított háborús szándék ellenére Franciaország diplomáciája még mindig a békés megoldás lehetőségét keresi. Ezt a hercegnek lemondásával vélük elérhetni.

Mikor a Poroszországgal ez ügyben folyt tárgyalásokról a francia kamarában a külügyminiszter rövid bejelentést tesz, a fegyveres leszámolás biztos bekövetkezésébe magát beleílt közvélemény vehemens ellenkezést tanúsít.

Ennek nyomása alatt megszületik a francia kormány vezető tagjaiban a „garanciák” gondolata s átmegy a kamarába is.

A franciák erőszakolják ennek a garanciának megadását akkor is, amikor az egész kérdés tárgytalanná vált a Hohenzouern hercegnek a spanyol trónjelöltségtől való végleges lemondása által, amiről tudott volt, hogy azt éppen maga a porosz király erőszakolta ki.

Most Emsbe koncentrálnak az események.

A francia nagykövet reá akarja szorítani az ott tartózkodó porosz királyt, nyilatkoztassa ki, hogy Hohenzollernnek a spanyol trónra való jelölését a jövőben többé nem engedélyezné.

A porosz király csak annyit jelent ki, „hogyan helyesli a lemondást, a jövőre vonatkozólag azonban semmi kötelezettséget nem vállal s így további eszmecserének szükségét nem látja”. S megtagadja, hogy a francia nagykövetet e kérdésben újra fogadja.

Bismarck nem volt Emsben. Nem tudta, mi történt. Nem bírta megakadályozni annak lehetőségét, hogy a Hohenzollern visszalépjen a jelöltségtől.

Pedig a jelöltség elfogadása az ő tudatos műve volt, a német szövetség hatalmi pozíciójának növelése, a franciának sakkban tartása céljából.

A békés megoldás azon az áron, hogy a Hohenzouern herceg egyszerűen visszalép, Bismarck politikájának halálos csapása. Le is akar mondani. Warzinból, ahol ekkorában tartózkodik, bemegy Berlinbe.

És itt megcsinálja az „emsi sürgönyt”.

A királyi kabinet titkára tudatta Bismarckkal az emsi eseményeket. Sürgönye így szólt:

„Öfelsége ezt írja nekem: »Gróf Benedetti elfogott a sétaterén, hogy utóbb nagyon tolakodó módon követelje tőlem, hatalmazzam fel őt azon kijelentésem megsürgönyözésére, hogy örök időre kötelezem magamat, miszerint soha többet a Hohen-

zollerneknek meg nem engedem jelöltségük újabb felállítását. Visszaautasítottam őt, beszélgetésem végén utoljára kissé komolyan, mert az ember ilyen kötelezettségeket à tout jamais nem vállalhat el. Mondtam neki, hogy még semmi hírem sincs s miután ő előbb kapott Paris és Madrid útján értesülést, ebből is láthatja, hogy az én kormányom keze nincs benne a dologban.« A király megkapta azóta Antal herceg levelét. Miután Őfelsége mondta gróf Benedettinek, hogy várja az értesítést, Benedetti fentérintett követelésére való tekintettel gróf Eulenburg és az én előterjesztésemre elhatározta, hogy nem fogadja újból a grófot, hanem egy hadsegéd útján üzeni meg neki, miszerint most már megkapta a Benedettinek Parisból küldött hír megerősítését s a nagykövet számára további mondanivalója nincs. Őfelsége Nagyméltóságodra bizza, kívánja-e a nagykövet követelését és annak visszautasítását követségeink és a sajtó tudomására juttatni.”

Bismarck élt a felhatalmazással.

Ebből a sürgönyből azon melegében, asztali vendégeinek, Roonnak, a hadügyminiszternek és Moltkének, a vezérkar főnökének jelenlétében megszövegezi a sajtó számára szánt közleményt:

„Miután a Hohenzollern herceg lemondásáról szóló hírt a spanyol kormány hivatalosan közölte a francia kormánnyal, a francia nagykövet még azt a követelést intézte Emsben a királyhoz, hatalmazza őt fel azon kijelentése megsürgönyzésére, hogy örök időkre kötelezze magát, miszerint soha többet a Hohenzollerneknek meg nem engedi jelöltségük újra felállítását. Őfelsége erre megtagadta a francia nagykövetnek még egyszeri elfogadását s a szolgálattelvő hadsegéd által megüzente neki, hogy semmi további közlendője sincs.”

A közleményt a lapok szétvitték a világba, megkapják az északnémet szövetség külföldi követségei is s hivatalosan közlik az emsi közleményt az illető államok kormányaival.

Parisban időközben ismét hangulatváltozás áll be, a békés megoldás felé hajló.

Az emsi sürgöny után azonban ez csúfos meghátrálása lenne Franciaországnak. Háborúnak kell tehát lennie.

Bismarck így csináltatja meg Franciaországgal a háborút.

III.

Ez rövid kivonata Tisza tanulmányának. E kivonat nem képes éreztetni azt a szeretetet, mellyel Tisza Bismarck politikájával szemben viseltetik, s azt a megsemmisítő kritikát, melyet a francia államférfiakon gyakorol. Csak Napóleonban talál szimpatikus vonásokat. Nem képes a kivonat visszatükröztetni a kompozíciónak és az előadásnak azt a drámaiságát

sem, melyet a részletes elbeszélésnél nagy művészettel tud érvényesíteni.

Rokonszenve, csodálata Bismarck iránt az erős kéz elvi helyeslése mellett a bár vakmerő és kockáztató politikát űző, de az eredményekkel igazolt államférfi működése nagy, a legnagyobb eredményeinek és alkotásainak szemléletéből fakad-e? Bizonyára ebből is.

Ellenszenve az e gigászi akaraterő mellett törpeségbe sülyedő francia államférfiak ellen a határozatlanság megvetése mellett az elbukással tévesnek bizonyult politika eredménytelenségének elhidegítő hatásából fakad-e? Bizonyára ebből is.

Államférfi, ha van benne államférfiúi határozottság, kell, hogy hatása alá kerüljön annak az egyoldalúságnak, mely az eredményt a politikai akció igazolásának tekinti.

Tisza is egyoldalúvá válik.

Nem mintha megfeledeznék az etnikai szempontokról, vagy a tragikumot a dolgok mélyén magukban rejtő, mert másíthatatlan adottságokról.

Gyönyörű hitvallása van a „magasabbrendű, a távolabb jövő szempontjából bölcsőbb és előrelátóbb politika” postulatumairól és az igazságos háborúról.

Ez utóbbiról mondja: „Amennyire gyűlöletes és bűnös a nagyravágásból, hódító ösztönből táplálkozó harcivágy, amennyire átok az emberiségre az a nagy elme, aki tehetségeit más nemzetek letörésére irányuló vérontás felidézésére használja, – éppen olyan természetes követelménye a hazafiságnak, hogy, ha kell, egész existenciájának kockára tételével hárítsa el a nemzet egységének, függetlenségének, szabad fejlődésének akadályait. És ha van elkerülhetetlen, jogosult, szent háború a világon, úgy azon nemzetek háborúja az, amelyek csak így szerezhetik meg egységeket és függetlenségeket.”

Nyílt szemmel látja, hogy az a francia politika, amely „nem számol a szomszéd népek” egyesülésre irányuló vágyaival, létérdekeivel, hanem ezek romjain hegemoniát kíván leigázott szomszédai fölött s e cél elérése végett ezektől keletre fekvő, rájuk nézve idegen, vagy éppen ellenséges hatalmak szövetségét keresi”, – „kétségtelen, hogy ez a (francia) politika amilyen reakcionárius, amilyen zsarnoki, amilyen lelketlen, olyan logikus és következetes”.

Ez a logikum és az az ethikum – nagyon jól tudjuk – összeütközésbe is kerülhet.

Az 1866-1870 közti történet éppen e logikum és ez ethikum összeütközésének története.

Tisza is ezt tárgyalja, de a logikum érvényesülésre való törekvése jogosságának annak folytán való tagadásával, amely tulajdonkép magának a logikumnak fennállását is tagadja.

Megtéveszti őt az ethikum képviselőjének megdöbbenő

egyénsége s a logikum letéteményeseinek emberi gyarlósága, politikai tehetségtelensége.

A kettőről alkotott kép és a róluk alkotott értékelés éles-ségét csak negatív úton nyeri, nem teszi fel a kérdést, mi történik akkor, ha nem ugyan a német egységre törekvés jogsága, az etnikum, hanem az annak megvalósítását munkáló Bismarck által választott és követett módszer elbukik s a franciák logikuma győzedelmeskedik?

Az az érzésünk, hogy ebben az esetben Bismarck szándékainak ethikai tisztasága ugyan teljes elismerést arat Tiszánál, de politikai módszere éles elítélésben részesül, míg a francia politika kétségtelen hibái nem esnek annyira mérlegre.

Tisza Bismarckja az erő, a határozottság és a céltudatosság embere. Ahogy belép a nagy politikába, mihamar kitűzi a nagy célt: az Ausztria nélküli egységes Németország megvalósítását, ezt kitűzvé, világosan meglátja ennek egyetlen lehető útját, a háborús megoldást s rögtön el is fogadja a maga részéről ezt az ultima ratiót. Hogy a német egység megvalósításának e kétségkívül nehéz útján Bismarck oly cselekmények és fogásokhoz kénytelen nyúl, amelyeknek jogosultságát csak az adhatja meg, hogy az egyedül lehető útnak mutatkoztak az akcióhoz, ennek a kérdésnek a felvetődését az olvasóban, ha sikerül, csakis Tisza lenyűgöző előadásának, a részletektől helyenként tartózkodó s ilyenkor a nagyvonalú előadás szépségére törekvő s azt el is érő előadásának sikerül elérnie.

Tisza nem veti fel e kérdést.

Annyira szereti hősét, annyira az eredmények és ezek magától Bismarcktól való előadásának lenyűgöző hatása alatt áll, hogy nem találja szükségesnek igazolni Bismarckot ott, ahol maga Bismarck sem keres öngazolást. Így aztán Tisza a drámaiság iránt való éles érzéke ellenére nem aknázza ki éppen azt a legjobban kínálkozó alkalmat, melyet az emsi sürgöny története nyújt.

Bismarcknak kétségtelenül megvolt a felhatalmazása a sürgöny tartalmának közzétételére. Élt is vele. Mint maga állítja, „törlésekkel, anélkül, hogy egy szót hozzáadott vagy elvett volna, lecsökkentette (reducierte) a (saját) szövegére”.

Tisza is vallja, „hogy minden változtatás nélkül, de az egésznek hangját és hatását alaposan átalakító kihagyásokkal csinálta Bismarck a közzétett emsi sürgönyt”. A hang és hatás megváltozását Bismarck maga is megállapítja. „Az emsi sürgönynek hatásában való különbség, összehasonlítva azzal, amelyet az eredeti váltott volna ki, nem erősebb kifejezések következménye volt, hanem azé a formáé, amely ezt a kijelentést bezáróként mutatta be, míg (a kabineti titkár) szövegezése egy még folyamatban lévő és Berlinben folytatandó tárgyalásnak egyik mozzanataként mutatkozott volna.”

És ez nem utólagos megállapítás, az emsi sürgöny e szövegének hatásából visszavetítve: ez öntudatos szándék volt. Láttá ezt rögtön maga Moltke is, mondván: „így már másképp hangzik ez, az előbb visszavonulásra adott jel hangjáé volt (Tisza „békés zsolozsmának” fordítja), most a kihívásra felelő harci riadó.”

Bismarck tudta, hogy szövege ezt hozza. Tudta azt is, hogy a király meghatalmazása nem szól arra, hogy a háborút is megcsinálja vagy ne csinálja, mint ahogy „szabad tetszésére bízta” („...stellte... anheim...”), hogy közzétegye-e vagy sem Benedetti új követelését és ennek visszautasítását.

Figyelmes olvasó nem fogja tudni megállani, hogy itt fel ne vesse a kérdést: ha Bismarck itt tisztában volt is a maga céljában, teljesen biztos is a német fegyverek győzelmében, nem kellett volna-e mégis előzőleg királyát tájékoztatni. Hogy ezt nem lehetett tennie, mert különben nem tudja a háborút most megcsinálni, azt ugyan tudjuk, ismerve a király politikáját és békés szándékait, elfogadnók azt a magyarázatot is, hogy épp a győzelemben való hitének e biztossága volt az, mely e kockázatos mulasztásra vezette, de mindezek kifejtésének hiányát éppen Bismarck személye és tettei elhatározó jelentőségének ismerete folytán élénken érezzük.

Ennek a hiánynak megérzése azonban semmiben sem vezet arra a benyomásra, mintha téves lenne Bismarck politikájának az az előadása, vagy a Napóleon és Bismarck által folytatott politika és módszereik ellentétének az a rajza, melyet Tisza ad.

Nem is téves az. Csak az ítélet szigora nem egyforma.

Emellett az átgondolt és a bismarcki politika helyességét valló, eszközeinek megengedettséget elfogadó beállítást mellett formálja meg ítéletét Tisza a vele ellentétes felfogású német forrásairól.¹ Nem vitatkozik velük, ha valamiben ellentétes a

¹ Tisza munkájának akadémiai kiadásában nem jelzi cím szerint forrásait s Ollivier emlékiratait mellett csak egyiküket említi névleg (26. 1.), „az olasz szereplők jelentéseivel” kapcsolatban: La Marmora miniszterelnök „ismert röpiratát”: „Un piu poco di Luce [sugli eventi politici e militari dell'anno 1866. Ed. 4. Firenze, 1873.; németül, 2. kiadás Mainz, 1873.; francia ford. Paris, 1874.]. A Magyar Figyelőben (és ennek különnyomatában) azonban megjelöli „főbb forrásait”: Bismarck levelei és beszédei [ezek: Politische Briefe Bismarcks 1849-1889. 3. Samml, 3. Aufl. Berlin, 1889-91.; Bismarck-Briefe 1836-73. 8. Aufl. hrsg. von Horst Kohl. Bielefeld, 1900. és B.s Briefe an seine Brant und Gattin, hrsg. von Fürst Herbert B., Stuttgart, 1900., 2. Aufl. 1906.]; beszédeinek gyűjteménye, [vagy a Fürst Bismarck als Redner, Vollständige Sammlung der parlamentarischen Reden B.s seit 1847. mit Einleitungen und Erläuterungen von W. Böhm und A. Dove. 1-16. Bd.-Berlin és Stuttgart, 1885-91. kiadásban, vagy a Die politischen Reden des Fürsten B. Historisch-kritische Gesamtausgabe, besorgt von H. Kohl, 1-14. Bd., Stuttgart, 1892-1904. kiadásban]; Gedanken und Erinnerungen [2 Bde. Stuttgart, 1898. és több-

beállításuk az övével. Nem rontja azzal a benyomást, hogy bizonyítsa, miért. Nagy előnye van felettük, ő valónak fogadja el, amit ezek egy része tagad, hogy Bismarck akarta a háborút a franciáikkal s hogy a Hohenzollern-jelöltség határozottan Bismarck műve, s vele a háborút kívánta előidézni. Itt a tagadást terheli a bizonyítás. Tisza szemében s vele a mi szemünkben is, ez a bizonyítás nem sikerül. S igazat adunk Tisza bírálatának, hogy "azok a német írók, akik azt igyekeznek bizonyítani, hogy Bismarck ezekben az években is (1866-1870) békére vágyott s csak belekényszerített a háborúba, félreismerik és legszebb babéraitól fosztják meg őt". S nem lehet igaztalanul mondanunk Tiszának bizonyos megvetést éreztető bírálatát, „hogy igazán szobatudósna kellene lenni ahhoz, hogy a felett bocsátkozzék valaki fejtörésekbe, vájjon mit akart Bismarck a spanyol jelöltség által elérni”.

A francia politika képviselői nem rokonszenvesek Tisza előtt. Tisza beállításában előttünk sem.

Tisza forrásainak legnagyobb része francia. Ezeknek néhányja maguknak a főszereplőknek – Ollivier, a miniszterelnök, Gramont, a külügyminiszter és Benedetti, a Berlinben akkreditált nagykövet – önigazoló emlékirata. S az a súlyos ítélet, mellyel Tisza működésük tényeit illeti, nem kíméli meg a tények önelbeszélését sem. Ez az ítélet nem polémia, hanem súlyos jellemzés. És igaz, hogy Olliviernek emlékiratai 14 kötetre felnövekedett frázisocéán. És Tisza számára, aki politikáját kárhoztatja, nem az igazolás, hanem az elítélés támasztópontjait szolgáltatja.

ször: Anhang, 2 Bde, u. o. 1901.: 1. köt.: Kaiser Wilhelm I. und B. (Briefwechsel), 2. köt.: Aus B.s Briefwechsel; a Gedanken und Erinnerungen 3-ik kötete a kiadónak (I. G. Cotta Nachf.) már régebben átadott kéziratból, a család tiltakozása ellenére, csak 1922-ben adatott ki] s egyéb B. kiadványok [elsősorban tán: Preussen im Bundestag 1851-1859. Dokumente der k. Preuss. Bundestags-Gesandtschaft, hrsg. von H. v. Poschinger. 4 Teile. 1-2 Aufl. Leipzig 1882-84. és H. v. Poschinger: Fürst B. und der Bundesrat (1867-90.) 1-5. Bd. Stuttgart és Leipzig, 1896-1901-1; Sybel [H. von! Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I. [Vornehmlich nach den preussischen Staatsacten. 1-7 Bd. München és Leipzig, 1889-94., 5. revid. Aufl. 1892-95.; ide szól az 5. k. (1866), a 6. (1866-68.) és 7. (1868-70.) kötet]; Oncken [Wilhelm]: Unser Heldenkaiser [Berl. 1897., 16. Aufl. 1898.]; Rothan [Gaston]: La politique Française en 1866. [Les origines de la guerre de 1870. Paris, 1879.] es L'affaire du Luxembourg [Souvenirs diplomatiques. Le prélude de la guerre de 1870., u. o. 1882.]; Benedetti fV. Cte-]: Ma mission en Prusse [Paris, 1871., 3. éd. 1871.]; Gramont [Duc de -]: La France et la Prusse avant la guerre [Paris, 1872.]; Ollivier [Emile -] L'empire libérale. [Etudes, récits, souvenirs. 1-14. köt. Paris, 1895-1909.]; Aus dem Leben König Karls von Rumänien [Aufzeichnungen eines Augenzeugen. 1-4. Bd. Stuttgart, 1894-1900.]; De la Gorce [Pierre]: Histoire du second empire [vol. 1-7 Paris, 1894-1905.]; Pierre Lehautcourt: La candidature Hohenzollern [1868-1870. Paris, 1912.] – A [j közötti szövegrészek e cikk szerzőjének kiegészítései.

Míg ezekkel a szereplőkkel Tisza a határozott helytelenítés érzetével áll szemben, szinte meleg emberi megértéssel keresi Napoleon helyes megítélésének összes tényezőit.

„Ez a csodálatos ember az álmodozásig menő nemes idealizmusnak – mondja – sa hódító bandita ösztöneinek sajátos keveréke volt. Mint más téren, úgy külügyi politika* jában is felemelkedik a népek rendeltetésének, jogainak, a népélet törvényeinek legideálisabb felfogásáig, de aztán nem tud ellenállni a kísértésnek s nemes cselekedeteiért legalább borralalóval megfizettetné magát.. Az utóbbi keménynek látszó ítéletet maga Tisza enyhíti egész munkáján keresztül. Napoleon ideális szándékai megvalósításának nehézségét abban az ellentétben látván meg és állítván be, melyben az a hagyományos és logikus és következetes francia politikával állott, legalább is Németországra vonatkozólag.

Tévesen és méltánytalanul ítélné meg Tisza történetírói célját, aki azt várná, hogy munkájában a német egység megvalósulása minden tényezőjének és minden eszközének történetét bekapcsolja elbeszélése keretébe.

Tisza célja a német egység megvalósításának Bismarck által vezetett külpolitikai akcióját mutatni be. Ezért kell mellőznie azon államszervezeti kísérletek és formák történetének bekapcsolását, amelyek változatai őt, az energiáját eddig még csak a belpolitikában kiélni kényszerülő, a szövvényes német alkotmánynál is nehezkesebb dualismus békóiba bele-szorított államférfit tán még közelebből érdekelték.

És lemondás, a fegyelmet tartó akaratnak saját magával szemben is gyakorolt parancsa volt az, hogy ezekről nem beszél. A Bismarck belpolitikailag is erős és erőszakos keze által létrejött német nagyság belpolitikai eredményeit de sokszor állíthatta volna be a maga, most bukottnak látszó, erős keze igazolásául.

Nem tette. Büszke lelke visszariadt attól, hogy erre használja fel az alkalmat. A saját erős keze igazoltságának tudatát visszatartotta magában, nekünk a Bismarck erős keze igazoltságának történetét adta.¹

Vegyük, amit ad, vegyük úgy, amint adja.
Szép az, amit ad, szép az, ahogyan adja.

¹ Nem lesz talán édektelen megismernünk azt a megítélést, amellyel Tisza munkájában a világháború kitörésére vezető politika igazolásának szándékát látja a Rodenberg-féle Deutsche Rundschau γ jegyű bírálója. Ez megállapítván, hogy Tisza Bismarck politikájának vezérfonalául a háború akarását látja, idézi Tiszának „a politikusnak elvi kijelentését”, azS igazságos háborúról, melyet az 5. fejezetből átvéve cikkünk is idéz III. fejezetében. A bíráló ehhez azt a megjegyzést fűzi: „Ez a hitvallás az iratnak magja. Ez (az irat) tehát formája szerint: egy politikai

IV.

Zárjuk le egy szemelvénnel témánkat.

Tisza annak kapcsán, hogy előadja a szomszédos népek egységre való törekvésével szemben követhető politika lehető irányait, mint láttuk, a békés szomszédság feltételei biztosítását mondja az okos politika végcéljául.

„Magasabb és tisztultabb államférfiúi felfogás ez, amely az egyensúlyt nem az erőviszonyok mechanikus arányában, a nemzet érdekét és biztonságát nem abban keresi, hogy nagyobb területe, lélekszáma és katonasága legyen, mint a szomszédaié, hanem az államélet és a nemzetközi viszonyokat irányító tényezők természetes, belső összhangjában. Abban, hogy az államalakulatok lehetőleg megfeleljenek az azokat betöltő nemzetek természetes erőviszonyainak, lehetőleg megadják mindenik életképességének előfeltételeit, kielégítsék saját egyéniségük kifejtésének benső szükségletét s a béke tartósságát azzal biztosítsák, hogy az a jogosult vágyaikban kielégített nemzeteknek közös érdeke.”

„Nem állítom, hogy egyszerű ez a probléma.”

„Voltak, vannak és lesznek a nemzetek jogosult aspirációinak ütközőpontjai. Vannak területek, amelyeket ethnografiai jellegük, geográfiai fekvésük s közgazdasági és katonai jelentőségük több nemzet érdekszférájába utal. Ilyen területekre nézve a világtörténelem csak egy döntést ismer: az erők mérkőzése útján való leszámolást, s mindaddig, amíg ez a leszámolás olyan végleges eredménnyel meg nem történik, amelyik bele nyugvársra s aspirációinak megfelelő módosítására kényszeríti a gyengébbiket, ilyen pontok a bonyodalom és a háború folytonos alkalmát nyújtják és veszedelme elé állítják az emberiséget.”

Kérdezzük meg Tiszát, bele kell-e nyugodnunk a leszámolás eredményébe?

Tisza nem „eredményt”, hanem „végleges eredményt” mond.

alapelv helyességének igazolása történeti eszközökkel; valójában: önmaga előtt és a történelem előtt való igazolása annak az államférfiúnak, aki világosan látta, hogy az 1914 júliusában Szerbiához intézett jegyzékkel az ellenség által régtől tervezett háborúnak ki kellett történnie.” (172. köt. 1917 júliusi füzet 138-139.) A benső ellentmondással is terhes megállapítás megtételére a bírálót az készítette, hogy a Tisza munkájának íratási idejéül a német fordítás megjelenése körüli időt vette, a fordításból nem tűnő ki, hogy az eredeti még 1912-ben íródott.

TISZA ISTVÁN ÉS AZ IRODALOM

ÍRTA: ZSIGMOND FERENC

ISZA ISTVÁN nagy egyéniségében főként az értelmi és az erkölcsi oldal domborodik ki. Ez a két lelki tényező sem egyenlő rangú: az utóbbi az elsőség. A felismert *igazság* nagy érték a Tisza szemében, de csak azért, hogy egy magasabb célnak, a *jóság* erkölcsi eszményének állíthassa szolgálatába. A gondolkozó elme absztrakt jellegű működése csak eszköz nála, csak lépcső, melyen át az akarati tevékenység terére, egyének és emberi közösségek életének gyakorlati, közvetlen irányításához vezet az út, Tehát az „irodalom” – bármily tág értelemben vegyük is ezt a fogalmat – szintén csak eszközi jelentőséggel bír Tiszára nézve. A tudományos irodalom egy-két ágának igen érdemes művelője volt ő maga is, de világnézete nem engedélyez a tudományos kutatás terén az értelem számára teljes

autonómiát, hanem a vallásos hitet rendeli mellé kalauzul. Egyik történelmi tanulmányában nyíltan hangoztatja:

„Az emberiség sorsát nem pusztá véletlen intézi. Egyes, a történelmi kapcsolatból kiszakított események látszhatnak olykor a véletlen játékának, de tekintsük őket a magok benső összefüggésében, s megilletődve fogjuk az emberiség sorsát intéző bölcs gondviselés ujjának nyomát fölismereni azokban.”¹

Ha most már az irodalmat szorosabb értelmezésben, mint költészetet, azaz mint művészetet tekintjük, a következő érdekes kérdések merülnek fel: Tisza egyéniségében az erkölcsi és értelmi tényezőnek kivételesen erős érvényesülésével összefér-e s mennyiben fér össze a művészet lényegének, az ú. n. esztétikai értékelésmódnak a méltánylása? Mit jelent Tiszára nézve az irodalom, különösen a magyar irodalom? Mit jelent Tisza alakja és szerepe az irodalomra nézve?

¹ Barras emlékiratai. Gróf Tisza István összes művei. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia I. kötet (1923. 43. lap.

1.

A művészet a szépek *érzékelhető* alakban való ábrázolása lévén, a művészet iránti fogékonyság feltételei végső fokon és ellenőrizhetetlen módon, de összefüggenek a testi szervezet öröklött és szerzett élettani jellegével is.

A magyar faj ősi adottsága, a magyar nemesség több évszázados hagyománya, egyes családtagok révén a német faj beoltódása, végül Tisza István spártai életmódja – mindez valahogy már testi, élettani értelemben is mintegy determinálta Tisza fogékonyságának minőségét és határait a művészet területére vonatkozólag. Ez a sokféle sportban megacélozódott s örökös fegyelem alatt tartott testi szervezet már önmagában véve is – hogy úgy mondjuk – érzéketlenné vált pl. a művészetek ihlető témáinak egyik legkényesebb, de legállandóbb kategóriája iránt: az *erotikum*-ban rejlő művészeti lehetőségek iránt. Ezt az ösztönös viselkedést tudatossá tette és harcos meggyőződéssé fokozta puritán vallásos hitének tüzeiben megéledő erkölcsi álláspontja.

Íme, ennyi is elég annak megértéséhez, hogy Tisza világnézete szükségképpen összeütközésbe került az egyideű esztétikai korszellemmel, amely egyrészt kivételes fogékonyságává differenciálódott (hogy ne mondjuk: degenerálódott) testi-lelki berendezést követelt a modern művészeti hatások árnyalatainak élvezhetéséhez, másrészt egyre hangosabban kívánta az esztétikai érték elvének teljes függetlenítését mindenféle gyámság alól, pl. az erkölcsi szempont ellenőrző joga alól.

Olyan problémái ezek az elméleti esztétikának, amelyek örökké problémák maradnak, mert paradox fogalmak tengelelyén forognak s megrögzíteni, megmerevíteni nem lehet, nem is ajánlatos őket. Tisza István eszmevilága azonban szerette a minél szilárdabb támaszpontokat s ilyen értelemben a szilárdság néha merevséget is jelent. Igen érdekes látvány az, mikor Tisza pl. a festészetre vonatkozó elméleti megjegyzéseiben egyszerre tárja elénk egy nagy műveltségű ember dilettantizmusát és egy eredeti logikájú, fanatikus lélek őszinteségét. Megbotránkozva kél cáfolatára annak a tételnek, amely szerint „egy igazán nagy festőművész befolyást tud gyakorolni látásmódunkra, úgyhogy bizonyos mértékig az ő szemükön keresztül látjuk mi is a világot, a természetet. Tisza

„nem tudja elképzelni, hogy lehessenek emberek a földön, akiknek közvetítőre van szükségük, lelkük és a természet közt”,¹

hiszen a természet ölen felnőtt gyermek rajongva szereti szülőföldjét, noha még egyetlen festményt sem látott életében. . .

Íme, így lopózik be Tisza lelkében az esztétikai élvezet fogalmi körébe a (lokális) hazaszeretet erkölcsi színezetű motívuma... Ostorozza a stilizáló ábrázolásmódot, azon a címen, hogy ilyenkor a festő a maga egyéniségét tolakodó módon állítja a tárgy (a-tulajdonképpen látni- és ábrázolnivaló) és a néző közé.¹

A festőművészetnél jobb-an szívéhez tudott férközni a zene. Persze, a zenei termékek közül is csak azokat méltányolta, amelyeket lelkének egyéni szűrője átbocsátott. Wagner-operát pl. nem szeretett meghallgatni, mert fárasztó volt reánézve,² ellenben a jó magyar dallamokra órákhosszáig tüzesen járni a táncot egymagában: ez sohasem okozott neki fáradtságot. A klasszikus zeneszerzők közül nagyon szerette Beethovent, – de hasonlíthatatlanul legkedvesebb volt előtte a magyar muzsika, mely legnagyobb részben a nép ajkán születik s a cigányzene szerszámain át vidítja fel és keseregteti meg a magyar szíveket. Talán a magyar népdal-zene az, amely a művészi szép esztétikai értékét a leghamisíthatatlanabb, legszűziesebb alakjában tudta Tiszával átéreztetni; valósággal a vérebe szívtta fel az andalító és hevítő dallamokat, anélkül, hogy erkölcsi vagy egyéb szempontok belejátszottak volna kedélyének e felmagasztosulásába, – azaz hogy mégis valószínű, hogy az enemű zene okozta mámorban is ott lappangott Tisza csodálatos mélységű faj szeretetének ösztönös felfakadása, mely csak azt érezte igazán szépnek, ami a tősgyökeres magyarság lelkéből sarjadt elő. A Petőfi szent elfogultsága („Mít nekem te zordon Kárpátoknak...”) valahogy megvolt Tiszában is:

„A budai hegyekben, Nagykovácsiban hatalmas erdő tövében gyönyörűen berendezett kastélya volt... Éveken át a tájékára sem ment, hanem minden szabad idejét ősi geszti otthonában töltötte. Itt gyökerezett a nagy magyar alföld délkeleti szögletében, e vidék népéhez és embereihez ragaszkodott forró érzéssel.”³

A magyar népi dallamok mintegy az édes anyaföld misztikus beszédét jelentették számára, ezért hatottak rá testi-lelki orvossággént. Tisza – aki maga is szépen zongorázott, kissé cigányos modorban, magyar nótákat – szenvedélyes hangon kél ki Liszt Ferenc egykori téves megállapítása ellen, mely azt hangoztatta, hogy magyar népzene nincs, csak cigányzene. *Tisza* lelkes meggyőződéssel hirdeti:

„A magyar népzene a maga utolérhetetlen költői bájával és mélységével a világ minden elmélete felett diadalmaskodhatni.”

A magyaros népi dallamok gyűjtésére, mely manapság avatott kezek irányítása mellett folyik, Tisza már csaknem két évtizeddel ezelőtt felszólította az illetékes embereket.

237¹ Schmidt Henrik: Tisza István* boldog évei. 1923. 113. 1. Magyar Figyelő 1911. 2. kötet 178. 1.

² Schmidt H. id. m. 113. 1.

³ Schmidt H. id. m. 134. 1.

„Azok, akik zenei tehetséggel és tudással bírnak, forduljanak végre-
valahára megértő szeretettel a magyar népzenehez. Mentsék meg a
pusztulástól azokat a felséges hallgató nótákat, amelyek a szerelem, a
gyöngédség, a boldogság, a bánat és keserűség legnemesebb kifejezői
esznek mindenha... A mulató, korhely nóták és a tánc-zene pedig a
magyar néplelek humorát, életkedvét, szilajságát ezer különböző ár-
nyalat kimeríthetetlen változatosságában tárják elénk.”¹

2.

A magyar nóta kultusza – a dallam és szöveg testvéri
kapcsolata révén – már átvezet bennünket a költészet terü-
letére.

Tisza István nem próbálkozott meg költői művek írásá-
val; legalább is a nyilvánosság nem tud ilyesmiről. Vargha
Zoltán, aki genealógiai tanulmányt adott ki Tisza Istvánról,
meg is jegyzi:

„Érdekes, hogy Tisza Istvánban a tudós és írótehetség nagy mérték-
ben ki volt fejlődve, de a költői fantázia hiányzott belőle, jóllehet számos
költőőse volt.”²

Talán nem is hiányzott belőle a költői fantázia, csak néma-
ságfa volt kárhoztatva. Hiszen a lírai költészethez szükséges
érzelmi és hangulati ihletalap kivételes mértékig megvolt Tisza
István lelkében. Kevesen tudták olyan izzó lelkesedéssel el-
jegyezni magukat fenséges erkölcsi eszmények önfeláldozó
szolgálatára, mint ő; micsoda ódái szárnyalásokat végezhetett
titokban, a hideg, sőt zordon külszín leple mögött ez a prófétai
lélek! És kevesen álltak annyira varázsa alatt a meghitt családi
élet idilli boldogságának, mint ő; a hitvesi erényt jobban tisztel-
ni, a női hivatást lovagiasabb hódolattal átérezni, a kis
gyermek kedves, bájos naivságában őszintebben gyönyör-
ködni senki sem tudott; enyelgő és búsongó dalok ábrándjai
vibráltak kedélyének zár alatt tartott gazdag húrozatán.
A talpraesett, tősgyökeres magyar nyelv kifejező eszközeinek
is birtokában volt... Mi hát az oka, hogy nem követte – leg-
alább mint műkedvelő – költőőseinek, köztük nagybátyjá-
nak: Tisza Domokosnak (sőt apjának: Tisza Kálmánnak!³)
a példáját?

A magyarázatot egész világosan megadja az erkölcsi szem-
pontnak az a kivételes erejű hegemóniája, mely Tisza lelké-
ben részint mint aszketikus szigorúságú önkritika, részint
mint legönsőbb érzelmi világát a nyilvánosság elől elszigetelő
szemérmesség érvényesül. Az ódái hevület különleges beszéd-
módot kíván a költészetben, a mindennapiason felülemelkedő,
választékos, ünnepies, hangzatos, patetikus frazeológiát, – ez

¹ Magyar Figyelő 1911. 4. kötet 90-91. 1.

² Tisza-Évkönyv 1923. 68. 1.

³ Lásd Magyar Figyelő 1911. 4. kötet. 351. 1.

pedig sokak szájából ömlik és harsog olyankor is, mikor az élményi tartalom, az érzés tüze rég kiveszett, régen kihűlt mögüle. Tisza annyira meggyűlölte a *frázist*, a lélek legszen-
tebb mondanivalóinak ezt a megerkölcstelenítését, hogy ön-
magára nézve szinte túlzásba vitte a retorikai eszközök iránti
megvetést és ellenszenvet. Az emberi jóhiszeműség ellen annyi
visszaélést látott az álpátosz mestereinek színészkedő stílusá-
ban, hogy ő óvatosan kerülte az érzelmes stílusokhoz való
folyamodást, noha nyelvtelhetsége bizonyára nagy mértékben
képes lett volna rá. Hogy a szónokias lelki pózolás, melyre a
magyar faj vérmérséklete mindig hajlamos volt, annyira gyűlö-
letes maradt Tiszára nézve: ebben, egyéb okok mellett, része
van nevelője, Géresi Kálmán puritán jellemének és nevelő
módszerének is, aki tanítványa előtt következetes szigorúság-
gal járatta le a frázisos, dagályos, cikornyás stílus tekintélyét.¹
Ahogy a testén nem tűrt Tisza semmi fölösleget, semmi kövér-
séget, semmi puhaságot, hanem kérlelhetetlen sportmunkával
csigázta úgyszólván csonttá és izommá a szervezetét: oly
tudatos szigorúsággal faragott le stílusáról is minden cicomát,
hogy így a hatás előidézésében semmi egyéb tényező ne jöhes-
sen számításba, csak a tartalom eszmei ereje. Minél többre
becsülte s szívében minél áhítatosabb tiszteletben részesítette
az emberi lélek nagy érzéseit, – szóbeli megnyilatkozásaik
iránt annál bizalmatlanabb volt. Mily jellemző rá nézve, hogy
egy zászlóavatási ünnepélyen, mikor ő is szöveget vert a zászló-
rúdba, ezt a Vörösmarty-idézetet választotta mottóul:

„Szeresd hazádat, és – ne mondd!...”

A magánélet érzés- és gondolatvilága, örömből-bánatból
álló benső alkalmai pedig már csak azért sem termeltek Tisza
lelkében költeményeket, mert az említett témakör az ő véle-
ménye szerint nem való a nyilvánosság szeme elé még költői
megvilágításban sem. A *Magyar Figyelő* c. folyóirat, melynek
Tisza volt a főszerkesztője, legelső évfolyamában közölt egy
aláírás nélküli rövid cikket, ily cím alatt: „A családi élet
szentsége”; vagy maga Tisza írta, vagy legalább is az ő sugal-
mazására írta valaki. Ebben a cikkben olvasható a következő
részlet:

„Nemcsak az sérti meg a művelt állapotnak ezt a szent szabályát
(t. i. azt, hogy az „intimitások” nem valók a nyilvánosság elé), aki a
mások családi életének szentségét kiállítja a publikum elé, hanem az is,
aki azt magáéval teszi. Mindig voltak, vannak és lesznek olyan dolgok,
amelyeket az embernek egymagának lehet csak helyesen elvégeznie.
És ezek mindig a családi élet dolgai lesznek...”,²

Hogy ezt a tilalmat a költészet eszközeivel való publiká-
lásra is kiterjesztette Tisza, azt félreérthetetlenül megmondja

¹ Kardos Albert: Géresi Kálmán. Tisza-Évkönyv 1922. 213. 1.

² Magyar Figyelő 1911. I. kötet 212. 1.

Herczeg Ferenc, aki rajongó tisztelete dacára is kénytelen ki-, jelenteni, hogy a Tisza álláspontja ebben a kérdésben elfogadhatatlan. Tisza ugyanis még a lírikus költőnek sem engedné meg, hogy családi, főképp szerelmi vonatkozású élményeit, érzelmeit, költői műtermékekké alakítva, nyilvánosságra juttassa. A szerelméről éneklő poéta – mondja Tisza – olyan hatást tesz a publikumra, mint a meztelenre vetkező férfi. Herczeg Ferenc elfogadja ezt a hasonlatot, de hozzáteszi, hogy ha valaki Apolló, akkor szégyenkezés nélkül mutathatja meg magát meztelenségében is és szégyenkezés nélkül nézhetjük meg őt mi is, – igen sok lírai „költő” persze jobban tenné, ha vézna, silány, beteg lényét nem állítná teljes pórságában közszemlére.¹

Könnyű tehát megértenünk, miért Arany János a legkedvesebb költője Tiszának. Nem azért a személyi kapocsért, mely Aranyt geszti nevelősége és tanítványának, Domokosnak költői fogékonysága révén a Tisza-családhoz fűzte, hanem Aranynak azért a mondhatni párja nélkül való jellemvonásáért, hogy nagyértékű lírai költészetében egyetlenegy szerelmes vers sem akad. Ez a szemérmességig menő komoly és nemes férfiaság annyira megtetszett Aranyban Tiszának, hogy 1912-ben előadást tartott róla a Műbarátok Köre előkelő közönségének... Petőfiért már nem tudott lelkesedni, nemcsak politikai világnézetük ellentétessége miatt, hanem amiatt sem, hogy Petőfi-ben – noha egyébként az erkölcsi tisztaság és eszményi életfelfogás megtestesülése – nem volt meg a magabazárkózó, néma szemérmetesség, hanem érzelmi életének minden mozzanata (a szerelmi vonatkozásúak különösen) ösztönös mohósággal kívánczoltak vallomásszerű költeményekké... Goethe meg egyenesen ellenszenves volt Tisza előtt, költészetének „erotikus” oldalai miatt.

Világosan láthatjuk ezek alapján, hogy Tiszát jellemének leggyökeresebb vonásai kényszerítették a korabeli ú. n. modern magyar irodalommal szemben való ellenzéki állásfoglalásra. Egyéniségének erkölcsi és értelmi oldala egyaránt eleven tiltakozás volt a XX. század elején nagy lendületet vett újszerű magyar lírai költészet szelleme és művészeti programja ellen. Keményen ki is mondja elítélő véleményét a modernnek irodalmi, általában szelleméleti és ízlésbeli irányáról.

„Hihetetlen, minő fogékonysággal bír közönségünk a dekadens irányzatok iránt. Tudomány, irodalom, művészet szabad prédája mind azoknak, akik az újdonság, a feltűnés, a rendkívüliség terén egymást kíváncsítják túlszárnyalni... A rothadás, a feloszlás tüneteivel találkozunk a francia nemzet kultúréletében lépten-nyomon; de ez egy fényes múlttal bíró, szédületes magaslatra felemelkedett nemzeti lélek hanyat-

¹ Herczeg Ferenc: Tisza István mint ember. Tisza-Évk. 1922 103. 1.

lása, mely még a sejtek beteges széthullásában is elárulja azok nemes eredetét. A mi szegény dekadenseink egyszerűen rothadáson kezdik az életet...¹

Tisza világnézetének erkölcsi oldalát a modern magyar irodalom különösen két vonatkozásban érintette bántólag: egyrészt a hazafias szempont iránti közönyével (sőt annak néha gúnyos lekicsinylésével), másrészt általában a hagyományoktól megszentelt erkölcsi és ízlésbeli elvek tilalomfáin való merész átlépéseivel.

Keserű szívvel veszi Tisza tudomásul, hogy a „nacionalizmus” névre keresztelt hazafias, nemzeti szempont a modern írók hatása alatt mindinkább értéke-vesztett fogalomná kezd lenni a közvélemény szemében.

„A hypermoderneknak szerint nacionalisták vagyunk. Hiszen ők ma már nem beszélnek nemzeti szempontokról, csak nacionalista előítéletekről.”

Hozzá is teszi a maga részéről szinte dacos határozottsággal:

„Ezek az előítéletek szaturálnak bennünket. Édes keveset bánjuk az egész emberiség boldogulását, ha az a magyar nemzet haladásával, virágzásával, nagyságával nincs egybekötve.”²

Tisza ízlésbeli és erkölcsi-érzékbeli konzervativizmusát egyéb vonatkozásokban is megbotránkoztatta a modern magyar költészet némely tartalmi és alaki különlegessége. Említsük idevágó példaként azt a cikkét, amelyet a *Magyar Figyelő* szerkesztőjéhez címzett levél alakjában adott közre. Íme néhány sornyi idézet belőle:

„Kedves barátom! Egyik modern költőnőnk írta e versszakot:

„Már itt a portás mosolyogva köszönt,
Intim kávégőz, füst, a pincér sűrög, szalad,
Aranyos tükrök, zaj, vitatkozó beszéd,
Újságok szanaszét,
Jó biztonságos fény, jó meleg kultúra-szag.

... Intim kávégőz. Jóságos Isten, minő lelkivilágban élhet az, aki a kávéház gőzét, füstjét és zaját intim jelszóval köti össze... Intimitás: az otthon, a fészek, az egyéniség jellegét magán viselő tűzhely s az ebben összegyűlt bizalmas kör jelzője és a kávéház: a véletlenül összeverődött idegen sokaság, a banalitás, az üresen csillogó vásári fényűzés, a sivárság megszemélyesítője... Hát igazán a kávéház lesz nemzetünk szellemi otthona?... Budapestnek nem szabad kávéházi városnak maradnia. A magyar nemzetből ne legyen kávéházi nemzet soha... El onnan (t. i. a kávéházból), el a családi és baráti kör *intim* melegébe és az élet edző hullámaira Γ³

Tisza álláspontját itt a teljes jóhiszeműség mellett nyilvánvalóan az egyoldalúság is jellemzi, mikor – hogy úgy mondjuk – patriarkális igényeket támaszt Budapesttel szemben

¹ Tisza I. összes munkái. I. 535. 1.

² U. o. I. 534. 1.

³ Magyar Figyelő 1911. I. köt. 212-214. 1.

s nem veszi figyelembe, hogy ennek világvárosi rohamos átalakulása, mint feltartóztatlan történeti fejlemény, a természeti erők közömbösségével gázol keresztül a társadalmi és magánéletnek elsősorban éppen *intim* vonatkozású területein. Ez a szóban forgó cikk, mely az „intim kávégőz” és „kultúraszag” szavakat, mint egymáshoz nem illő fogalmak nyelvi kifejezését is megbélyegzi – átvehet bennünket Tisza konzervatív költészeti álláspontjának ahhoz az oldalához, amely nem annyira az erkölcs, mint inkább az értelem nevében emel vádat a modern irodalom ellen, ennek stílus-programmja, stiláris újításai ellen. *Modern remekírókból* c. ironikus cikkét így kezdi:

„Lássunk néhány szemelvényt egyik ifjú óriásunk felvidító zenekritikájából. ...”

Az egyik szemelvény és a rávonatkozó kritikai megjegyzés így hangzik:

„Hol van Wagnerben az a hajlékony, fiatal, hősi levegő, amely már átszívárog a nehéz akkordokon és mint reményteljes friss szellő simogat?... „Valljuk meg, véges eszünk nem bírja felfogni, miként *hajlékony, fiatal és hősi* a levegő. Úgy látszik, ifjú zeneszerzőink ilyent rejtegetnek magukban, amely ha átszívárog akkordjaikon, reményteljes, friss szellő gyanánt simogat. Oh jaj! Ne próbáljuk ezt megérteni...”¹

Tisza-nak itt teljesen igaza van. Egy kritikai, tehát lényegében tudományos természetű dolgozattól, amilyen a most idézett zenekritika, nagyon kirínak nemcsak holmi egészen menthetetlen nyelvi csodabogarak, hanem olyan szokatlan és nagyon egyéni kifejezések is, amelyek költői alkotásokban – ha másként nem, hát legalább mint poetica licentia – létjogosultságot nyerhetnek... Tisza azonban a nyelvtani szabályosság és logikai világosság követelményeit a tulajdonképeni költői művekkel szemben is szigorúan érvényesíti, annyira, hogy álláspontja ebben az irányban merevvé s túlságosan szűkkörűvé válik. Lássunk idevonatkozólag egy – nevezzük így: – „átmeneti” példát, t. i. egy olyan kritikai megjegyzést, amelynek elítélő értékelése ellen általában, különösen ízlés szempontjából, nincs miért kifogást emelnünk, – de a Tisza stiláris kifogásain már érezni lehet, hogy, ha órá volna bízva, a magyar költészet szótárát és stilisztikai lehetőségeit illetően szigorúbb razzia alapján rostálná meg.

A szokásos ironikus cím alatt (*Szemelvények modern remekíróinkból*) közölt cikkei egyikében többek közt Turcsányi Elek következő két versszakát idézi:

»Szállsz pillantásom: szent batár,
Ki kényes testem ringatod,
Míg más szemeknek kínpadot
Ácsol az ócska szemhatár.

¹ Magyar Figyelő 1912. II. köt. 167-168. 1.

Ha e hintóban eldülök,
Valami dallam süvegel,
S míg dobolom az üvegen,
Hüvös halálba ferdülök.

E versszemelés szövegét a következő módon oldja fel prózában Tisza:

„Szegény, szegény költő. A ,végtelenbe süpped, pillantását ,kilövi’ s e szent bátár ringatja kényes testét. De *eldül* a hintóban az istenadta, mint a meglökött pálinkás üveg és míg valami *süvegelő* dallamot dobol az ürege, halálba *ferdül*. – Hogy is mondta Jókai? „Akit a Pegazus megrúgott...”¹

Ebben a példában Tisza voltaképpen nem a jelentőség nélküli epigont, Turcsányi Eleket marasztalja el, hanem a benne megsejtett mestert, Adyt; a Turcsányiról szóló bírálatnak a címe is ez: „A méltó tanítvány”!

Íme, így kell akarva-nemakarva egymás mellé leírni az összeférhetetlen hangzású két nevet: Tisza István és Ady Endre... A köztudatban kezdettől fogva úgy szerepel ez a két név, mint a végletes antagonizmus megtestesülése, politikai, erkölcsi és esztétikai vonatkozásban egyaránt. Ady írásainak Tisza Istvánra célzó helyei: az elvakult gyűlölet epeömlései. Tisza ilyen túlzásokba soha, semmiféle körülmények között nem ragadtatta el magát, de bizonyos, hogy ítélete Adyról mint emberről, mint politikusról és mint költőről egyaránt a lehető legkedvezőtlenebb volt. Tisza sem nem akarta, sem nem tudta Ady műveinek megítélésében különválasztani a politikai és erkölcsi szempontot az esztétikaitól. Beszédes bizonyság erre nézve az a polémia, amely éppen a Tisza folyóiratában folyt le, közte és Horváth János között. A *Magyar Figyelő* 1912. évfolyama III. kötetének egyik füzetében jelent meg Horváth Jánostól egy tanulmány e cím alatt: „*Forradalom után. – Vörösmarty és a mai stílromantikusok.*” A stílromantika és stilrealizmus fogalmát fejtegeti benne Horváth. Megmagyarázza, hogy ugyanannak a mondanivalónak nyelvi kifejezése két költőnél érdekesen különböző lehet, mert vannak olyan költők, akiknek a látás- és kifejezésmódját a tárgyias pontosság, a logikus világosság, a realiztikus hűség és szemléletesség jellemzi; viszont vannak olyanok, akik tulajdonképpen sohasem a mondanivalót magát tartják fontosnak, hanem a nyelvi közlés mikéntjét, nem a napfényszerű világosságot szeretik, hanem a szívdarázó színhatásokat, nem fogalmi szabatosság a céljuk, hanem hangulatok ébresztése, nem annyira a szobrászat kitapintható háromméretűségét, tömörségét, éles körvonalú plasztikáját választják mintául, hanem a festészet illúziókkal dolgozó perspektíváját, egymásba olvadó ezerféle

¹ Magyar Figyelő 1911. 4. köt. 432. 1.

színárnyalatait, még inkább a zene tárgyaltan, testetlen, fogalmon, értelmén túli természetét. A stílromantika mesterei rendszerint nem arra törekednek, hogy mindenki megértse őket, sőt néha arisztokratikus tetszelgéssel távolodnak el a „tömeg”-től s csak a magukforma válogatottak szűkebb körét tekintik közönségüknek. Ilyenek nálunk a mostani (1912) időkben az ú. n. Nyugatos írók...

Horváth Jánosnak ezt a fejtegetésmódját már magában véve sem tudta volna igazi megértéssel fogadni a meggyőződéseiben rendkívüli határozottságú Tisza István. Ő, aki a nyelvi kifejezés terén is a fölösleg és cicomanélküli egyszerűséget, a csak egyféleképpen érthető világosságot és szabatoságot becsülte, – nem tudhatta kellőképpen méltányolni a stílromantika különleges igényeit, mely titokban vagy nyíltan, néha majdnem mindig a „kimondhatatlan” érzelmek és hangulatok megsejtetésére törekszik s ilyenkor a fogalmi érthetőség szempontjában néha alig lát egyebet, mint megkerülni, vagy átugrani való akadályt.

De egyenesen megbotránkoztatta Tiszát Horváth fejtegetésének az a része, mely Adynak s a Nyugatos íróknak a költészetét a stílromantika szempontjából közös nevezőre hozta Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty nyelvi művészetével. Tisza ez utóbbiakra nézve annyira sértőnek találta az összehasonlítást (t. i. önkéntelenül is az erkölcsi szempont síkjába vetítette ezt át), hogy tiltakozó cikkben fordult Horváth magyarázata ellen, úgyhogy Horváth kénytelen volt újabb közleményben tisztázni a vitás kérdésben elfoglalt álláspontját.

Tisza, ismételjük, elsősorban nem a stílromantika túlzásaiért, tehát nem az esztétika nevében ítélte el Ady költői működését, hanem sokkal inkább az Ady verseiben megszólaló politikai és erkölcsi vonatkozású tartalomért, melyet Tisza kárhozatosnak érzett. Ezért nyíltan elutasította az ösztöndíjügyben hozzáforduló Ady kérését s kemény szavakkal nyilatkozott máskor is arról a hatásról, melyet Ady költészete az ifjúságra közvetlenül vagy közvetve gyakorol. Idevonatkozó példának említsük fel azt a levelet, melyet Tisza, halála előtt néhány nappal, egy Szabó István nevű fiatal pártfogolt ja érdekében írt Rákosi Jenőhöz; ebben írja a következő sorokat:

„A fiúban csakugyan volt tehetség és teljesen züllött atyján kívül egy kártékony, félbolond Ady-imádó tanárának köszönhetette, hogy komolyabb egzisztencia nem vált belőle... Szívesen tennék még újabb kísérletet vele...”*

Pártpolitikai elfogultság azonban sohasem befolyásolta Tisza ítéletét írókra, költőkre vonatkozólag. Ha az ő szigorú igazságszeretete és puritán erkölcsi érzéke megütközött valamelyik író eljárásán, – nem nézte az illető szerzőnek a poli-

¹ Budapesti Hírlap 1918 okt. 22.

tikai pártállását. Már fiatal korában is ilyen volt. Érdekes bizonyíték erre nézve az a levél, amelyet 1888 ápr. 10-én Kolozsvárról írt Gyulai Pálhoz, Mikszáth Kálmánnak egy akkor megjelent tárcaszerű rajzával kapcsolatban. Mikszáth ekkor már régen megtért egykori ellenzékieskedéséből s éppen a Tiszák iránti nagy tiszteletével magyarázta politikai álláspontjának megváltoztatását; 1888-ban már országgyűlési képviselő is volt, éppen a Tisza Kálmán miniszterelnöki jóvoltából. Tisza István akkoriban is, később is, kellő méltánnyal volt Mikszáth politikai ragaszkodása és kiváló írói képessége iránt; a *Magyar Figyelő*, legelső füzetében, a kevéssel azelőtt elhunyt nagy írónak egy kiadatlan cikkét közli ilyen kegyeletes sorok kíséretében:

„A *Magyar Figyelő*nek, mely körül M. K. barátai és tisztelői csoportosulnak, fájdalmas elégtétele telik benne, hogy első füzetét a nagy író eredeti kéziratával ékesítheti.”

Ezek a sorok bizonyára nemcsak a Herczeg Ferenc, hanem a Tisza István szerkesztői láttamozását is jelentik... Viszont, aki ismeri Tisza István és Mikszáth Kálmán egyéniségét, eleve tisztában van azzal, hogy Tiszának a véleménye a Mikszáth világnézetéről és ettől meghatározott írói modoráról nem lehetett minden tekintetben kedvező. Hiszen az erkölcsi világnézet szempontjából szinte egymás ellentéteinek mondhatjuk őket. Egyik részen ott látjuk a sziklaszilárd vallásos hitet, a szóban, tetteben, gondolatban, életmódban egyaránt megnyilatkozó erkölcsi komolyságot és puritánizmust, az eszményekért *élő-haló* tántoríthatatlan elvszerűséget, másik részen a mosolygó szkepticizmust, az elvesztett eszmények kárpótlásul játszi illúziókkal való humoros kacérkodást, az érzékiség képzetvilágának mézbe rejtett baktériumait. Tisza egy XX. századba tévedt lovag és prédikátor, Mikszáth a századforduló erkölcsi dekadenciájának korszerű típusa...

A huszonötéves, fiatal Tisza István az egykorú magyar irodalom félszeg kinövéseit a tárgyilagos igazságszeretet és az erkölcsi komolyság szemüvegén át figyelte s elkedvetlenedését magánlevélben öntötte ki az előtt a kritikus előtt, akinek erkölcsileg is szilárdan megalapozott műbírói elvszerűségét, bátorságát, szigorúságát annyira rokonnak érezte a maga gondolkozásmódjával... Mikszáth ugyanis a *Nemzet* c. napilap 1888 április 1-i számának tárcájában *A jó ember* címen egyebek közt ilyeneket mond a maga kedélyes modorában:

„... .Panaszkodnak, hogy az arisztokrácia nem magyar. (Ez is egy ócska mondás.) Magyar biz az, csakhogy nincs benne nagy köszönet. Modorban, műveltségben, szokásokban annyira fogyatékos s elütő más nemzetek arisztokráciájától, hogy, ha összekevernék valamennyit együvé, még a néma mágnást is mindjárt fel lehetne ismerni, hogy magyar ajkú...”

Tisza érdekes levelének éppen Mikszáthra vonatkozó része

mindezt ideig kiadatlan, ezért jónak látjuk itt közreadni a bevezető sorokkal együtt:

„...Mint a magyar szépirodalom meleg barátja s a (Budapesti) Szemle figyelmes olvasója különös érdeklődéssel és rokonszenvvel kísérem azon kissé élesebb kritikai nyilatkozatokat, melyek egyik-másik hazai nagyság babérkoszorúját tépdetik meg. Ha áll, hogy *Eigenlob stinkt*, akkor a mi irodalmunk erősen büzzlik, minden jóízű ember nem csekély bosszúságára s magának az irodalomnak érzékeny kárára. Ha egy-egy silány fűzfapoétát magasztalnak fel, ez egyszerűen nevetésszerű, de sem embernek, sem állatnak nincs kára belőle; sokkal szomorúbb, hogy oly fiatal íróinkat is elkapatja a szertelen dicséret s a közönség túlságosan könnyen megszerzett kegye, kikben valódi tehetség rejlik.

„E szempontból ajánlom atyai figyelmébe Mikszáthot. Határozottan elhanyagolja magát, kezd felületesen, laposan s oly dolgokról írni, melyekhez nem ért. Pedig kár érte. Húsvéti (a Nemzetben megjelent) tárcájában pl. elmondja, hogy miben különbözik a magyar mágnes a nyugateurópaiaktól. Megeszem szőröstől-bőröstől azokat a nyugateurópai főurakat, akiket Mikszáth látott. Hát honnan van bátorsága írni oly dolgokról, melyeket úgy ismer, mint a hajdú a harangöntést...”¹

Íme, Tisza a maga nagy erkölcsi komolyságával, az igazság nevében tiltakozik a Mikszáth-féle írói dolgozásmód ellen.

Mikszáthban, korának e jellegzetes típusában, csakugyan megvolt a hajlam a felületességre, még inkább a humoros vagy komikai hatás érdekében való erős torzításra, – viszont „az is igaz, hogy a tehetséges költő ellenőrizhetetlen módokon is hozzájuthat a szükséges tárgyi ismeretekhez és hogy Tisza rendkívüli mértékű erkölcsi komolysága nem számol eléggé a költőknek azzal a jogával, hogy néha *görbe* tükröt is tarthatnak modelljeik és közönségük elé.

Különben a Tisza István szívéhez korántsem a mágnesok társadalmi rétege állott legközelebb (a Mikszáth-tárca véletlen példája valahogy ezt a hitet ne ébressze valakiben!) Ellenkezőleg, a magyar *nép* volt mindenkor az ő érdeklődésének, szívbéli szeretetének, államférfiúi gondjainak legkedvesebb, legföltettebb tárgya. Azt a véleményt, hogy Tisza egyéniségéből hiányzott a költői fantázia, talán minden egyéb vonatkozásban el lehetne fogadni, de az a csodálatos melegségű vonzalom, mely a Tisza lelkét a tősgyökeres, különösen az alföldi s legfőként a szalontavidéki magyar parasztság iránt eltöltötte: ez megdöntetlen cáfolata az említett föltevésnek. Ez a testi és lelki, értelmi és érzelmi önfegyelem iskolájában nagyranőtt vasember, mikor a magyar népre, a magyar parasztra esik tekintete vagy gondolata: bizonyos mértékig elveszti a maga kérlelhetetlen szigorúságú és világosságú tisztánlátását s a romantikus költői képzelet eszményítő szemléletmódján át gyönyörködik „a világ

¹ A levél eredeti példánya a M. N. Múzeum kéziratárában van. Kiadta Rédey Tivadar a Magyar Élet 1923 augusztus 1-i számában, de a Mikszáthra vonatkozó rész kihagyásával, a folyóirat egyik szerkesztőjére, ifj. Mikszáth Kálmánra való tekintetből.

legkitünőbb emberanyagában... „Magyar fajtánk testi, szellemi erényeire joggal vagyunk büszkék mindnyájan, – de, sajnos, hibái is nagyok. Tisza rajongó szeretettel méltányolta a magyar parasztnép erényeit, ellenben hibáiért sohasem őt magát tette felelőssé, hanem másokat... Amit Berzeviczy Albert az egész magyar nemzetre vonatkozólag állapít meg Tisza eszményítő látásmódjáról, az természetszerűen igaz a magyar népre korlátozva is:

„Paradoxonként hangzik, de úgy van, hogy ez a minden ízében magyar államférfiú nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet... Ő tényleg konstruált magának egy ideál-magyart... ezt az ideál-magyart általánosította azután és erősen, szinte fanatikusan hitte, hogy az a magyar nemzet nagy átlagának megfelel s erre a típusra alapította politikai számításait, reményeit és álmait. Hogy ebben csalódott, az életének legtragikusabb, de egyúttal legnemesebb csalódása volt...”¹

Viszont az is igaz, hogy válságos időkben mindig szép erkölcsi jóvátétellel tudja a magyar nép feledtetni az egész nemzet hibáit; így volt ez a világháborúban is.

A magyar nép iránti rajongó – bár inkább titkolt, mint szónokolt – szeretetnek ez a fanatikusa mily boldog lett volna, ha a magyar irodalom legkiválóbb tehetségű-költői az ő kedve szerint való műalkotásokban örökítették volna meg a magyar fajnak, a magyar népnek, a magyar parasztnak a jellemét, típusait, eszmevilágát! De hiába várta ezt, többnyire az ellenkezőjét kapta annak, amit várt. A világtól félrevonult, halkszavú Gárdonyin kívül úgyszólván egy valamirevaló tehetségű írónk sem volt olyan, aki rokonszenves, vagy egy kissé éppen eszményített rajzokban mutatta volna be a magyar nép alakjait. Ellenben a század fordulóján fellépett egy rendkívül izmos tehetségű magyar szépprózáíró, aki mondhatni kizárólagos tanulmánytárggyá tette a magyar nép testi-lelki mivoltát és életét, – de művei nem sok örömet okoztak Tisza Istvánnak... Az említett író-speciálista: Móricz Zsigmond. A maga módja szerint bizonyára ő is úgy szereti a maga fajtáját, ahogy csak lehet, amennyire pl. Tisza szerette. De lelkének látó műszere végzetesen másforma: ideálizmus helyett többnyire hátborzongató, nyers naturalizmus képezi a szemlélet felvevő közegét...

Az évezredes magyarságát hol átkozó, hol meg büszkén emlegető Ady Endre mellett, íme, a másik tősgyökeres származású, erős tehetség is szembekerül hát Tiszával a nagy nemzeti katasztrófa előestéjén. De azért Móricz Zsigmond és Tisza István között nem égetődött fel a kölcsönös megbecsülés hídja. A *Magyar Figyelő* első évfolyamai több novellát közöltek Móricz Zsigmondtól (*Csata, Ki a tanyára, Ősszel, Tökmag, A veréb fiók, Három boldog ember*). A nemzeti élethalálharc közel-

¹ Tisza I. ö. m. I. 7. 1.

múlt ágyúzengése közepette is magára vonja figyelmünket e két magyar embernek egy levélváltása, melyből csak a Tisza István levelét ismerjük. Álljon itt ez a dokumentum; éppoly jellemző a levélíró nemes egyéniségére, mint amilyen megtisztelő a címzettre nézve:

1915 nov. 17. „Igen tisztelt Uram! Könyvét és ahhoz csatolt levelét megköszönve, őszinte örömet fejezem ki affelelt, hogy a harctérre menetelét kieszközölhettem.

önnek az Úristen adott tehetséget, hogy meglássa, átérezze és visszaadja az emberi életnek egész csodálatos változatosságát. Ez a tehetség meglátszott a saját útját kereső fiatal író tévelygéseiben is. Keresse igazán az igazat, akkor meg fogja találni; azt az *egész igazat*, amely fénynek és árnyéknak csodálatos vegyülete s annyi nemes vonással

és lelki előkelőséggel ruházza fel a magyar nép jellemét.

Nekem, aki *életem legjavát* az alföldi magyar néppel bizalmas érintkezésben töltöttem, e borzalmasan nagy időknek legnagyobb öröme az a reveláció, amely a magyar nép helyes értékelése tekintetében a mi úgynevezett intelligenciánk szkeptikus, sivár lelkében végbement.

Isten oltalmazza a fronton és hozza onnan *lelkileg gazdagabban* vissza.

Tisztelő híve

Tisza.”¹

íme, a magyar nép apoteózisa Tisza István vallomásszerű levelében. Saját írói álnevét is a „paraszt” szó latin nevét, a „Rusticus”-t választotta, büszkén hangoztatva ezzel magáról, hogy ő értékesebbnek tartja a romlatlan primitív lelkiséget a betegé finomodott, dekadens műveltségénél.

Az ilyen gondolkozású ember szükségképpen konzervatív, de csak olyasminek a megőrzése fekszik a szívéen, amit igaz értéknek tart. Tudatában volt Tisza az irodalom rendkívül erős nevelő hatásának. Ezért buzgólkodott olyan nagy kedvvel és céltudatossággal – mint szerkesztő és mint munkatárs – a *Magyar Figyelő* megteremtésében és fenntartásában. Nemesen konzervatív szelleme meg tudott nyerni folyóirata számára s világnézetével összhangba hozni olyan írókat is, akiket a „moderne” is magukénak vallottak és vallanak. Pl. Ambrus Zoltán tanulságos cikksorozatot írt a *Magyar Figyelő-be* e cím alatt „A pornográfia és a színházak”, természetesen az erkölcsrontó művészeti szabadoság ellen foglalva állást. Adorján Andor a futuristák manifesztumát, Sikabonyi Antal a szeceszionizmus túlzásait vette boncolás alá stb. Tisza belátta, hogy szépirodalmi közleményekkel igen hatásos módon lehet irányítani a gyakorlati élet útait is a közszellemet és közízlést. Mikor egy alkalommal egy orvos, a *Gyógyászat* c. szaklap szerkesztője azt ajánlotta a *Magyar Figyelő-nek*, hogy Zola *Fécondité* c. regényének mintájára költői irányművek révén is küzdjön az „egyke” pusztító ragálya ellen, Tisza folyóirata megértéssel fogadta a tanácsot:

¹ Tisza István ö. m. 4. sorozat III. köt. (1926) 61. 1.

„A *Gyógyászat* szerkesztőjének... köszönjük levelét és elfogadjuk a felajánlott szövetséget...”¹

Ezerféle háborús miniszterelnöki gondja között is időt és figyelmet fordított pl. ilyen levél írására:

1915 nov. 28. A Kazinczy-Körnek, Kassa. „Szíveskedjenek kérem, Vargha Gyula *„Harcba induló harangok* c. költeményéből 500 példányt Németh István püspök úr címére Komáromba megbízásomból elküldeni.”

s ugyanakkor Németh István püspöknek:

A küldött 500 példányt „egyházkerületünk egyházai és iskolái között szétosztani méltóztatással.”²

Tisztában volt azzal is, hogy a magyar nép nagy tömegeire nem lehet a budapesti elmagyartalanodott észjárású és beszédű zszornalisztika eszközeivel üdvös hatást gyakorolni – ezért megalapította az *Igazmondó* című, a szó legjobb értelmében vett néplapot s ennek ő maga volt a legszorgalmasabb, leghivatottabb cikkírója, mert nemcsak érzés- és gondolatvilága őrizte meg mindvégig benső rokonságát a faj magyar nép lelkeségével, hanem a nyelvi kifejezőmód egyszerű tisztaságát, természetes realizmusát is tőle tanulta s ebből a büszke tudatból merített jogot ahhoz, hogy az egykorú tudományos és költői irodalom nyelvezetének gyakori magyartalanságai ellen fel-felszólaljon.

Például azt a bírálatát, melyet Wertheimer Edének *Andrássy Gyula* c.” terjedelmes monográfiájáról írt, így kezdi:

„Lehetetlen róla beszélnünk stílusának megemlítése nélkül. E téren nem vagyunk elkényeztetve. A magyar tudományos irodalomban nincs sok olyan munka, amelyet törölmetszett jó magyar prózában írtak volna s értékes és érdemes íróink nagyrésznél is a magyar nyelvérzék teljes hiányával találkozunk... A sors szeszélye úgy kívánta, hogy hangosan olvassam fel az egész művet s így a magyartalan szófűzés a nyelv szelleme, sőt elemi szabályai ellen elkövetett vétkek minden tortúráját hatványozott erővel kellett élveznem...”³

Tiszának ez a megjegyzése, mellyel azt hangsúlyozza, hogy egy irodalmi termék hatása intenzívebben érvényesül a fül, mint a szem útján, találó művészeti alapigazságot rejt magában s így igazi esztétikai érdekűvé válik.

Egy másik effaj ta felszólalását így okolja meg:

„Jogcímemül szolgálhat, hogy minden év nagy részét a legtörölmetszetesebb magyar néppel mindennapos, közvetlen érintkezésben tölthetem s Szalonta vidékének zamatos népnyelvében újdóhat meg a főváros társalgási és irodalmi nyelvétől megviselt nyelvérzékem...”⁴

Idegen nemzetek irodalma iránt kevés érdeklődést tanúsított. De azért szükség esetén világirodalmi példát is bevont érdeklődése körébe s ílymódon bizonyítékát adta annak, hogy erre a térre is kiterjednek ismeretei. A *Magyar Figyelő*-ben

¹ Magyar Figyelő 1911. I. 207. 1.

² Tisza I. ö. m. 4. sorozat, IV. köt. 293-294. 1.

³ U. o. I. (1923) 118. 1.

⁴ Magyar Figyelő 1912. IV. k. 398. 1.

„Rusticus” aláírással adott közre egy cikket e cím alatt: „Levél egy feminista barátnőmhöz.” Az Ibsen *Nóra*-jára hivatkozó feminista nőnek, aki azt hangoztatta, hogy „Nórák vagyunk mindannyian!” – Tisza így válaszolt:

„... Hát igazán táncolt maga is Helmer előtt, táncolt mámorítólag, de kijózanodottan, önzően és könnyörtelenül? .. És igazán az felel meg az ön érzelmi és gondolatvilágának, hogy egy asszony, aki férje lelki értékében csalódott, gyermekeitől is elszakítsa magát? És igazán hiszi, hogy akkor lesznek az anyák méltóbbakká hivatásukhoz, ha előtérbe helyezik az Ént az anyaság felett?... Nem a nő Nóra, hanem egy nő, amilyen, megengedem, jár-kél sok ezen a világon... A nő és a férfi nincs ezen a világon...”⁸

3.

Tisza irodalmi és művészeti vonatkozású nyilatkozatainak, bármennyire jellemzőek és lelki mivoltával szervesen összefüggőek is, csupán alkalmi jellegük van, csak mellékes oldalát mutatják egy rendkívüli egyéniségnek. Az esztétikai szempont őt csak olyan irányban és olyan mértékben érdekelte, amennyire erkölcsi világnézetének egyik támasztó pilléréül vagy díszítő eleméül szolgálhatott.

Hát vajjon viszont az esztétikai szempontú látásmódot érdekli-e, érdekelheti-e a Tisza alakja, jelleme, élete, sorsa? Láttuk, mit jelent Tiszára nézve az irodalom; azt nézzük még meg röviden, mit jelenthet s már idáig is mit jelent Tisza az irodalomra, a költészetre nézve?

A konkrét bizonyító példákat egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyva, már *a priori* nyilvánvaló, hogy Tisza István egyénisége és történelmi szerepe az esztétikai ihlet legelsőrendű forrásai közé fog tartozni mindenkor.

Nagytehetségű művészek bizonyára a legközönségesebbnek, legmindennapibbnak látszó témában is fel tudják fedezni s velünk is felfedeztetni az esztétikailag értékes elemet; tagadhatatlan azonban, hogy mindig voltak és lesznek a világon olyan eszmék, olyan események, olyan egyéniségek, olyan életpályák, amelyek az emberi lélek törvényszerűsége értelmében az átlagosnál nagyobb mértékben alkalmasak esztétikai érzékünk foglalkoztatására, művészi igényeink kielégítésére. Vannak olyan emberek, akik mintegy akkumulátorai az esztétikai hatás delejes áramának. Közéjük tartozik Tisza István is.

Szellemi képességei kivételes méretűek; tizenötéves korában már érettségi vizsgát tesz kitűnő eredménnyel s ettől az időtől fogva nemcsak hazai, hanem európai mérték szerint is a legkiválóbb intellektusok egyike maradt mindvégig; még az ízig-vérig ironikus hajlamú, illúzió-romboló Mikszáth sem tudja vele szemben megőrizni szokásos kedélyeskedő és paró-

³ Magyar Figyelő 1911. I. 551. 1.

disztikus modorát, hanem feltétlen respektussal beszél az országszéli választópolgárok előtt is Tisza István „nagy elméről”.¹

Az értelmi talentum ekkora mértéke magábanvéve is ritkaság, hát még a Tisza István testi kiválóságával párosulva! Tisza acélos idegzetű, edzett izomzatú sportember volt, kitűnő versenylovas, félelmetes vívó, bátor katona, egyáltalán a daliáslovag mintaképe.

Ezt a testi és szellemi kiválóságot megkoronázta a párját ritkító erkölcsi magasrendűség. Az idősebb és fiatalabb nemzedék irodalmi vezérei Gyulai Pál és Beöthy Zsolt „Tisza István nagyratartásában, szeretetében és féltésében... egészen egyek voltak” – mondja Kozma Andor.² Költői irodalmunk egyik jelenkori reprezentatív alakja, Herczeg Ferenc, így nyilatkozik Tisza egyéniségének erkölcsi értékéről:

„A legnagyobb élményein az volt, hogy Tisza István barátja lehettem.”³

De nemcsak egyénisége nagyszerű, hanem élete pályája is. Másodszori miniszterelnöksége idején nem csupán országos, hanem birodalmi jelentőségűvé tette tisztségét s a nagy háborúban igazi világpolitikai tényezővé emelkedett. Hősi bátorságát főlényesen megmutatta a többszöri gyilkos merénylettel szemben, úgyszintén a harctéren is, de legfőképpen élete utolsó óráiban... Mindezt lehet úgy tekinteni, mint egy rendkívüli egyéniség viselkedését az emberi élet *véletlenei* között, – Tisza nagysága erről a művészietlen álláspontról nézve is kétségbevonhatatlan ... De szinte kínálva kínálkozik, sőt mintegy parancsolólag szól közbe az esztétikai szempont s képzeletizgató fénysugarakkal mutatja, hogyan lehet és kell a látszólagos véletlenekben szükségszerű, sorsszerű, végzetszerű összefüggést észrevennünk, azaz egy halandó ember földi pályája mögé a végtelenség távlatát elmélyítenünk... Valósággal tobzódhatunk a művészileg értékesíthető jellem és életmozzanatok gazdagságában! így nézve tehát, nem véletlen pl. az, hanem a végzetszerű tragikumot aischylosi méretűvé fokozó esztétikai követelmény, hogy a dicső apával egyidejűleg az egyetlen fiú, az egyetlen gyermek is sírba szálljon; hogy a legnagyobb magyar államférfi legyilkolásától lehessen számítani az ezeréves történeti magyar állam összeomlását stb.

A romantikus művészi látásmód számára mily kifogyhatatlan tárháza nyílik a megragadó és kiaknázható esztétikai *kontrasztoknak*! Íme egy kivételes nagy ember, akit a közvélemény ridegnek, sőt szívtelennek hisz – családi és bizalmas

¹ Lásd Mikszáth K: hátrahagyott művei közt *A saját ábrázolóm-ról* c. kötetet.

² Tisza-Évk. 1924. 85. 1.

³ Lásd Budapesti Hírlap 1925 augusztus 30.

baráti köre pedig tudja róla, hogy nincs nála nemesebb gyöngédségű lélek, nincs nála a gyermeki ártatlanságnak megértőbb gyönyörködője. Íme a magyar kálvinistaság legfőbb díszé -, akinek gyászos halálnapja a protestáns egyház örömnepének dátumával esik össze. Íme az ötvenmilliós monarchia legnagyobb államférfia, aki a politikai gyűlölségtől égő és harci kockázatba fejestugró hatalmasok közt egymaga ellenezte a háborút- s a háborús felelősség bűnbakjaként esik el magyar emberek fegyverétől, a magyar társadalom nagy tömegeinek hálátlan közönye, vagy éppen hangos káröröme közepette...

Természetesnek kell tehát találnunk, hogy költőink képzületét korán megragadta ez a faji és egyéni szempontból oly jellegzetes és egyúttal mégis oly kivételes emberpéldány. Pedig a művészi alakítás számára majd csak ezután lesz igazán alkalmassá Tisza egyénisége és sorsa; mostanáig a közelmúlt politikai viharok gomolygó fellegei meg-megzavarták részint a művészeknek, részint a közönség egyes rétegeinek a tárgylagosságát.

Éppen ezért nem célunk kimerítő összeállítást adni mindazokról a szépirodalmi termékekről, amelyekben szereplőül lép fel Tisza, vagy legalább említés történik róla. Csak éppen kiválogatunk néhány jellemzőbb költői alkotást, melyek között vannak a világháború előtt, alatt és után született költemények egyaránt.

Élő személyeket a költők rendszerint álnév alatt szoktak szereplőként alkalmazni, már csak azért is, hogy a művészi eszme minél hiánytalanabb kidomborítása érdekében a közismert valóságon kisebb-nagyobb módosításokat lehessen tenni rajtuk, vagyis hogy a költő magának lehetőleg szabad kezét biztosíthasson. Néha olyan mértéket ölt ez a művészi célú átalakítás, hogy a valóságból vett modellre vonatkozólag csak sejtelmeink lehetnek, nem pedig pozitív bizonyítékaink. Viszont a költői hatás tisztaságát, különösen epikai és drámai művekben éppen ilyen módon lehet legjobban megóvni.

A művészi alakítás diszkréciója az az egyik főérdem, amely mindmáig legkimagaslóbbá teszi a Tiszára vonatkoztatható költői művek közül Herczeg Ferenc *Bizánc* című tragédiáját. Negyedszázaddal ezelőtt, a béke veszélytelennek látszó, boldog korszakában született meg ez a költemény, de csak egy évtized óta tudjuk igazán átérezni és méltányolni a benne megnyilatkozó költői jóstehetséget. A tragédia cselekvénye a történelmi múlt messzeségébe van áthelyezve, de a szerző maga adta meg az útbaigazítást a mű helyes értelmezésére vonatkozólag. Herczeg Ferencet az egykorú magyar belsőpolitikai helyzet rohamos elzúllése ejtette aggodalomba s eredeti költői terve az volt, hogy *Mohács előtt* címen az obstrukció fertőjében fertengő magyar parlamenti élet betegségét választja témául.

De ez a tárgy annyira izgalmas közelségű és annyira „nyers” volt, hogy az esztétikai forma selyempalástját átvérezte és eléktelenítette volna. Ezért tette át Herczeg távoli helyre és időbe a témát. Hogy azonban kihozassa belőle az eredeti ihlet eszmei célzatát, a világtörténelmi köztudattal helyezkedett bizonyos mértékig szembe, úgyhogy magára is vonta a görög nemzeti közvélemény nehezítését... A nemzetét féltő hazafiúi aggodalom a valóságnál sokkal sötétebb képet rajzolt a bukás előtt álló középkori Bizánc népéről, hogy így annál magasabbra állíthassa azt a – magyar hőst, akinek fenséges tragikai hivatását már negyedszázaddal ezelőtt oly csodálatos érzékkel megsejtette... Konstantin bizánci uralkodónak az a jellemvonása, hogy honfitársairól jobb véleményt táplál, mintsem megérdemelnék: összhangban van Berzeviczy Albertnek fentebb már idézett megállapításával, mely szerint Tisza „nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet”, hanem „konstruált magának egy ideál-magyart”... A *Bizánc* című tragédia keletkezésekor még nem tudhatta, sőt nem hihette senki, hogy alig másfél évtized múlva Tisza István személyében úgy omlik össze egy egész birodalom évezredes dicsősége, mint ahogy Konstantin királyban elbukott Bizánc bástyáin. Ma már tudjuk, hogy így volt.

A XX. század második évtizedében nemcsak a napisajtó, hanem a szépirodalom terén is egyre hangosabbá lett az a fővárosban együvé tömörült intellectuel-társaság, mely a programjában szereplő radikális haladás főakadályát Tisza Istvánban látta. Az említett társadalmi csoport kezén a költészet még inkább politikai célzatok hordozójává lett, mint a korábbi, hazafias hagyományokon táplálkozó konzervatív írók műveiben. Érthető tehát, hogy politikai életünk legmarkánsabb egyéniségével akarva-nemakarva összetalálkozott a friss jelenből tárgyat merítő poéták jelentékeny része. Ez a találkozás aztán, ha Tiszára kevésbé is, de a poéta ízlésére és vérmérsékletére néha annál jellemzőbbnek bizonyult. Egyik napilapunk, hogy „szép”-irodalmi eszközökkel is terjessze politikai hitvallását, – „Verjen meg az Isten!” kezdetű, átkozódó versben támadott Tiszára. A *Budapesti Hírlap* pár nap múlva két névtelen verset kapott és közölt válaszul, mind a kettőnek ez volt a címe: „Áldjon meg az Isten Ő!”¹ Maga a nagytehetségű Ady Endre is – tudjuk – mily végletes gyűlölettel harcolt Tisza ellen, költeményeiben is.

Voltak aztán olyan írók is, akik higgadtabb hangon, pl. egyik-másik regényalakjuk szájába adva mondták el Tiszára vonatkozó véleményüket. Ezek az írók tetszelegtek maguknak abban a hitükben, hogy ők szörnyen tárgyilagosak Tisza iránt;

¹ Lásd Tisza-Versek. Szerk. Szász Károly. 1921. 5-8. 1.

hogyan ezt bebizonyítsák, a sok megbélyegző ítélet között néha egy-egy vállveregető megjegyzést is engedélyeztek Tisza számára. Elég lesz idevonatkozólag Kaffka Margit *Allomások* c. terjedelmes regényére (1917) hivatkoznunk, melynek cselekvénye a háborút közvetlenül megelőző évek magyar társadalmáról ad korrajzot. Tisza nem jelenik meg a regény szereplői között, de Pallay Péter néven több ízben esik szó róla. Az egyik regényalakkkal, Gond Tiborral ilyen jellemzést mondhat Tiszáról az író:

„Ő erősekező, alkuvástalan, kemény labanc... tán még jóhiszemű is, de a bőréből ki nem bújhat! Régi magyar földesúr, nagybirtokos; osztálya minden elfogultságaival, szép lendületei nélkül. Van benne sok elszántság, komor erély és gyűlölet: de sok fegyelmezettség, – ezzel mindig tud hatni, néha valami naiv théátrálításban...” (310. lap.)

Ugyanebben a regényben egy Hort nevű másik szereplő így beszél Tiszáról:

„Jól körülkerített és beboltozott, de kemény koponya! mint egy szárított úritök!”

A „göndör regényíró” közbeszól:

„Egy Browning-golyó azért átaljárná...”

„Kár volna érte – tűnődött Hort. „Ő az egyetlen ember itt, aki akar valamit és hisz önmagának! Ki tudja, nem fanatikusa-e a saját hatalmán kívül még valami jövő-nek, melyről azt hiszi, hogy igazolni fogja őt...” (385-6. 1.)

A Tisza Istvánra vonatkozó egész irodalom leggroteszkebb s legmegbotránkoztatóbb terméke: Hajó Sándor *Az ötvenéves férfi* c. „tragikomédia”-ja. Szeretnénk elhíttetni magunkkal, hogy ennek a színdarabnak semmi köze sincs a nagy magyar mártírhoz. Nem sikerül ez a törekvésünk. Oly otromba nyíltságú vonatkozások fordulnak elő, hogy lehetetlen Tisza Istvánra nem értenünk azokat. Ha pedig a mű főalakját – csak részben is – igazán Tiszáról mintázta a szerző: akkor az olvasó nem tehet egyebet, mint elképpelve veszi tudomásul, hova tévelyedhet egy bomlott korszak drámaírójának az ízlése és gondolkodásmódja... Az ötvenéves férfiban, ifjabb Boglári Lászlóban, Tisza Istvánra vagyunk kénytelenek ráismerni, – de Úristen! micsoda családi környezetben találjuk őt! Egy szenilis, félbolond öregnek a fia s egy beszámíthatatlan hisztérikának az apja. Még két másik hisztérika is szerepel, mind a kettő szerelmes az ötvenéves férfiba; ez szintén szerelmes, de szerencsére csak az egyikbe! A család mindenik tagja per „maga” szólítja egymást: fiú az apát, unoka a nagyapát és viszont; a hős búcsúzni is így búcsúzik imádott imádójától: „Isten magával!”... És ezt a botrányos képtelenségekből állé-drámái; Tisza István meggyilkolása után két hónappal adták elő a Belvárosi Színházban I-

Tisza halálának első évfordulóját azonban már nem érte meg az a rezsím, amely az ő holttestén át jutott uralomra.

Még idegen nemzet katonasága tartotta ugyan megszállva maradék-országunkat, – de a Tisza-kultusz már megkezdődött. Azóta október 31-ike a gyászoló nemzeti kegyelet napjává lett. A gyászában is lélekemelő alkalom a költészet mezején évről-évre meghozza a maga lírai termését: 1921-ben Szász Károly már külön kötetecskét válogatott össze belőle s adott ki *Tisza-Versek* címmel (Bárd Miklós, Kozma Andor, Vargha Gyula, Végvári s mások költeményeit),

Az emlékbeszédek szerzői között ott látjuk közéletünk kimagasló alakjait; esztétikai szempontból első helyen állanak Herczeg Ferenc és Ravasz László művészi eredetiségű és költői szárnyalású megemlékezései.

Írónőink közül Tormay Cécile és Papp-Váry Elemérné érezték át legmélyebben a Tisza bukásával és halálával velejáró nemzeti szerencsétlenséget; Tormay a *Bujdosó Könyv* számos helyén tesz említést róla, Papp-Váryné pedig a *Nemzeti Hiszekegy* keletkezését visszaszármaztatja a Tisza koporsójánál érzett lelki megrendültségig.¹

Az ifjúsági irodalomba is bevitte Tisza tragikus szerepének jelképes mezbe takart témáját Szondy György *A ragyogó-szeműek* c. elbeszélése (1923), melynek cselekvénye a madárvilág körében játszódik le.

Tisza nagy egyénisége körül, a lélektan jól ismert törvényei szerint, immár a legendák képződése is megkezdődött. Nagy József ny. honvédhuszárezredes 1922-iki visszaemlékezése arról szól, hogy Tisza meggyilkoltatásának időpontjában egy az utcáról betévedt puska golyó a Nagy Józsefek

„ablakán keresztül különböző tárgyak között egy karosszéknek figurális nyílásán át eltalálta Tiszának sajátkezű aláírásával ellátott arcképét.”²

A Bánát németajkú népe körében megható legenda él már Tiszáról. Eszerint

„Tisza a mennyországban a fehértemplomi 48-as honvédek és a világháborúban elesett fehértemplomi németek lelkeinek csoportjában és viharos magyar éljenzése mellett megígéri, hogy nemsokára a Bánát visszafoglalására fogja vezetni őket.”³

A külföldön is nem egy költőnek a képzeletét megragadta már Tisza egyéniségének és sorsa tragikumának rendkívülisége. A magyar újságok már 1920 első napjaiban jelentik, hogy Schmitt von Hohlenbaum Henrik svájci német író háromfelvonásos szomorú játékot írt *Graf Tisza, die Tragödie der Vergänglichkeit* címmel.⁴ Egy magyar újságíróval folytatott

¹ Budapesti Hírlap 1922 június 8. (Tisza-Évk. 1924. 144. 1.)

² U. o. 1922 február 26. (Tisza-Évk. 1924. 140. 1.)

³ Budapesti Hírlap 1924 január 13. (Lásd a Tisza-Évk. 1926-iki repertóriumát.)

⁴ Lásd pl. Pesti Napló 1919 november 11., Az Újság 1919 dec. 18., Budapesti Hírlap 1919 dec. 24., Pester Lloyd 1920 Jan. 3.

beszélgetése szerint Margueritte Victor francia író a világ-háború előzményeit tárgyaló regényében elismeri Tisza békeszeretetét s kiváló tehetségét.¹ Michaelis Karin dán író is könyvében örökítette meg Tisza iránt érzett csodálatát.² – A Tharaud testvérek *Quand Israel est le rois* c. regényes korrajzukban szintén tisztelettel szólnak Tiszáról, aki őket a kálvinizmus nagy alakjaira: Coligny admirálisra, a Witt-testvérekre és a skóciai puritánokra emlékezteti.³

Nálunk Zrínyihez és Széchenyihez szokták Tisza tragikai fenségû alakját hasonlítani. Akár ennek a hasonlóságnak a megértéséhez, akár általában Tisza megmélyebb gyökérszálakig lehatoló jellemzéséhez, bárminő szakavatott tudományos fejtegetésnél célravezetőbb és maradandóbb hatású megoldásmód volna egy költői lángelme intuíciója, mely a művészet szabadságával és igazságával mutatná meg az utókornak Tisza alakjában nemcsak a halandó embert, hanem a hőroszi jellem halhatatlan értékét is. A Tisza-szobor ügyében az országgraszoló szervezkedés már folyik: kívánatos, hogy a költészet eszközeivel is mielőbb márványbafaragja, vagy ércbeöntse s örök nemzeti és emberi példaképpé avassa Tisza alakját egy arra hivatott nagy művész.

¹ A Reggel 1925 május 11.

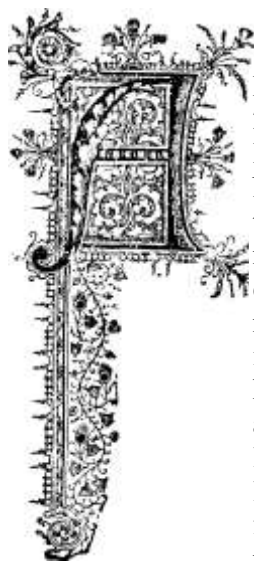
² Nemzeti Újság 1925 január 31.

³ Napkelet 1924 június.

TISZA ISTVÁN HÁBORÚS LEVELEI.¹

ÍRTA: PAP KÁROLY

¹ Részlet az író hasonló című, nagyobb tanulmányából. A levelek, aztán táviratok, távbeszélőn küldött üzenetek és egyes előterjesztések, három vaskos kötetben, mint a *gr. Tisza István összes munkáinak* II., III. és IV-ik kötetei, a Tudományos Akadémia kiadásában jelentek meg s 1914 június 15-től 1916 július végéig terjednek. Az V-ik kötet anyagául jelzett, 1917 június 7-éig terjedő levelek e sorok írása-kor még nem hagyták el a sajtót.

MINT a szerajevói szörnyű dráma 1914 június 28-án lejátszódott, az akkor Geszten_ időző Tisza Istvánt Balogh Jenő igazságügyminiszter és Némethy Károly belügyi államtitkár siettek tudósítani; amire ő másnap Pesten terem, onnan pihenés nélkül utazik tovább s 30-án dél-előtt kihallgatásra jelentkezik Ófelségénél. Tanácskozásuk intimitásait természetesen nem ismerjük, de akár azért, amint Tisza mondja (II/5. lev.),¹ hogy az öreg uralkodót újabb audienciával ne fárasssa, akár azért, hogy így, írott formában mégjőbban az emlékébe vésheti a dolgokat, július 1-én kelt németnyelvű levelében ismét kifejti a király előtt: hogy ő Berchtold felfogásában Szerbiát illetőleg nem osztozhatik. Ma még nincsenek kellő bizonyítékaink ellene, ekként kormányát felelőssé tenni, vagy éppen háborúba keverni végzetes hiba lenne. Vigyázzunk, mert a világ minket tartana békebontóknak, holott a mai helyzet a monarchiára nézve nagyon kedvezőtlen. Az egész Balkán, de különösen Románia magatartása kétes, Bulgária pedig, amellyel leginkább tudnók sakkban tartani, ki van merülve a végletekig. Kíváncos volna hát, ha ẽ vitéz nép szövetségünkbe (Dreibund) vonását sok más függőkérdéssel egyetemben a német császár közeli, bécsi látogatása alkalmával beszélnek meg.

Tehát a memorandum szelleme, hangja már itt jelzik, hogy a magyar miniszterelnök tisztában van magamagával és az eseményekkel, hogy lángesze a dolgok szövedékét jól látja és mert „nyomort, szenvedést és pusztulást jelent előtte minden háború”: aggodalmait csak a felelősségérzete tartja féken. Hiszen sem az időpont, sem az erőviszonyok nem kedvezők, és ha. egyszer – vesztettünk: szerencsétlen nemzete fog veszteni a legtöbbet. Ezért olyan fontolgtató a szava eleinte, ezért

¹ A római számok a kötetet, az arab számok a levelek folyó számát fogják jelenteni.

küzd szóval-tollal mindenütt, mintha a végzetet akarná elhárítani fejünk felől... S amikor látja, hogy hiábavaló, ő is kardot köt, sőt viseli a háborús uszítás ódiumát – haláláig. Talán az első királyi kiáltványban, (amelyet ő szerkesztett), reszket meg még egyszer honfíúi fájdalma, hogy „mindent megtettünk, mindent megfontoltunk” s attólfogva a végső erőfeszítés köti le minden idejét és energiáját. Egyik szeme hazája belső ügyein, a másik a küzdő monarchia diplomáciáján és hadseregén függ, hogyha már elmulasztottuk eddig, hát most csikarjuk ki azt a „bizonyos konstellációt”, ami Őfelségéhez írott levele szerint, a győzelem reményével kecsegtethet.

E „konstelláció” első s legégetőbb feladata: *a Romániával való viszonyunk tisztázása* volt. Valami módon – de soha magyar áldozatok árán – megnyerni vagy megfélemlíteni ezt a ravasz és mindig ugrásra kész nációt, amelynek támadása Erdély és a nemzetiségek miatt végzetes, még az olaszokénál is végzetesebb lenne. Most látszott igazán, mintegy hirtelen villámfény mellett, hogy mennyire jogosult volt Tisza hosszú közéleti pályája alatt folyton hirdetett kasszandrai tanítása: a király és nemzet harmóniájáról, a véderő fejlesztéséről, a parlamenti rend és fegyelem szükségéről, a nemzetiségekkel való bántudásról s röviden mindarról, amit az erdélyi és a romániai románsághoz való viszonyunkról hangoztatott. Mert alig hogy megharsantak a háború trombitái s megindult az orosz áradat Galícia, Bukovina és a kárpáti szorosok felé, az oláh mozgolódás tüstént mindenütt érezhetővé vált. Erdélyben felelőtlen elemek: néhány, már korábban ismert lázító pópa, dászkál, képviselő, újságíró és a szemináriumok növendékei izgatnak ellenünk; Bukarestben pedig aktív államférfiak, élükön Bratianuval és Filipescuval, Dákórománia e legfanatikusabb és vakmerőbb képviselőivel. Tisza az érdekelt főispánokhoz és kormánybiztosokhoz, meghittebb barátaihoz és rokonaihoz írott leveleiben hívja fel rájuk a figyelmet; viszont óva int a provokációktól, faji önérzetük oktan sértegetéseitől, ami államférfíúi bölcseségének és lovagiasságának egyaránt fényes bizonyítéka. Ugyanakkor indítja meg soká, kevesektől ismertén, a hazai román főpapsággal való tárgyalásait (II. k. 291. és 92., 501. számú a)-tól m)-ig terjedő levelek), melyek folyamán az összes függő kérdések sorra kerülnek s meglepően conciliáns, többükhöz meleg baráti hangon irt leveleiben „fensőbb állami érdekek sérelme nélkül” összes jogosult, nemzetiségi és kulturális óhajaik teljesítését igéri. Megegyezésük kölcsönösségét Metianu érsek hozzá intézett levele szankcionálja, mely hálás örömmel köszöni Tisza és a kormány jóindulatát s „Isten áldását kéri munkájukra egy szebb és boldogabb jövő reményében”. Erre indítja útnak már másnap (1914 szept. 24.) az összes

erdélyi és oláhlakta magyar vármegyék főispánjaihoz intézett híres körlevelét, amelyben, Metianu nyilatkozatát is csatolva, nyomatékosan kéri őket, „hogya az akció helyes fogadása szempontjából úgy a magyar, mint román körökben minden lehetőet elkövessenek”. „S ha talán lesz is sok olyan magyar ember, kivált Erdélyben, akinek nem fog tetszeni a dolog, nagyon kérem, gondolja meg, mi minden forog kockán, mit veszíthet éppen az erdélyi magyarság s legyen annyi bizalommal nemzeti érzésem és hazafiúi belátásom iránt, hogya az az igen komoly és jelentékeny előny, amelyet a románoknak kilátásba helyezek, nem veszedelem magyar nemzeti szempontból és a mai pillanatban szükséges, célszerű és helyes dolog.” (L. II. k. 501. f. levél.) Vajda-Voivoda képviselőnek, akit egy félreértett hírlapi cikk miatt előbb megfeddett, szíves levélben nyújtja baráti jobbát s később nemcsak a polgári, hanem a katonai hatóságok gyakori túlzásai ellen is erélyes kézzel védelmezi román honfitársait.

Jóval nehezebb dolga volt már Tiszának Romániával, az anyaországgal szemben, amely a főfészke tulajdonképpen minden dákoromán izgatásnak. Hiába köti hozzánk szerződéses béke, hiába a balkáni háborúban oly könnyedén elért és elnézett sikerei, vakmerő és nyugtalan államférfiainak egyenes törekvése: Erdély bekebelezése. Addig még hagyján, amíg a nemes Hohenzollerni Károly uralkodik, de az ő hirtelen halálával minden tartózkodás nélkül törnek elő az addig féken tartott pokoli erők. Tisza kezdettől fogva tudta, hogya náluk igazi borotvaélen táncol a béke s ezt fölfelé és lefelé, Ófelsége és a hadvezetőség előtt lépten-nyomon hangsúlyozza is. Vagya ahogy a királyhoz és Frigyes főherceghez, Krobotinhoz és Konrádhoz, Buriánhoz és Czerninhez intézett leveleiben formulázza: a nép lelki alkatában rejlik ott a baj. Követelők és megbízhatatlanok; hogya velük szemben minden ideális vagya reális (egyezségszerű vagya katonai) biztosíték hiábavaló; ha elérkezett rájuk nézve az a bizonyos „moment psychologique”, Oláhország nyomban támadni fog, akár egy-kettő, vagya akár négy-öt hadtestünk áll is a szorosoknál. S valóban, amint 1915 őszén, csapások érnek bennünket Galiciában, Tisza már hallja és közli is az ottani diplomatákkal, hogya a románok Erdély határán, titokban ássák a lövészárkokat. Erre már csak megfelelő katonai fölkészültséggel lehet válaszolni, mondja némi elkeseredéssel külügyi barátainak.

Fájdalom, hogya az ő heroikus őrtálló szerepét és aggodalmait ha megértettük már idehaza, még mindig süket fülekkel hallják „a monarchia és nagynémet szövetségeseink vezető köreiben. Úgy kell Tiszának külön-külön hosszú memorandumokban megvilágítani a dolgokat Frigyes főhercegnek, a makacs és heveskedő Konrádnak és főként a német diplomáciának, amely sokáig nemhogya segítségünkre lenne, hanem valójában

ellenünk dolgozott. Együtt az olasz mesterkedőkkel, akiknek első, alattomos sakkhúzásai ellenünk Bukarestben indulnak meg. Igen, az oláh és nemoláh politikusoktól, titkos ágensektől és lapoktól terjesztett hírek a magyar jogfosztogatásról, elnyomásról nemcsak az entente-államokat, hanem bizonyos tekintetben a német hangadó köröket is inficiálták. A legszenvedelmesebben dolgoztak ellenünk, magyarok ellen, Bülow volt birodalmi kancellár, valamint ügyes expozitúrái: Tschirschky bécsi német nagykövet, v. Bussche bukaresti német követ és egy Erzberger nevű porosz képviselő, akiket egyenként közvetve vagy közvetlenül, levélben vagy személyes tárgyalás útján Tiszának kellett meggyőznie, vagy megnyugtathatnia, – sajnos, a legtöbb esetben, egész az oláhok nyílt támadásáig – sikertelenül. Örökké a magyar zsarnokoskodással álltak elő s a bukaresti kormány követeléseit Erdélyre vonatkozó kívánságaival együtt több-kevesebb mértékben mindig támogatják. Később pedig, hamar nem is Erdélyt, legalább annak külön autonómiáját emlegetik, mint az egyetemes románság elhallgattatásának egyedüli biztosítékát. S alig hihetnők, hogy némán Vilmos császár és Bethmann Hollweg is helyeselni látszik őket, sőt 1914 november 12-én Hindenburg maga intéz sürgönyt a monarchia külügyminiszteréhez, amelyben hangsúlyozza a román politikusok kérelmének jogosultságát s azok teljesítésére hívja föl az illetékes körök figyelmét.

Tisza bölcseségének és ideális honszerelmének minden erejére volt szükség (mert hovatovább a külügyek irányítása is az ő kezébe kerül), hogy e vádakkal, a hivatalos oláh körökénél is veszedelmesebb vádakkal szembeszálljon és azokat végre elhallgattassa. Hindenburg sürgönye után hamarosan elhatározza, hogy Őfelsége különös engedelméből minden dologra kiterjedő megbízatással a német főhadiszállásra utazik s a legfőbb katonai és politikai tényezőkkel szemtől-szemben fog szót váltani. Föllépésének – amint az azóta kiadott memoárokból, Vilmos császár és Hindenburg nyilatkozataiból, valamint a német diplomácia bukaresti viselkedésének elhalkulásából látszik, – meg is lett a kívánt eredménye. Az oláh nacionalista ábrándozókat azonban neki sem sikerült elhallgattathatnia. Azok folytatták tovább aknamunkájukat és amikor az erőviszonyok változtatva elérkezettnek látták az időt, szövetségünk ellenére – elleneink közzé állottak s a nagy összeomláskor régi álmaik tárgyát, Erdélyt az oláhlakta vármegyékkel együtt bekebelezték.

A kegyetlen sorsnak talán egyetlen kegyelme volt a nagy martir iránt, hogy hazája bukásával együtt „a drága szép Erdély” elvesztését, hol gyermek-ifjúságának, szerelmes szívének, sportkedvelő férfikora nemes szórakozásainak annyi boldog napjait élte, amelynek történeti hivatását hazánk életében szinte a Kemény Zsigmondok szemével nézte, – Erdély elvesz-

tését már nem érte meg. Leveleinek legszebb lapjai, mélységes faj- és honszerelmének legmegkapóbb bizonyítékai épp azok a részletek, amelyekben a most vázolt titkos és nyílt, hazai és külföldi támadások közepett Erdély sértetlenségét védeni iparkodik. Bárhonnan jött efféle törekvés, hol az érzelmek rapszodikus áráján, hol az államférfi rideg, lenyűgöző érveivel utasítja vissza mindig. Erdély testéből vagy politikai önállóságából soha egyjöttát nem enged. Ilynemű kísérletet vagy ajánlatot rendszerint a limine visszautasít. Ahogy magát kifejezni szokta: „az erdélyi kérdés és a román kérdés különálló dolgok”. Vagy: „Ez a pont nálam indiscutabile”! Amikor a háború végén, az olasz támadás peripéciai között végre engedményekről kell beszélnie, Bukovina három (esetleg több) kerületéről, Erdélyben bizonyos belpolitikai dolgokról (nemzeti színek, iskolázás, itt-ott a román nyelv hivatalos használat), kész lemondani, de történeti és természetadta integritását érinteni gondolatiban sem hagyja. Jó szerencse, hogy e küzdelmeiben két olyan kitűnő munkatársra talált, mint aminő Burián, akit Berchtold örökébe ő emel és Czernin, a bukaresti osztrák-magyar követ, aki még nemrég Ferenc Ferdinánd bizalmas embere s most ösztönös odaadással támogatja Tiszát az oláh probléma legkényesebb útvesztőin át. Később meg emlékirataiban áldoz dicsőült barátja szellemének, s minden szavából látszik, hogy valóban kivételes egyéniségnek tartotta.

A világháború legelején (1914 augusztus 10.) egy Berchtoldhoz intézett levelében merül föl először a kérdés, mely az oláhországi mellett legmélyebben foglalkoztatta, hogy vajjon veszedelem idején *hogy fog velünk szemben viselkedni Itália?* A hármas szövetség e „nemes tagja” ugyanis mindjárt, a válság kitörésekor sejtette, hogy nemhogy velünk, hanem ellenünk érez s ha rosszra fordul dolgunk, kész arra is, hogy az entente oldalán katonailag föllépjen. Tisza látva a helyzet rendkívüliségét, a támadás elhárítására minden lehetőt megtesz. Sajna, hogy Németország ismét közömbösen viselkedik s a priori bizonyos engedmények följajánlását (jelesen Trentinó átadását) ajánlja Ausztriának. Ám a magyar miniszterelnök, miután meglepetéssel utal a hármas szövetség szentségére, erről egyideig hallani sem akar; hiszen ha ilyen könnyedén megy a játék: „ez a monarchia valóságos capitis deminutióját jelenti”. Aggodalma csakugyan egyre nő s Przemysl eleste után sietve írja Burián külügyminiszternek, hogy „az égre kérlek, légy résen, hogy a két rabló (Románia és Itália) közös rablásra ne szerződjenek. Ha az olasznak csak Trentinó: ez is csapás, de ha még több és Romániának is: ez katasztrófa!” „Általában az az érzésem – mondja másutt (1915 márc. 17.) –, hogy most kell minden húron játszani és mindenkit megmozgatni, aki és ami hatással lehet Itáliára.” Arra is gondol, hogy próbálják először „bizonyos

melegséggel és ünnepélyességgel” figyeltetni az olaszokat, hogy a jó szövetség föntartása nekik is érdekükben áll, hogy a követt áldozat bizalmatlanságra és rosszindulatra mutat. Mi barátságunk biztosítására becsületes garanciákat (német garancia, csapataink visszavonása, a határvárakban levők ágyúk másfelé küldése stb.) nyújtánánk nekik... S ha Sonnino merevségével nem bírnánk, próbáljunk meg Salandrával, Giolittival, vagy a királyukkal érintkezésbe lépni Bülow nagykövet vagy a német császár útján. Közben Budán – bizonyára az ő kezdeményezésére – Berlinbe is elmegy, maga meg azon töpreng, hogyha az olasz veszély elhárítása nem sikerül (1043), hogyan lehetne az ententtel kellő pillanatban békét kötni. Addig is a hadvezetőséget nógatja mentől tetemesebb csapatokért az olasz határra, mert ha négy héten belül (1915 ápr. 17. írja) ott nem állunk, a győzelem gondolatáról le kell mondanunk. E válságos napokban veti papírra azt a megrázó hangú memorandumát Konrádhoz, amelyben minden diplomáciai és katonai lehetőségről szólván kifejti, hogyha már az olasz támadás az ő gonoszságuk miatt elkerülhetetlen, akkor hát ne legyen semmi áldozat drága előttünk, hogy a végső csapást valahogy kikerüljük. Németországra nem igen számíthatunk, pedig egy percnyi veszténivaló időnk sincs és csakis a gyors fellépéstől függ vagy egy olyas-amiyes béke, vagy a bizonyos katasztrófa. S etekintetben utal a román és olasz, kellőleg nem védett határainkra, betörésük esetén az Erdélyben s az Ausztriában támadt fejtelenségre, mely az összes balkáni népek (főként a bolgár) előtti pozícióikat is megingathatja. Mindezt a „két rabló” azonnal felhasználná és gyors masírozással jönne az ország szívébe. Feltartóztatásukhoz nincs erőnk, mert csapataink zöme az orosz, a németeké a francia fronton áll s ha onnan vonnánk el őket, akkor meg ottan kellene defenzívába átmenniök. – így egyetlen kivezető út, megfelelő közvetítők (talán a spanyol király vagy Dánia) útján Olaszországgal kiegyezni. Ez, amíg a központi hatalmak leverését elhárítaná, a túlzott szerb, román stb, követeléseknek is útját vágná s bennünk Németországot nem fosztja meg egyetlen szövetségesétől. Ezeket állítja s a legkomorabb lehetőségek keretében Konrád szeme elé intve, hogy ne folytassunk struccpolitikát, kérve, hogy a kérdés katonai oldalát a politikusokkal mielőbb megismertetni szíveskedjék. Saját szavait idézzük, hogy „egész lelkével csügg a munkán” s május 3-án már a Burián Berlinbe küldendő „utasításait” javíthatja s őt magát az esetleges béke kezdeményezésére nógatja. Majd az olasz nép és királya psych éj ét elemezve Vilmos császár intervenciójára gondol, utána az osztrák főhadiszállásra utazik, hogy „lássák, hogy mi tartós barátságot keresünk s belenyugsunk az áldozatokba, csak lehetetlent ne kívánjanak” stb. Hiába minden, tescheni

útjáról (június 12.) írja Buriánnak, hogy bár Konrádot a katonai fellépés szükségességéről és más dolgokban is meggyőzte, az orosz offenzíva miatt nagyobb csapatokat küldetni vele még se sikerült. A németek olaszországi terveibe pedig – kettőjük vallomása szerint – belelátni maga Konrád se tudott, így húzódik a dolog a saját tehetetlenségi nyomatékával hétről-hétre, amikor az olaszok egyre merészebb követelésekkel állva elő, 1915 derekán végre megkezdik a támadást. Csapataink legendás hősiességét (Doberdo, Isonzó) itt miért emlegetnök? Amikor minden elbukott, a nemzetiségekkel együtt – Tisza jóslataként – az olasz is ott osztozkodik a monarchia testén s egyúttal balkáni barátaival együtt Németország leg-hűbb szövetségését teszi tönkre mibennünk.

A folyton fenyegető román és olasz diplomácia ellen-örzésével egyidőben éppoly nagy horderejű feladatok elé állította Tiszát Törökország és Bulgária csatlakozásának kivívása, melynek bonyodalmas szövedékét és sikereit jórészt az ő levelei világosítják meg számunkra. *Törökországgal*, ennek régi és természetes orosz-félelme, hozzánk s legkivált a németekhez fűződő gazdasági érdekeik miatt eleve tisztában volt, hogy „csak a mi oldalunkon lehet a helye, mert érdekeik abszolúte eggyek a miénkkel” (11/560). Már 1914 őszén szeretné megtámadtatni vele a Konstanz előtt horgonyozó orosz flottát, ami Romániára és Bulgáriára is jótékony hatást gyakorolna (1/381). Sokkal körülményesebb volt már a kimerült *Bulgária* megmozdítása, ami a Ballplatz jól ismert nehézsége miatt egyike Tisza legnagyobb diplomáciai sikereinek. Az ő tiszta s mindig a jövőbenéző tekintete a bukaresti béke óta következetesen látta, hogy ez a csatlakozás Románia miatt nemcsak a monarchiának, hanem Bulgáriának is evidens érdeke. - Érdeke, sőt hivatása éppen a német nyugati hatalmakhoz csatlakozni s győzelem esetén megakadályozni Nagyrománia és Szerbia kialakulását, amelyek a monarchia romjain akarnak nagyra lenni, utána meg a bolgár népet szorítani örökös két tűz közé. Érthető okokból azonban kemény dió volt a derék Radoslawownak, majd – bizonyos balkáni territorális ígéretek miatt (Negotini sarok, Nyugat-Trácia) – Vilmos császárnak és a német együttműködésnek megnyerése. S amikor a császár bécsi látogatása alkalmával (1914 márc.) úgy látszott, hogy ez is sikerül, jött a szerajevói dráma, mely a bizonytalan jövő aggodalmaival Bulgáriát is visszatorpantotta. Végre 1915 szept. 9-én boldogan közli Czerninnek, hogy „az előttünk lebegő célt elértük”: Bulgária és Törökország – Románia fogcsikorgatása mellett – hozzánk csatlakozott. Majd (nov. 20) a legmelegebben*, gratulál Tarnowsky gróf, szófiai osztrák-magyar követnek, mint akinek a szövetség létrehozásában „oroszlán része” volt.

A világháború esélyeit s bennük a monarchia sorsát intéző erőfeszítések mellett nem kerülhették el Tisza figyelmét a jövő várható, nagy államalakulási problémái sem. Így, amint az első galíciai sikerek után 14 augusztusában (11/123) Burián megpendíti előtte a *lengyel kérdést*, ő bár kissé korainak tartja „a medve bőrére alkudni”, mégis kifejti nézeteit olyan részletességgel, a mi formája-tartalma szerint egy kis államtudományi essaynek tekinthető. Első szava, amelyet kiejt, a nemes loyaltásé, hogy ne csak magunk közt, hanem Németországgal egyetértve hozzuk tisztába a dolgok alapelveit s amíg minisztertanács elé nem vitte az ügyet, a mi részünkről is csak magánvéleményt mondhat. – Lengyelország önálló királyságát sem a monarchia nagyhatalmi állása, sem a magyar érdekek szempontjából nem tartja kívánatosnak s ha mégis föltétlenül nekünk kellene absorbeálnunk, „*ezt csakis a dualizmus és a paritás fönntartása mellett tehetnénk*”, mivel egy 20 milliányi ruthén-lengyel blokk egyenlő tényezőül közénk lépése, mindenképp veszedelmes lenne ránk. „Más atmoszférában, más viszonyok között, más eszmekörben felnőtt emberek kapnának nemcsak teljes szabadságot saját belügyi berendezsükre nézve, de visszamenő befolyást a katonai és külügyi kérdések intézésére is.” Aztán Galícia és Bukovina kiválásával az addigi erőviszonyok jelentékenyen eltolódnának: a németiség elvesztené a lengyeleket, de viszont az ő segítségük nélkül szemben találná magát a csehek és délszlávok támadásaival. De legfenyegetőbb lenne az osztrák belpolitikai viszonyok anarchiája, melyben Magyarország két partnere közül a lengyel mégis egy erősen concentralt szláv állam maradna, míg a másikat a különböző nációk és extrém áramlatok között talán egyedül a magyar gyűlölet tartaná össze. Mígha Ausztriához csatolják, a még mindig vezető német elem némi tapintat mellett állandó barátságot köthetne a lengyelekkel s együtt egy mérsékeltebb, józanabb osztrák politika gerincét alakíthatnák kL Kelet-Galícia és Bukovina pedig képezne együtt egy ruthén-osztrák provinciát. – Magyar nemzeti szempontból kétségkívül ez a megoldás felelne meg nekünk, „*akik arról a jogunkról, hogy a közös uralkodó jogara alatt álló többi államok egyetemével egyenjogú s azoktól ne majorizálható tényező legyünk*, – évszázadok véres harcai árán szerzett közjogi állásunknál fogva le nem mondhatunk. Nem, azonkívül a másik állam sokkal inferiálisabb politikai tényezői miatt a monarchia külügyeinek intézésére gyakorolt befolyásunkról sem. Ami nehézség a két állam népessége közötti aránytalanság miatt támadna: az úgylis kezdettől fogva megvolt, de a politikai paritás érvényesülésének akadályául nem szolgálhat. Elvégre az 1000 éves múltú, politikailag concentralt, nemzeti önkormányzatban iskolázott magyarállam megadja a benső jogosultságot

arra, hogy a népesebb, de lazább Ausztriával szemben egyenlő politikai befolyást élvezzünk.

Körülbelül ez a lényege annak a tárgyanál fogva is rendkívül érdekes fejtegetésnek, amely a háború és Tisza István bukásával szintén csak egy nagyszerű conceptió maradt. S amint a békedictátumok során Lengyelország csakugyan önálló lett, politikai magatartása velünk és Németországgal szemben pontról pontra igazolta mindazt, amit a nagy magyar államférfiú róla már az első alkalommal megjósolt.

így figyelni Tisza a hazai kormányzat különböző ágai és szükségletei mellett a monarchia összes közös-ügyes és háborús mozdulatait, a diplomáciaiakat épenúgy, mint a katonaiakat. S amikor 1914 szept. elején (11/235) először merül föl Mr. Hous ajánlata kapcsán az *amerikai békeközvelites gondolata*, nyomatékosan kéri a külügyminisztert, hogy az akciót azonnal közölje vele s a dolog további fázisaiba, mint magyar miniszterelnököt avassa be. Pár hét múlva pedig már maga látszik kezébe venni a dolgot s október elejéről (11/341 okt. 6.) azt írja Buriánnak, hogy a békeföltételekkel bizonyos alapelvek szempontjából lassacskán foglalkozni kell. Ilyen mindenekelőtt a *hadikárpótlás kérdése*, amelyet egy főösszegben kellene egyésíteniünk s megfelelő számítás alapján felosztanunk. Enélkül lehetetlenség lenne valamennyi függőkérdést megoldani, „mint-hogy az egész háborút s ennek folytán az egyes ellenségekkel kötendő békéket is egységes tömbnek tekintjük”. Egy más helyt arra utal (11/223), hogy az ő „mérsékelt békeföltételei sem olyan anodine természetűek s mindenek fölött a Balkán térképét szeretné a mi érdekeinknek megfelelően átalakítani. Mily jellemző azonban az ő erkölcsi felfogására, hogy „Németország nélkül nem is álmodik a békekötésről” s szerinte most is a németekkel kell előbb tisztába hozni a dolgokat. Tudjuk, hogy a későbbi békekísérietekkel szemben, amelyek már kívül esnek e levelek keretén, hasonlóképen gondolkozott s ha a sors megőrzi drága életét s a győzelem pálmáját felénk hajlítja, bizonyára épp ily rendíthetetlen szószólója marad Ausztriával szemben paritásos érdekeinknek, a fölényességre hajló Németországgal szemben pedig – a monarchiának.

Gyakori gondot adnak Tisza Istvánnak a háború súlyos problémái mellett *Stürgkh osztrák miniszterelnökkel való tárgyalásai*, aki szerencsére egyike volt odaát hazánk legmegértőbb barátainak. Levelezésük csaknem kizárólag a hadviselés alatt még inkább megszorodott közös ügyes dolgok a valuta, quóta, szállítások, élelmiszer és gabonavámok stb., stb. körül forog. Néha azonban, ha Stürgkhön is erőtesz az osztrák követelő modor, ő is szárazabb hangot vált s bizonyos udvarias fölénytel utal a quótára és szerződéseinkre, hogy Magyarország miként a sorozásnál, az

anyagiak terén is elment a végső határokig. Csak ismerni és hinni kell a dolgokat. Mindezt oly finom didaxisba keverten s annyi statisztikai adattal teszi meggyőzővé, mely osztrák kollégáját rendszerint lecsendesíti. (Különösen érdekes e tekintetben 1478. sz. levele.) Szót vált azonkívül vele a harctéri eseményekről, Potiorek bukásáról és Belgrád kiürítéséről, a steyeri fegyvergyárról és Bernatzik magyarfaló könyvéről stb., stb. Nagy bajok idején pedig csüggedező lelkének ad szárnyakat erős és biztató szavaival. A legjelentékenyebb tény azonban, amelyet részben Stürgkh biztatására (hogy „Ausztriában csak *most* lehet megcsinálni”) vele és Buriánnal együtt közösen visznek tető alá: *a régóta kísértő címer és zászló-kérdés megoldása volt*. Mennyi audiencia és memorandum Őfelségénél, tárgyalás az osztrák és magyar illetékes körökkel (miniszterekkel, historikusokkal és heraldikusokkal), sürgöny, telefon és levélváltás előzte meg e nagyfontosságú közjogi kérdés tisztázását, arról csak e levelek nyomán tudunk magunknak méltó képet adni. Tisza ezt is páratlan lelkiismeretességgel kíséri végig. Figyelmét nem kerüli el a szöveg, címer és zászlók legkisebb stílár vagy formai részlete sem. Hazánk paritásos voltát mindenütt kidomborítja s jogait meglepő bátorsággal és szakavatottsággal védelmezi. Oly tett, amely ha ma már szintén csak történeti emlék, a rodostói szent hamvak hazahozatala s a budapesti tíz szobor kivívása után egyik legszebb dicsősége marad nemcsak királya előtti nagy befolyásának, hanem az örökös ellenzéki vádak gyötrelmeire gondolva: néma, de annál munkásabb hazafiságának.

*

Tisza, mint tudjuk, sohasem tudta teljesen elnyomni magában katonai hajlamait, s most országkormányzói hivatásától is sugalltán, különös érdekekkel kíséri a hadi eseményeket és mindig szót emel, valahányszor tévedést, közönyt, vagy hazája érdekeinek háttérbe szorítását látja. Időről-időre meglepően tiszta képet fest a stratégiai mozdulatokról, nyomon kíséri az orosz, olasz és balkáni csatateretek eseményeit, elemzi hatását küzdő nemzetre, szövetségeseinkre és ellenfeleinkre! Mekkora büszkeséggel szól most a dinasztia tagjai előtt, majd baráti és katonai körökben a mi csapataink hősiességéről, üdvözli Mackensent, amint magyar földre lép, Boroevicset és Pflanzert Baltint, akiket Krausszal együtt szintén nagyrabecsült. A csapások hírét erős lélekkel fogadja, s ha néha-néha őt is aggasztja a jövő, környezete csak a kötelességtudást látja arcáról lesugározni. „Ha itt megverték, majd győzünk másutt” – írja egy helyt Lemberg és Belgrád kiürítésekor Berchtold Lipótnak. Potiorek táborszer-nagy azonnali menesztése ügyében maga is interveniál Őfelségénél. Közben leveleket ír Frigyes főherceghez, Konrádhoz, Kroba-

tinhoz, politikai ügyekben Stürgkhöz, Berchtholdhoz, Buriánhoz s szuggesztív erejének varázsa alá vonja amazokat éppúgy, mint emezeket. Pedig nehéz feladata volt, amíg a hadvezetőséget, illetőleg Konrádot a maga hatásköre felől meggyőzhette. „De nekem, mint a monarchia egyik állama miniszterelnökének, jogom van hozzá, hogy a hadműveletek céljait és eredményeit megismerjem, mert felelős vagyok érette s kellő külügyi politikát folytatni enélkül nem lehet. A németeknél bezzeg nem így van!” S midőn a vezérkari főnök erre is nehezen mozdul, a legfőbb hadúrral parancsoltat reá s lépésről-lépésre célját éri. így vívta ki rendszeres beavatását a dolgokba már előbb Berchtholdnál, aminthogy a német nagykövet, Tschirschky prepotens viselkedését is visszautasítja, ha túrhathatlenné válik. „Senki nagyobbra nem becsüli a német szövetséget – mondja – mint én. Hiszen ennek eredményei a mi szövetséges hű kitartásunk és nagy erőfeszítéseink, de prepotenciájuknak barátságosan nyugodt és komoly önérzettel lépünk elébe. Elvégre Németország éppúgy ránk van utalva, mint mi öreájuk.”(II-235.1.)

De nemes önérzete, mely voltaképpen nemzetéért szól, éppoly őszinte tisztelettel viseltetik az osztrákok vagy németek jogköre iránt. Ha valami fontos diplomáciai lépés megbeszélése válik szükségessé (így pl. az olasz árulás vagy román támadás idején), a főhadiszállás véleményét mindig kikérendőnek tartja, így Kroatinnál maga teszi szóvá a steyeri fegyvergyár munkaképtelenségét, mely minden állami támogatás mellett csak napi 1000-1200 fegyver szállítására képes, holott kellő odaadás mellett kétannyi muníciót produkálhatna. „Szégyene az osztrák iparnak – kiáltja – (368. I.) és elviselhetetlen. Ha te nekem dátumot adsz és fölhatalmazol, a magyar iparral előteremtetem a szükséges bajonettet.” És ezt éppoly nyíltan elmondja agyár vezetőjének, Sieghardt titkos tanácsosnak, akitől válaszul kevesebb szenvedelmességet, de annál több teljesítményt követel. Föllépésének meg is lett a kívánt eredménye.

Hasonló eréllyel küzdött Tisza István az osztrák katonai önkény s a léha bürokratizmus kinövései ellen, ha azok legvitálisabb érdekeinket is mellőzni törekedtek. Fájt neki látni, hogy tisztjeinket és legénységünket – a paritás ellenére – nem méltányolják. „Generalobersti rangot a mi hadseregünkben – írja 1915 derekáról – még senki se kapott.” A behívásoknál szigorúbban járnak el nálunk, mint Ausztriában, sebesültjeinket idegen kórházakba szórják szanaszét, ahol még ápolóikkal sem tudnak szót váltani. Ennek ellenére Danzer magyargyűlölő lapja (az Armeezeitung) egyre izgat ellenünk és mérgezi a levegőt odaát. (IV-1186.)

Jól értjük hát, ha Tisza nagy lelkét nem nyugtatják meg a sablonos napi jelentések és hogyha szabadulhat, maga néz széllyel a csaták színterein: rendben vannak-e a kórházak?

a közigazgatás? s mi van az orosz betöréssújtotta szegény földnépével? Szívét hol keserűség, hol remény dobogtatja, amikor a kárpáti tájakat járja, s alig jön vissza, már körlevelekben dicséri meg az eperjesi és munkácsi püspököket, amiért híveiket derék, munkás és jó hazafiaknak találta. Pesten pedig egy *Hadigondozóról* gondolkodik, hogy mint lehetne benne kiváló férfiak előadásaival emelni a nemzeti önbizalmat. Külföldön, meg a semleges államokban és Amerikában valami propagandát teremteni mellettünk, mert ma az ottani sajtó kizárólag entente-befolyás alatt dolgozik. Ezért örül a Vészi ajánlatának, hogy a német képviselők mentől nagyobb csoportokban jöjjenek Magyarországra „járják be az ország különböző részeit, saját szemükkel ítélik meg a viszonyokat. Ha aztán látják azt a mérhetlen áldozatot és hűséget, megszűnnének a nevetséges vádak és meggyőződnenek róla, hogy a monarchiában mi magyarok vagyunk Németország legerősebb támaszai”. (II-654. levél.)

Lapokon keresztül folytathatnók e providenciális férfinak hazája és a monarchia érdekében kifejtett csodálatos tevékenységét, de e cikk keretei már-már mérsékletre intenek. Csak röptiben utalok még rá, hogy ezernyi gondja, elfoglaltsága közepett is volt ideje szervezni az öreg uralkodónál tisztelgő országos küldöttséget (1915 szept. 2.), s több íves mementókat írni egy-egy aktuális ügy kapcsán az állami és katonai vezetésnek... S amint a háború első Sylvester-éjjelén újra tollat fog, hogy családjuk régi, jó szokásaként ismerőseit és barátait köszöntse, talán legmelegebb jókívánsággal az ifjú trónörökös, a jövő reménye felé fordul s megírja számára azokat a felejthetetlen sorokat, amelyek itt-ott két évtized távolából mintegy fejedelmi parainezis hangzanak felénk.¹ Az elején egy királyi ideálra mutat, atyai nagybátyjára: az öreg uralkodóra, a végén meg egy népet ajánl szerető gondjaiba, „mely példátlan erőfeszítéssel küzd s a monarchia legerősebb támasza”: – a magyart... Ma még csak a bizalmát kéri számunkra, pár hónap múlva már múltunk és alkotmányunk történetét is föltárja előtte olyan részletező alakban, mely mesteri vonásaival enemű irodalmunk valódi remekének tekinthető.² Méltatását bizonyára mielőbb megejti az erre hívatottabb kéz, mi búcsúzóban csak arra kívánunk ráutalni, hogy efféle „elmélyülésekben” a levelek mindegyik kötete egyformán gazdag. Gazdag: nemcsak magas szellemi, hanem éppoly magas ethikai tanúságokban is, úgyhogy olvasásuk ünnepi élmény és nemzetnevelő érték egy szersmind.

¹ II. kötet 676. sz. levél.

² IV. kötet 1232. sz. levél.

TISZA ISTVÁN A KÜLFÖLDI HÁBORÚS EMLÉKIRATOKBAN

ÍRTA: BARANYAI BÉLA

IKOR SZEMLÉT TARTUNK azok felett a háborús emlékiratok felett, amelyek írói személyes érintkezés alapján emlékezhetnek meg Tiszáról, természetsszerűleg a külföldiek közé fogjuk sorozni az Ausztriával fennállott államkapcsolatunk idején az ú. n. Mgu. közös intézmények keretében szolgálatot teljesített tényezőket is, amennyiben ezek nem voltak magyar állampolgárok, hanem osztrákok. Nem azért, hogy ezeknek a külföldiek közé számításával szerezzük meg magunknak témánk legbővebben buzgó és legfontosabb anyagát, hanem azért, mert ezeknek ez a közös szolgálata nem tette még csak feltételezhetővé sem az ő magyar állampolgárságukat, az kétségtelenül osztrák maradt. Külföldiek maradtak ők, nem a magyarsággal szemben túl-

nyomóan táplált ellenszenvük által – mennyi ilyen indulattal viseltető honfink volt! – külföldiek maradtak, mégha – de ritkán történt meg: – nem viseltettek is ellenszenvvel azokkal a nemzeti célokkal és életérdekekkel szemben, amelyek szolgálatába, hogy csak magyarokat állítson be ez a nemzet, azt abban a történeti alakulat végzetszerűsége folytán saját királya is akadályozta.

Ezek mellett az osztrák emlékirók mellett, akik a dolog természete szerint számuk szerint nagyon is túlszárnyalják a „nemzeti” egyéb szereplőket, kiemelkedő szerepet töltenek be a német emlékirók.

A francia emlékiratok természetsszerűleg nem vetekedhetnek sem adatgazdagság, sem forrásérték tekintetében a másik két csoporttal.¹

¹ A francia érdekkörbe eső egyéb, főleg szerb, román és orosz emlékiratok nálunk alig ismertek, alig is szerezhetők meg. Nem állottak rendelkezésemre Take Jonescu: Souvenirs-jei (Paris, 1919. Payot et O. 8°. 249) sem, melyek Nagy Miklósnak szép bibliográfiai összeállításai szerint (a Tisza-Evkönyvek 1922-1926/7. évfolyamaiban) Tiszáról

I.

A dualizmus szerkezete hozta magával, hogy vezető állásban lévő magyar államférfinak a királyával való érintkezés szervein kívül elsősorban a közös miniszterekkel és az osztrák minisztériummal kellett érintkeznie.

A dolgok rendes menete mellett csak közvetett volt az érintkezés a vezérkar főnökével.

Ez a dualizmus az osztrákok akarata ellenére jött létre. A császáron kívül az ő részükről sohasem is támadt meggyőződéses híve. De a vele való ellenzésben nem tudtak egységes álláspontra jutni. A centralista iránynak épp úgy voltak hívei, mint a föderalizmusnak.

1.

Ennek a föderalisztikus iránynak egyik legműveltebb képviselője a háborús idők egyik közös külügyminisztere, Czernin Ottokár gróf.

Ez a háború tanulságai után ezt a tant vallja, ezt a tanítást terjeszti:

„Magyarország és alkotmánya, a dualizmus, a háborúban egyik szerencsétlenségünk volt.”

„Ha Ferenc Ferdinánd főhercegnek nem lett volna más terve, mint szakítani a dualizmussal, már ezért is megérdemelte volna, hogy szeressék és csodálják. A magyar politika tenyésztette Aerenthal és Berchtold ideje alatt a szerb ellentéteket, ez tett lehetetlenné minden szövetséget Romániával, ez megcsinálta a háborúban Ausztria ellen az éhségblokádot, ez megakadályozott minden belreformot és végül is ez bomlasztotta fel Károlyi kicsinyes, rövidlátó egoizmusából az utolsó pillanatban a frontot. Ez a kemény ítélet Magyarországnak a háborúban való befolyásáról igaz marad a magyar csapatok kétségtelenül kiemelkedő teljesítményei ellenére is. A magyar magában véve kemény, merész, férfias jellem, ezért majd mindig jó katona, de, sajnos, a magyar politika ez utolsó ötven év folyamán sokkal többet elrontott, mint amennyit a bátor magyar katona megmenthetett.”

„Szemrehányásaimra a háború alatt egyszer ezt feleltem nekem egy magyar: legalább egyet el kell ismernem, a magyarban megbízhatunk, erősen vannak Ausztriához kötve. Igen, feleltem én neki, Magyarország erősen van hozzánk kötve, de úgy, mint az a kő, amelyet a vízbefuló nyaka köré kötött.”

„Ha a háborút nem vesztettük volna el, utána elkerülhetetlenné vált volna a magyar néppel az élet-halál harc, mert nem lehet képzelni semmi olyan észszerű európai konstellációt, amelyet összhangba lehetett volna hozni a magyar aspirációkkal és uralmi tervekkel.”

„De a háború folyamán természetesen lehetetlen volt Budapest ellen a nyílt küzdelem.”

„Hogy a népek, amelyek egykor a habsburgi monarchiát alkották, valaha újra egyesítettnek-e, a jövő kérdése (steht dahin); ha ez beáll, a dualizmus visszatérésétől mentsen meg a jó sors.”

bőven szólnak. Hálás köszönettel tartozom a Nemzeti Múzeum, a Pázmány Péter egyetem Könyvtára és a Fővárosi Könyvtár Igazgatóságainak egyes művek szíves kikölcsönzéséért s Egyetemi könyvtárunk Igazgatóságának a szíves közvetítésért.

A magyarországi viszonyoknak e szemlélete ellenére is Czernin nem tudja megtagadni tiszteletét és becsülését Tiszával szemben, pedig ebben látta és láthatta is mindenki a föderalisztikus törekvések le nem győzhető akadályát.

Ez az ellentét hozta őket egykor személyes ismeretségbe.

Czernin az 1913. év vége felé bukaresti követté neveztetett ki, Tisza tudomása nélkül. A kinevezés a magyar politikai körökben megütközést és ijedelmet okozott. Megütközést, mert Czernin néhány évvel előbb röpiratban megtámadta a magyarság oláh-politikáját, s a nemzetiségek teljes egyenjogúságának megadását ajánlotta. Ijedelmet, mert az a félelem merült fel, hogy a hivatalos politikával szemben a röpiratban kifejtett elveket követő politikát űzhetne. Tisza ekkor eszmecserére hívta magához Czernint. Ez kijelentette, hogy megmarad az iratában kifejtett elvek helyességének vallása mellett, de teljesen belátja, hogy amikor követi állását elvállalja, köteles kerékként beleilleszkedni a nagy államgépezetbe és loyálisan támogatni a Ballplatz politikáját. Tisza Czernin becsületszavát kérte arra, hogy nem tesz kísérletet, hogy a becs-budapesti politikától eltérő politikát emeljen nyeregbe, s Czernin a becsületszavát csak arra az esetre kötötte le, ha a trónörökös, Ferenc Ferdinánd, ezt a megoldást elfogadja. A trónörökös megadta beleegyezését. Így foglalta el aztán Czernin a követi állást, szolgálván ezzel a benső ellentmondással.

Czernin sohasem adta fel e felfogását, sőt a háború idején meleg szószólója lett annak a tervnek, melyet egyik – mindenkép megbízhatlan – román politikus vetett fel, hogy t. i. Erdély adassék át Romániának, s az így megnagyobbodott Románia lépjen olyan államjogi viszonyba a monarchiával, mint amilyenben van Bajorország a német birodalomban. A tervnek további tárgyalása Ferenc József ellentállása miatt abba-maradt, ki fenntartás nélkül Tisza tagadó álláspontjára helyezkedett.

Ez alapvető ellentétek ellenére utóbb, mikor Czernin külügyminiszter lett, közte és Tisza közt melegebb személyes viszony fejlődött ki, melynek s Tisza lenyűgöző egyéniségének hatása alatt a személyi elismerés meleg hangján beszél róla.

„Bár Tiszával számtalan konfliktusom volt – mondja Czernin –, mégis hivataloskodásom kevés szép emlékezőseinek egyikeként marad meg, hogy ezzel a ritka férfiúval haláláig igazán barátságos viszonyban maradtam. Sok éven át Magyarországot jelentette Tisza István. Tisza olyan férfi volt, akit merész, férfias jelleme, akit kemény, határozott akarata, akit rettenthetlensége és becsületessége magasan az átlag fölé emelt. Egész ember volt, fénylő tulajdonságokkal és nagy hibákkal, férfiú, amilyen kevés van Európában – hibái ellenére. Nagy alakok hosszú árnyat vetnek, de nagy volt és olyan fából metszve, amilyenből az ókor hősei faragvák; azok a hősök, akik tudtak küzdeni is és meghalni is. Mily gyakran vettem szemére, hogy szerencsétlen pusztá-hazafiságával magának is és valamennyiünknek is sírját ássa.

Nem lehetett megtéríteni, konok volt s megtörhetetlen, amennyire csak lehet; és az volt legnagyobb hibája, hogy mindvégig rabja maradt a kicsinyes templomtorony-politika békóinak. Egy négyzetmétert sem akart odaadni, sem annak idején Romániának, sem (később) a cseheknek, sem a delslávoknak. Rettenetes tragikum van ennek a ritka embernek életfolyásában. Küzdött és viaskodott népéért és országáért, ahogy csak lehet, éveken át a sor élén állott és védte férfias, széles mellével honfiai és Magyarországot. És mégis a konok nemengedés

maga is látott halálán, amikor gyilkosának örökre átkos keze elvégezte gyáva munkáját.”

Ahol Magyarország életérdekei nem forogtak kockán, ott Czerninnel Tisza lényegében egyetértett.

Így a tengeralattjáró háború célravezetősége tekintetében egyformán kételyeik támadtak; így meg tudta nyerni Czernin Tiszát annak, engedélyezze a magyar szociáldemokratáknak a szocialisták stockholmi békekongresszusán való részvételét.

Többször kitér Czernin Tiszának az általános külpolitika irányításában való részvételére.

Hogy Czernin tájékozódva legyen az ő szerepéről a háború kirobbanása körül, Tisza maga elmondja Czerninnek a nyilvánosság előtt féltve őrzött titkát, hogy határozottan ellene volt a szigorú ultimátumnak, mert előre látta a háborút, és azt nem akarta. A háború ellen volt, nem általános pacifista hajlamból, hanem azért, mert abban a véleményben volt, hogy szövetségeket kereső okos politika a monarchia erejét néhány év alatt jelentékenyen megerősítheti.

Föltétlen szövetségi hűség a németekkel szemben, politikai téren Németország minden beleszólásának kizárásával, ez Tisza politikája. A szövetségkeresés tekintetében a Romániával kacérkodó bécsi irányzattal szemben Bulgária megnyerését tartja szükségesnek. Helyteleníti azt a módot, amellyel Czernin Amerikának háborúba lépése előtt Amerikával szemben a tengeralatti háború kérdésében tett nyilatkozatot.

Azokban az ellentétekben, amelyekbe Magyarország életérdekeinek szolgálatában került Tisza Czerninnel, ez Tiszát nemcsak az általános jellemzése keretében vádolja, de az esetek egész sorát hozza fel, amelyekben Tisza ellene foglalt állást, Czernin szerint természetesen – a magyarságnak is

Elsősorban a Galícia átcsatolásával megnövelt Lengyelországnak a kettős monarchia struktúrájába való besorozásának kérdése volt az. Tisza nem volt hajlandó hozzájárulni oly megoldáshoz, mely trialismushoz vezetett volna, vagyis a magyar és osztrák állam mellé még egy harmadik, egyenrangú társat, s ezzel a majorizálásnak lehetőségeit és bizonytalanságait hozná. Ebben a félelmében Tisza javasolta, hogy gazdasági

előnyök ellenében a mi seregeink által elfoglalt részek is engedtesse át Németországnak.

Másodsorban a Habsburg-romániai szerződés kérdése. Volt áramlat, – mint láttuk, – mely Romániának a monarchiával való államkapcsolatba leendő lépését azon az áron akarta elérni, hogy Erdély (és Bukovina) Romániához csatoltassék. A másik terv az volt, hogy Románia csatoltassék közvetlenül a monarchiához. Tisza, kinek e gondolat is ellenszenves volt, beleegyezett volna, állítja Czernin, a második tervbe, ha az idecsatolt Románia „Pestről” és magyar érdek szerint kormányoztatott volna, vagyis Magyarországra kebeleztetett volna. Ennek viszont a nemzeti önállóságát ellenérték nélkül elvesztő Románia, és a területileg jelentékenyen háttérbe szoruló Ausztria lett volna s volt ellene.

Erdélynek Románia részére való átadása, hogy azon ennek semlegessége megnyeressék, Tiszánál természetesen a leghevesebb, s le sem győzhető akadályba ütközött. Megragadóak és elrettentőek azok a szavak, amelyeket az ország területi integritásának védelmében odakiált.

„Magyar területnek önkéntes átadása ki van zárva; bárki kísérelné is meg, hogy akárcsak egy négyzetméternyi magyar területet vegyen el, arra lövötünk.”

„Magyarországon sok különböző irányzat van – monda Tisza máskor –, de abban a pillanatban, amelyben Bécs arra készül, hogy Magyarország részeit feláldozza, Magyarország egy emberként fog ez ellen fellépni. Tőle Károlyiig nincs ebben semmi különbség. Ha Magyarország kijátszásával köttetnék béke, akkor Magyarország elválík Ausztriától és önállóan fog eljárni.”

Többször beszél Czernin Tisza bukásáról. De valódi okát nem jelöli meg.

Tiszának az őt megillető törvényes ingerenciája biztosításáért vívott küzdelmében, Czerninnel, mint ez maga bevallja, mert ez a háború idején keresztülvihetetlen és túrhetetlen volt, sok összeütközése volt, „s ma – mikor az halott- ezek a jelek már csak az élénk sajnálkozás érzetét keltik benne azok felett a heves szavak felett, amelyeket használt. Később kompromisszumra léptek, Tisza ígéretet tett, hogy csak a legszükségesebb esetekben fog beleszólni, Czernin pedig fogadta, hogy beleegyezése nélkül semmi fontosabb dolgot nem kezd. Röviddel e megegyezés után az uralkodó Tiszát egész más okból elbocsátotta.”

Mivel a kompromisszum nem lehet az elbocsátás oka, hiszen Tisza abban lemondott joga teljességének gyakorlásáról, nyilvánvaló, hogy Czernin a maga heves szavaira gondol, szavaira, amelyekben az ellentét élessége megnyilvánult. Emberek vagy lelkiismerete vádja-e ez?, hogy tagadásba venni szükségesnek látja.

Mintha mégis ebben az ellentétben sejtetné Czernin Tisza bukásának valódi okát egy másik vallomásában:

„Aç a kérdés – mondja – milyen kapcsolatban legyen az alakítandó Lengyelország a monarchiával, mindenkor tisztázatlan maradt. Én szüntelenül azt az álláspontot képviseltem, hogy Lengyelországot önálló államként kell bekapcsolni. Tisza tartományt akart belőle alakítani. Amikor a császár Tiszát felmentette, bár a parlament többségének támogatásával rendelkezett, a lengyel kérdésben sem változott meg a helyzet. Mert Wekerlenek Tisza álláspontjához kellett alkalmazkodnia ebben, mint majdnem minden más kérdésben is, mert különben kisebb-ségben van.”

„A választójogi reform kérdése nem volt Tisza elbocsátásának valódi oka, mert Tisza utódai a fent jelzett okból csak úgy járhattak el, amint ezt Tisza parancsolta; s mivel elbocsátása után is a többség vezére maradt, az ő akarata ellen nem lehetett választójogi reformot alkotni. Tisza azt hitte, hogy a császár pártközi alapon többséget akar ellene összekovácsolni, s bár ezt kellemetlennek érezte, mégis logikusnak tartotta.”

Czernin e szavai után következtetve, ha el is burkolja a valót, alig kétséges, hogy Tisza bukásának valódi oka a dualizmus-trializmus kérdése.

2.

A monarchia dualisztikus szerkezete mellett is egységes életet élő kabinatirodák vezetőinek és legfőbb tisztviselőinek a dolog természete szerint a legközvetlenebb tudomásuk lehetett az uralkodó személyéig eljutó kérdésekről s az uralkodó döntéseiről. A kabinetirodáknak volt legjobb alkalmuk a vezető államférfiak egyéniségének megismerésére, súlyuknak mérlegelésére is.

De nagy veszély is fenyegette őket. Könnyen elmerültek az udvari élet kicsinyes ellentéteinek tanulmányozásába, figyelmüket ezek ragadták meg, emlékezetüket ezek tartották lekötte.

Margutti Albert bárónak, egykor az uralkodó katonai szárnységedje mellé beosztott altábornagynak ilyen kedvező helyzete volt. Az udvari viszonyok köteles és célszerű figyelemmel kísérése mellett nem vesztette el érdeklődését egyetemesebb jellegű kérdések iránt sem.

Emlékirat jellegű munkái Tiszát illetőleg mégis nem éppen bő források.

Német könyvében a Tisza iránt megnyilvánuló elismerés meleg hangja szólal meg.

„Sokszor halottá a panaszt – mondja –, hogy különösen az osztrák és a magyar főúri köröknek volt az a tulajdonsága, hogy személyes szempontokat és érdekeket, ha kellett, ha nem kellett, nagyon is igyekeztek érvényesíteni. E szempontból mint szembeütköző példákat többször emlegették neki Stürgh grófot, az osztrák miniszterelnököt és Thun herceget, a cseh helytartót, akiket a közvélemény egyrésze később felelőssé tett sok olyanért, a mi a dunai monarchia összeomlá-

sához vezetett. Viszont reá kell itt mutatnia egy főúrra, Tisza István grófra, a magyar miniszterelnökre, aki egész személyének latbavetésével és végül életének feláldozásával is egyedül és kizárólag hazájának és hazája népének javát és nagyságát szolgálta.”

Margutti tanúskodik amellett, hogy amikor a meggyilkolt Ferenc Ferdinánd temetési ünnepségeinek rendezésénél felmerült az a kérdés, meghívják-e a külföldi uralkodókat, udvarokat is a temetésre, a magyar miniszterelnök, Tisza is helyeselte a meghívások mellőzését, mert akkor egy részt meg kellett volna hívni az erkölcsileg bűnösnek tartott Péter szerb királyt, másrészt aligha lehetett volna elkerülni azt, hogy a Szerbia elleni eljárás kérdésébe való beleszólásra kísérletet ne tegyenek ezek a külföldi tényezők.

Az utolsó Habsburgok történetét tragédiájuk történeteként beállító francia munkájában már más vonásokat is keres Tiszában.

Az élelmezési nehézségekről szólva, az élelmezés Ausztria érdekében tervezett egységesítésének meg nem valósulását a magyar önzésnek tulajdonítja s ez önzés erőteljes képviselőjének látja Tiszát.

A legbecesebb Margutti e könyvében az, amit Tiszának Károly királyhoz való viszonyáról ír:

„IV. Károly a koronázás után való rögtöni távozásával mélyen megbántotta a magyarokat.”

„Röviddel e tapintatlanság előtt nem mulasztotta el, hogy Tiszát komolyan meg ne sértse. Ez visszaemlékezve arra, hogy Ferenc József 1867-ben az akkori magyar miniszterelnök kezéből vette a szent koronát, az előző esetre hivatkozva ragaszkodott ahhoz, hogy ugyané megtiszteltetésben részesüljön. Szerencsétlenségre kálvinista volt s református főgondnok. Ez úgy hatott, mint a tóba vetett kő és semmi sem tudta a császár kedvetlenségét megnyugtanni, kivált mivel Zita császárné méltatlankodása sem ismert határt annak lehetősége felett, hogy eretnek tenné a szent koronát a király fejére. Megtett mindent, ami csak tellett tőle, hogy ezt a megszenteltlenítést megakadályozza. Gyorsan kerestek kivezető utat. Kiástak egy régi szokást, melyszerint a szent koronát a primás a király fejére törvényesen a nádor közreműködése mellett teszi, aki címe szerint úgyis a király képviselője Magyarországon. Csak az kellett tehát még, hogy e méltóságra, amely 1868 óta betöltetlen volt, helyettesítő személy („... désigner un titulaire à cette charge...”) állíttassék. József főherceg, az utolsó nádor unokája, teljesen alkalmasnak látszott e szerep betöltésére.”

„Tisza, aki nem akarta tekintélyének csökkentését megengedni, minden erejével szembehelyezkedett e tervvel s végül is győzött e hatalmi párbajban. De csak hajszállal győzött...”

Ez a győzelme lett bukása, érezteti Margutti.

3.

A vezérkar főnöke állásánál fogva tényező lett volna akkor is, ha nem jelentős személy is – Conrad az volt – s ha nem is lett volna exponense a Belvedere¹ politikájának – Conrad

¹ Ferenc Ferdinánd bécsi palotája.

az volt -, mely a dualizmus fenntartásának kérdésében homlok-egyenest ellenkező politikát vallott, mint a Hofburg.

A katonai kérdések tekintetében azonban a lényegét illetőleg mindkettő egyforma politikát üzött Magyarországgal szemben.

Tisza, tudjuk, keresztülvitte a hadseregreformot lehetővé tevő véderőjavaslatokat. Az eredmény a katonai körök megelégedését vívta ki, a mód, ahogy megvalósította, tetszésükkel találkozott.

Az újoncjutalékot emelő véderőjavaslat – mondja Conrad – mindig Magyarország ellentállásán hiúsult meg, ahol csak messzemenő s a hadsereg egységét fenyegető engedmények ellenében voltak hajlandók tárgyalására.

„Ezt az ellentállást a magyar képviselőház erős akaratú elnöke, Tisza István gróf – akkor bizonyára Magyarország legjelentékenyebb államférfia – erővel letörte. 1912 jún. 4-én szavazás alá bocsátotta a javaslatot, el is fogadtatta s az ez ellen dühöngő ellenzéket rendőri karhatalommal távolította el. Tisza gróf ezzel a monarchiával és a hadsereggel szemben nagy érdemeket szerzett magának. Csak most lehetett az évek óta szándéklott szervezési újításokat keresztülvinni.”

Tiszának ezt a meggondoltságát, erős akaratát és rettenthetetlenségét emeli ki Conrad akkor is, amikor Tiszának miniszterelnökké való kinevezéséről emlékezik meg.

Mihamar megszűnik ennek az erős kéznek dicsérete akkor, amikor Tiszának vagy általában alkotmányos befolyását, vagy a védelmére bízott magyar érdekeket védő fellépésével kerül szembe.

Itt érzések is összetűznek. Conrad – tán öntudatlanul is – az osztrák érdekeket egy éknek vévén magukkal az egyetemes, a monarchiái érdekekkel, a magyar érdekek védelmében a monarchia általános érdekeivel való szembehelyezkedést lát, míg Tisza az egyoldalú katonai vagy osztrák érdekek érvényesülésében a magyar életérdekek nagy veszedelmét, s ezzel a monarchiának is gyengítését érzi.

Az összeütközés közöttük nem is maradhatott el.

Az ellentét kezdetei a háború megindításának kérdéseiből támadnak.

Már az 1913. évi balkáni zavarok megítélése s a követendő politika tekintetében is Tiszának más volt a felfogása, mint a katonai köröké.

Conrad a szerb kérdést meg akarta oldani, amíg még ideje van. Ez Szerbiának egész államterületével való idecsatolása békés úton vagy erőszakkal. („... .Notwendigkeit, die serbische Frage zu lösen, so lange es noch Zeit sei. Entweder den komplett staatlichen Anschluss Serbiens auf friedlichem Wege oder gewaltsam!”) Tisza tudta, hogy ezt a csatlakozást békés

úton elérni nem lehet. Mindig is gondot okozott neki, az a kérdés, mi történjék Szerbiával ennek legyőzete után. Ő csak megfenyítését, megalázását akarta, de sohasem volt célja felosztása. De azt, hogy Albániának kiűritésére szoríttassanak a szerbek, háború árán is kiakarta kényszeríteni. Ha ez Oroszországgal háborúra vezetne, Tisza véleménye szerint ezt a háborút megvívni utóvégre is jobb most, mint később.

De a nagy háborút, melyet világosan látott, Tisza nem akarta.

Conrad is tanúskodik e mellett. Ennek élő tanúbizonyosságát, az 1914 június 7-iki közös minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét csonkítatlanul közli is. Még június legvégén is azt tanácsolta Tisza, hogy meg kell őrizni a higgadtságot. („Bewahrung kalter Nerven.”) Tisza a Szerbia elleni háború ellen van, Conrad állítása szerint azért, mert attól tart, hogy Oroszország reánk üt és Németország cserben hagy.

„Tisza álláspontja – mondja más helyütt Conrad – abban leli magyarázatát, hogy mindenkor mindenekelőtt a magyar álláspontot tartotta szeme előtt és két nagy gond hatalmasodott el rajta:

hogy a románok rögtön benyomulnak Magyarországra (Erdélybe) és

hogy a háború szerencsés befejezése esetén szláv területek csatoltatnak a monarchiához, s e csatolás esetére a magyar befolyás megcsökkentésétől félt. Azonfelül Tisza a magyarországi románokkal folytatott tárgyalásai meghiúsulásának benyomása alatt állott.”

Az Erdély féltésében s aztán védelmében kifejtett munkájának háttérében Tiszánál egyéni motívumot is lát, helyesebben tételez fel Conrad. Feltételezi, hogy a magyar főuraknak Erdélyben fekvő terjedelmes birtokait is meg akarta óvni az elpusztítástól.

Tisza 1914 július 8-án felségfelterjesztést intézett a királyhoz a háború ellen. (Conrad egész terjedelmében közli.) Utóbb, július 19-ére, már megnyerték a háború gondolatának. Hogyan? Conrad mintha nyomra vezetne:

„Július 10-én felkerestem – mondja – az Ischlből visszatért Berchtold grófot. Ez elmondotta, hogy a császárt elhatározottnak és nyugodtnak találta. Ófelsége a Szerbia elleni akció mellett látszott lenni, s csak a Magyarországon való netáni zavaroktól fél. Most már Németország miatt sem lehet visszavonulni. Tisza vigyázatra int, a háború ellen van; de Burián báró Budapesten van, hogy Tiszával megbeszélést folytasson, (...”doch wäre B. Burian in Budapest zur Rücksprache mit Tisza.”)

Mikor aztán már benne voltunk a háborúban, Tisza ismét csak az erős ember. Mikor 1914 szeptember legelején az osztrák-magyar seregek kudarcai Bécsben megrettenést látszottak okozni, Tisza Budapestről vigasztalta a királyt, hogy kishitűségre semmi okot nem lát. Hitünket elveszítenünk nem szabad.

Hogy a belpolitika céljaira a hadihelyzetet is felhasználhassa s viszont ennek szolgálatába állíthassa ott, ahol megengedettnek tartotta, a magyar állam egész erejét és a maga politikáját is, természetszerűleg ismernie kellett a csapatok elosztását, a hadi helyzetet s a hadvezetőség céljait. Mikor Tiszának ezt a tájékoztatást mindenkor megadni kérő panaszát – mert ezekről csak azt tudja meg, ami az újságokban áll, – Conrádnak a katonai kabineti iroda átjuttatta, ez ezt kereken megtagadta. Később azonban, bár vonakodva, el kellett tűrnie, hogy Frigyes főherceg Tiszának megadta a kívánt felvilágosítást, mikor ez a hazai románokkal folyó tárgyalásait az új operációkkal összhangba akarta hozni.

A Tisza követelésének teljesítésétől húzódó Conrad már a harmadik hónapban az őt mindig támogató Bolfras bárónál, a katonai kabinatiroda vezetőjénél, az uralkodó bizalmasánál keres védelmet:

„Bocsáss meg – írja ennek 1914 október 15-én – ha drága idődet megint igénybe veszem, de az ügy annyira komoly természetű, hogy szinte mulasztásnak tűnnék fel előttem, ha tartózkodást vállalnék e kérdésben.”

„Minden személyes tisztelem és őszinte rokonszenvem mellett is, melyeket Tiszával szemben érzek, mégis be kell vallanom, hogy ennek szakadatlan beleegyezése nagyon is terhes jellegű kezd lenni. („... anfängt, einen bedenklichen Charakter zu tragen.”) Amíg ez csak a politika és a beligazgatás terén merült fel, még csak el lehetett tűrni, attól a pillanattól azonban, amikor az átnyúl a katonai, különösen még az operációs térre is, kötelességem, hogy ez ellen tiltakozásomat jelentsem be, hogy ne fejlődjék ki ismét oly gyakorlat, amely a monarchiát nagyon is károsíthatná s kudarcnak az útját nyitná meg.”

„Itt eddig mindent conciliánsan tárgyaltak, amit Tisza beleszólásai körébe bevont, de azt hiszem, hogy a beleegyezés abban a pillanatban átlépi a határt, amelyben a csapatok felhasználásának kérdésébe is belenyúl, amint az most történt.”

„...De aligha tévedek, ha a csapatoknak Erdélyben való meghagyásában még más indító okot is meglátok. Azt hiszem, hogy ezzel inkább a nemromán földbirtokosok telepeinek védelme a cél, akik saját országuk románjai bosszújának kitörésétől félnek.”

„Mi itt azonban azon az állásponton állunk, hogy a Németország támogatásának elégtelensége miatt kettősen nehéz e harcban a trón és az egész monarchia érdekeit kell az első sorba állítanunk s munkánkat e szerint irányítanunk.”

„... A te mély belátásodra kell bíznom, hogy a jövőre védelmezz, meg bennünket az efféle kétes értékű beleszólások ellen.”

Tisza ellen Conrad nem találhatta meg az óhajtott támogatást Bolfrasnál, mert Bolfras éppen e kérdésben is – Erdély védtelenül hagyásának kérdésében – tanúja volt Tisza győzelmének a királynál, és a király útján Conrad felett is.

„Egész általánosságban előre kell bocsátanom – feleléi hát nem-sokára Conrádnak -, hogy itt minden oldalra való közvetítővé lettem, hogy igen sok nagyon kényes természetű s legtöbbször nagyon is kellemetlen ügyvel vagyok megterhelve...”

„Bár teljesen megértem, hogy Tisza grófnak impulzív lényeked sokban kényelmetlen, mégis az a meggyőződése, hogy Tisza-

val, méltányolván kitűnő tulajdonságait, tiszta jellemét, loyálisát és a Magyarországon és Magyarország felett való szinte pótolhatatlanságát a mi ügyünket szolgáló befolyására, amelyet Őfelsége nagyra értékel, jó lábon kell élni...”

Tisza aztán oly módon nyert az erdélyi hadi-katonai helyzetről állandóan értesülést, hogy bele tekinthetett az ottani hadsereg parancsnokának, Pflanzner-Baltinnak a katonai kabineti kancelláriába közvetlenül küldött jelentéseibe.

Nehezen békültek meg a katonai körök, nevezetesen Conrad is, Tiszának a szövetséges Németország előtt is megnyilatkozott súlyával, tekintélyének érvényesülési formájával, a német főhadiszálláson (1914 novemberében) tett látogatásával.

Erről Bolfras leveléből is tudomást szerezvén, aki kiemelte, hogy Tisza a legjobb benyomásokat nyerte ott általában, s főleg atekintetben is, hogy a németek kezdik belátni az északkeleti harctér fontosságát, s ezt a belátásukat tettekkel is tanúsítják, hogy Tiszát főleg a Falkenhaynnal való érintkezés nagyon ki-elégítette, s ezt a tábornokot jelentékeny embernek tartja, mind e közleményekre felszisszen Conrad.

„Tisza szereplését nem értettem” – jegyzi meg emlékirataiban.

„Hogy a két tagállam egyikének miniszterelnöke ilyen külföldi küldetéshez juthatott, ezt nem tudtam összeegyeztetni alkotmány-jogunk rendelkezéseivel. E rendelkezések értelmében az ilyen küldetésekre csak közös miniszter, elsősorban a külügyminiszter volt hivatva.”

„Azok a kedvezőtlen tapasztalatok, amelyeket a politikai tényezőknek a hadvezetésbe való beleegyezése körül elszenvedtem, bizonyos elővigyázatosságra készítettek...”

Ezzel az ellenérzéssel tett hát kérdést Bolfrasnál, hogy „Tisza remélhetőleg nem elegyedett bele a német főhadiszálláson operációs kérdésekbe”. Mire Bolfras megnyugtatta, hogy erős meggyőződése szerint Tisza ezt nem tette.

Conrad töredékül maradt emlékiratainak Tisza szereplését emlegető utolsó adata Tiszának a Belgrádból való (1914 decemberében elrendelt) kivonulással kapcsolatban támasztott az a követelése, hogy tétessék meg minden annak megakadályozására, hogy az ellenség Magyarország területére nyomulhasson. S győződjék meg az uralkodó mielőbb arról, hogy a déli hadsereg és vezérei fizikailag és erkölcsileg elég ellenállóképességgel rendelkeznek-e?

A Tisza e gondoskodását „beleegyezésnek” minősítő ítélet kedvetlen akkordjával záródnak a Tiszáról szóló adatok.

Csak az eseményért közvetve és közvetlenül felelős, vagy az e felelőségekkel lelki közösséget érző ember lehet az, aki e kérdésben Tisza fellépésének jogosságát tagadhatta vagy tagadhatná.

4.

A volt közös hadseregnek nem ily jelentős tényezője, de a pszichológiai érdeklődésnek sokkal mélyebb megnyilatkoztatója a nagyműveltségű Krauss generális.

A monarchia leveretésének okait kutatván, általános megállapításokat keres, a magyarság szerepét is vizsgálja, s ennek kapcsán kutatja Tisza megtérését a háború ellenzójéből a háború pártolójává.

„A hadseregnek minden megerősítését – írja –, minden tökéletesbbitést Ausztriának formálisan meg kellett vennie a magyaroktól.”

„Céltudatosan gyengítette Ausztriát szövetségestársa, aki ebből pillanatnyilag hasznot biztosított magának. Mennyiben bűnös Ausztriának ez a gyöngítése a monarchiának s vele Magyarországnak elbukásában, azt állapítsa meg magyar kutató a magyaroknak hasznára és használatára, a mi részünkre már nincs értéke.”

„Magyarországnak Ausztriával szemben való ez ellenséges viselkedése, csak a tisztán magyar érdekeket tekintetbevevő politikája, amelyet az egészek kárával is kíméletlenül keresztül tudott vinni, aminél minden eszköz jó volt neki, nyomás Magyarország királyára, az osztrák kormányok politikai kényszerhelyzetének kihasználása, a legszükségesebb közös szükségletek megtagadása az amúgy is számtalan egyéb nehézség hatását is megnövelte. Ez a politika, amely a „magyar globus” csúfolódó megjelölést szülte, minden magyar politikusnál támogatásra talált, akár éppen a kormányhoz, akár az ellenzékhez tartoztak. Az ellenzék és ennek zabolátlansága a magyar kormány számára mindig eszköz volt arra, hogy az uralkodótól vagy Ausztriától engedményeket csikarjon ki.”

„A magyar politikusok e viselkedése akkor sem változott meg, amikor a háború minden külön érdeknek háttérbe szorítását kívánta, amikor ez szükségessé tette, hogy minden az egyetlen célnak rendeltessék alá: a háború eredményes befejezésének.”

„Maga Tisza gróf, bármennyire emelkedett is ki minden más magyar politikus fölé, sem menthető fel e szűkkeblű magyar álláspont (képviselőtének) vádjá alól.”

„Én Tisza grófban mindig a tett férfiát tiszteltem, a vasakarat férfiát, a merészségéét és a kíméletlenségéét, röviden a „férfiút”. Mindennek ellenére a más felfogást valló iratok egyike sem téríthet el a szűkkeblű magyar állásponttól kifejtett nézetemtől.”

„A háborút megelőző minisztertanácsok lefolyása és a háború alatti magatartása támogatják véleményemet.”

„A minisztertanács 1914 július 7-iki első ülésére támaszkodik most az a felfogás, hogy Tisza gróf általában ellensége volt a Szerbiával való háborúnak.”

„Aki Tisza grófot ismerte, tudja, hogy még csekélységekben és formáságokban sem engedett, ha nézetét és véleményét helyesnek tartotta. Ez az állhatatossága, mely konoksággal volt határos, vitte őt a koronázás kérdésében való rideg magatartására. Inkább felidézte a legélesebb harcot, hogysem megváltoztassa azt a véleményét, hogy ő, a miniszterelnök, hívatott arra, hogy Magyarország primásával együtt tegye a koronát a király fejére.”

„Lehetett volna-e ezt a férfiút rövid minisztertanács folyamán, néhány óra alatt reávenni, hogy beleegyezését adja a Szerbia elleni háborúhoz, ámbár eredetileg a háborút feltétlenül ellenezte? Nem. Tisza magatartása nem a háborúval szemben való ellenkezésből fakadt, nem abból a kívánságból, hogy a háború elkerültesse, mert az utolsó

órában, mint mindannyian, annak a belátására jutott, hogy immár nincs más megoldás.”

„Ha Tisza feltétlenül a háború ellen lett volna, olyanoktól, mint Berchtold, Stürgkh és Bilinszki, nem engedi magát meggyőzteni, még kevésbé leszavaztatni. Éppen ez a helyzet ingerelte volna akaratának kieroszakolására.

„Igy azonban minden eshetőségre való jó helyzeti állást akart magának biztosítani, amennyiben a többinek egyhangúságával szemben a háború elleni látszólagos ellenkezését ugyan feladta, de egyhangú határozatot kívánt arra vonatkozólag, hogy a Szerbia elleni eljárással nem kapcsolatik össze semmi hódítási terv. Tisza megmaradt e követelése mellett, Berchtold igen nyomós ellenvetésével szemben is. Kijelentette, hogy e követelése mellett nemcsak belpolitikai – természetesen magyar – okokból, hanem Oroszországra való tekintetből is meg kell maradnia.”

„Tisza magatartása csakis a győzelemtől való félelemből fakadt s annak Magyarországot érintő következményeitől, félt t. i. Szerbiának a monarchiához leendő csatolásától s az ennek folyományaként beálló trialismustól. Innen eredt főkövetelése, hogy semminemű területi nagyobbtítás ne történjék, innen eredt az a követelés, hogy a háború fejeztessék be, amint biztosítva lett a monarchia területének csonkítatlan fennállása.

„Az orosz veszedelem előtérbetolása csak sakkhúzás volt.”

Krausst a valóságot tagadó s azért nagyon sok pontján megtámadható ez érvelésre, amellet a tárgyi ellentét mellett, mellyel minden magyar életérdekekkel szemben viseltetik s mely mellett minden magyarban ezek képviselőjét, Tiszában meg éppen eleven megtestesülését látja, Krausst ez érvelésre az a személyi ellentét is sodorta, melybe a háború folyamán Tiszával szembekerült. De igazságot kereső lelke nem tud szemethunyni Tisza kiválósága előtt, s ezt helyenként tartózkodás nélkül elismeri.

A személyi ellentét, melyben Tiszával Krauss szembekerült, a magyar érdekeknek Tisza által való védelme volt.

Az élelmezési nehézségek beálltával, 1917 februárjában, Krauss megbízást nyert, hogy helyszíni vizsgálatokat tartson Csehország, Galícia és Magyarország területén. A magyarországi tapasztalatokról Tiszának kellett jelentéseit beküldenie. Azzal a megokolással, hogy úgy sem ér semmit, a császárral felmentette magát ez alól.

Röviddel a trónváltozás után felmerült az élelmezési ügyek közösítésének gondolata. A tervezet kidolgozását Kraussra bízták, aki el is készítette és be is terjesztette. A tervből nem lett semmi, mert Tisza az élelmezés intézésének közössé tételét feltétlenül elutasította.

Amit Tiszáról megír, ezt Krauss legtöbbször nem Tiszáról magáról akarván szólni, írja, hanem császára jellemzésével kapcsolatban és a külügyminiszternek, Czerninnek politikáját kárhoztatva.

Tiszának Czernin politikai pesszimizmusát elítélő állásfoglalása Kraussnak, mint katonának meleg helyeslésével találkozik.

IV. Károly jellemzésével és tetteinek helytelenítésével kapcsolatban ez ellentét világában csupa dicséretet zeng Tiszáról.

Károlynak, állítja Krauss, ellenszenves volt Tisza energikus személye, aki a császár politikai balfogását, a hirhedt amnesztiarendeleetet (1917 június 3.) a monarchia szerencsétlenségének mondotta s megtagadta annak Magyarországra való kiterjesztését. Károly politikai balfogásai egyik legnagyobbikaként ismételt emlegeti Krauss Tisza elbocsátását és ennek káros következményeit. „Magyarországot Tisza hatalmas, mindenben uralkodó egyénisége kormányozta. Bár tele volt a világ magyar szemléletének egyoldalúságaival, mégis a monarchia egyetlen államférfia volt. Ezért nem volt kedvelt, egyénisége nem tetszett. Nem illett bele a politikai végrendeletbe. E „végrendelet” szerint Magyarországot is, mely zárt egységet képezett, nemzetiségei szerint szét kellett bontani. De a végrendeletet vagy csak félig olvasták, vagy csak félig értették meg. Nem a megbontás volt a fődolog, hanem az egybefoglalás, a szerbek és a románok idecsatolása, aminek természetes következménye kellett volna, hogy legyen Magyarország eldarabolása s a monarchia keretében új államoknak, és pedig egy délszláv és egy román államnak alakítása. De az idecsatolásról szó sem volt akkor, amikor a fennálló szervezetnek megbontását munkába vették.”

„A Tisza elleni gyűlöletében minden eszközt felhasználó magyar ellenzék mihamar megnyeretett az általános választójog eszméjének, amely a magyarokkal szemben való többséget a nemzetiségeknek volt hivatva adni. Tisza nem volt arra kapotó, hogy ily módon tönkre tenni engedje Magyarországot. Meg akarta előzni a veszélyt s maga mutatott be szabadelvűbb választójogi törvényt szentesítésre. „Magyarország királya” megtagadta hozzájárulását, mire Tisza lemondott, de vele együtt a többség is ellenzékbe vonult. A kisebbség pedig kormányra került. Ezzel a tehetetlen osztrák kormány mellé még egy tehetetlen magyar kormányt állított az uralkodó. Ez a kisebbségi kormányzat Magyarország államhajóját aztán örvénybe rántotta, mely ezt el is nyelte.”

II.

A háború folyamán Tisza a szövetséges Németország vezérférfiaival és néhány felelőtlen politikai közvetítő]ével is érintkezésbe került.

1.

Azok a hivatalos német tényezők, akik a birodalomban maradtak, természetsszerűleg ritkán vagy ritkábban érintkeztek Tiszával, Tiszának ottani látogatásai alkalmával.

Ítéletük az első benyomás hatása alatt alakult ki, politikai

beállítottságtól nem irányítva. Hisz ezek a tényezők nem kerültek az osztrák-magyar probléma gesammt-monarchiásnak mondott osztrák szemlélet letéteményeseinek, az osztrák katonatiszteknek és politikusoknak, s az udvarnak személyes hatása alá.

Tisza tudvalevőleg 1914 novemberében volt kint először. Ekkor találkozott a német flotta nagy admirálisával, Tirpitz-cel is. Mint ez feljegyezte, Tisza jelentékeny benyomást tett reá.

Mikor Tisza az 1916-17. évek telén másodszor járt kint, Pless-en, a német nagyvezérkar akkori székhelyén bőven érintkezett Hindenburggal, akinek még a nyáron kezébe akarta tétetni a keleti hadseregek egyesítendő főparancsnokságát. Hindenburgra is, aki akkor már a vezérkar főnöke volt, a legmélyebb hatást a Tisza egész lényéből kisugárzó törhetetlen erő, s az őő hazafias érzés tette.

2.

Cramon tábornok több éven át a német nagyvezérkar „osztrák osztályának” volt főnöke. A háború kitörése után nem-sokára (1915 január végén) a német hadsereg fővezérségének a cs. és kir. haderő főparancsnoksága mellé megbízott meghatalmazottja lett.

Már korábban is csak osztrák érzelmű tisztekkel érintkezvén, itt Teschenben rokonszenvvel fogadták. Ezt a rokonszenvet meg is tartotta mindvégig. Mert az osztrák-magyar probléma gesammt-monarchiásnak mondott osztrák szemlélete letéteményeseinek személyes hatása alatt ezek politikai hitvallását látta helyesnek.

Helyesnek találta a Conrád-féle délszláv terveket, s nem találkozott tetszésével Tisza ellenkezése. „Tiszának az az engedménye, hogy legfeljebb csak Belgrád és a Macsó megtartásába egyezhetnék bele, de egész Szerbia idecsatolását nem engedheti meg, hogy Szerbiát szűk határok közé akarja szorítani, amely életképtelen ország a monarchiának kevésbbé káros, mint a bekebelezett Szerbia, Cramon szerint a csak-magyar Tiszának sophismája, mely még a türelmes osztrák miniszterelnököt, Stürghk grófot is kihozta sodrából, Conrádról nem is szólva. S az öreg uralkodó nem tudta magát arra reá szánni, hogy a mindenható férfiú ellen foglaljon állást, mert az mindjárt lemondásával fenyegetődött.”

Azok a körök, amelyek Tiszával a monarchia területének növeléséért viaskodtak, ugyanakkor azt kívánták Tiszától, hogy Románia operatív segélyének megvásárlásáért adjon oda magyar területet. Ebben támogatták őket a német katonai körök is.

Mikor Tisza Berlinben járt, – beszéli Cramon, – maga Falkenhayn igyekezett Tiszát meggyőzni kisebb engedmények szükségességéről. „Süket füleknek prédikált.”

Megemlékezik Cramon Terstyánszky bukásáról. Ez az 1915. második szerb hadjáratra felállított sereg parancsnokául volt kiszemelve, de összeütközése támadván Tiszának a főhadiszálláshoz beosztott megbízottjával, Tisza a kabinet-kérdés felvetésével, mint az várható volt, kikényszerítette eltávolítását.

Cramon is IV. Károly személyiségében látja Tisza bukásának igazi okát. „Mikor 1916-ban a koronázásra került a sor, Károly azt óhajtotta, hogy a koronázásnál József főherceg működjék közre, s ne Tisza gróf. Nem volt okos dolog Tiszától, hogy ez óhajt nem vette figyelembe. Kálvinista volt, s amúgy is engedetlennek és nehezen alkalmazkodónak tartották. Az ifjú Habsburg nem szívesen vette a koronát éppen az ő kezéből. Tisza aztán később is nem kedvelté tette magát, nagyon is önállóan gondolkodott s kényelmetlenné vált. A magyar ellenzék ezt kihasználva, audiencián koncentrációs minisztérium alakítását és a választójog kiterjesztését kérte. Az audienciára vonatkozólag aztán Tisza és az ellenzék közt vita kerekedett, Tisza titkos félhazugságok rendszeréről szolt, mely a kihallgatás körül fonódott. Az ellenzék ügyesen a király személyét vonta bele a vitába, s őt játszotta ki a miniszterelnökkel szemben, így ez nem nyerte meg választójogi javaslatához az előleges szankciót, ebből levonta a következményeket és lemondott. Tisza elbocsátása – mondja Cramon – helyeselhető lett volna, ha az lett volna a célja, hogy a közösséggel szemben tartozó kötelességeinek teljesítésétől húzódó Magyarországot erre reá-kényszerítik, az ellentállás legfőbb képviselőjét eltávolítsák, s ezzel sok függő kérdésnek – ezek közt a délszlávnak is – megoldását lehetővé tegyék. De nem ez volt az eset, mert Magyarország az maradt, ami Tisza alatt volt.”

Felemlíti Cramon, hogy Tiszát, a már lemondott Tiszát, Czernin utódának ajánlotta. Az uralkodó azt válaszolta, hogy ő is gondolt rá. De Tisza magyar s mert Budán is magyar, az alkotmány értelmében ennek távoznia kellene a közös pénzügyminiszerségből. Azonfelül tudott előtte, hogy Tisza sok osztráknál nem szívesen látott személy. Későbbi értesüléseként elmondja még Cramon, hogy amikor az uralkodó Budapesten tartózkodott, hosszú tanácskozásai voltak Tiszával, úgy, hogy az volt az általános benyomás, hogy őt szemelte ki külügyminiszterré. Maga Tisza is ebben a felfogásban volt s hajlandónak mutatkozott, hogy bizonyos feltételek mellett elfogadja. Mikor Gödöllőről visszatértek, váratlanul az éppen Bécsből lejtött Burián jelentkezett kihallgatásra. És az uralkodó szobáját mint külügyminiszter hagyta el.

Beszél Cramon Tisza délszláv küldetéséről is, az összeomlás jelenségeiről írván. „A császár, nem tudni kinek szerencsétlen tanácsára, Tiszát a délszláv kérdés tanulmányozására a birodalom déli országaiba küldötte. Tiszának a délszláv

népek képviselőivel szemben való parancsoló fellépése csak gyűlöletet és elkeseredést szülhetett. Tisza megcsalatkoztatott mindenkit, aki benne hitt, a minden eszélyességet megcsúfoló beszéddel, amelyet Bosznia képviselőihez szeptember 23-án Szarajevóban tartott.” „Ugyanaz az ember – mondja ehhez kapcsoltan Cramon -, aki itt az uralmat gyakorlónak egész fölényével, a győzőnek a leigázott törzsekkel szemben érzett egész büszkeségével lépett fel, ugyanaz az ember tizennégy nappal később a magyar parlamentben azzal a kijelentéssel, hogy „elvesztettük a háborút”, a hadseregre az első halálos csapást mérte.”

Cramon érzi, hogy Tisza szereplésének ez a mozzanata nem lehet Tisza értékelésének helyes mértéke: nemcsak bántó végakkord, de igazságtalannak is érezzük. Kísérletet tesz megítélése mértékének igazolására.

„Nem akarnám, mondja, hogy itt, ami Tiszára vonatkozó ítéletemet illeti, félreértessem, Tisza bizonyosan a legerősebb politikai egyéniség volt, akit a dunai monarchia a világháborúban felmutathatott. Ismételten s leginkább akkor, amikor gyilkosai eléje léptek, a heroizmusra való hajlam vonását mutatta. Technikailag is az volt, amit jó politikusnak mondunk: uralkodott eszközei felett és fényes szónok volt. De abban, amit Ausztriában „Globuspolitikának” mondtak, semmiben sem különbözött azoktól a grófoktól és báróktól, akiknek kezébe ekkor és emlékezetet meghaladó idő óta a magyar földműves-népnek sorsa nyugodott. Tisztán magyar templomtoronypolitikát űzött, és a világ fejlődését mindenekelőtt abból az álláspontból ítélte meg, hogy a magyarság részére fenn kell tartani a hegemoniát Magyarországon, helyzetét a monarchiában. Ez által – e tekintetben, sajnos, nem lehet semmi kétség – a habsburgi birodalom sírásóihoz tartozott.”

Tisza szerepének ezzel a szemszöggel, a ki nem próbált realizmus szemszögével való megítéléséből fakad Tisza végső szerepének meg nem értése is.

Wilson október 19-iki válasza – érezteti Cramon – Ausztria eddigi államszervezetének gyökeres átalakítását jelentette.

„A magyar politika számára a „nagy” Andrássy óta megdönthetetlen axióma volt – mondja Cramon -, hogy Ausztria minden föderációs átalakulása feltétlenül maga után kell hogy vonja Magyarország visszatérését a tiszta personalunióhoz. Most is ezen az alapon találkoztak mihamar a magyar parlament összes pártjai. Elsősorban Tisza – tegnap még az 1867. évi kiegyezés beszédes védelmezője – volt az, aki „a personalis unió” szót a világba harsogta. Wekerle csak az ő irányítását követte.”

Cramon e szavai bizonyítják, mennyire beleélte magát

az osztrák-magyar probléma osztrák szemléletébe, mely különben e szemléletet a nagy Németország által képviselni szándékolt egyetemes német érdekekkel összhangzatosnak tudta feltüntetni.

3.

Az alkotmányos tényezők mellett – mint másutt is – Németországban is bőven voltak oly tényezők, akik a parlamentáris szervezetben vagy a pártéletben elfoglalt helyzetük alapján az akkoriban nagy keretekre kibővített ú. n. külföldi propaganda-szolgálatnál jelentősebb szerephez jutottak. Voltak, akik ennek keretében néha inkább a maguk pártjának érdekeit munkálták.

A háború kitörése után a német birodalmi kormány ennek a külföldi propagandának – mely azonban a késői kezdés miatt már csak védelmi s nem támadó lehetett – a Zentralstelle für Auslandsdienstben adott egységes szervezetet. Ennek vezetőjévé kezdettől fogva Erzberger Mátyás birodalomgyűlési képviselő, a Zentrum tagja lett.

Erzbergert ez az állása politikai küldetések jellegével bíró szerepléshez is juttatta. Így került érintkezésbe Tiszával is.

Itáliának a világháborúba támadó félként való belépésének megakadályozása céljából – mint ismeretes – Németország támogatta azt a tervet, hogy Ausztria Itália semlegeségét területátengedés árán vásárolja meg. A német politika tudta, hogy Romániának állásfoglalására is befolyással lesz Olaszország elhatározása.

Erzberger a Németországra nézve semmi áldozattal sem járó területi kompenzációk megadásának politikáját támogatta. 1915 áprilisában Bécsbe küldték a keresztényszocialista párt vezetőembereinek megnyerésére, akik, mint Tisza is, maga az uralkodó is, a területátadást ellenezték. Erzberger – mint állítja – meg tudta győzni a keresztényszocialista párt két vezéregyéniségét. Röviddel ezután Rómában is járt.

Mikor Berlinbe való visszatérése után Olaszország megüzente a háborút, eljött Bécsbe és Budapestre, hogy egyrészt felvilágosításokat adjon a vezető egyéneknek Rómáról, másrészt, hogy megbeszélést folytasson a Romániával való megegyezésről.

Ez alkalommal – amint állítja – nagyon éles összetűzése volt Tiszával, aki azon a véleményen volt, hogy Olaszországgal szemben nem lett volna szükség semmiféle engedményre, mert mindenkép háborúra került volna a sor. Ausztria-Magyarország politikailag helyesen járt el.

A román-kérdést illetőleg először Romániával tárgyalt Erzberger. Amikor a magyarországi románokkal való politika kérdése került szóba, Burián őt Tiszához utasította. Így Erzberger most ezt a kérdést is szóba hozta Tiszánál.

Azonban Tiszánál – mondja Erzberger – még-kevesebb megértésre talált, mert ő a románok panaszainak még jogosságát sem akarta elismerni. Mindent a legjobb rendbenlevőnek talált. Állította, hogy a magyarországi románok kulturális viszonyai sokkalta jobbak, mint a királyságbeliek; csak néhány nyugtalan politikai agitátor az, aki nyugtalanságot visz a különben nyugodt nép közé; egyik állam sem folytat oly igazságos nemzetiségi politikát, mint Magyarország. Tisza hevesen kifakadt néhány vezérszerepet játszó román ellen, akiket Erzberger személyesen ismert s akikről azt tartotta, hogy csillapító működést fejtettek ki. Tisza különben megtagadta, hogy Romániával a magyarországi románok részére való további jogoknak megadásáról egyáltalában tárgyaljon. Erzberger erre kifejtette Tiszának, hogy Németországnak nincs szándékában, hogy Bukaresttel tárgyaljon erről, hanem Magyarországnak önként kell bizonyos mértékű előzékenységet mutatnia, ami Romániában megnyugtatólag hatna s az erdélyi határterületeken meglegedést keltene. Tisza erről sem igen akart tudni, ismételten hangsúlyozván, hogy jogosult panaszra nincs egyáltalán okuk. Mégis kilátásba helyezte, hogy hajlandó a románok javára némely könnyítéseket megadni.

Nem közvetlen megbeszélés alapján, hanem más módon szerzett tudomása volt Erzbergernek arról, hogy Németországnak azt a készségét, hogy eleinte könnyen átengedte volna Lengyelországot, a bécsi hivatalos körök azért nem használták ki, mert Tisza István hatása alatt a magyarok politikáját fogadták el. Magyarország ugyanis befolyásának megcsökkenésétől tartott, ha az osztrák-magyar dualizmusból ezzel az osztrák-magyar-lengyel trias fejlődik ki.

4.

Politikai közvetítőként jutott Tiszával ismételten is személyes érintkezésbe Naumann Viktor, aki azonban háborús élményeit és benyomásait nem emlékiratokban adja, kronologikus vagy tárgyszerű csoportosításban, hanem jelentős személyiségek és jellemző egyéniségekről nyújtott szép jellemrajzokban szórja el.

Tiszáról adott jellemrajza kétségt kívül a legszebb s a legmegértőbb jellemrajzok egyike.

Beállítván Tiszát „a magyar gentry legszebb hajtása”-ul, kiemeli magyarságának összefüggését kálvinizmusával.

Naumannak Tiszával való első találkozása a lengyel kérdéssel kapcsolatban történt, annak a politikai emlékiratnak a megbeszélésére, melyben Naumann a Lengyelországgal való dualizmust mondotta a lengyel kérdés ausztrófil megoldásai jobbikának, de melyben eldöntetlenül hagyta a kérdést, hogy ez a dualizmus a központosító államforma kifejlődésének ked-

vez-e, avagy lassanként a personalis unió felé való utat fogja-e elősegíteni?

Mikor Naumann látogatásánál ez a téma általános kérdések után szóba került, Tiszának a nagy szemüveg alatt csukott szemekkel egyenletes nyugalmat mutató arca hirtelen megváltozott. „Rögtön kiegyenesedett – meséli Naumann –, a szemei feléje villantak, ökle önkéntelenül összeszorult, egészen elváltozott hangon monda: »Sohasem szabad még csak beszél-nünk sem trializmusról. Úgy látom, hogy Magyarországot semmikép sem ismeri, ha effélének lehetőségét hiszi. Nem fog egyetlen egy magyar politikust sem találni, aki ilyen tervvel megbarátkoznék vagy akár csak lehetségesnek tartaná.« – »A dualizmust – folytatá Tisza – nem szabad megbolygatni. Ez az az alap, amelyen egyáltalán képzelhető közös élet Ausztriával. Ha harmadik jön hozzá, olyan az, mint mikor a feleség mellé szerető fészkelődik be s ez a szerető és a férj mindig a feleség ellen fognak összefogni. Ezt semmikép sem lehet megengedni. Persze – sietett Tisza megjegyezni – a hasonlat sántít, mert az Ausztriával való házasságban nem mi vagyunk a feleség. De adjon fel minden reményt ilyen megoldásra vonatkozólag. Helyezkedjék mindjárt más alapra. Szeretném, ha ezt tenné, mert másik emlékirata nagyon tetszett nekem. (Ez az általános európai helyzetről és a békéről szólt.) Azt azonban mondhatom önnek, egyetlen követ sem szabad megbolygatni az állam szerkezetén és az alkotmányon, még a világháború következtében sem.«

Naumann Tisza felfogásával szemben reámutatott arra, hogy a világháború óriási változásokat fog maga után vonni, ez Magyarországot is érinteni fogja, sőt Magyarországon magában is szükségesek lesznek bizonyos változások. Tisza megmaradt felfogása mellett.

»Ha egyszer engedünk, lejtőre jutunk. Erőseknek kell maradnunk, különben minden szétesik, Ausztria is; mert hogy Ausztria fennáll, azt Magyarországnak köszöni. Magyarország nélkül rég részeire bomlott volna. Én barátotok vagyok, Magyarországnak és Németországnak annyi a közös érdeke, és minél szorosabb lesz a szövetség, annál jobb mindkét félre nézve. De ha ön e mellé az elzüllött Ausztria mellé még egy Lengyelországot akar állítani, akkor, nem számítva bennünket magyarokat és a mi jogunkat, nálunk mindennek mihamar romlásba kell mennie, akár győzünk, akár nem.«

Ezzel a nyíltsággal beszélt Tisza a magyar érdekekről. Ugyanezzel a nyíltsággal nyilatkozott a német emberrel szemben a német politikáról, amelyet Németország részéről Németország érdekében tartott volna helyesnek. Németországnak – mondotta – nem az angol az igazi ellensége, hanem Franciaország. De ezzel is meg kell valahogy békülni. Ne akarják azon-

ban megcsonkítani; őrizze meg Németország legnagyobb erősségét, nemzeti egységét.

Tiszára még jellemzőbb Naumannak második érintkezése vele. 1915 január elején Budapestre küldötte Zimmermann alállamtitkár Naumannt, igyekezzék megnyerni Tiszát az olasz semlegesség területi engedmények árán való megnyerése gondolatának. „Akitől a döntés függ, bizonyára nem Berchtold, hanem Tisza lesz”, ezzel okolta meg Zimmermann a küldetést.

Naumann csak körülírva merte Tiszának az engedmények gondolatát említeni. Nem mondta, hogy Németország kívánja ezeket Ausztriától, hanem hogy nem lehetne-e Olaszország hadbalépését kitolni, ha pl. előnyöket ígérnének neki. Végül is valamelyes engedményt igazán meg lehetne adni.

Ami erre történt, azt Naumann az esemény mély hatása alatt azon melegében megírta Berlinbe.

„A jelenet, amely most következett – írta színes tollal – szinte fantasztikus volt. Egy pillanatig kétségben voltam, hogy Tisza csak nagy komédiás-e, nagy szónok-e, avagy nagy államférfiú-e? A végén arra a meggyőződésre jutottam, hogy Tisza igazán nagy államférfi, akit azonban elragad temperamentuma.” „Erei kidagadtak, egész testén elhatalmasodott a haragos felindulás, minden mozdulatán, hangján. A szavakat szaggatottan vetette ki, aztán egymásra hadarta: «Hogy ilyenbe belemenjek, annak még feltevését is visszautasítom. Ezekkel az emberekkel, akiket jól ismerek, sem nem kezdünk elhúzó tárgyalásokat, sem nem adunk nekik akár csak egy falut is. Adjátok hát ti át Elzász-Lotharingiát, ha annyira kívánjátok a háború befejezését. Nem kívánhatom a királytól, hogy azzal az emberrel Rómában ezen az alapon tárgyaljon. Mi, magyarok, barátságban voltunk Olaszországgal, épp azért tudjuk, mit tudnak az olaszok és mit nem tudnak. Mióta tanultak meg a németek félni? Méltatlan dolog mitőlünk ilyent kívánni. Amíg én állok ezen a helyen, sohasem szabad ennek bekövetkeznie.»

Amikor Tisza így ellenezte az engedékenységet, az orosz magyar területen állott, a szerb győzelmesen nyomult előre, s a németek is szorongatott helyzetben voltak. Naumann a szerbeket kezdte emlegetni, akik ellen most valószínűleg német segítséget kell hozni.

Tisza vulkánikus hevességgel tört ki erre. »Egy német katonának sem szabad Szerbiába lábát tennie. Ausztria-Magyarország befolyása a Balkánon mindenkora tönkre van téve, ha segítségül vesszük a németeket. Nem kellett. Nem kellett.« Lassanként aztán lehiggadván, visszatért az olasz kérdésre, s hozzátette még. »Különben ön ezt nem is magától mondotta. Talán még többet is kellene önnek nekem mondania – Berlin megbízásából. Én ismerem Berlint, és tudom, mit akar.«

Az igazságos ítéletre törekvés meleg megértésével vonja meg Naumann Tisza jellemének és politikai súlyának mérlegét.

„Tiszát nagygyá tette vasenergiája, égő hazaszeretete, a külpolitikai helyzetnek általában helyes felismerése, magával ragadó szónoki tehetsége, személyes bátorsága; gyengesége volt egy – az Ő nagyszerű egyoldalúsága. Tudott mindent tisztán látni és felismerni, tudott mesterien következtetni, de abban a pillanatban, amikor a magyar kerekedett benne felül, amikor össze tévesztette a belpolitikát a külpolitikával, a világos megismerésre fátol borult s eltérítette őt a helyes iránytól.”

Mint annyi más, Naumann is Tiszában látta a monarchiának a külügyminiszterségre hivatott egyetlen tehetséget. Naumannt a pusztán politikai cél – az erős kéz és a németekhez való hűség;- mellett a lélektani probléma is érdekelte.

„Önök külügyminiszternek kellene lennie. Ön, akinek annyi a hasonlósága Bismarckkal, ugyanúgy fogna járni, mint amaz. Ez a porosz junkerek legjobbikából Európa legelső államférfia lett. A megnövekedett feladatokkal együtt nőtt nagygyá.”

»Tán a háború után, – mondta Tisza elhárítólag. A békekötésnél úgyis reám fognak hallgatni. Feladatom most Magyarországon van.«

III.

Akik az ellenséges külföldiek közül Tiszával személyes érintkezésbe jöhettek, természetesen kisebb számmal voltak, mint a németek. A diplomáciai érintkezés rendes formáiban a magyar miniszterelnök nem vett részt, a társadalmi érintkezésre pedig a bécsi tartózkodás ritkasága és másnemű elfoglaltságai módot nem adtak.

Ez az oka, hogy jóformán csak egy emlékirat szolgálhat forrásul Tisza tetteinek megismeréséhez.

Ennek szerzője Dumaine Alfréd, a francia köztársaságnak volt bécsi követe egész a hadüzenetig.

Ennek az utolsó francia nagykövetségnek emlékiratszerű történetében németgyűlöletében persze hogy a németekben látja a gyenge Berchtold uszítóit, s a német nagykövet mellé Tisza és Forgách grófban, a két magyarban talál „háromságot”.

A háború felidézése bűnösségének ez a beállítása azon a helyen, ahol Dumaine emlékiratait közölte, megingott.

A (Revue de la Semaine) folyóirat közölte a budapesti francia konzulátus titkárjának adatát, mely szerint Tisza neki a szakítás előtti napon azt mondta: „dAphier gróf azt hiszi, hogy én voltam az, aki háborúra erőszakolok. De ez téves. Éppen ellenkezőleg, én mindent megtettem megakadályozására, s én vagyok első és siratni való áldozata.”

Dumaine – higgyük el – nem azért, mert a németben is elég neki a „háborús uszító”, hanem igazságszeretetből, utóbb

igazságot szolgáltat Tiszának. S mert nem áll a Krausst megtevésztő beállítás félrevezető hatása alatt, elhiszi Tiszáról, hogy tényleg nem akarta a háborút. Erős embernek ismerte, akiben megfért még az a látszólagos ellentmondás is, hogy szolgálta azt a háborút, melynek felidézését el akarta kerülni, meg akarta akadályozni.

„Az az egy benyomásom – vallja Dumaine -, mely róla lelkembe vésődött, nem mond ellene ennek. Ferenc Ferdinánd főherceg temetési szertartása alatt a magyar küldöttség élén a bécsi udvari kápolnában láttam őt, szemben a diplomáciai testülettel. Szikár természetével, sűrű fekete hajjal körített s egyenesen tartott fejével, melyet szinte elálcázott a nagy szemüveg, magyar csizmájában és ruházatával, dolmánnyal hátán, karddal oldalán, egész fekete bársonyban és selyemben, ez a sötét huszárnak öltözött férfi módot talált arra, hogy csoportjának gyászoló hangulata alól ridegen kivonja magát. Mozdulatlanságában bazalt-oszlophoz hasonlítva, az ellenkezésnek volt igazi megtestesülése. Valóban az az ember volt ez, aki a hallgatást, amelyre fölesküdt, még gyilkosainak fegyverei előtt állva is megőrizte.”

Tiszának a háborút komolyan ellenző szerepét ilyenek tanúsodása után el kellett fogadnia a Dumaineénél hasonlíthatatlanul nyomósabb francia tényezőnek, Poincaré-nak is. A háború kitöréséről szóló, emlékiratszerű jelleget is mutató előadásában Tisza előrelátását és a háború kitörésének megakadályozását célzó fáradozását dicséri.

IV.

Változatosságában is egységes az a kép, amely Tisza egyéniségére vonatkozólag ezekből az emlékiratokból kialakul.

Férfias erő, erős akarat, konok kitartás, egyenes őszinteség, szövetségi hűség. Céltudatosság, világos értelem. Égő magyar érzés s ennek mindenét feláldozó szeretete a magyarnak.

Az utóbbit némelyek hibájának is mondják.

Mi, sorsverte magyarok, ezért a hibájáért is szeretjük Tiszát. Nekünk ez is erény benne.

A dolgozatomban tárgyalt emlékiratok bibliográfiája ez:

Czernin, Ottokár: Im Weltkrieg. Berlin. Wien, 1919. Ullstein 8°. XII. 428.

Margutti, Albert Freiherr von-, Feldmarschalleutnant a. D., einstmals der kaiserlichen Generaladjutantur zugeteilter General: Vom alten Kaiser. Persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I., Kaiser von Österreich und apostolischen König von Ungarn. Leipzig u. Wien, 1921. (5. kiad.) Leonhard-Verlag. 8°. 472.

Margutti, Général Baron Albert de-: La tragédie des Habsbourg. Mémoires d'un aide de camp. Paris-Vienne. (1923.) Bibliothèque Rhombus. 8°. 2 lev. 211.

Conrad, Feldmarschall- (Franz Graf v. Hötzendorf): Aus meiner Dienstzeit 1906-1918. Wien, Leipzig, München, 1922-1925. Rikola-Verlag. 8°. I. Band: Die Zeit der Annexionskrise: 1906-1909. ^ 1925. (6. kiad.) 676. – II. Band: 1910-1912. Die Zeit des libyschen Krieges und des Balkankrieges bis Ende 1912.; 1922., 472. – III. Band: 1913 und das erste Halbjahr, 1914. Der Ausgang des Balkankrieges und die Zeit bis zum Fürstenmord in Sarajevo, 1922., 815. (793-814. 11. az I-HL kötet névmutatója); IV. Band: 24. Juni 1914 bis 30. September 1914. Die politischen und militärischen Vorgänge vom Fürstenmord in Sarajevo bis zum Abschluss der ersten und bis zum Beginn der zweiten Offensive gegen Serbien und Russland; 1923., 956. – V. Band: Oktober-November-Dezember, 1914. Die Kriegsergebnisse und die politischen Vorgänge in dieser Zeit; 1925., 1007.

Krauss, Alfred, General d. Inf. – Wien: Die Ursachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. München, 1920. J. F. Lehmann. 8°. 326.

Tirpitz, Alfred von-: Erinnerungen. Leipzig, 1920. (Új kiad.) K. F. Köhler. 8°. XII. 547.

Cramon, A. von-, Generalleutnant a. D.: Unser österreichisch-ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege. Erinnerung aus meiner vierjähriger Tätigkeit als bevollmächtigter deutscher General beim k. u. k. Armeeoberkommando. Berlin, 1922. (Második kiad.) Mittler u. Sohn. 8°. VIII. 205.

Erzberger, M.: Reichsfinanzminister a. D.: Erlebnisse im Weltkrieg. Stuttgart u. Berlin, 1920. Deutsche Verlags- A. 8°. 3 lev. 396.

Naumann, Viktor: Profile. 30 Porträt-Skizzen aus den Jahren des Weltkrieges nach persönlichen Begegnungen. München u. Leipzig, 1925. Duncker u. Humblot. 8°. X. 374.

Dumaine, Alfred-, ambassadeur de France: La dernière ambassade de France en Autriche. Notes et souvenirs. Paris (1923.). Pion-Nourrit et Cie. 8°. XIV. 15-245.

Poincaré, Raymond-: Les origines de la guerre. Conférences prononcées à la „Société des conférences” en 1921. Paris (1921. 3. ezer). Pion- Nourrit et Cie. 8°. 1 lev. 283.